

M Ü N D Ə R İ C A T

TARİX

İsmayıl Hacıyev. Naxçıvanın Azərbaycanın dövlətçilik tarixində yeri və roluna dair (birinci məqalə).....	9
Fəxrəddin Səfərli. Naxçıvanda xalçaçılığın inkişafı tarixindən.....	23
Rza Talıbov. Çinin dünya siyasətində rolu.....	33
Vüqar Rəhimzadə. Qlobal transformasiya dövründə informasiya faktoru və medianın rolu.....	40
Elman Cəfərli. Cənubi Qafqazın iki muxtariyyəti – Naxçıvan və Acarıstan beynəlxalq müqavilələrdə.....	45

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

Vəli Baxşəliyev. Kültəp ə yaşıyış yerində 2013-cü ildə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar.....	55
Abbas Seyidov, Kamil İbrahimov. Şirvanşahlar sarayı ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar haqqında.....	64
Zeynəb Quliyeva. Naxçıvanın boyalı keramikası üzərindəki zoomorf təsvirlərin arxeosemiotik təhlili.....	72
Nuridə Qədirova (Atəşi). Qafqazda Amazonların irsi.....	80
Şirin Bünyadova. Azərbaycan xalqının adət və ənənələrinin atalar sözlərində əksi.....	93

AZƏRBAYCAN DİLİ

Əbülfəz Quliyev. Türk alimi İsmayıl Hikmət və onun ədəbi-elmi inkişafımızda rolu.....	108
Adil Bağirov. Naxçıvan toponimləri tarixi qaynaqlarda.....	115
Firudin Rzayev. Naxçıvanlıların etnogenezi tarixində Pal-Pala türkləri.....	125
Nuray Əliyeva. Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikasının zənginləşməsi yolları.....	133
Giləxanım Paşayeva. XIX əsr rus mənbələrində Əlincə mahalına aid yer adları.....	140
Rəşad Zülfüqarov. Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlədilən əmlik, azman, erkəc və qaradiş terminləri haqqında.....	148

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

Fərman Xəlilov. Cəlil Məmmədquluzadənin kitablarına daxil edilməyən bir məktubu haqqında.....	155
Ramiz Qasimov, Zülfüyyə İsmayıl. Məmməd Arazın əsərlərində milli xarakter yaradıcılığı.....	162

Nərgiz İsmayılova. Naxçıvan ədəbi mühitinin yetişdirməsi olan üç böyük sənətkarın əsərlərində Şərq.....	169
Rufik İsmayılov. Jurnalist təşkilatlarının fəaliyyətinin müstəqil mətbuatın inkişafında rolu.....	178
Rafiq Babayev. İnanclarla bağlı bəzi mülahizələr (Naxçıvan materialları əsasında).....	186
Elxan Məmmədov. Eynəli bəy Sultanovun bədii yaradıcılığında şifahi xalq şeiri.....	194
Əkrəm Hüseynzadə. “Əsli və Kərəm”dən görünən tarix.....	203
Səbuhi İbrahimov. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə aid Naxçıvan əlyazma mətnlərinin bədii xüsusiyyətləri.....	208
Fəxrəddin Eylazov. “Gülşəni-raz” əsərinin şərhçisi Baba Nemətullah Naxçıvani haqqında bəzi qeydlər.....	216

İNCƏSƏNƏT

Əli Qəhrəmanov. Sidqi Ruhulla və Naxçıvan teatri.....	221
--	-----

İQTİSADİYYAT

Asif Şirəliyev. Naxçıvan Muxtar Respublikasında yeyinti sənayesinin sürətli inkişafı və səmərəliliyi.....	230
Ağarza Rüstəmov. Müstəqillik dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikasında aqrar sahənin formalaşması istiqamətləri və məhsul istehsalının nəticələri...237	
Nazim Əhmədov. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ipəkçiliyin inkişafı (1924-1990-cı illər).....	244
Cavadxan Qasimov. Naxçıvan Muxtar Respublikası: siyasi sabitlikdən iqtisadi yüksəlişə.....	249
Mehriban İmanova. Muxtar respublikanın sənaye müəssisələrində innovasiya fəaliyyətinin təşkili.....	255
Mehdi Bağirov. Müasir iqtisadi şərait və aqrar sahə: istehsal və reallaşdırma prosesləri.....	261
Həbib Vəzirov. Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatı.....	268
Sadiq Rəhimov. Naxçıvanın xarici ticarət əlaqələri və onun inkişaf mərhələlərinə qısa baxış.....	277
Fərhad Mirzəzadə. İqtisadiyyatın modernləşməsi sahəsində investisiya layihələrinin səmərəliliyinin artırılmasının bəzi yolları.....	282
Eltun İbrahimov. Regionların sosial-iqtisadi inkişafında dövlət maliyyəsinin rolunun nəzəri-konseptual əsasları.....	290

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Исмаил Гаджиев. О роли и месте Нахчывана в истории государственности Азербайджана.....	9
Фахреддин Сафарли. Из истории развития ковроткачества в Нахчыване.....	23
Рза Талыбов. Роль Китая в мировой политике.....	33
Вугар Рагимзаде. Информационный фактор и роль медиа в период глобальной трансформации.....	40
Эльман Джафарли. Две автономии Южного Кавказа – Нахчыван и Аджария в международных договорах.....	45

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Вели Бахшалиев. Археологические раскопки в поселении Кюльтепе.....	55
Аббас Сеидов, Камил Ибрагимов. Об археологических исследованиях на территории дворца Ширваншахов.....	64
Зейнаб Кулиева. Археосемиотический анализ зооморфных изображений, обнаруженных на расписной керамике Нахчывана.....	72
Нурида Гадирова (Атеши). Наследие амазонок на Кавказе.....	80
Ширин Бунядова. Отражение обычаев и обрядов азербайджанского народа в пословицах.....	93

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Абульфаз Гулиев. Турецкий ученый Исмаил Хикмет и его роль в нашем научно-литературном развитии.....	108
Адилъ Багиров. Нахчыванские топонимы в исторических источниках.....	115
Фирудин Рзаев. Тюрки палы в истории этногенеза нахчыванцев.....	125
Нурай Алиева. Пути обогащения лексики нахчыванских диалектов.....	133
Гиляханум Пашаева. Топонимы Алинджинского магала в русских источниках XIX века.....	140
Рашад Зульфугаров. О терминах эмлик, азма, эркедж и карадиш, используемых в ордубадском диалекте и джульфинских говорах.....	148

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА

Фарман Халилов. Об одном письме, не включенном в книги Джа-лила Мамедкулизаде.....	155
Рамиз Гасымов, Зульфия Исмаил. Творчество национального характера в произведениях Мамеда Араза.....	162

Наргиз Исмаилова. Восток в произведениях трех великих мастеров, воспи-танников нахчыванской литературной среды.....	169
Руфик Исмаилов. Роль средств массовой информации в развитии независимой прессы.....	178
Рафик Бабаев. Некоторые соображения в связи с верованиями (На основе нахчыванских материалов).....	186
Эльхан Мамедов. Устная народная поэзия в художественном творчестве Эйналы бека Султанова.....	194
Акрам Гусейнзаде. История, показанная в дастане «Асли и Керем».....	203
Сабухи Ибрагимов. Художественные особенности нахчыванских рукописных текстов.....	208
Фахраддин Эйлазов. Некоторые заметки о толкователе сочинения «Гюльшани-раз» Баба Нематуллахе Нахчывани.....	216

ИСКУССТВО

Али Кахраманов. Сидги Рухулла и Нахчыванский театр.....	221
--	-----

ЭКОНОМИКА

Асиф Ширалиев. Быстрое развитие и повышение эффективности пищевой промышленности в Нахчыванской Автономной Республике....	230
Агарза Рустамов. Направления формирования аграрной отрасли и итоги производства продукции в Нахчыванской Автономной Рес-публике в эпоху независимости.....	237
Назим Ахмедов. Развитие шелководства в Нахчыванской Автоном-ной Республике (1924-1990).....	244
Джавадхан Касымов. Нахчыванская Автономная Республика: от политической стабильности к экономическому росту.....	249
Мехрибан Иманова. Организация инновационной деятельности промышленных предприятий автономной республики.....	255
Мехди Багиров. Современная экономическая ситуация и аграрная отрасль: процессы производства и реализации.....	261
Хабиб Везиров. Гейдар Алиев и экономика Нахчыванской Автоном-ной Республики.....	268
Садиг Рагимов. Внешнеторговые связи Нахчывана и краткий обзор этапов их развития.....	277
Фархад Мирзезаде. Пути увеличения эффективности инвестицион-ных проектов в сфере модернизации экономики.....	282
Элтун Ибрагимов. Теоретико-концептуальные основы роли государ-ственных финансов в социально-экономическом развитии регионов.....	290

CONTENTS

HISTORY

Ismayil Hajiyev. About place and role of Nakhchivan in statehood history of Azerbaijan.....	9
Fakhraddin Safarli. From development history of carpet weaving in Nakhchivan.....	23
Rza Talibov. China's role in world politics.....	33
Vugar Rahimzadeh. Information factor and role of media in the period of global transformation.....	40
Elman Jafarli. Two autonomies of the South Caucasus – Ajaria and Nakhchivan in international agreements.....	45

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Vali Bakhshaliyev. Archeological excavations at the settlement of Kültepe.....	55
Abbas Seyidov, Kamil Ibrahimov. About archaeological researches in the territory of Shirvanshahs' palace.....	64
Zeynab Guliyeva. Archeosemiotic analysis of zoomorphic images revealed on the painted ceramics in Nakhchivan.....	72
Nourida Gadirova (Ateshi). The heritage of the Amazons in the Caucasus.....	80
Shirin Bunyadova. Reflection of customs and traditions of the Azerbaijan people in proverbs.....	93

AZERBAIJAN LANGUAGE

Abulfaz Guliyev. Turkish scientist Ismayil Hikmat and his role in our literary-scientific development.....	108
Adil Bagirov. Nakhchivan toponyms in historical sources.....	115
Firudin Rzayev. Pal-Pala Turkis in the ethnogeny of Nakhchivan people....	125
Nuray Aliyeva. Ways of lexical enrichment of Nakhchivan dialects.....	133
Gilakhanum Pashayeva. Place names of Alinja district in Russian sources of the XIX century.....	140
Rashad Zulfugarov. About the terms of amlık, azman, erchaj and garadish used in the Ordubad dialect and Julfa patois.....	148

FOLKLORE AND LITERATURE

Farman Khalilov. About one letter which is not included in the books of Jalil Mammadguluzadeh.....	155
Ramiz Gasimov, Zulfiya Ismayil. Creation of national character in the works of Mammad Araz.....	162

Nargiz Ismayilova. The East in works of three great masters, nurslings of Nakh-chivan literary milieu.....	169
Rufik Ismayilov. Role of the mass media in the development of independent press.....	178
Rafiq Babayev. Some considerations regarding beliefs (on the basis of Nakhchivan materials).....	186
Elkhan Mammadov. Folk-lore poetry in artistic creativity of Einali bey Sultanov.....	194
Akram Husseinzadeh. History shown in the dastan “Asli and Karam”.....	203
Sabuhi Ibrahimov. Artistic features of Nakhchivan manuscripts.....	208
Fakhraddin Eylazov. Some notes about Baba Nematullah Nakhchivani, an interpreter of the work of “Gulshani-raz”.....	216

ART

Ali Gahramanov. Sidgi Ruhulla and Nakhchivan theatre.....	221
--	-----

ECONOMICS

Asif Shiraliyev. Rapid development and effectiveness increase of food industry in Nakhchivan Autonomous Republic.....	230
Agarza Rustamov. Directions of formation of agricultural sector and results of manufacturing work in Nakhchivan Autonomous Republic in the independence period.....	237
Nazim Ahmadov. Development of sericulture in Nakhchivan Autonomous Republic (1924-1990).....	244
Javadkhan Gasimov. Nakhchivan Autonomous Republic: from political stability to economic growth.....	249
Mehriban Imanova. Organization of innovative activities of industrial enterprises in autonomous republic.....	255
Mehdi Bagirov. Current economic situation and agrarian industry: processes of production and realization.....	261
Habib Vazirov. Heydar Aliyev and economics of Nakhchivan Autonomous Republic.....	268
Sadig Rahimov. Foreign trade relations of Nakhchivan and overview of their development stages.....	277
Farhad Mirzazadeh. Ways of effectiveness increase of investment projects in the field of economical modernization.....	282
Eltun Ibrahimov. Theoretical and conceptual foundations of the role of government finance in socio-economic development of regions.....	290

TARİX

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com

NAXÇIVANIN AZƏRBAYCANIN DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNDƏ YERİ VƏ ROLUNA DAİR (birinci məqalə)

Məqalədə Naxçıvanın Azərbaycanın dövlətçilik tarixində yeri və rolundan, dövlət və dövlətçilik anlayışlarından, dövlətin yaranması və ona təsir göstərən amillərdən bəhs edilir. Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraiti və bunun Naxçıvanın tarixdəki yeri və roluna göstərdiyi təsirə diqqət yetirilir. Naxçıvanın Azərbaycanda dövlətin yaranmasınadək olan dövrdəki vəziyyəti tədqiqatə cəlb edilir. Əldə olunan nəticə bundan ibarətdir ki, Azərbaycanda dövlətin formalaşmasının başa çatması İlkin Tunc dövründə olmuşdur. Naxçıvana aid materialların Azərbaycan tarixi kontekstində nəzərdən keçirilməsi təsdiq edir ki, bölgə bu prosesdə fəal rol oynamışdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Naxçıvan, dövlət, dövlətçilik, təbii-coğrafi şərait, İlk Tunc dövrü, Neolit inqilabı.*

Hər bir ölkə təbii-tarixi inkişafına görə müəyyən regionlara bölünür. Regional bölgü obyektiv şərtlər əsasında müəyyən edilir və bütövlükdə ölkənin inkişaf strategiyası üçün vacib əhəmiyyətə malik olur. Tarixi ənənələrə və hər bir dövrün tələblərinə əsaslanan regional idarəetmə dövlət həyatında zəruri yer tutur.

Bu problemin vacib əhəmiyyətinə baxmayaraq, o ötən zamanlarda ardıcıl xarakter daşımamışdır. Azərbaycan tarixində bu problem ilk dəfə məhz Prezident İlham Əliyev tərəfindən kompleks şəkildə təqdim edilmiş və dövlət siyasəti səviyyəsinə yüksəldilmişdir. Təsədüfi deyildir ki, Prezident İlham Əliyev Respublikaya rəhbərliyə başladığı 2003-cü ildən regionların sosial-iqtisadi inkişafına strateji məsələ kimi yanaşmışdır. 2004-cü ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair ardıcıl olaraq üç Dövlət Proqramı (2004-2008, 2009-2013 və 2014-2018-ci illər) qəbul edilmişdir. Hər bir Dövlət Proqramında respublikanın bütün regionları kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının da sosial-iqtisadi inkişaf məsələlərinə geniş yer ayrılmışdır. Bu sahədə nəzərdə tutulan vəzifələrin reallaşdırılması regionların həyatında mühüm rol oynamışdır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişaf məsələləri problemin tarixinə də marağı artırmışdır. Hər bir regionun müasir sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının hazırlanması onların keçdiyi tarixi yolu və bu prosesdə formalaşmış spesifik xüsusiyyətlərin də nəzərə alınmasını zəruri etmişdir. Bu sahədə vaxtı ilə əldə olunmuş müəyyən təcrübənin əhəmiyyətini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu baxımdan Şimali Azərbaycanın Şirvan və Qarabağ bölgələrinin tarixi diqqət mərkəzində olmuşdur (24). Şimal-şərqi və şimal-qərbi Azərbaycan torpaqlarının tarixinin regional aspektdə öyrənilməsi də xüsusi qeyd edilə bilər (1).

Tarixi inkişaf elə gətirmişdir ki, Azərbaycanın bölgələri içərisində yalnız Naxçıvan muxtar qurum kimi spesifik rola malik olmuşdur. Müstəqillik əldə etdikdən sonra isə Naxçıvanın mühüm əhəmiyyəti əsas götürülərək Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasında onun statusu yenidən nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 134-cü maddəsinə görə Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlətdir.

Bu hüquqi-nəzəri müddəa Azərbaycanın tarixinin bütün sahələri, xüsusilə onun universal əksi olan dövlətçilik tarixində Naxçıvanın yeri və rolunun kompleks şəkildə tədqiqini irəli sürmüşdür.

Azərbaycan tarixində “dövlət” və “dövlətçilik” problemi və onun ilkin xronologiyası haqqında: müasir vəziyyətə baxış. Azərbaycan tarixşünaslığında dövlətin meydana gəlməsi və dövlət məfhumu, əsasən tarixi materialistcəsinə anlayış nəzəriyyəsi əsasında izah edilir (31, s. 648-662). Bu nəzəriyyəyə uyğun olaraq, Azərbaycan tarixi bir-birini əvəz edən ictimai-iqtisadi formasiyaların tarixi kimi nəzərdən keçirilmişdir.

SSRİ-nin dağılması və müstəqillik əldə edilməsinə baxmayaraq, müasir Azərbaycan tarixşünaslığında bu konsepsiya davam etməkdədir. Yeddicildlik Azərbaycan tarixi məhz bu konsepsiya əsasında yazılmışdır. Həmin kitabların birinci cildində arxeoloji material bu konsepsiyaya uyğunlaşdırılır və Azərbaycan ərazisində dövlətin meydana gəlməsinin belə bir təsviri verilir: “İbtidai cəmiyyətin dağılması ərəfəsində zorakılıqla zəbt etmə və talançılıq bəzi qəbilələrdə varlanma mənbəyi kimi tez-tez baş verən hadisələrə çevrilir... Müvafiq dövr cəmiyyətində qəbilə başçıları, mötəbər şəxslər, hərbcilər, qullar və s. aydın seçilir. Bu, hər şeydən əvvəl, yeni ictimai-iqtisadi əlamətlərin yaranması ilə əlaqədar olub, yeni yaranmaqda olan ictimai quruluşun zəruri “carçıları” idi. Beləliklə, bu dövr ibtidai-icma quruluşunun dağılması prosesində son mərhələ – siniflərin və dövlətin yaranma ərəfəsi idi” (4, s. 157). Burada “siniflər yaranır – dövlət yaranır” formulunun yeganə yol kimi qəbul edilməsi aydın olur.

Azərbaycan tarixinin akademik nəşri ilə eyni zamanda, digər nəşrlərdə müəyyən ziddiyyət də müşahidə edilir. Azərbaycan tarixi boyunca Azərbaycan dövlətçiliyindən bəhs edilərkən tarixi materialistcəsinə anlayışa uyğun gəlməyən məqamlar üzərindən sükutla keçilir. IX-X əsrlərdə meydana gələn dövlət-

lər, feodal dövlətləri kimi xarakterizə olunduğu halda (5, c. 2, XI fəsil) Manna dövləti, Atropatena və ya Albaniya dövlətlərinin xarakteri tam aydınlaşdırılmır.

Azərbaycan tarixşünaslığında dövlət və dövlətçilik anlayışlarının şərhinin problemi onun yalnız qeyri-ardıcılığı ilə bitmir. Azərbaycan dövlətlərinin, demək olar ki, zorakılıq və zülm vasitəsi kimi təqdim edilməsi, dövlətin milli tarixi inkişafda rolunu zərbə altında qoyur, onun ənənələrini və varisliyini inkar edir, xalqın dövlətçilik ruhunu sarsıdır və s. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ümumiləşdirilmiş Azərbaycan tarixində qəbul edilmiş belə bir yanaşma Azərbaycan fəlsəfəsi, dövlət və hüquq tarixi kimi sahələrə də mənfi təsir etmiş, mövcud dövlət quruluşu və idarə sistemi, əsasən, neqativ səpgidə nəzərdən keçirilmişdir.

Azərbaycan tarixində “dövlət” və “dövlətçilik” anlayışları kifayət qədər elmi-nəzəri bazaya əsaslanmadığına görə, dövlətin yaranması şəraiti və ilkin xronologiyasının şərhı də diqqəti cəlb edir. Azərbaycan tarixinin yeddicildlik akademik nəşri və digər ümumiləşdirilmiş Azərbaycan tarixi kitablarında bu suallara aydın cavab tapmaq mümkün deyil. Bütün ümumiləşdirilmiş Azərbaycan tarixi kitablarında dövlətin meydana gəlməsi eyni yanaşmaya əsaslanır:

1) problem arxeoloji dövrləşdirmə çərçivəsində (Paleolit, Mezolit, Neolit, Eneolit, Tunc və İlk Dəmir dövrü və ya ən qədim zamanlardan e.ə. II-I minilliyin əvvəllərinədək) nəzərdən keçirilir;

2) sonra xronologiya pozularaq, e.ə. III-II minilliklərdə və ya II-I minilliklərdə tayfa və tayfa birliklərindən bəhs edilir, yəni xronologiya pozularaq, yenidən əvvəlki dövrə qayıdılır (6, I c., I və II bölmələr).

İlk dövlətin yaranmasının xronologiyası isə fərqli şəkildə təqdim edilir. Yeddicildlik Azərbaycan tarixinin birinci cildinə görə “Şimali və Cənubi Azərbaycan vilayətlərinin sosial və iqtisadi mənzərəsində böyük fərq yox idi. **E.ə. II minilliyin ikinci yarısı** ibtidai icma quruluşunun intensiv surətdə dağılması və ilkin sinifli qurumların yaranması ilə səciyyələnir. E.ə. I minilliyin əvvəlində Urmıyaboyu rayonda fərqləndirici əlamət daha qəbilə-tayfa bölgüsü deyil, ərazi bölgüsündən ibarət olan mövcud xırda vahidlərlə bərabər, nisbətən **iri siyasi qurumların** yaranması idi (burada və sonra kursiv mənimdir – İ.H.)” (6, I c., s. 175). Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər Azərbaycan tarixinin “Kiçik dövlət qurumları” adlı yarımbaşlığında yazılır: “**M.ö. II minilliyin sonunda** Güney Azərbaycanda iqtisadi-mədəni yüksəliş icma cəmiyyətinin dağılmasının başa çatması ilə müşayiət olunur. Bunun nəticəsində **m.ö. X yüzildən gec olmayaraq** həmin torpaqlarda kiçik siyasi birləşmələr yarandı.” (7, s. 52). Təqdim olunan iqtibaslarda zamanın və siyasi qurumların miqyasına dair fikirlərin müqayisəsi mövcud ziddiyyəti aydın şəkildə göstərir. Digər bir ümumiləşdirilmiş Azərbaycan tarixində isə “Azərbaycanın ən qədim dövlətləri” adlı yarımbaşlıq ayrılır və e.ə. III minillikdə mövcud olan Aratta, Lullubi və Kutli dövlətlərindən bəhs edilir (8, s. 64-76).

Nəzərdən keçirilən iqtibaslar ümumiləşdirilmiş Azərbaycan tarixi kitablarında “dövlət” və “dövlətçilik” problemləri kimi ilk dövlətlərin meydana gəlməsi, onun coğrafiyası və xronologiyasında ciddi fikir ayrılığı olduğunu ortaya çıxarır. Bu məsələlərdə tarixi obyektivliyin bərpası üçün Azərbaycan dövlətçiliyinin regional aspektlərinin araşdırılmasına böyük ehtiyacı bir daha üzə çıxarır.

Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraiti. Coğrafi amillərin tarixi inkişafda mühüm rolu olmasına baxmayaraq (12), uzun müddət bu məsələyə kifayət qədər diqqət yetirilməmişdir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixşünaslığında müasir dövrdə də belə bir vəziyyət davam edir. Yeddicildlik Azərbaycan tarixinin akademik nəşrinin birinci cildində Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraitinə yer ayrılsa da, bu hissə müstəqil oçerk səciyyəsi daşıyır və Azərbaycanın tarixi inkişafı ilə əlaqələndirilmir (4, s. 44-53). Naxçıvanın bütövlükdə Azərbaycan tarixində, o cümlədən Azərbaycanın dövlətçilik tarixindəki rolunu tədqiq etmək üçün onun təbii-coğrafi şəraitindən başlamaq lazımdır.

Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi onun təbii-coğrafi şəraitinin tərkib hissəsi olmasına baxmayaraq, Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraiti özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmuşdur ki, bu da onun tarixdəki yeri və roluna da önəmli təsir göstərmişdir.

Azərbaycanın ərazisi düzənlik və dağlıq relyefə malikdir. Naxçıvanın ərazisi Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Lənkəranla eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının dağlıq vilayətləri sırasına daxildir. Burada Dərələyəz və Zəngəzur sıra dağları yerləşir. Dərələyəz dağ silsiləsində ən hündür zirvə Küküdağ (3120 m), Zəngəzurdə isə Qapıcıq (3906 m) dağıdır. Ümumiyyətlə, Naxçıvan ərazisinin böyük bir hissəsini hündürlüyü min metrədən yuxarı olan dağlar təşkil edir. Qalan hissə isə Arazboyu düzənliklərdən (Sədərək, Şərur, Böyükdüz, Naxçıvan, Culfa və b.) ibarətdir.

Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraitinin ən önəmli cəhətlərindən biri də faydalı qazıntılar və mineral bulaqlarla zəngin olmasıdır. Naxçıvanda qədim zamanlardan başlayaraq mis, qızıl, kükürd və b. təbii sərvətlər çıxarılırdı. Mineral su mənbələri isə Naxçıvanı bütün dünyada məşhur etmişdir. Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikasında 250-dən çox mineral su mənbəyinin qeydə alındığı bildirilir. Belə güman etmək olar ki, onların müəyyən hissəsi Naxçıvanın ilk sakinlərinə də məlum olmuşdur.

Azərbaycan iqlim zənginliyinə görə fərqlənən bir ölkədir. Burada 11 iqlim tipindən 9-u mövcuddur. Naxçıvan iqliminə görə Azərbaycanda fərqli yer tutan regionlardan biridir. Burada “yayı quraq keçən soyuq yarımsəhra və quruçöl iqlimi hakimdir. Kontinental iqlimə malik olan bu iqlim tipi daxilində illik mütləq minimum temperatur mənfi 32°C, illik mütləq maksimum temperatur isə 43°C olur” (4, s. 49). Bu ümumi göstərici ilə birlikdə, Naxçıvan ərazisində 5 iqlim tipi (yayı quraq keçən mülayim-isti yarımsəhra və quru çöl, qışı quraq keçən yarımsəhra və quru çöl, yayı quraq keçən soyuq yarımsəhra və quru çöl, yayı

quraq və sərin keçən soyuq iqlim və dağlıq tundra iqlimləri) ayrılır. Belə iqlim şəraiti Naxçıvan ərazisində meşə örtüyünün az olmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda iki böyük çay – Kür və Araz çayları vardır. Naxçıvan hidroqrafik baxımdan Araz çayı hövzəsinə aiddir. Naxçıvanın çayları müasir şəkə-kəni formalaşdırana kimi, tarixi inkişaf boyunca müəyyən yer dəyişikliyinə uğ-ramışdır. Əsas insan məskənləri də bu çayların ətrafında meydana gəlmiş, yer dəyişikliklərinə uyğun olaraq, dəyişmişdir. Naxçıvan quraq iqlimə malik oldu-ğundan burada geniş göl şəbəkəsi olmamışdır. Bununla belə Göygöl, Salvartı, Qanlıgöl və Batabat kimi göllər formalaşmışdır. Onlar Naxçıvanın hidroqrafik şəbəkəsində özünəməxsus yer tutur.

Naxçıvanın torpaq örtüyü mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Quraq iqlim nəticə-sində dağlarda meşə örtüyünün demək olar ki, olmaması torpaqların eroziyasına səbəb olmuşdur. Bununla belə düzən hissədəki məhsuldar torpaqlar, əkinçiliyin meydana gəlməsi və inkişafına mühüm təsir göstərmişdir.

Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraiti, xüsusilə iqlim şəraiti onun flora və fauna-sına həlledici təsir etmişdir. Bu baxımdan Naxçıvanın ərazisi Azərbaycanın di-gər regionlarına nisbətən daha zəngindir. Bitki örtüyü və heyvanlar aləmi ilk insanın məskunlaşması və həyatını davam etdirməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla eyni zamanda sonrakı tarixi inkişaf üçün də əlverişli şərait yara-dan amillərdən olmuşdur (26).

Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraiti Ümumazərbaycan kontekstlə birgə Yaxın və Orta Şərq kontekstində də araşdırılsa, onun unikalılığı və tarixi inkişaf üçün hərtərəfli stimula malik olması da ortaya çıxar. İlk insanın məskunlaşmasında və inkişafında məhz təbii amillərin vacib yer tutması nəzərə alınsa (14), Naxçı-vanın dövlətyaranma prosesində xüsusi yerə malik olması qeyd edilə bilər. La-kin hər bir regionun təbii-coğrafi inkişafında önəmli yer tutan dəniz və ya dənizə çıxış amili Naxçıvanın sonrakı tarixi inkişafına təsir göstərmişdir. Azər-baycanın dənizə çıxışı və dənizə çıxışı olan regionlarının inkişafı nisbətən sürətlə get-məyə başladı. Naxçıvan təbii-coğrafi şəraitindəki bu xüsusiyyəti digər faktorlar hesabına aradan qaldırmağa və Azərbaycan dövlətçiliyi üçün vacib rol oyna-mağa davam etdi.

Naxçıvan Azərbaycanda dövlətin yaranmasınadək olan dövrdə (ən qədim zamanlar – e.ə. III minillik). Naxçıvanın ən qədim tarixi, əsasən, ar-xeoloji dövrləşmə – Paleolit, Mezolit, Eneolit, Tunc və İlk Dəmir dövrü üzrə araşdırılmışdır. Azərbaycan arxeologiyasının ən mühüm tərkib hissəsi olan Naxçıvan arxeologiyası yüksək elmi nailiyyətləri ilə nəinki ölkə, eləcə də dünya arxeologiyasını zənginləşdirmişdir. Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonrakı dövrdə Naxçıvan arxeologiyası daha dinamik inkişaf etmişdir. Bunun nəticəsində Naxçıvan tarixinin ilkin tarixi xronologiyasının dərinləşdirilməsi mümkün olmuşdur. Üçcildlik Naxçıvan tarixinin birinci cildində qeyd edildiyi kimi “Əgər otuz il bundan əvvəl diyarın tarixi əslində ancaq 100-80 min il xü-lasə oluna bilirdisə, indi *yeni arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində* əldə edilmiş

maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında biz haqlı olaraq *Naxçıvan tarixini 500-300 min il bundan əvvəl* başlayırıq (kursiv mənimdir – İ.H.)” (25).

Hazırda Naxçıvan arxeologiyasının bütün dövrləri üzrə elmi nöqteyi-nəzərdən dəyərli abidələr sistemi aşkar edilmiş, burada yerli və xarici arxeoloqların iştirakı ilə qazıntılar həyata keçirilir (28). “Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi” (2011, 20-24 iyul) və “Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ” (2012, 27-28 iyul) beynəlxalq simpoziumların materialları Naxçıvan arxeologiyasının böyük nailiyyəti hesab oluna bilər (27).

Naxçıvan arxeoloji abidələri Azərbaycan arxeologiyası üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu barədə “Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi” beynəlxalq simpoziumda “Azərbaycanın arxeoloji tədqiqatlarında Naxçıvan abidələrinin yeri” adlı məruzədə xüsusi bəhs edilmişdir. Həmin məruzədə qeyd edilmişdir ki, “Azərbaycan arxeologiyasının olduqca çətin və həlli vacib olan problemlərindən biri Eneolit və İlk Tunc dövrləri arasında mədəni varislik problemlərinin öyrənilməsidir. Uzun illərdir ki, bu məsələnin həlli tədqiqatçıları arasında həmişə mübahisə mövzusu olaraq qalır. Naxçıvan ərazisində yerləşən Ovçulartəpəsi, Maxta, Xələc və Plovdağ abidələrində aparılan son arxeoloji tədqiqatlar bu problemin həllinə müəyyən aydınlıq gətirmişdir. Bu abidələrdə aşkar edilmiş arxeoloji tapıntılar, xüsusilə keramika məmulatı Eneolit dövründən İlk Tunc dövrünə keçidin bütün əlamətlərini özündə əks etdirir. Aparılan son tədqiqatlar sübut edir ki, e.ə. IV-III minilliklərdə Şimali Qafqazdan Suriya və Fələstinədək geniş yayılmış Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin vətəni məhz Naxçıvan-Azərbaycan ərazisidir. Naxçıvan diyarı təbii-coğrafi mövqeyinə görə tarixin bütün dövrlərində Yaxın Şərqdə və On Asiyada gedən siyasi-mədəni proseslərdə yaxından iştirak etmiş və şimal regionları ilə əlaqədar bilavasitə körpü rolunu oynamışdır” (30, s. 247).

Arxeoloji materiallar ən qədim dövr tarixini öyrənmək üçün yeganə mənbə kimi unikal əhəmiyyətə malikdir. Lakin ibtidai ictimai cəmiyyətinin tarixinin, o cümlədən dövlətçilik tarixinin tədqiqi ümumi tarixi dövrləşdirmənin tətbiqini zəruri edir.

Ümumi tarixi dövrləşməyə görə dövlətəqədərki dövrü praicma, yaxud ulu icma (Aşağı və Orta Paleolitə uyğundur), ilkin ibtidai (Yuxarı Paleolit və Mezolit) və son ibtidai (Neolit) icma mərhələsinə bölünən ibtidai nəqli icma mərhələsi, nəhayət, bərabərsizliyin meydana gəlməsi və dövlətin formalaşması (Yuxarı Neolit, Eneolit və İlk Tunc dövrü) dövrünü ayırmaq olar (2, s. 16). İbtidai cəmiyyət və ya dövlətəqədərki tarixin əsas məsələləri, adətən bu mərhələlər əsasında nəzərdən keçirilir.

Azərbaycanda aşkar edilən arxeoloji abidələr dövlətəqədərki dövrün, eləcə də dövlətyaranma prosesinin bütün mərhələlərini izləməyə imkan verir.

Ulu icma zamanı insanlar sürü şəklində yaşamışdır. Belə bir icma 20-30 nəfərdən ibarət olurdu. İnsanların əsas məşğuliyyəti ovçuluq və yığıcılıq idi. Ovçuluq ilə kişilər, yığıcılıq ilə qadınlar məşğul olurdu. İnsanlar arasında küt-

ləvi nikah – promiskuitet mövcud olmuşdur. Orta Paleolit və ya Mustye dövrünün sonlarına doğru ulu icma dağılmağa başlayır və nəslə qəbilə icmasına keçid baş verir.

Son elmi araşdırmalara görə qədim insan yaşayış məskənləri 6 milyon il bundan əvvələ aiddir. Deməli, ulu icmanın tarixi də həmin dövrdən başlanır. Azərbaycandakı arxeoloji tapıntılar burada ulu icmanın 1,5-2 milyon il bundan əvvəl başladığını söyləməyə əsas verir. Çoxcildlik Azərbaycan arxeologiyasının Daş dövrünə həsr edilmiş birinci cildində qeyd edildiyi kimi, “Qafqaz ərazilərində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində yaşı 2 milyon ilə bərabər olan maddi-mədəniyyət nümunələri, heyvan sümüklərinin qalıqları, paleoantropoloji tapıntıları hələlik Dmanisi (bu bölgə də tarixi-coğrafi Azərbaycan ərazisinə daxildir – İ.H.) Paleolit düşərgəsindən, Azərbaycanın Azıx Paleolit düşərgəsinin ən aşağı təbəqələrindən və Cəbrayıl rayonu ərazisindən qeydə alınmışdır” (9, s. 110). Azıx mağarası ilə eyni zamanda Tağlar (Qarabağ), Damcılı və Daşsalahlı (Qazax) abidələrinin və b. tapıntıları da ulu icma dövrü haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Ulu icma dövrünü, xüsusilə onun son mərhələsini (Orta Paleolit) Naxçıvanda da izləmək mümkündür. Son tədqiqatlara görə, Naxçıvan ərazisində insanların məskunlaşması Aşağı Paleolit dövrünə, təxminən 500-300 min il bundan əvvələ aid edilir. Aşağı Paleolit dövrü müəyyən tapıntılar üzrə öyrənilirdiyi halda (25, s. 13), Orta Paleolit (Mustye) ayrıca arxeoloji abidə olan Qazma mağarası (Şərur rayonu Tənənəm kəndi) ilə təmsil olunur. İlk dəfə 1983-cü ildə qeydə alınan mağarada, 1987-1990-cı illərdə ardıcıl tədqiqatlar aparılan zamanı burada altı təbəqə aşkar edilmişdir (25, s. 98). Qazma mağarasından tapılmış daş məmulatlarının hazırlanma texnikası və tipoloji xüsusiyyətləri insanların burada 80-90 min il əvvəldən məskunlaşdığını sübut edir (15). Buradan əldə edilmiş maddi qalıqların təhlili nəticəsində aydın olmuşdur ki, “Qazma mağarasından aşkar edilmiş əmək alətləri Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqi Mustye dövrünə aid həmdövr abidələrindən aşkar edilmiş əmək alətləri ilə bənzərdir. Arxeoloji materialların öyrənilməsi göstərir ki, mağarada məskən salan qədim insanların əsas məşğuliyyəti ovçuluq olmuş, yığıcılıq təsərrüfatda ikinci dərəcəli rol oynamışdır. Dördüncü təbəqənin arxeoloji materiallarında Üst Paleolit dövrü üçün xarakterik əlamətlərin izlənməsi qədim Qazma sakinlərinin qəbilə icmalarının yaranması ərəfəsində olduğunu göstərir” (32).

Qəbilə icması ibtidai sürüyə nisbətən irəliyə doğru bir addım olub, insanların həyatında bir sıra yeniliklərlə müşayiət olundu. İbtidai sürüdən fərqli olaraq qəbilə icmasında müəyyən ictimai normalar yarandı. İnsanlar arasındakı münasibətlər qan qohumluğu ilə tənzimlənməyə başladı. Kütləvi nikah “qoşa nikah”la əvəz olunmağa başladı. Bəzən dövlətin əsası adlandırılan ailə sözünə tam mənasında meydana gəlməsə də, onun yaranması yolunda vacib addım atıldı. Qəbilə icmasının ilkin dövründə qadının rolu yüksək olduğuna görə, bu dövr matriarxat – ana xaqanlığı dövrü kimi də xarakterizə olunur.

İlkin ibtidai icma mərhələsi, yaxud ilk nəslə dövr Azərbaycanda da Üst Paleolit (e.ə. XI-e.ə. XII minillik) və Mezolitə (e.ə. XII-e.ə. VIII minilliklər) aid abidələr əsasında öyrənilir. Azərbaycanın Üst Paleolit mədəniyyətinə dair materiallar Tağlar Paleolit düşərgəsinin II təbəqəsi, Damcılı mağara düşərgəsi, Qobustanın “Qayaarası” düşərgəsi, Zar kəndi (Kəlbəcər) və Yataq yeri (Qazax) ərazisindəki düşərgələrdən əldə edilmişdir (9, s. 101). Mezolit dövrünün əsas abidəsi isə Qobustan, xüsusilə burada aşkar edilmiş qayaüstü təsvirlər – piktoqramlardır. Mezolit dövründə ixtira edilən ox və kaman insanların həyatında ciddi dəyişikliklərə təkan verdi. Tədricən istehsal təsərrüfatının mühüm sahələrindən olan heyvandarlığın təşəkkülünə şərait yarandı. Ovçular ovladıqları heyvanların balalarını saxlayır, onları əhliləşdirməyə çalışırdı.

Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraiti, Orta Paleolitə aid abidənin aşkar edilməsi burada Yuxarı Paleolit və Mezolit dövründə də həyatın davam etməsini, ilk nəslə quruluşun meydana gəlməsini söyləməyə əsas verir. Gələcək arxeoloji tədqiqatlar Yuxarı Paleolit və Mezolitə aid abidələrin üzə çıxarılmasına imkan verəcəkdir. Hələlik isə, Naxçıvanda qəbilə icmasından bəhs edərkən Ümumazərbaycan abidələri ilə eyni zamanda unikal bir mənbəyə – “Kitabi-Dədə-Qorqud” eposuna (eposlardan tarixi mənbə kimi istifadə edilməsi ənənəsi tarixşünaslıqda elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır) müraciət edə bilərik. “Dədə Qorqud” eposunda matriarxatın – anaxaqanlığının izlərinin əks olunması bu bərdə olan tədqiqatda sübut edilmişdir. Eposdakı “qadınım anam”, “ana haqqı – tanrı haqqı” kimi ifadələr bu fikri təsdiq edir (16). “Kitabi-Dədə Qorqud”un coğrafi əhatə dairəsində Naxçıvanın mərkəzi yerlərdən birini tutduğunu (11) nəzərə alsaq, burada təsvir edilən matriarxatın ona da aid edilməsini təsdiq etmək olar.

“Neolit inqilabı” (e.ə. VIII-e.ə. VI minillik) ilə insanların təsərrüfat həyatında böyük bir hadisə baş verir, istehlak təsərrüfatından, yəni yığıcılıq və ovçuluqdan istehsal təsərrüfatına keçid yaranır. Əkinçilik, sənətkarlıq və heyvandarlıq əmələ gəlir. İnsanların təbiətdən asılılığı nisbətən azalır. Beləliklə, insanlar arasında mülki bərabərsizliyin meydana gəlməsi və dövlətin təşəkkülü üçün lazım olan iqtisadi baza formalaşmağa başlayır.

Azərbaycanda Neolit dövrü e.ə. VIII minilliyin sonlarından VI minilliyin III rübünə kimi davam etmişdir. Bu dövrdə Ön Asiyanın bir sıra yerləri, o cümlədən Cənubi Azərbaycan tam məskunlaşmağa başlayır. İlk əkinçi mərkəzləri Cənubi Azərbaycanın Urmiya gölü hövzəsində Həsənli, Hacı Firuz, Yanıqtəpə və s. kimi yaşayış yerləri və qonşu Zaqros ərazisində meydana gəlir. Azərbaycanın şimalında Neolit dövrünə aid abidələr ilk dəfə 1938-1941-ci illərdə Gıllıdağda (Gəncəçay hövzəsi) 78 saylı çaxmaqdaşı emalatxanasında, Damcılı mağarasında (Qazax) və s. yerlərdə aşkar edilmişdir (9, s. 149-150).

Naxçıvanda hələlik Neolitə Orta və Son dövrünə aid tapıntılar əldə edilmişdir. Duzdağda aşkar edilmiş iki qəbir orta Neolitə aid olunmuşdur (25, s. 54). Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan əhalisinin qədim dini təsəvvürlərini öyrənmək üçün ən qədim tapıntılar da hələlik Neolit dövrünə aiddir (25, s. 64).

Naxçıvanda Neolit inqilabına aid araşdırmanın müəllifinə görə, “Kültəpə bütün Qafqazda “Neolit inqilabının” ilk abidəsi kimi tanınmışdır... Qazıntılar nəticəsində... On Asiyanın Neolit dövrü abidələri üçün səciyyəvi sayılan məişət və təsərrüfat tikintilərinin qalıqları aşkar olunmuş, ibtidai əkinçiliklə bağlı sümük və daş alətlər, gil qab nümunələri, eləcə də müxtəlif növ dənli bitkilər tapılmışdır. Müqayisəli təhlillər Kültəpə kompleksinin Azərbaycanda və Qafqazda ilkin istehsal təsərrüfatı ilə bağlı ən qədim yaşayış yeri olmasını söyləməyə imkan verir” (18, s. 48).

“Neolit inqilabı”nın yaratdığı yeni tarixi şəraitdə qəbilə icmasının dağılması və əmlak bərabərsizliyinin meydana gəlməsi (Son Neolit, Eneolit və ya İlkin Metal əsri, İlk Tunc dövrü) başlayır. Bunun əsas səbəbi daimi izafi məhsulun artması və əlavə məhsulun meydana gəlməsi idi. Burada istehsal təsərrüfatının sonrakı inkişafı, metallurgiyanın və sənətkarlıq fəaliyyətinin digər növlərinin meydana gəlməsi və mübadilənin intensivləşməsi böyük rol oynamışdır (2, s. 255).

Azərbaycanın Son Neolit və Eneolitə aid abidələri də ibtidai cəmiyyətin dağılması prosesini izləməyə imkan verir. Azərbaycanda Eneolit dövrü eramızdan əvvəl VI-IV minilliyin ortalarını əhatə edir. Çox maraqlıdır ki, Azərbaycanda Son Neolit və Eneolit tarixinin öyrənilməsi I Kültəpə abidəsindən (Naxçıvan şəhərindən 8 km şimal-şərqdə, Naxçıvançayın sol sahilində, Babək rayonunun Kültəpə kəndində) başlanmışdır. 1951-1964-cü illərdə burada aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı keramikalı Neolitə və Eneolit dövrünə aid zəngin materiallar aşkar edilmişdir. Sonrakı arxeoloji axtarışlar zamanı Mil-Qarabağ düzənliyində (Ağdam rayonunun Çalağantəpə, İlanlıtəpə, Leylatəpə abidələri), Muğanda (Cəlilabad rayonunun Əliköməktəpə yaşayış yeri) və digər yerlərdə də Eneolitə aid yaşayış məskənləri aşkar edilərək öyrənilmişdir (13). Bütün hallarda I Kültəpə Eneolit abidələri içərisində mühüm rolunu saxlamışdır. Bu bərdə haqlı olaraq qeyd edilmişdir ki, “Cənubda, xüsusən Naxçıvan ərazisində, Mil, Qarabağ və Muğan düzənlərində yayılmış abidələr I Kültəpə tipli mədəniyyəti əks etdirir və görünür, Eneolit dövrünün başqa etno-mədəni şəxəsini təşkil edir” (4, s. 93). Naxçıvanın unikal abidələrindən olan Duzdağ da Eneolit dövrünə şamil edilir. Duzdağ dağ-mədən sənayesinin meydana gəlməsinin ilkin dövrünü əks etdirməklə, istehsal təsərrüfatının daha da inkişafını sübut edir (25, s. 55).

Azərbaycanın Eneolit abidələri həmin dövrdə mövcud olan ictimai münasibətləri əks etdirməklə, eyni zamanda, onun qonşu mədəniyyətlərlə əlaqələrini də aşkar etmişdir. Arxeoloji materiallar Azərbaycanın Mesopotamiyanın Xalaf və Ubeyd mədəniyyətləri ilə əlaqələrini təsdiq edir. Konkret olaraq I Kültəpənin Eneolit mədəniyyətinə gəldikdə, onun Xalaf-Ubeyd mədəniyyəti ilə bağlılığı boyalı keramika və arxası üstə uzadılmış skeletlərin aşkar olunması ilə də təsdiq olunur. Ubeyd tayfalarının Azərbaycan ərazisinə miqrasiyası Naxçıvanı da əhatə etmişdir (25, s. 43-44). Burada bir məsələni də xüsusi vurğulamaq lazımdır

ki, Ubeyd tayfalarının Azərbaycana miqrasiyası nəinki maddi-mədəniyyət nümunələrinə, eləcə də ictimai münasibətlərə də təsir göstərməli idi. Güman etmək olar ki, bu miqrasiyalar ilkin dövlət hakimiyyəti orqanlarının formalaşmasını da sürətləndirməli idi.

İlk Tunc dövrünün yaranması ilə yeni ictimai münasibətlərin təşəkkülü də genişlənir. Bu dövr Azərbaycanda Kür-Araz mədəniyyəti ilə təmsil olunur. Bütövlükdə Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da İlk Tunc dövrünə aid yaşayış məskənlərinin sayı artmışdır. Buna görə həmin dövrə aid tapıntıların sayı da çoxalmış, coğrafiyası isə genişlənmişdir. I Kültəpə ilə yanaşı, bu dövrə aid II Kültəpə, Aşağıdaşarx, Ovçulartəpəsi və s. nekropollar qeyd alınmışdır (25, s. 55).

Məşhur Gəmiqaya təsvirlərinin xronologiyasında (e.ə. V-I minilliklər) də Eneolit və İlk Tunc dövrünə aid piktoqramlar mühüm yer tutur. Gəmiqaya təsvirləri həmin dövrdə yaşayan insanların dünyagörüşündə, mənəvi dünyasında baş verən dəyişiklikləri də izləməyə imkan verir (17). Ulu öndər Heydər Əliyev Gəmiqaya abidələrindən bəhs edərkən qeyd etmişdir ki, “Bu, bildiyimiz kimi, həm təbiətin böyük bir abidəsidir, eyni zamanda, insan yaradıcılığının abidəsidir. Bu abidə Azərbaycanındır. Azərbaycanın tarixini əks etdirən abidədir” (10, s. 13).

Beləliklə, uzun tarixi inkişafdan sonra, İlk Tunc dövründə Azərbaycanda dövlətin formalaşmasının başa çatması üçün şərait meydana gəlmişdir. Naxçıvana aid materialların Azərbaycan tarixi kontekstində nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, bölgə bu prosesdə nəinki fəal rol oynamış, hətta dövlətyaranmanın gedişinin bir sıra problemlərini yalnız bu materiallar əsasında bərpa etmək mümkün olmuşdur.

Dövlətin meydana gəlməsi: nəzəri və təcrübi yanaşma. Dövlətin meydana gəlməsi və dövlət anlayışı haqqında qədim zamanlardan etibarən müxtəlif baxışlar meydana gəlmişdir (29).

Dövlət məsələsini xüsusi tədqiq edən müasir politoloji ədəbiyyatda qeyd edilir ki, İntibah dövrünə qədər dövləti bildirmək üçün konkret anlayışlardan – knyazlıq, krallıq, tiraniya, respublikadan istifadə edilirdi. Onun bütün formalarına tətbiq edilən “dövlət” anlayışını (italyanca – stato) ilk dəfə N.Makiavelli (1469-1527) tətbiq etmişdir. Bu ifadə tədricən italyan dilindən digər Avropa dillərinə də keçmişdir (19, s. 220).

Dövlətin yaranmasına gəldikdə burada müxtəlif nəzəriyyələr – “psixoloji nəzəriyyə”, “ictimai müqavilə” nəzəriyyəsi və başqalarını qeyd etmək olar. Dövlətin yaranmasında xarici faktorların rolu da qəbul edilir.

Dövlətin meydana gəlməsi və onun təbiətinə dair tarixi materialistcəsinə anlayış nəzəriyyəsində də bəhs edilir. Bu nəzəriyyəyə uyğun olaraq, tarixi inkişafın ümumi qanunauyğunluğu qəbul edilir, cəmiyyət bir-birini əvəz edən ictimai-iqtisadi formasiyalara bölünürdü. Çox maraqlıdır ki, bu nəzəriyyənin banisi K.Marks ilk dəfə ictimai iqtisadi formasiyaları fərqli şəkildə müəyyənləşdirmişdir. O, 1859-cu ildə yazdığı “Siyasi iqtisadın tənqidinə dair” əsərinin müqəddi-

məsində yazırdı ki, “Asiya, antik, feodal və müasir burjua istehsal üsullarını ümumiyyətlə, iqtisadi-ictimai formasiyaların mütərəqqi dövrləri kimi qeyd etmək olar” (23, s. 554). Asiya istehsal üsulu sonralar sərf-nəzər edilmiş, tarixi ədəbiyyatda isə buna haqq qazandırılmışdır (3). Dövlət məsələsi ictimai-iqtisadi formasiyalara uyğunlaşdırılmışdır. F.Engels “Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi” adlı əsərində xüsusi olaraq, bu məsələnin üzərində dayanmışdır. Onun fikirlərini davam etdirən Lenin dövlətin meydana gəlməsi və mahiyyəti haqqında 1919-cu il iyulun 11-də Sverdlov universitetində mühazirəsində belə demişdir: “Ümid edirəm ki, dövlət məsələsində siz, Engels tərəfindən yazılmış “Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi” əsəri ilə tanış olacaqsınız. Bu əsər müasir sosializmin əsas əsərlərindən biridir... Kitab dövlətin nə cür əmələ gəldiyi haqqında tarixi bir xülasə ilə başlanır... Bu məsələdə hər şeydən əvvəl bu cəhətə diqqət vermək lazımdır ki, dövlət heç də həmişə mövcud olmamışdır. Elə zaman olub ki, dövlət yox idi. Cəmiyyət nə zaman və harada siniflərə bölünürsə, istismarçılar və istismar olunanlar nə zaman meydana gəlirsə, dövlət də o zaman və orada meydana gəlir” (22, s. 73-74). Tarixi materialistcəsinə anlayış nəzəriyyəsinə uyğun olaraq dövlətin sonrakı inkişafı ictimai-iqtisadi formasiyalara uyğunlaşdırılmış, quldar, feodal, burjua və sosialist dövlətləri ayrılmışdır. Beləliklə, aydın olur ki, dövlətin yaranmasında və onun təbiəti məsələsində vahid fikir yoxdur.

Dövlət və ya dövlətçilik haqqında vahid fikir olmadığı kimi, dövlətin yaranmasının gedişinə dair (bu proses politogenez də adlandırılır) də vahid fikir yoxdur. Qədim dövrdə dövlətin meydana gəlməsinə dair təcrübənin ümumiləşdirilməsi belə bir fikrə gəlməyə imkan vermişdir ki, əgər ibtidai quruluşun inkişafının son pilləsində bəzən böyük tayfa birlikləri (tayfa ittifaqları, konfederasiyası) yaranırsa, ilk dövlətlər həmişə və hər yerdə böyük olmayan miqyasda, məhz bir ərazi icması və ya daha çox bir-biri ilə sıx əlaqəsi olan icmaların miqyasında meydana gəlir. Kiçik ilkin dövlətin mərkəzi kimi şəhər yaranır. Bu şəhər-dövlətlər çox vaxt (lakin mütləq olmayaraq) ictimai idarə orqanlarının (ağsaqqallar şurası, xalq yığıncağı) qalması ilə monarxiya quruluşunda olur (20, s. 40). Bu fikir kitabın sonrakı hissəsində daha da inkişaf etdirilir və qeyd edilir ki, Qədim Şərqi bütün tarixi göstərir ki, ən qədim dövlətlər dərhal bütöv imperiyalar şəklində qəbilə ittifaqlarından əmələ gəlmir, təbii olaraq vahid mərkəzə (dağ vadisi, magistral suvarma kanalı) meyl edən ayrıca ərazi icmalarından, yəni əksər hissəsi şəhər-dövlətlər və nomlardan yaranır (20, s. 397). Digər bir akademik nəşrdə isə dövlətin yaranmasına dair xüsusi yarımbaşlıq ayrılır və burada problem, bilavasitə ibtidai icmanın dağılmasının son mərhələsindən izah olunur. Bu dövrdə məhz tayfanın ön plana çıxması vurğulanır (21, s. 227).

Bu nəzəri və təcrübə müddəaları nəzərə alaraq, Azərbaycanda dövlətin meydana gəlməsi və onun tarixi-coğrafi bölgələrindən olan Naxçıvanın həmin prosesdə rolunun nəzərdən keçirilməsi politogenez məsələsini yeni müddəalarla zənginləşdirə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Абдуллаев Г.Б. Из истории северо-восточного Азербайджана в 60-80-х гг. XIX века. Баку, 1958, 212 с.
2. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. М., 1990, с. 255.
3. Asiya istehsal üsulunun tarixşünaslığı haqqında bax: Никифоров В.Н. Восток и всемирная история. М., 1975.
4. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, I c., Bakı, 1998, 476 s.
5. Azərbaycan tarixi. II c., XI fəsil.
6. Azərbaycan tarixi. I c., birinci və ikinci bölmələr. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər. İkinci nəşr. Bakı, 2009, birinci və ikinci bölmələr.
7. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər. Bakı, 2009, 870 s.
8. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Bakı, 1994, 688 s.
9. Azərbaycan arxeologiyası. 6 cildə, I c. Daş dövrü, Bakı, 2008.
10. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədəki nitqindən // Dirçəliş – XXI əsr, Bakı, 2002, avqust, № 54, s. 11-15, 20-25.
11. Babayev S.Y. Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri. Bakı, 1999, 224 s.
12. Вах: Дулов А.В. Географическая среда и история России. Конец XV-середина XIX в. М., 1983.
13. Вах: Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982; Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку, 1987.
14. Bu barədə mövcud olan fikirlər haqqında bax: Природа и древний человек. М., 1981.
15. Daha ətraflı bax: Cəfərov Ə. Naxçıvan Paleolit düşərgəsi // NDU-nun Elmi əsərləri, 1999, № 4; Его же, Средний палеолит Азербайджана. Баку, 1999; Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, s. 266-267.
16. Daha ətraflı bax: Əliyarov S.S. “Dədəm Qorqud” kitabında anaxaqanlıq tarixinin izləri // Tariximiz. Bakı, 2012, s. 164-177.
17. Əliyev V. Gəmiqaya. Bakı, 2005, s. 9-16; Baxşəliyev V. Gəmiqaya təsvirləri. Bakı, 2003; Müseyibli N. Gəmiqaya. Bakı, 2004 və b.
18. İsmayılzadə Q. “Neolit inqilabı” və Naxçıvan / Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ. Naxçıvan, 2013, s. 47-50.
19. Ирхин Ю.В., Золотов Л.В. Политология. М., 1999, с. 220.
20. История древнего мира / Под ред. И.М.Дьяконова и др. Изд. 3-е, исправ. и доп., М., 1989, кн. 1, с. 40.
21. История первобытного общества. Эпоха классовообразования. М., 1988, с. 227.
22. Lenin V.İ. Əsərlərin tam külliyyatı. XXXIX c., Bakı, 1983, s. 73-74.
23. Marks K., Engels F. Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, I c., Bakı, 1978, s. 554.

24. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента в X-XI вв. М, 1963;
Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку, 1983;
Qarabağnamələr. I, II, III c., Bakı, 2006.
25. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, I c., Naxçıvan, 2013, 452 s.
26. Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraiti haqqında daha ətraflı bax: Babayev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı, 1999; Talıbov T.H. Naxçıvan MR-in flora biomüxtəlifliyi və onun nadir növlərinin qorunması. Bakı, 2001; Naxçıvan tarixi. I c., s. 23-34.
27. Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan, 2012; Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ (27-28 iyul 2012-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan, 2013.
28. Naxçıvanın arxeoloji tədqiqi haqqında bax: Naxçıvan tarixi. I c., s. 39-41.
29. Platon. Dövlət. Bakı, 1999; Dünya dövlətləri: Ensiklopedik-soraq kitabı / Tərtibçi müəlliflər: İ.Vəliyev, K.Muxtarov. Bakı, 1999, 216 s.
30. Rəhimova M. Azərbaycanın arxeoloji tədqiqatlarında Naxçıvan abidələrinin yeri // Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi. Naxçıvan, 2012, s. 247-249.
31. Sovet tarix elminin dövlət haqqında baxışları və onun dövlətin öyrənilməsinə tətbiqi məsələləri Sovet Tarix Ensiklopediyasında geniş şəkildə ümumiləşdirilmişdir. Vax: Советская Историческая Энциклопедия / Главный редактор Е.М.Жуков. Т. IV, М., 1963, 1024 столб.
32. Зейналов А. Палеолит Нахчывана. Автореф. дис. ... канд.ист.наук. Баку, 2014, 26 с.
33. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, I c., s. 42.

Исмаил Гаджиев

О РОЛИ И МЕСТЕ НАХЧЫВАНА В ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье говорится о роли и месте Нахчывана в истории государственности Azerbaijan, о понятиях государства и государственности, о формировании государства и влияющих на это факторах. Уделено внимание природно-географическим условиям Нахчывана и влиянию их на место и роль Нахчывана в истории. Исследуется положение Нахчывана до зарождения в Azerbaijan государственности. Вывод таков, что завершение формирования государства в Azerbaijan приходится на ранний бронзовый век. Изучение материалов о Нахчыване в контексте истории Azerbaijan доказывает, что регион сыграл важную роль в этом процессе.

Ключевые слова: *Azerbaijan, Нахчыван, государство, государственность, природно-географические условия, ранний бронзовый век, неолитическая революция.*

Ismayil Hajiyeu

**ABOUT PLACE AND ROLE OF NAKHCHIVAN IN
STATEHOOD HISTORY OF AZERBAIJAN**

The place and role of Nakhchivan in the statehood history of Azerbaijan, state and statehood concepts, forming of the state and the factors influenced it are considered in the paper. Nakhchivan's natural-geographical condition and its influence to the place and role of Nakhchivan in the history are in the focus of attention. The situation of Nakhchivan before the origin of statehood in Azerbaijan is attracted into investigation. The achieved result is that the ending of a state forming proses in Azerbaijan falls on the Early Bronze Age. The study of materials about Nakhchivan within the context of the Azerbaijan history proves that the region has played an important role in the process.

Key words: *Azerbaijan, Nakhchivan, state, statehood, natural-geographical condition, Early Bronze Age, Neolithic Age.*

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

NAXÇIVANDA XALÇAÇILIĞIN İNKİŞAFI TARİXİNDƏN

Məqalədə Naxçıvanda xalçaçılığın inkişafı tarixindən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, xalçaçılıq Azərbaycanda eramızdan bir neçə əsr əvvəl meydana gəlmiş, erkən orta əsrlər zamanı müstəqil sənət sahəsinə çevrilmişdir. Qoyunculuğun inkişafı, bəyaz bitkiləri ilə zəngin olması bölgədə orta əsrlər zamanı xalçaçılığın inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Məqalədə, həmçinin xarici ölkələrin muzey və kolleksiyalarında saxlanılan Naxçıvan xalçaları haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, xalça, muzey, orta əsrlər.*

Naxçıvan Muxtar Respublikasında həyata keçirilən genişmiqyaslı işlər içərisində xalq yaradıcılığı, xalqın adət və ənənələrini özündə əks etdirən dekorativ tətbiqi sənət nümunələrinə diqqət və qayğı xüsusi yer tutur. Məhz bu diqqət və qayğının nəticəsi olaraq 1998-ci ildə Naxçıvan Dövlət Xalça muzeyi yaradılmışdır. Əvvəllər Xan sarayında fəaliyyət göstərən muzey 2010-cu ildə yeni binaya köçürülmüşdür. Muzeyin ekspozisiyası yeni eksponatlarla zənginləşdirilmişdir. Həmçinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasında bu qədim dekorativ tətbiqi sənət növünün inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra təşkilati işlər həyata keçirilmiş, Naxçıvan Regional Peşə Tədris Mərkəzində “Xalçaçılıq” üzrə peşə kursları açılmış, Naxçıvan Qızlar Liseyində “Tikiş, toxuculuq və xalçaçılıq” dərnişini yaradılmış, Naxçıvan Biznes Mərkəzi Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətinin xalq yaradıcılığı emalatxanasında xalça toxunması təşkil olunmuşdur. Sonralar bu sahəyə dövlət qayğısının yeni təzahürü olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov 7 fevral 2009-cu ildə xalçaçılıq sənətini də özündə birləşdirən xalq yaradıcılığı ilə əlaqədar “Naxçıvan Muxtar Respublikasında Xalq Yaradıcılığı Günlərinin keçirilməsi haqqında” sərəncam imzaladı. Naxçıvanın qədim sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olduğunun vurğulandığı sərəncamın preambula hissəsində xalçaçılıq sənətinə də toxunulur və qeyd olunur ki, “Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar xalq yaradıcılığının mühüm qolu olan el sənətkarlığının 5-7 minillik inkişaf yolu keçdiyini sübuta yetirir. Qədim xalq sənəti sahələri olan dulusçuluq və daşış-

ləmə Neolit, metalisləmə isə Eneolit dövründən məlum idi. ...Naxçıvanda sənətkarlıq daha da inkişaf etmiş, xalq sənətinin ağacisləmə, misgərlik, zərgərlik, ipəkçilik, boyaqçılıq, dabbağlıq, dülgərlik, toxuculuq xüsusilə də xalçaçılıq kimi sahələri genişlənmiş, Naxçıvanın zövqlə hazırlanmış müxtəlif məişət əşyaları və zərgərlik məmulatları böyük şöhrət qazanmışdır” (13, s. 399-400).

Bu sərəncamın ardınca Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin IV çağırış IV sessiyasında 2012-ci il Ali Məclis Sədri tərəfindən “Milli dəyərlər ili” elan olunmuşdur. İstər Xalq Yaradıcılığı Günlərinin keçirilməsi haqqında sərəncam, istərsə də Milli dəyərlər ili muxtar respublikada xalçaçılığın inkişafında mühüm rol oynadı. “Azərbaycan xalçaları: Naxçıvan qrupu” xalçaları haqqında əsər yazıldı (4) və altı dildə nəşr olundu, bir sıra əlavə işlər görüldü. Bu yaxınlarda bu istiqamətdə daha bir uğurlu addım atıldı. “Naxçıvan xalçaçıları” adlı möhtəşəm əsər hazırlandı (10), “Azərbaycan xalçaları: Naxçıvan qrupu” jurnalı işıq üzü gördü (5) və 8 noyabr 2013-cü ildə Naxçıvan Dövlət Xalça muzeyinin yenidənqurmada sonra qeyd olunan bu yeni nəşrlərin, “Naxçıvan xalçaları” sənədli filmi və Xalça muzeyinin internet saytı ilə birlikdə yüksək səviyyədə təqdimat mərasimi keçirildi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibov mərasimdə iştirak və çıxış etdi. Yığcam, ancaq proqram xarakterli çıxışında Ali Məclisin Sədri Naxçıvan bölgəsində xalçaçılığın tarixinə, bu sənət növünün inkişaf yoluna nəzər salmış və demişdir: “Xalça toxumaq sənəti tarixən Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda aparıcı peşə sahələrindən biri olmuşdur. Təbiəti, ictimai və mədəni inkişaf səviyyəsi, həyat və məişət şəraiti Naxçıvanda xalçaçılığı hələ uzaq keçmişlərdə sənətkarlığın mühüm sahələrindən birinə çevirmişdir. Bu ərazidə istehsal olunan iri ölçülü, qalın toxunuşa malik xovlu və xovsuz xalçalardan məişətdə geniş istifadə edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş ibtidai gil cəhrlər və sümükdən hazırlanmış iy ucları Naxçıvanın qədim toxuculuq mərkəzlərindən biri olduğunu təsdiq edir. Orta əsr müəllifləri Naxçıvanda xalçaçılığın geniş vüsət alması və bu ərazidə toxunan xalçaların şöhrət qazanması barədə öz əlyazmalarında dəyərli məlumatlar vermişlər (16, 9 noyabr 2013-cü il)”.

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri və xalçaçılığın tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar təsdiq edir ki, bu sənət növü Azərbaycanda eramızdan bir neçə əsr əvvəl meydana gəlmiş, erkən orta əsrlər zamanı müstəqil sənət növünə çevrilmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində, o cümlədən Naxçıvan şəhərində xalçaçılıq sənəti nəinki inkişaf etmiş, hətta böyük şöhrət qazanmışdı. Ona görə də tədqiqatçılar haqlı olaraq Naxçıvan bölgəsini, xüsusilə Naxçıvan şəhərini Azərbaycan xalçaçılıq məktəbinin mühüm mərkəzlərindən biri olması fikrindədirlər.

Azərbaycan xalçaçılıq sənəti çox böyük inkişaf yolu keçmiş, xalça ustaları bu sənətə çox yaradıcılıqla yanaşmış, toxucular öz işlərində yerli xüsusiyyətləri nəzərə almış, nəticədə Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin müxtəlif qrupları sırasın-

da Quba-Şirvan, Qarabağ, Gəncə-Qazax və Naxçıvan-Təbriz qrupları açıq-aydın seçilməyə başlamışdır.

İnsanların qidalanmasında böyük rol oynayan dadlı ətinə, südünə, toxuculuqda əvəzsiz xammal olan yüksək keyfiyyətli yununa olan tələbatla əlaqədar hələ qədim zamanlardan Azərbaycanda və onun qədim ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olan Naxçıvanda qoyunçuluğun əsas təsərrüfat sahələrindən birinə çevrilməsi bu ərazidə toxuculuğun, o cümlədən xalçaçılığın inkişafı üçün münbit şərait yaratmışdır.

Naxçıvanın əsas ərazilərindən olan Culfa bölgəsinin və ətrafının, sonralar Azad-Ciran adlandırılan bu ərazinin xalçaçılıqda geniş istifadə olunan təbii boyaq bitkisi olan boyaqotu (marena) ilə zənginliyi də ərazidə xalçaçılığın, ümumiyyətlə, toxuculuğun inkişafını şərtləndirən amillərdən olmuşdur. Həmçinin, qeyd olunan ərazidə dünyanın digər yerlərində çox da rast gəlinməyən, boyaqçılıqda əvəzsiz xammal hesab edilən qırmızı böcəklə zəngin olması da toxuculuğun və onun əsas sahələrindən biri olan xalçaçılığın yüksək səviyyədə inkişafı üçün zəmin hazırlamışdır. El arasında “Qırmızı” adlanan keyfiyyətli tünd-qırmızı rəngin istehsalında əvəzsiz xammal olan qırmızı böcəyin yığılmasından bəhs edən M.Vəliyev (Baharlı) 1921-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan” kitabında qeyd edir ki, Gəncə və Naxçıvan quberniyalarının məhsul verməyən çöllərində, xüsusən də, Arazyanı vadinin bataqlıq və şoranlıq torpaqlarında qırmızı böcək adlanan və olduqca bahalı qırmızı boya verən xüsusi qiymətli həşəratı rast gəlinir. O çox kiçikdir, boz, qırmızı və ağ rəngdə olur. Dinc vaxtlarda hər il orta hesabla göstərilən quberniyaların kənd əhalisi təxminən 500 pud qırmızı böcək yığır və boyaqçı sənətkarlara satırdı (15, s. 117). Qeyd etmək yerinə düşər ki, Culfa və ətrafında toplanan boyaqotu (marena) və qırmızı böcək yerli tələbatı ödəməklə yanaşı xarici bazarlara da çıxarıldı və həmin bazarlarda yüksək qiymətləndirilirdi. Ona görə də Culfa orta əsrlər zamanı boyaqotu və qırmızı ixrac edən mühüm mərkəzə çevrilmişdi.

Həmçinin, Ordubad bölgəsinin qədim zamanlardan mühüm ipəkçilik mərkəzinə çevrilməsi, burada yüksək keyfiyyətli ipək istehsal edilməsi isə Naxçıvanda ipək xalça toxunması üçün xammal bazası olmuş və bunun üçün münbit şərait yaratmışdır. Beləliklə, Naxçıvanda gözəl yun xalçalar toxunması işi genişlənmişdir. Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, Naxçıvan bölgəsinin qədim ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən sayılan Culfa şəhərinin adının izahı variantlarından biri kimi farsca “self” (əyirici) sözü ilə əlaqələndirilməsi (11, s. 46, 92; 14, s. 4) faktı da burada ip əyiriciliyinin, dolayısı ilə toxuculuğun inkişafından xəbər verən mühüm faktlardandır.

982-ci ildə ərəb dilində qələmə alınan “Hüdud əl-Ələm” əsərində Azərbaycan xalçalarından bəhs olunur və qeyd edilir ki, “Muğan öz çuval və palazları, Naxçıvan, Xoy, Salmas şəhərləri zili, xalça, tumanbağı (qaytan) və sairə toxuma məmulatları ilə, Ərdəbil və Şirvan isə ipək və yundan toxunmuş rəngli parçaları ilə şöhrət qazanmışdır” (20, s. 32b, 33a). XI-XII yüzilliklərdə Azər-

baycanın iri iqtisadi mərkəzi olan Naxçıvan şəhəri Atabəylərin hakimiyyəti dövründə inkişaf etmiş sənətkarlıq istehsalına malik idi. Şəhərdə müxtəlif sənət sahələrini təmsil edən mahir ustalar – toxucular, bənnalar, çini qab və ağac emal etmə ustaları, zərgərlər və başqa sənətkarlar çalışırdılar. Şəhərin sənətkarlıq istehsalında toxuculuq və onunla bağlı olan sahələr – Çin parçası (xətai), zərif örtük, xalça, keçə, çuxalıq yun parça, hamam fitələri üçün nazik şal və pambıq parça istehsalı mühüm rol oynayır (2, s. 406-407). Burada nadir xalça növlərindən olan gözəl zili, şəddə, vərni, kilim və sair toxunurdu. Xalçaçılığın tarixi ilə məşğul olan alimlərin fikrincə şəddə və vərnin mənşəyi Naxçıvana məxsus olmuş və onlar zaman keçdikcə başqa yerlərə yayılmışdır (8, s. 5; 9, s. 103).

X-XII əsrlərdə Naxçıvanda xalçaçılıq o dərəcədə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır ki, Azərbaycan şəhərlərində toxunan müxtəlif növ xalçaların ornament və təsvirlərinin tərtibatında naxçıvanlı sənətkarların əl işlərindən istifadə olunmuşdur. Görkəmli xalça ustası və tədqiqatçısı L.Kərimov bu haqda qeyd edir ki, orta əsr Azərbaycan şəhərlərində istehsal olunan xalçaların bədii tərtibatında Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani, Əhməd Əyyub oğlu Naxçıvani kimi görkəmli Azərbaycan sənətkarlarının yaxından iştirak etdiyini ehtimal etmək olar (7, s. 59).

Zəmanəmizdək gəlib çatan qədim Azərbaycan xalçaları çox təəssüflər olsun ki, orta əsrlərdən bəri müxtəlif vasitələrə dünyanın bir sıra yerlərinə aparıldığından ölkəmizin muzeylərində deyil, başqa ölkələrin muzeylərində saxlanmaqdadır. Məsələn, İstanbulun “Türk və İslam muzeyi”ndə tamaşaçılara təqdim olunan XIII-XIV əsrlərə aid xalça indiyədək gəlib çatan ən yaşlı Azərbaycan xalçası hesab olunur (1, s. 354). Berlin İncəsənət muzeyinin Şərq bölməsində isə qədim süjetli xalçalarımızdan XV yüzilliyə aid olan “Qazax” xalçası nümayiş etdirilir.

XV yüzillik Azərbaycanda xalçaçılığın inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir. Bu dövrdə istər ölkə daxilində, istərsə də xarici bazarlarda Azərbaycan xalçalarına böyük tələbat vardı. Bu xalçalar, onların üzərində işlənən ornament və təsvirlər, çeşnilər orta əsr miniatür ustalarının diqqətini cəlb etdiyi kimi, Qərbin İntibah dövrü rəssamlarının da marağına səbəb olmuş, onlar öz əsərlərində Azərbaycan xalçalarının surətlərini əks etdirmişlər. Məsələn, Niderland rəssamı Hans Memlinqin (1433-1494) 1472-ci ildə çəkdiyi məşhur “Məryəm öz körpəsilə” boyası əsərində Quba-Şirvan tipli xovlu Azərbaycan xalçası, venesiyalı Karlo Krivellonun (1430-1493) “Müjdə” əsərində Gəncə-Qazax xalçası, başqa bir italyalı rəssam Dominiko de Bortalonun “Findlinqin toyu” əsərində Qazax xalçası təsvir edilmişdir (1, s. 354; 3, s. 114).

XVI yüzillikdə həm bədii səviyyəsi, həm də istehsal həcmnin artması baxımından öz inkişafının xüsusi mərhələsinə keçən Azərbaycan xalçaları şəhər və kənd əhalisinin geniş kütlələrinin, sarayların, feodal əyanların çadırlarının başlıca elementi olmuşdur. ...Qızılı və gümüşü saplarla işlənmiş ipək xalçalar

Qızılbaş əyanlarının başlıca məişət tələbatından birinə çevrilmişdi (3, s. 229). XVII əsrdə də yüksək inkişaf səviyyəsində olmuş bu sənət növü sonrakı vaxtlarda da sənətkarlığın aparıcı sahələrindən biri olmuş, Azərbaycanda xalçaçılıq üzrə iri mərkəzlər yaranmışdır.

Rus tədqiqatçısı A.Piralov 1913-cü ildə Sankt-Peterburqda nəşr etdirdiyi kitabında xalçaçılıqla əlaqədar çox maraqlı statistik məlumatlar vermişdir. Alimin məlumatına görə, 1912-ci ildə Gəncə vilayətinin 222 kəndində 33069 nəfər kустar xalçaçı olmuşdur ki, bu da kəndlərdə yaşayan əhalinin 49 faizini və həmin vilayətdə olan kустarların 56 faizini təşkil edirdi. Həmin tarixdə Quba vilayətinin 111 kəndindən 97-sində 39979 xalçaçı işləyirdi ki, bu da Quba vilayətində çalışan kустarların 81 faizini təşkil edirdi (18, s. 56, 59, 78).

Naxçıvan bölgəsinin kənd tipli yaşayış məskənlərində yaşayan yaşlı əhalinin şahidliyinə görə, Naxçıvanın bütün kəndlərində qadınlar, xüsusilə qız uşaqları xalça toxumağı bacarmışlar və onlar qış dövründə, başqa sözlə desək yaz, yay, payız təsərrüfat işlərinin qurtarmasından sonra xalça toxumaqla məşğul olmuşlar. Həm də bu işi yerinə yetirərkən qohum və qonşuların qadınlarının köməyindən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bölgədə xalçaçılığın geniş yayılması səbəbindəndir ki, “Naxçıvan abidələri ensiklopediyası”nda “Naxçıvanın elə bir kəndi tapılmaz ki, orada xalçaçılıq sənətinin hansısa bir növü ilə məşğul olmasınlar” fikri xüsusi olaraq vurğulanmışdır (12, s. 357). Ona görə də A.Piralovun Gəncə və Quba vilayətlərinin timsalında xalçaçılıqla əlaqədar təqdim etdiyi yüksək rəqəmləri tam mənası ilə Naxçıvan bölgəsinə də aid etmək olar.

Qədim və orta əsrlər dövründən bəri insanların rahatlığını təmin edən vasitəyə çevrilən xalça insanların məişətinə o dərəcədə çox daxil olmuşdur ki, ərə gedən qızlara cehiz kimi müxtəlif növ xalça nümunələri də verilməsi bir həyat normasına çevrilmişdi. Cehizlik xalçalar isə adətən ərə gedəcək qızın özü və ya ailə üzvləri tərəfindən toxunurdu. Orta əsrlər zamanı, hətta XX yüzilliyin ortalarına qədər xalçaçılığın xalqımızın məişətində mühüm yer tutması səbəbindəndir ki, bu sənəti bacarmaq ərə gedəcək qızların evdarlığının, iş-güc bilmələrinin göstəricilərindən biri kimi dəyərləndirilirdi. Yaşlı əhalinin dediyinə görə, hər hansı bir qıza elçiliyə gələn qadınlardan biri nişanlanacaq qızdan gizlicə “qızım, gəbə toxumağı bacarırsanmı?” deyə soruşarmış.

Azərbaycan xalçaları öz gözəlliyi ilə müxtəlif vaxtlarda ərəziyə gələn əcnəbilərin diqqətini cəlb etmiş, onlar orta əsr dekorativ tətbiqi sənətimizin bu gözəl nümunələrini dəyər-dəyməzinə satın alaraq özləri ilə aparmış və ya başqa yollarla ölkədən çıxarılmışdır. Həmin nümunələrin bəziləri dünyanın bir sıra məşhur muzeylərinin və xüsusi adamların kolleksiyalarının bəzəyinə çevrilmişlər. Məhz bu cür satınalmaların, xəlvəti aparmaların nəticəsidir ki, bir sıra məşhur Azərbaycan xalçaları, o cümlədən 1539-cu ildə Təbrizdə Ördəbil məscidi üçün toxunmuş 56 kvadrat metrlik “Şeyx Səfi” xalçası Londonun “Viktoriya və Albert” muzeyində saxlanır. XIII-XVIII əsrlərə aid çoxlu Azərbaycan xalçaları İstanbulun “Türk və İslam əsərləri muzeyi”ndə mühafizə edilir. XVI

əsrə aid Qarabağ xalçaları ABŞ və Qərbi Avropa kolleksionerlərinin kolleksiyalarında, XVI əsrə aid Təbriz, XVII əsrə aid Qarabağ xalçaları ABŞ-ın Nyu-York şəhərindəki “Metropoliten” incəsənət muzeyində nümayiş etdirilir.

Xarici ölkələrin muzeylərində saxlanılan Azərbaycan sənət abidələrinə xüsusi məqalələr silsiləsi həsr etmiş akademik Rasim Əfəndinin tədqiqatlarından aydın olur ki, Fransanın “Dekorativ Sənətlər” və “Luvr” muzeylərində (6, 25.01.2008), Moskvanın “Dövlət Şərq Xalqları muzeyi”ndə, “Elmi-Tədqiqat Bədii Sənaye İnstitutunun muzeyi”ndə (6, 28.02.2008), Türkiyənin İstanbul şəhərindəki “Türk və İslam əsərləri muzeyi”ndə, “Topqapı Sarayı muzeyi”ndə, “Xalça muzeyi”ndə, Konyanın “Mövlana muzeyi”ndə (6, 18.07.2008), Böyük Britaniyanın “Viktoriya və Albert muzeyi”ndə, Liverpul və Qlazqo şəhərlərindəki muzeylərdə, Londonun Nyu-Bond küçəsində yerləşən qədim şərq mallarının alveri ilə məşğul olan şirkətin kolleksiyasında (6, 01.10.2008), Londonda Ceyms Kristi şirkətinə məxsus olan Əntiq mallar mağazasında (6, 17.11.2008) və sair şəhərlərdə fəaliyyət göstərən muzeylərdə və şəxsi kolleksiyalarda çoxlu Azərbaycan xalçaları nümayiş etdirilir.

Naxçıvanda xalçaçılıq sənətinin yüksək səviyyədə inkişaf etməsini arxeoloji materiallar, orta əsr qaynaqları və bir sıra digər faktlar sübuta yetirdiyi kimi, ərazidə indiyədək gəlib çatan maddi-mədəniyyət nümunələri, o cümlədən epigrafiq faktlar da təsdiq etməkdədir. Ordubad şəhərinin şərq tərəfində yerləşən və yerli əhali tərəfindən “Malik İbrahim qəbiristanlığı” adlandırılan məzarlıqda keçən yüzilliyin 80-ci illərinin əvvəllərində bir ədəd başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində ərəb dilində həkk edilmiş epigrafiq motiv-kitabə və ondan aşağıda xalça toxunuşunda istifadə edilən və bu işdə həlledici əhəmiyyətə malik olan iki ədəd həvə təsviri qeydə alınmışdır. Fəlsəfə doktoru dissertasiyasının yazılmasında istifadə etdiyimiz bu abidə üzərində həkk edilmiş kitabədən aydın olur ki, başdaşı Zeynəli adlı adamın qəbri üzərində qoyulmuşdur (19, s. 52). Xatirəsinə hazırlanmış başdaşı üzərində həvə təsvirlərinin həkk olunması, etnoqrafiq məlumatların da təsdiq etdiyi kimi, mərhum Zeynəlinin sağlığında – XVI-XVII yüzillikdə xalçaçılıqla məşğul olmasını göstərmək, vurğulamaq səbəbindən irəli gəlmişdir. Bu fakta – xalça toxunuşunda istifadə olunan alətin təsvirinin qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində həkk olunmasına əsasən demək olar ki, xalçaçılıq sənəti orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsinin mühüm yaşayış məskənlərindən olan Ordubad şəhərində yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış, Zeynəli isə bu sənətin məşhur nümayəndələrindən biri olmuşdur.

Yaxud da, tarixi daim Naxçıvan bölgəsi ilə sıx bağlı olan, hətta tarixin müxtəlif dövrlərində Naxçıvan adı ilə yaradılan inzibati ərazi vahidlərinə daxil edilən Sisyan rayonunun Urud kəndində qeydə alınaraq tədqiq olunan sənduqə tipli iki ədəd qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində həkk edilən hana (xalça toxumaq üçün qurulan dəzgah) təsvirlərini, xalça toxuma prosesini də burada xatırlatmaq yerinə düşər. AMEA-nın müxbir üzvü M.Nemət tərəfindən 1961-ci ildə Urud qəbiristanlığında tədqiq və nəşr edilən bu abidələr üzərində həkk edilən təsvirlər

ərazidə xalçaçılıq sənətinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, həmin abidələr sonralar erməni vandalları tərəfindən məhv edildikləri üçün M.Nemətin tədqiqatları (fotoşəkillər və kitabələrin oxunuşu) həmin abidələr haqqında məlumat verən yeganə mənbələrdir.

Alimin tədqiqatlarından aydın olur ki, sənduqələrdən biri hicri-qəməri təqviminə 992-ci ildə (miladi 1584-cü il) vəfat etmiş Aysoltanın xatirəsinə hazırlanmışdır (17, s. 72). Abidənin sağ yanında xalça toxunuşu səhnəsi təsvir olunmuşdur. Burada sol tərəfdə oturmuş qadın sağ əlində kirkit (xalça toxunuşunda istifadə olunan, sümükdən və ya ağacdən düzəldilmiş haçaagızlı alət) tutmuşdur. Sol əli sərbəstdir. Onun başı üzərində yundan sarınmış yumaq təsvir olunmuşdur. Bu qadından sağ tərəfdə hana (dəzgah) təsviri, ondan sağda isə ikinci bir qadın təsviri həkk edilmişdir. Oturmuş vəziyyətdə olan və sol əlində həvə alətini tutan bu qadın sağ əlini xalça toxunuşunda əsas xammal olan yunu darımaq üçün istifadə olunan yun darağının üstünə qoymuşdur. Həmin qadından yuxarıda yenə də kirkit, xalça toxunuşunda tez-tez istifadə olunan qayçı, yun iplik və yumaq təsviri həkk edilmişdir. M.Nemətin fikrincə burada xalça toxuma prosesi təsvir olunmuşdur (17, s. 49, 72, 188 – şəkil 1049).

Həmin qəbiristanlıqda M.Nemət tərəfindən tədqiq olunan başqa bir sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsinin yan tərəfində isə sol tərəfdə hana (dəzgah), mərkəzdə əlində su qabı tutmuş insan, ondan sağ tərəfdə isə buxarı qarşısında əllərini yuxarı qaldırmış vəziyyətdə olan şaman təsviri həkk olunmuşdur (17, s. 49, 72-73, 188 – şəkil 1054).

M.Nemətin fikrincə, Naxçıvanın dağətəyi ərazilərinin əhalisinin xalçaçılıq sənəti ilə məşğul olması burada yun darıma, paltar, xalça, palaz, xaral, cecim, xurcun və başqa məişət əşyalarının düzəldilməsi üçün yun ipliynin hazırlanması işi inkişaf etmişdi. İnkişafı burada xırdabuynuzlu heyvandarlığın yayılmasına kömək etmiş xalçaçılıq Naxçıvanın dağətəyi rayonlarının əhalisinin əsas məşğuliyyət sahələrindən biri olmuşdur. Bunu həmçinin bu rayonların isti paltar və əşyalar tələb edən iqlim şəraiti də şərtləndirmişdir (17, s. 49).

Çox təəssüflər olsun ki, digər maddi-mədəniyyət nümunələrimiz kimi, xalçalarımız da bədnam və çörək itirən qonşularımız ermənilər tərəfindən XIX-XX yüzilliklərdə, xüsusilə XX yüzilliyin 50-60-cı illərində oğurluq və başqa vasitələrlə daşınaraq indiki Ermənistanı aparılmışdır. Ermənilərin həmin vaxtlar Kirovabad adlandırılan indiki Gəncə şəhərində toxunan sintetik xalçaları gətirərək kəndlərimizdə köhnəlmiş xalçalara – dekorativ tətbiqi sənətimizin gözəl nümunələrinə dəyişərək kütləvi surətdə Ermənistanı aparmalarını yaşlı nəsil yaxşı xatırlayır. Məhz bu daşımalar nəticəsində ələ keçirilən nadir xalçalarımızın bir hissəsi gizli yollarla xaricə keçirilərək baha qiymətə erməni kolleksionerlərinə satılmışdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, nadir xalçalarımızın böyük bir hissəsi müxtəlif ölkələrdə yaşayan, əslən erməni mənşəli xarici vətəndaşların şəxsi kolleksiyalarında toplanmışdır. Ölkəmizdən aparılan xalçaların bir hissəsi isə İrəvanın və indiki Ermənistanın başqa şəhərlərinin muzeylərində mühafizə

olunaraq erməni mədəniyyəti nümunələri kimi nümayiş etdirilməkdədir. Bu gün İrəvan şəhərindəki Tarix muzeyində nümayiş etdirilən qədim və məşhur “Naxçıvan” çeşnişi ilə tanınan və oxşarı Azərbaycanın digər bölgələrində də rast gəlinən xalça dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş tamaşaçılara ermənilərin “İcevan” xalçası adı ilə təqdim olunur (12, s. 354). Təəssüf ki, bu cür faktlar onlardır.

Təqdimat mərasimində Ali Məclisin Sədri muxtar respublikada son illərdə xalçaçılığın inkişafı ilə əlaqədar aparılan genişmiqyaslı işlərdən bəhs etməklə yanaşı, bu sahədə qarşıda duran vəzifələrdən də söhbət açmış və bu münasibətlə qeyd etmişdir ki, “Naxçıvan xalçaları, sadəcə, xalça deyil, bunlar həm də xalqımızın tarixini, mədəniyyətini, incəsənətini və məişət tərzini özündə yaşadan qiymətli nümunələrdir. Ona görə də bu nümunələrin öyrənilməsi, tədqiqat işlərinin davam etdirilməsi bundan sonra da diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi Naxçıvan xalçaçılıq məktəbini elmi cəhətdən və sistemli şəkildə araşdırmalı, xalçaçılıq sahəsində unudulmaqda olan ənənələrin bərpasına çalışmalı, Naxçıvan Dövlət Arxiv idarəsi ilə birlikdə xalçaçılıq məktəbinə dair elmi işlər hazırlamalıdır” (16, 9 noyabr 2013-cü il).

Xalçalarımızın təbliği, onların gənc nəsllə tanınılmasını vacib sayan Ali Məclisin Sədri Naxçıvan Dövlət Universitetinin və Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun təsviri incəsənət ixtisasında təhsil alan tələbələrinin xalçaçılıq məktəbinə aid yeni nəşrlərlə tanış edilməsi, həmin nəşrlərin tədris planlarına salınması, Xalça muzeyində açıq dərslər keçilməsi haqqında tapşırıqlar vermişdir. Həmçinin, Ali Məclisin Sədri xalçaçılıq kurslarının təşkilinin bundan sonra da davam etdirilməsi, xalçaçılıqda istifadə olunan xammalın, təbii boyaların istehsalı və tədarükü üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi, xalça sənəti ənənələrinin yayıldığı ərazilərdə xalça istehsalının dəstəklənməsi, bölgədə yaşayan xalça toxuyanlar üçün zəruri şərait yaradılması, xalçaların təbliği işinin genişləndirilməsi, elmi əsaslarla yeni bələdçi kitablarının yaradılması və sair haqqında müvafiq nazirliklər və aid təşkilatlar qarşısında konkret vəzifələr qoymuşdur (16, 9 noyabr 2013-cü il).

Muxtar respublikada Naxçıvan xalçaçılıq məktəbinin öyrənilməsi, təbliği və inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin davamı kimi diqqəti cəlb edən təqdimat mərasimində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri tərəfindən alimlərə, təhsil işçilərinə, müvafiq nazirlik və təşkilatların əməkdaşlarına ünvanlanan istiqamətverici fikirlərin, tövsiyə və tapşırıqların, qarşıya qoyulan möhtəşəm vəzifələrin yerinə yetirilməsinə başlanılması ilə, fikrimizcə, təqdimat mərasiminin keçirildiyi gün – 8 noyabr 2013-cü il Naxçıvan Muxtar Respublikasında xalçaçılığın tədqiqi, təbliği, inkişaf etdirilməsi və sair sahəsində yeni mərhələnin başlanğıcına çevrilmişdir. Şübhəsiz ki, bu mərhələ dekorativ-tətbiqi sənətimizin möhtəşəm nümunəsi olan xalçaçılığın Naxçıvan Muxtar Respublikasında inkişafına özünün böyük töhfələrini verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi / S.Əliyarlının redaktorluğu ilə. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, 872 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, II c., Bakı: Elm, 1998, 596 s.
3. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c., Bakı: Elm, 1999, 584 s.
4. Azərbaycan xalçaları: Naxçıvan qrupu. Bakı: Elm, 2012, 80 s.
5. "Azərbaycan xalçaları" jurnalı. 2013, c. 3, № 8, 144 s.
6. "Elm" qəzeti.
7. Kərimov L. Azərbaycanda xalça incəsənətinin öyrənilməsinə dair / Azərbaycan incəsənəti, I c., Bakı, 1959.
8. Kərimov L. Azərbaycan xalçası. I c., Bakı-Leninqrada: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1961.
9. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı: Elm, 1977, 160 s.
10. Muradov V. Naxçıvan xalçaçıları. Bakı: Elm, 2013, 156 s.
11. Musəvi T. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər. Bakı: Elm, 1977, 240 s.
12. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 521 s.
13. Rəsmi Sənədlər. 1996-2011. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 536 s.
14. Səfərlı H.F. Culfa bölgəsinin epiqrafik abidələri. Bakı: Elm, 2002, 80 s.
15. Vəliyev M (Baharlı). Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan, 1993, 192 s.
16. "Şərq qapısı" qəzeti.
17. Неймат М.С. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Т. III, Баку: XXI –Yeni nəşrlər evi, 2001, 216 c.
18. Пиралов А.С. Кустарные промыслы Кавказа. СПб., 1913.
19. Сафаров Ф.Я. Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской АССР (XVI-XIX вв) как историко-культурные памятники. Дисс. канд. ист. наук. Баку, 1987, 179 с. НАИИ НАН Азербайджана. Инв. № 8383.
20. Xudud al-Alem (рукопись Туманского). Ленинград, 1930.

Фахреддин Сафарли

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ КОВРОТКАЧЕСТВА В НАХЧЫВАНЕ

В статье рассматривается история развития ковроткачества в Нахчыване. Отмечается, что ковроткачество в Азербайджане появилось за несколько веков до нашей эры, в раннем средневековье превратилось в самостоятельную ремесленную отрасль. Развитое овцеводство, наличие богатых запасов растительных красителей оказывало значительное влияние на развитие ковроткачества. В статье также рассмотрен вопрос Нахчыванских ковров, которые хранятся в иностранных музеях и коллекциях.

Ключевые слова: *Нахчыван, ковер, музей, средние века.*

Fakhraddin Safarli

**FROM DEVELOPMENT HISTORY OF CARPET
WEAVING IN NAKHCHIVAN**

Development history of the carpet weaving in Nakhchivan is considered in the paper. It is noted that carpet weaving in Azerbaijan appeared several centuries before our era, in the early Middle Ages became an independent handicraft industry. Developed sheep breeding, presence of rich reserves of vegetable colors influenced the development of carpet weaving considerably. Also the problem of Nakhchivan carpets that are stored in foreign museums and collections is considered in the paper.

Key words: *Nakhchivan, carpet, museum, Middle Ages.*

RZA TALIBOV
Bakı Dövlət Universiteti

ÇİNİN DÜNYA SİYASƏTİNDƏ ROLU

Məqalə Çinin regional və dünya siyasətindəki mövqeyinə həsr olunmuşdur. Müəllif Çinin dünyada aparıcı iqtisadi qüvvəyə çevrilməsini faktlarla əsaslandırır, qloballaşmanın bu dövlət üçün faydalarını təhlil edir. Məqalədə Çin Xalq Respublikasının dünya iqtisadi sistemində oynadığı rolu ölkənin dünya siyasətindəki mövqeyinə əsasən araşdırılır. Müəllif Çinin inkişafını beynəlxalq iqtisadi və siyasi münasibətlər sistemindəki fəaliyyəti baxımından nəzərdən keçirir.

Açar sözlər: Çin, regional iqtisadiyyat, iqtisadi sistem, siyasi münasibətlər.

XXI əsrdə dünya siyasətinin əsas xüsusiyyəti hərbi siyasi ideologiyaya əsaslanan bloklar və təşkilatların rolunun zəifləməsi, qloballaşmanın ön plana çıxmasıdır. Qloballaşmanın əsasında iqtisadi amil durur. Bu prosesdə dövlət strukturları deyil, maliyyə bazar sistemləri aparıcı rol oynayır. Qloballaşma dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlərə də təsir edir.

Qloballaşma prosesinin inkişafı dövründə dünya siyasətində baş verən proseslər yeni dünya nizamının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu yeni nizamın əsas xüsusiyyəti dövlətlər arasındakı iqtisadi və eləcə də siyasi sahədə qarşılıqlı asılılığın getdikcə güclənməsidir.

İqtisadçılar qloballaşmanı milli iqtisadiyyatlar arasında sərhədlərin mövcud olmadığı “qloballaşmış iqtisadiyyatın yaranması” prosesi hesab edirlər. Siyasətçilər isə bu prosesə yeni “çoxmərkəzli dünya”nın mövcud dünya ilə qarşılaşması kimi baxırlar. Bu yeni dünya dövlətlərarası münasibətlərə deyil, transmilli münasibətlərə əsaslanır (1, s. 57). Maraqlıdır ki, bu yeni dünya nizamının siyasi sistemində əsas güc mərkəzi kimi ABŞ çıxış edir. Aydın görünür ki, hazırda dünya Amerika hegemonluğu ilə barışmaq məcburiyyətindədir. Lakin XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində yeni dünya sistemində bu böyük güc mərkəzinin iqtisadi və siyasi, təhlükəsizlik maraqları üçün təhlükə törədən amillər ortaya çıxmışdır. Bunlar içərisində ən mühümü Çinin iqtisadi gücünün və beynəlxalq nüfuzunun artması idi.

Çin hərtərəfli inkişaf yolunda

XX əsrin II yarısında iqtisadi cəhətdən zəif kommunist dövləti olan Çin Xalq Respublikası əsrin son illərində yüksəlişə başladı. Bu sürətli inkişafın əsa-

sında Çin Kommunist Partiyasının lideri Den Syaopinin uğurlu iqtisadi və xarici siyasət strategiyası dururdu. “Çin səciyyəli sosializm” yolu tutmuş ÇXR-in seçdiyi iqtisadi inkişaf xəttinin bu dərəcədə uğur gətirəcəyini ölkə liderlərinin özləri belə gözləməirdilər. Lakin sosializm çərçivəsində açıq bazar sisteminə yer verilməsi, azad iqtisadi zonaların yaradılması, bir sözlə iki iqtisadi sistemin yanaşı fəaliyyəti gözlənilməz müsbət nəticələr verdi. XX əsrin əvvəlində xarici dövlətlərin mənəşəsində əzilən Çin qısa bir zamanda dünya iqtisadiyyatında xüsusi nüfuzə malik bir dövlətə çevrildi. Hətta ABŞ kimi bir dövlətin ona borcu olduğunu nəzərə alarsaq, bu inkişafın miqyasını anlamaq çətin olmaz.

Çinli alim Qao Şutsin yazır ki, “müasir Çin iqtisadi qloballaşma istiqamətində irəliləyir, inkişaf etmiş ölkələrlə iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirir. Lakin bu dövlət siyasi qloballaşmanın Qərb yolu ilə getmir, sülh, qarşılıqlı hörmət, suverenlik və azad inkişaf yollarının bərabərliyini öz xarici siyasətinin əsas prinsipləri hesab edir” (10, s. 10). Burada məqsəd onun dünyada iqtisadi və siyasi fəallığının təcavüzkar məqsəd daşmadığına beynəlxalq ictimaiyyəti inandırmaq, hərbi konfliktlərə qarışmayaraq, iqtisadi inkişafı yolunda maneələri aradan qaldırmaqdır.

Ümumiyyətlə, Çinin qloballaşmaya yanaşması fərqlidir, yəni bu prosesin iqtisadi və siyasi tərəflərinə münasibəti eyni deyildir. Bu dövlət siyasi qloballaşmaya Qərbin onun daxili işlərinə qarışması cəhdi kimi baxır. Məlumdur ki, Qərb dövlətləri ÇXR-i Tibet, Sincan-Uyğur Muxtar Rayonu və Tayvan ilə bağlı məsələlərdə demokratiya və insan hüquqlarını pozmaqda günahlandırır. Hətta başda ABŞ olmaqla bəzi Qərb dövlətləri qeyd olunan bölgələrin Çin hökuməti aleyhinə mübarizəsini müdafiə edir.

İqtisadi qloballaşmanın nəticələrindən Çin çox məharətlə faydalana bilir. Məsələn, ÜTT-na (Çinin Ümumdünya Ticarət Təşkilatı) cəlb edilməsi qloballaşmanın şərtlərinə uyğun onu dünya bazarından asılı vəziyyətə salsada, ÇXR-in bu sahədə qazancı daha çox olmuşdur. ÇXR ticarət nazirliyinin rəsmisi Çun Tsyanın verdiyi məlumatlara görə, ÜTT-yə üzvlüyündən (2003) keçən 10 il ərzində dünya bazarında Çinin payı 4,3% -dən 10,3%-ə qədər yüksəlmiş, Çin dünyanın ixracat üzrə birinci və idxalat üzrə ikinci dövlətinə çevrilmişdir. Bu rəqəmlər 10 illik bir müddət üçün dünyada ən yüksək göstəricidir. Bundan əlavə ÜTT-yə üzvlükdən keçən 10 il ərzində Çinin ÜDM-in həcmi də dünyada 6-cı yerdən 2-ci yerədək yüksəlmişdir (9). Bu mənada, Çinin dünya bazarına qoşulması həm özü, həm də həmkarları üçün böyük mənfəətlə nəticələnmişdir.

Bu nailiyyətlərin davamlı olması üçün ÇXR-in sülhə, müttəfiqləri və iqtisadi əməkdaşları, eləcə də rəqibləri ilə dinc və sabit münasibətlərə ehtiyacı vardır. Bu baxımdan Z.Bjezinskinin sözləri diqqəti cəlb edir: “Çin üçün ən düzgün xarici siyasət kursu öz gücünü qənaətlə sərf etmək, gələcək iqtisadi inkişaf üçün şərait yaratmaq, ehtiyatla Asiya ölkələrinin ittifaqını formalaşdırmaq, gələcəkdə Yaponiyanı da bu ittifaqa cəlb etməkdir” (2, s. 160). Bunu dərk edən Çin lider-

ləri iqtisadi inkişafı ləngitməmək naminə ən gərgin situasiyalarda belə diplomatiyanın gücü sayəsində sülhün təmin edilməsinə çalışırlar.

Müasir dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlərdə Çinin mövqeyi

XXI əsrdə Çinin beynəlxalq münasibətlər sistemində aparıcı dövlətə çevrildiyini görən dünya dövlətlərinin əksəriyyəti, həmçinin bütöv regionlar onunla əməkdaşlığa meyil edirlər. Belə ki, müasir beynəlxalq münasibətlərin yeni formalarından biri beynəlxalq arenaya təkcə dövlətlərin deyil, ayrı-ayrı regionların, ölkələrin daxili subyektlərinin çıxması, onların beynəlxalq əlaqələrə qoşulmasıdır. Son zamanlar belə bir meyil Avropa və Cənub Şərqi Asiyada geniş yayılmışdır (4, s. 153).

Çinin iqtisadi inkişafı beynəlxalq nüfuzunun artması və əlaqələrinin genişlənməsi ilə bərabər bəzi dövlətlərlə problemlərə, yəni onların Çindən ehtiyat etməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə “Çin təhlükəsi” ideyası formalaşmışdır. Lakin Pekin öz rəqiblərini iqtisadi inkişafının təhlükə doğurmadığına inandırmağa çalışır.

Çin XXI əsrin əvvəllərində öz xarici siyasətini Qərblə (Avropa Birliyi və ABŞ), qonşuları və üçüncü dünya ölkələri (Afrika, Latin Amerikası) ilə münasibətlər qurulması istiqamətində həyata keçirir. Enerji resurslarına olan tələbatı onun İran körfəzi regionuna da marağını artırmışdır. Beləliklə, Çinin xarici siyasətinin bu istiqamətdə araşdırılması onun dünya siyasətindəki əsas prioritetlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Müasir dövrdə dünya siyasətinin Çinlə bağlı səciyyəvi xüsusiyyətləri – ŞƏT (Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı), BRİCS (Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin, Cənubi Afrika Respublikası), “İyirmilər qrupu” və digər beynəlxalq təşkilatlarda Çinin liderlik etməsi, dünya iqtisadiyyatı və maliyyə sistemində qeyri-sabitliyin mövcud olduğu bir şəraitdə Çinin iqtisadi inkişaf tempinin yüksəlişi, Yaxın Şərqdə, Cənubi və Şərqi Çin dənizləri bölgəsində regional konfliktlər şəraitində Çinin təcavüzkar mövqe nümayiş etdirməməsi, ən əsası isə bu dövlətin ABŞ ilə rəqabətindən ibarətdir.

Çin Birləşmiş Ştatların nəhəng və zəngin daxili bazarındakı asılılığına son qoymaq üçün Avropa ilə əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə səy göstərir. Bu dövlət 1989-cu il Tyananmen meydanındakı hadisələrdə hökumətin siyasətinə qarşı etiraz edən nümayişçilərə divan tutulmasından sonra Avropanın onunla silah ticarətinə tətbiq etdiyi embarqonun ləğv edilməsinə çalışır. Avropanın Çinə münasibətinə gəldikdə, Qərbi Avropa dövlətlərinin Amerikaya nisbətən Çindən daha az ehtiyat etdikləri aydın hiss olunur. Onlar hesab edirlər ki, Çin öz təhlükəsizliyinə ABŞ-dan səkkiz dəfə az maliyyə vəsaiti xərcləyir və yaxın zamanda regionda Çin nüfuz dairəsinin formalaşması mümkün deyil (8, s. 576).

Çinin xüsusi maraqları olan ən böyük region 58 dövləti birləşdirən Asiya-Sakit okean regionudur. Əslində bu ad dünya siyasi səhnəsinə Sakit okean hövzəsində yerləşən ölkələri və ada dövlətlərini əhatə edən siyasi və iqtisadi termin kimi daxil olmuşdur. Bu region daxilində alt regionlar olan Şərqi Asiya, Cənub

Şərqi Asiya, bəzən Cənubi Asiya və digər bölgələr xüsusilə seçilir. Malakka körfəzindən keçən dəniz yolları Şimal Şərqi Asiya ölkələrini neft və digər mühüm resurslarla təmin edir. Bu dəniz yolları həm də region dövlətlərinin dünyaya hazır məhsullar ixrac etdiyi əsas arteriyadır. Regionun aparıcı dövlətləri Çin, Rusiya, Hindistan, iki Koreya və ABŞ-dir. Bölgədə Çinin müttəfiqləri ilə yanaşı, aralarında kəskin ziddiyyətlərin, hətta tarixi düşmənçiliyin mövcud olduğu dövlətlər də var. Ziddiyyətlərin əsas səbəbi isə regionun təbii resursları və nüfuz dairələri uğrunda mübarizə, eyni zamanda, tarixi ərazi mübahisələridir.

Çinin Cənub-Şərqi Asiya, Mərkəzi Asiya, Uzaq Şərq və Cənubi Çin dənizi regionlarında iqtisadi və siyasi məqsədləri artıq aydın hiss olunur. ÇXR XXI əsrin başlanğıcından ümumi Asiya ticarət ittifaqına rəhbərliyə başlamışdır. Hazırda dünyanın ən sürətlə inkişaf edən regionu olan Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyanın iqtisadi inkişaf şərtlərini, demək olar ki, Çin müəyyən edir. ÇXR Sinqapur, Tailand, Malayziya, Filippin, İndoneziya kimi ölkələrdə nüfuz sahibinə çevrilmiş, zəngin Çin diasporu tərəfindən iqtisadi və siyasi yardım almaqdadır (7, s. 302-303). Güclü Çin diasporu region dövlətlərinin Çin meyilli siyasətinə öz təsirini göstərməkdədir. Belə ki, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin əksəriyyətinin ticarət və maliyyəsinə çinlilər nəzarət edir.

Ümumiyyətlə, dünya siyasətinin formalaşmasında beynəlxalq təşkilatların rolu böyükdür. Bəhs olunan təşkilatlarda Çinin iştirakı və ya üzvləri ilə münasibətləri bu dövlətin regiondakı siyasətinin tərkib hissəsidir. Asiya-Sakit okean regionunda beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsinin norma və mexanizmləri Çinin aparıcı rol oynadığı ASEAN (Cənub Şərqi Asiya ölkələri Assosiasiyası), Asiya –Sakit okean iqtisadi əməkdaşlığı, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı və başqa qurumlar tərəfindən müəyyən olunur.

ASEAN-in təhlükəsizlik problemləri üzrə Regional Forumunda da Çin aktiv və həlledici rol oynayır. Bu qurum Asiya Sakit okean regionunda sülh və təhlükəsizliyin təminatı ilə bağlı bütün məsələlərlə bağlı müzakirələr keçirir. Ümumiyyətlə, Çin və ASEAN iqtisadi, siyasi, mədəniyyət və təhlükəsizlik sahələrində geniş əlaqələrə malikdirlər.

2010-cu ildə rəsmi olaraq Çin-ASEAN azad ticarət zonası yaradılmışdır. Belə bir azad ticarət zonasının yaradılması təklifi hələ ötən əsrin 90-cı illərində irəli sürülmüşdü. 10 il ərzində bu istiqamətdə danışıqlar aparılmış, sazişlər bağlanmışdır. 2010-cu ildə ASEAN-in baş katibi Surin Pitsuvan jurnalistlərə müsahibələrindən birində qeyd etmişdir ki, Çin-ASEAN azad ticarət zonasının yaradılması təkcə Asiya deyil, dünya iqtisadiyyatının böhrandan çıxmasına kömək edəcəkdir (6).

Çinin yeni regional və dünya dövləti rolunu reallaşdırma vasitələrindən biri də Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatıdır (ŞƏT). Hazırda Çin ŞƏT-dən öz maraqları üçün istifadə etməyə, geosiyasi balansı və SSRİ-nin dağılmasından sonrakı müddət ərzində Mərkəzi Asiya respublikalarının ənənəvi daxili və xarici əlaqələr sistemini dəyişməyə çalışır (5, s. 74). Məlumdur ki, təşkilatın siyasi cə-

hətdən maraqlandığı problemlər regionda terrorizm, separatçılıqla (Şimali Qafqaz, Özbəkistan, Qırğızıstan, Tacikistan və Çinin Sintszyan-Uyğur Muxtar rayonunda) mübarizə aparmaq, ABŞ və NATO-nun Mərkəzi Asiyada təsirinin qarşısını almaqdır.

ÇXR-in fəal iştirak etdiyi beynəlxalq qruplaşmalardan biri də Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin və Cənubi Afrika İttifaqından ibarət BRİCS-dir. Qeyd edək ki, BRİCS iqtisadi blok kimi yaransa da, üzvləri tərəfindən təşkilatın siyasi ittifaqa çevrilməsinə, öz iqtisadi gücünü siyasi təsirə çevirməyə cəhdlər edilmişdir. Bu mənada assosiasianın Çində keçirilən 2011-ci il sammitindən sonra Rusiya prezidenti D.Medvedevin çıxışı diqqəti cəlb edir: “Bizim iqtisadi potensialımız və siyasi imkanlarımız müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığı genişləndirməyə imkan yaradır” (3).

Şimali Koreyanın nüvə problemi üzrə altıtərəfli danışıqlarda da Çin həll-edici rol oynamaqdadır. Məlumdur ki, Şimali Koreyanın yeganə müttəfiqi və dayacağı ÇXR-dir. Bu problemin həlli sahəsində ABŞ-ın və digər ölkələrin Çinlə əməkdaşlığının səbəbi bu dövlətin Koreyaya güclü təsirə malik olması göstərilir. Pxenyanın nüvə hədələri isə həqiqətən də region və bütövlükdə planetimiz üçün böyük təhlükədir. Lakin problemin əsl səbəbi regionda nüfuz dairələri uğrunda mübarizə hesab olunur. Çin və ABŞ Koreya yarımadasında öz təsirlərini saxlamağın qeydinə qalırlar. Aralarında rəqabətə baxmayaraq, ABŞ və Cənubi Koreya Pxenyanın qarşısını almaq üçün ÇXR-in nüfuzuna və təsirinə ehtiyac duyurlar.

Hazırda siyasi sabitlik və etibarlı istehlakçıya ehtiyac duyan İran körfəzinin neft ixracatçısı olan dövlətləri Çinə meyil etməkdədirlər. Amerikadan fərqli olaraq, ÇXR sabitliyi demokratiyadan daha vacib hesab edir və özünün etibarlı həmkar olduğunu nümayiş etdirir. Ekspertlər qeyd edirlər ki, Yaxın Şərqi siyasi cəhətdən ABŞ-dən ayrılaraq Çinə doğru yönəlməsi Atlantik əməkdaşlığı üçün də təhlükə yaradaraq Avropanın da Amerika ilə münasibətlərinə təsir göstərə bilər (8, s. 535). Belə ki, ABŞ-nin region ölkələrinə təcavüzü burada neft maraqları olan Avropa ölkələrinin maraqlarına toxunur, baxmayaraq ki, Avropa Birləşmiş Ştatlara qarşı açıq müxalifət nümayiş etdirmir.

Ərazi iddialarının mövcudluğuna baxmayaraq, Çin qonşularla münasibətlərini gərginləşdirmək niyyətində deyil. Çin diplomatiyasının fəaliyyəti nəticəsində Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Vyetnam, Laos və Hindistan ilə ərazi mübahisələri həll edilmiş və ya müvəqqəti olaraq dayandırılmış, münasibətlər qaydaya salınmışdı. Nəticədə Çin münaqişəli ərazilərin yalnız 50%-nə sahib olmuşdur. Hazırda Çinin Senkaku, Parasel, Spratli adaları kimi mübahisəli ərazilər uğrunda qonşularına olan təzyiqi kifayət qədər zəifləmiş, aralarında gərginlik azalmışdır. Bu isə Çinin arzu etdiyi fəaliyyət azadlığına şərait yaratmışdır (8, s. 527). Lakin qeyd olunanlar Çinin bu ərazilərə iddialardan əl çəkməsi demək deyil. Sadəcə ÇXR hərtərəfli inkişafına maneə ola biləcək siyasi gərginliklərdən müvəqqəti olaraq uzaqlaşmağa çalışır.

Beləliklə, Çinin iqtisadi inkişafı ölkənin dünyadakı siyasi mövqeyinə təsir göstərir və bu gün Çin Xalq Respublikasının yeni dünya siyasətində aparıcı dövlətə çevrilməsi bir faktdır. Lakin bu mövqeyi onu müasir dünyanın hegemonu olan ABŞ ilə üz-üzə qoyur. Bundan əlavə, Çinin yüksəlişi onun güclü regional rəqiblərini də narahat edir. Buna baxmayaraq, Çin diplomatiyası müəyyən dövrlərdə ortaya çıxan siyasi gərginliklərdən uğurla çıxıb gəlmişdir. Çünki hərbi konflikt nə Çinin özünün, nə də rəqiblərinin maraqlarına uyğun deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Арыстанбекова А. Глобализация. Объективная логика и новые вызовы // Международная жизнь, 2004, № 4-5, с. 54-65.
2. Бжезинский З. Выбор: мировое государство или глобальное лидерство. М.: Политика, 2005, 288 с.
3. В Китае состоялся саммит БРИКС. <http://kremlin.ru/news/10937>, (14.04.2011).
4. Гасанов А. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. Баку: Şərq-Qərb, 2007, 904 с.
5. Каукенов А. Политика Китая в шанхайской организации сотрудничества // Центральная Азия и Кавказ, № 3 (51), 2007, с. 74-89.
6. Создание зоны свободной торговли Китай-АСЕАН – образец взаимовыгодного и взаимовыигрышного регионального сотрудничества: <http://russian.people.com.cn/95181/6857733.html>, (02.01.2010).
7. Уткин А. Единственная сверхдержава. М.: Алгоритм, 2003, 576 с.
8. Уткин А. Подъем и падение Запада. М.: АСТ, 2008, 761 с.
9. Чун Цюань: об экономике КНР за 10 лет в ВТО. http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2011-12/13/content_24139493.htm, (13-12-2011).
10. Шуцин Гао. Глобализация: взгляд из Китая // Азия и Африка сегодня, № 11, 2004, с. 9-10.

Рза Талыбов

РОЛЬ КИТАЯ В МИРОВОЙ ПОЛИТИКЕ

В статье речь идет о роли Китая в региональной и глобальной политике. Автор обосновывает становление Китая как ведущей экономической державы, анализируя экономические выгоды Китая, полученные от глобализации. В статье исследуется роль страны в мировой экономической системе и в мировой политике. Автор рассматривает развитие этой страны в контексте ее активности в системе международных экономических и политических отношений.

Ключевые слова: *Китай, региональная экономика, экономическая система, политические отношения.*

Rza Talibov

CHINA'S ROLE IN WORLD POLITICS

In this paper the matter concerns China's role in regional and global politics. The author justifies the establishment of China as a leading economic power, analyzes China's economic benefits brought by globalization. The impact of the country in the global economic system and in world politics is studied in the paper. The author examines the development of this country in the context of its activity in the international economic and political relations.

Key words: *China, regional economics, economic system, political relations.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əli Nuriyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

VÜQAR RƏHİMZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi
vuqarrehimzade@mail.ru

GLOBAL TRANSFORMASIYA DÖVRÜNDƏ İNFORMASIYA FAKTORU VƏ MEDİANIN ROLU

KİV-in müasir cəmiyyətdə aparıcı rolu təkcə yüksəkeffektli texniki vasitələrin yaranması, elmi metodların insanlara təsiri, onların davranış qaydalarının proqramlaşdırılması ilə deyil, həmçinin qeyri-mütəşəkkil və hökumət tərəfindən idarə olunmayan ənənəvi auditoriyaya da – dini icma üzvləri, kilsə, qohumluq və s. kütləvi medianın manipulyasiya sektoruna daxil olub.

KİV və digər sosiallaşma institutları təkcə informasiya vasitəsi ilə bizi əhatə edən dünya haqqında insanların şüuruna və davranışına deyil, həmçinin insanın özünün dəyişməsinə – mentaliteti, dəyərlər oriyentasiyası, tələbatı və maraqları, bununla yanaşı cəmiyyətin fikrinin formalaşması, xasiyyət və əxlaq yolu ilə də təsir edir. İstehlaka, status və individualizmə, reklam və vasitələrin köməyi ilə gündən-günə artan inanclara əsasən fikir və dəyər sistemləri informasiya üslubunda çıxış edir.

Açar sözlər: *sənaye cəmiyyəti, postsənaye dövrü, KİV, informasiya, informasiya müharibəsi, kütləvi şüur, vətəndaş cəmiyyəti, siyasi həyat.*

Müasir sənaye və postsənaye cəmiyyətlərdə KİV vətəndaş düşüncəsinə böyük təsir göstərir. KİV-in siyasi və ictimai həyatda rolunun yüksəlməsi, bu institutun cəmiyyət həyatında aparıcı funksiya daşmasının təsdiq olunması və “mediakratiya” və ya “telekratiya”nın meydana çıxması bir çox konsepsiyaların da formalaşmasına səbəb olub.

KİV-in müasir cəmiyyətdə birincilik rolu təkcə yüksəkeffektli texniki vasitələrin yaranması, elmi metodların insanlara təsiri, onların davranış qaydalarının proqramlaşdırılması ilə deyil, həmçinin qeyri-mütəşəkkil və hökumət tərəfindən idarə olunmayan ənənəvi auditoriyaya da – dini icma üzvləri, kilsə, qohumluq və s. kütləvi medianın manipulyasiya sektoruna daxil olub.

Əsrlər boyunca bu növ insanların ünsiyyəti, informasiyanın mənbələrinə, onun qiymətləndirilməsi və kollektiv fikirlərin yaranmasına xidmət edib. Sənaye cəmiyyətində şüurlu şəkildə fərdiyyətçiliyin tətbiq olunması və müxtəlif sosial qarşıdurmaların baş verməsi medianın bir daha üstün rolunu ortaya qoyur. Həmin proseslərin iştirakçısı olan vətəndaşların əksəriyyəti bu gün siyasi və sosial informasiyanı elektron KİV-dən və ən əsası da televiziyadan alır. Məlumdur ki, müasir insan əcdadlarından fərqli olaraq nadir hallarda sadə ünsiyyət imkanını tapır.

KİV və digər sosiallaşma institutları təkcə informasiya vasitəsi ilə bizi əhatə edən dünya haqqında insanların şüuruna və davranışına deyil, həmçinin insanın özünün dəyişməsinə – mentaliteti, dəyərlər oriyentasiyası, tələbatı və maraqları, bununla yanaşı cəmiyyətin fikrinin formalaşması, xasiyyət və əxlaq yolu ilə də təsir edir. İstehlaka, status və individualizmə, reklam və vasitələrin köməyi ilə gündən-günə artan inanclara əsasən fikir və dəyər sistemləri informasiya üslubunda çıxış edir.

Psixoloji və digər təsirlərin, həmçinin dəfələrlə təkrarlamaq kimi üsullar müasir cəmiyyətdə tələb olunan individual dünyagörüşü formalaşdırır. O.Xakslı öz antiutopiyasında deyir ki, ABŞ və Rusiyanın müasir reallıqları “dörd il müddətində həftənin üç günü yüz dəfələrlə təkrarlama ... və həqiqət hazırda” fəlsəfəsilə uzlaşır [1, 8].

Informasiya cəmiyyətində KİV ilk növbədə vətəndaşın siyasi davranışının idarə olunmasına yönəldilir və əsasən də siyasi kommunikasiya üzərindən təsir olunur və ya kütləvi kommunikasiya, siyasətinin ayrılmaz hissəsi sayılır. Cəmiyyətin fəaliyyətində bu sahə iştirakçılar və sosial subyektlər arasında daimi əlaqənin təşkil olunması və qorunması üçün xüsusi vasitələrə ehtiyac duyur. Qaçılmazdır ki, kütləvi kommunikasiya mürəkkəb şəkildə təşkil olunmuş fəaliyyətə, sosial qrupların məqsəd və maraqlarının reallaşdırmaq bəhanəsi ilə xüsusişdirilmiş ünsiyyət formasına əsaslanır. Bu mənada, demokratik rejim siyasi qərarların qəbul olunmasında iştirak edən, səmərəli düşünən və məsuliyyətli fəaliyyət göstərən şəxsiyyət təsəvvürü yaradan vətəndaş cəmiyyətinə əsasən qurulur. Tərtib olunmuş siyasi fikrə vətəndaşların bir çoxu kütləvi mediasız nail ola bilmir. Radio, televiziya, qəzet və jurnalsız ən savadlı insan belə mürəkkəb siyasi proseslər mozaikasında öz istiqamətini təyin edə və məsuliyyətli qərar verə bilməz. KİV ona bilavasitə individual təcrübəsinə əsasən vəziyyətdən çıxmasına imkan verir və siyasəti bütün dünyaya görünən edir.

Fərdiyyətçiliyin inkişaf etdiyi ölkələrdə KİV-dən istifadə etmədən siyasi proseslərdə iştirak faktiki olaraq mümkün deyil. KİV-in demokratik siyasi sistemdə öz tapşırıqlarını yerinə yetirməməsi onun məqsəd və dəyərlərini kökündən pozur, effektivliyini və həyat fəaliyyətini parçalayır, demokratiyanı illüziyaya çevirir.

Müasir dünyada KİV daha çox ötürücü vasitə kimi təkcə siyasətin mürəkkəb mexanizmində deyil, hətta onun yaradıcısı kimi də iştirak edir. N.Bolsun sözlərinə görə “nəticə etibarlı ilə bizim savadımız KİV vasitəsi ilə ifadə olunur və buna görə də təsvir olunanı təzahürdən ayırmaq mənasız olardı. Bu və ya siyasi prosesləri yalnız media səhnəsində görmək olar [2, 16].

Müasir siyasi kommunikasiyanın KİV-dən asılılığı informasiya cəmiyyətində daha aydın seziilir. Qərbi ölkələrində hakim elita daha çox elektron kütləvi media vasitələrindən vətəndaşların kütləvi əhval-ruhiyyəsini və proqramlaşdırılmış siyasi davranışının formalaşdırılmasında geniş şəkildə istifadə edir.

İnformasiya cəmiyyətində vətəndaşların siyasi əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında sosial və qrup mexanizminə əsasən təsir effekti həyata keçirilir. V.Lippmanın fikrincə, ənənəvi sositumdan fərqli olaraq müasir cəmiyyətdə baş verən hadisələr sosial əhəmiyyət daşıyır. Onlar vətəndaşı indiki zamanda proqramlaşdırmaqla yanaşı, gələcək siyasi davranışlarını da formalaşdırır. Bu baxımdan da, KİV haqqında beynəlxalq siyasətin və milli nəzarətin aləti kimi danışmaq yerinə düşər [3].

KİV-in siyasi təsir imkanlarının yüksəlişi geniş şəkildə təkcə daxili deyil, eyni zamanda, xarici siyasətdə də istifadə olunur. Burada KİV və kommunikasiya sistemi bütövlüklə zahiri siyasi məqsədlərin və dünyəvi təsirin əldə edilməsi üçün aparıcı faktora çevrilir. Z.Bzejnskinin sözlərinə görə, “kommunikasiya vasitələri özü ilə bərabər üçüncü nəsil dünyəvi hökmranlıq vasitələrini təqdim edir” [4].

X.Moulan kütləvi kommunikasiya sahəsi ilə əlaqədar yazır ki, bu sektora sosial institutların, siyasi davranışların, sosial dəyişikliklərin, ictimai fikir və kütləvi informasiya vasitələrinin müqayisəli və kompleks şəkildə öyrənilməsi məqsədi ilə presedentsiz diqqət ayrılır [5].

İnformasiya cəmiyyətinin ən əhəmiyyətli vasitəsi olan internet isə təkcə böyük elmi bank yaratmır, o həmçinin müvafiq kommunikasiyanı da təmin edir. Bir çox ölkələrin mütəxəssisləri bunun siyasi istiqamətini qeyd edir və narahatlıqla ifadə edirlər ki, internet hər bir milli, etnik və digər əlamətləri aradan qaldırır, təlim proqramlarının və məlumatların məzmununa nəzarət edir. Onun köməyi ilə erkən yaşdan insanlara təsir edərək təkcə dil və mədəni həyat tərzini həyata keçirməklə deyil, həmçinin müəyyən şüur və şüuraltı strukturların formalaşmasını proqramlaşdırmaq mümkündür.

Yüksəkeffektli vasitə və metodların informasiyalı-psixoloji təsiri, “ənənəvi təcavüz” və müharibə anlayışlarının təkrar gözdən keçirilməsinə gətirib çıxarır. Son illər İKT-nin sürətli inkişafı, kompyuter sistemləri silahın yeni növü kimi “informasiya silahı”ndan praktiki istifadəyə şərait yaradır. Təsadüfi deyildir ki, onu “ağıllı” və “qeyri-öldürücü” adlandırmayıblar, lakin onun istifadəsi mərmə, bombalar qədər cəmiyyət üçün dağıdıcı ola bilər. Məhz, müasir zamanda bu “silah”dan kütləvi istifadə “informasiya müharibəsi” termininin leksikonumuza daxil olmasına səbəb olub.

“İnformasiya müharibəsi” termininin özü ABŞ hərbi mütəxəssisləri tərəfindən İraqda müharibə bitdikdən sonra geniş şəkildə istifadə edilmişdi. 1995-ci ildə isə ABŞ-də informasiya müharibəsi haqqında hərbi nizamnamə çıxdı. Bu mənada, ABŞ son 10 il ərzində informasiya müharibəsi hazırlığına xərclərini 3 dəfə artırıb və hərbi büdcənin 20 faizinə çatıb. Təsadüfi deyildir ki, bu gün Azərbaycan da bu sahəyə böyük diqqət ayırır və informasiya təhlükəsizliyi problemi milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi qəbul edilir. Ümumiyyətlə, mütəxəssislərin fikrincə müasir dövrdə müharibələrdə və ya siyasi proseslərdə həlledici rolunu informasiya silahı oynayır.

“İnformasiya silahı” Əfqanıstanda, Liviyada, keçmiş Yuqoslaviyada olduğu kimi, hərbi əməliyyatlara hazırlığın vasitəsi ola bilər. KİV-in burada rolu ondan ibarətdir ki, düşmənin görüntüsünü yaratmaqla, hərbi fəaliyyətin qaçılmaz və lazımlı olmasının, öz ölkəsinin və ittifaq ölkələrinin seçicilərinə inandırmaqdır.

Məşhur amerikalı sosioloq O.Tofler qeyd edir ki, XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəlləri elm və informasiya siyasətin əsas resursu sayılır [6]. Ona görə də, bu gün KİV-lər beynəlxalq siyasi proseslərdə, eyni zamanda, daxili siyasətdə əhəmiyyətli rolə malikdir. Bu fakt da özlüyündə informasiyanın və KİV-lərin ictimai şüurun formalaşdırılmasında və idarəedilməsində vacibliyini önə çıxarır. Bu səbəbdən də, global transformasiya dövründə inkişaf etməyi qarşısına məqsəd qoymuş cəmiyyətlər ilk növbədə informasiya axınına nəzarət etməyi bacarmalı və medianın yeni formaları ilə sıx işləməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Хаксли О. О дивный новый мир. Москва: Амфора, 1999, с. 541.
2. Больц Н. Азбука медиа. Москва: Европа, 2011, с. 136.
3. Липпман У. Общественное мнение / Пер. с англ. Т.В.Барчуновой. Редакторы перевода К.А.Левинсон, К.В.Петренко. Москва: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004, с. 384.
4. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. Москва: Международные отношения, 2010, с. 225.
5. Moulana H. Trends in Research on International Communication in the United States // Gazette, Amsterdam, 1973, vol. 19, p. 79.
6. Тофлер О. Проблема власти на пороге XXI века // Свободная мысль, 1992, № 2, с. 114.

Вугар Рагимзаде

ИНФОРМАЦИОННЫЙ ФАКТОР И РОЛЬ МЕДИА В ПЕРИОД ГЛОБАЛЬНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Ведущая роль СМИ в современном обществе сопровождается не только возникновением высокоэффективных технических средств, но и воздействием научных методов на людей, программированием правил их поведения. Кроме того, в сектор манипуляций массовых медиа вошла неорганизованная и не управляемая правительством традиционная аудитория – члены религиозных общин, церковь, родство и пр.

СМИ и другие институты социализации влияют с помощью средств информации не только на осознание людьми окружающего мира и их поведение, но и изменяют самого человека – его менталитет, ценностную

ориентацию, потребности и интересы. Наряду с этим они влияют на формирование общественного мнения. Системы идей и ценностей на основе верований, увеличивающихся каждый день с помощью потребления, статуса, индивидуализма, рекламы и СМИ, выступают в формате информации.

Ключевые слова: *индустриальное общество, постиндустриальный период, СМИ, информация, информационная война, массовое сознание, гражданское общество, политическая жизнь.*

Vugar Rahimzadeh

INFORMATION FACTOR AND ROLE OF MEDIA IN THE PERIOD OF GLOBAL TRANSFORMATION

Leading role of the mass media in modern society role is accompanied not only with the emergence of highly effective technical means, but also with the impact of scientific methods on people and programming the rules of their conduct. Besides, today unorganized traditional audience, which is not managed by the government and includes members of religious communities, church, relatives, and etc., are also the subject of media manipulations.

The mass media and other socialization institutes influence through information means not only peoples consciousness and conduct, but also change the person himself – through his mentality, orientation of values, needs and interests. Along with that, they influence forming of the public opinion. Systems of wealth and ideas based on beliefs and increasing every day on expense of consumption, status, individualism, advertising and media appear in the style of information.

Key words: *industrial society, post-industrial period, media, information, information warfare, public consciousness, civil society, political life.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2015, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2015, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2015, № 1

ELMAN CƏFƏRLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: ecaferli@mail.ru

CƏNUBİ QAFQAZIN İKİ MUXTARIYYƏTİ – NAXÇIVAN VƏ ACARISTAN BEYNƏLXALQ MÜQAVİLƏLƏRDƏ

Məqalədə Cənubi Qafqazın iki muxtariyyəti – Azərbaycana bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikası və Gürcüstana bağlı Acaristan Muxtar Respublikasının yaranması tarixindən bəhs olunur. Bu iki muxtariyyətin yaradılmasının hüquqi əsasını təşkil edən ikitərəfli və beynəlxalq müqavilələrdən danışılır. Bu müqavilələrin, xüsusən 1921-ci il oktyabrın 13-də imzalanmış Qars müqaviləsinin tarixi əhəmiyyəti qeyd edilir. Hər iki muxtariyyətin yaradılması tarixində Türkiyənin oynadığı rol araşdırılır. Eləcə də Naxçıvanın və Acaristanın müasir dövrdəki siyasi-hüquqi və konstitusion statusu müqayisəli şəkildə öyrənilir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Acaristan, muxtariyyət, Cənubi Qafqaz, Osmanlı imperiyası, I Dünya Mühəribəsi, Batum müqaviləsi, Moskva müqaviləsi, Qars müqaviləsi, konstitusiyası.*

Dövlət ərazisinin müəyyən bir hissəsini konstitusiyaya və ya digər hüquqi aktlarla təsbit olunmuş özünüidarəetmə hüququnu, yaxud hər hansı bir regionun geniş idarəetmə statusunu (siyasi və ya dövlət muxtariyyəti; vilayət və ya inzibati-ərazi muxtariyyəti) özündə daşıyan muxtariyyətlər dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən bir sıra unitar quruluşlu dövlətlərdə mövcuddur. Bu baxımdan Cənubi Qafqazın iki unitar dövləti – Azərbaycan özünün tərkibində Naxçıvan, Gürcüstan isə Acaristan muxtariyyətini birləşdirir. Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Acaristan Muxtar Respublikası arasında oxşar və fərqli cəhətlər özünü yalnız qonşu dövlətlərin tərkibində, coğrafi baxımdan yaxın ərazilərdə mövcud olmalarında deyil, eyni zamanda, yaranma tarixi şəraiti, hər iki muxtariyyətin beynəlxalq müqavilələrdə yaradılması məsələsinin qoyulması baxımından da göstərməkdədir.

XX əsrin ilk iyirmi ilində həm beynəlxalq aləm, həm də Cənubi Qafqaz regionu üçün çox mühüm tarixi, siyasi və hərbi hadisələr tarixə yazıldı. 1914-1918-ci illərdə baş vermiş I Dünya Mühəribəsi, çarizmin süqutu və sovet Rusiyasının meydana gəlməsi, imperialist ölkələrin və qonşu dövlətlərin Cənubi Qafqaz siyasəti həmin dövrdə bölgənin tarixi taleyində həlledici rol oynadı.

1918-ci ilin ortalarında öz müttəfiqləri ilə birlikdə I Dünya Mühəribəsində vəziyyəti pisləşən Türkiyə Cənubi Qafqazda möhkəmlənməyə çalışırdı. 1918-ci

il iyunun 4-də Türkiyənin Batumda Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə bağladığı dostluq müqaviləsinin 4-cü maddəsi Azərbaycana siyasi-hərbi yardım göstərilməsini nəzərdə tuturdu. Batum konfransında Türkiyənin təklif etdiyi “Osmanlı imperiyası ilə Transqafqaz konfederasiya respublikası arasında sülh və dostluq haqqında” müqavilənin şərtlərinə görə, Rusiya ilə 1829-cu il Ədirnə sülhündən əvvəlki sərhədlər bərpa edilməli, Cənubi Qafqazdan Türkiyəyə 1250 min nəfər əhalinin yaşadığı 38 min km² ərazi verilməli idi (2, s. 42). Osmanlı Türkiyəsi həmin gün Qərbi Azərbaycanda qurulmuş işğalçı daşnak rejimi ilə bağladığı müqavilə ilə Göyçə gölü ətrafında 9,8 min km²-lik ərazidə qondarma erməni dövlətinin yaradılmasına loyal yanaşdığını və onu de-yure tanıdığını göstərdi. Müqaviləyə görə, Eçmiədzin və Gümrü Türkiyənin ərazilərinə qatılır, Osmanlı hökuməti Qars-Gümrü-Culfa dəmiryoluna nəzarət hüququ alırdı.

Ən qədim dövrlərdən Gürcüstana bağlı ərazi olan Acarıstan ayrıca knyazlıq kimi XII-XIV əsrlərdə Mesxetiya (XIII əsrdən Samtsxe-Saatabaqo adlanırdı) çarlığının tərkibində idi. XV-XVI əsrlərdə Osmanlı dövlətinin gətirdikə güclənməsi Gürcüstanda feodal pərakəndəliyi ilə eyni vaxta təsadüf etdi. Samtsxe-Saatabaqonun Osmanlı hücumları qarşısında müdafiəsi digər gürcü torpaqlarına nisbətən daha zəif təşkil edilmişdi. 1526-1547-ci illərdə Batuma nəzarət uğrunda Osmanlılarla Səfəvilər arasında fasiləsiz müharibə getdi. Nəticədə 29 mart 1555-ci il Amasya sülh müqaviləsi ilə Samtsxe-Saatabaqo çarlığı bu iki dövlət arasında bölündü. Sülh razılaşmasına əsasən, Qərbi Gürcüstan (İmeretiya, Meqreliya və Quriya çarlıqları), indiki Ermənistanın qərb hissəsi Osmanlı imperiyasının, Şərqi Gürcüstan (Samtsxe-Saatabaqo, Kartli, Kaxeti) və Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistanın əsas hissəsi) Səfəvilərin nəzarətinə keçdi. Lakin tezliklə Osmanlı dövləti bu əraziləri Səfəvilərdən aldı və 1564-cü ildə faktiki olaraq Acarıstanın Quriya çarlığı ilə tarixi inzibati sərhədinin keçdiyi Çoloki çayınadək olan ərazilər üzərində öz hakimiyyətini bərqərar etdi. Beləliklə, türklər tərəfindən Acarıstan ərazisinin işğal olunması nəticəsində bu torpaqlar uzun müddət Gürcüstanın əsas ərazisindən aralı düşdü, onun əhalisi isə islam dinini qəbul edərək müsəlman həyat tərzini və məişətini mənimsədi. Acarıstan ərazisi Osmanlı imperiyasının tərkibində ayrı-ayrı vilayətlərin tərkibinə daxil olan inzibati dairələrə – Batum və Acarıstan sancaqlarına bölündü (14).

XIX əsrdə, Osmanlı imperiyasının xeyli zəiflədiyi, Türkiyənin beynəlxalq mövqeyinin sarsıldığı bir vaxtda Acarıstan üzərində nəzarət Rusiyaya keçmişdi. 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsi nəticəsində imzalanan San-Stefano (Yaşılköy) sülhünə görə Rusiya Qars vilayətini ələ keçirmişdi. 1878-ci il Berlin konqresi müqavilənin şərtlərinə yenidən baxaraq Qars, Ərdahan və Batumun Rusiyaya verildiyini təsdiqlədi (15). 1918-ci il martın 3-də sovet Rusiyası ilə Dördlər ittifaqı (Almaniya, Avstriya-Macaristan, Türkiyə və Bolqarıstan) arasında imzalanan Brest sülhünün 4-cü maddəsinə görə həmin ərazilər yenidən Türkiyəyə qaytarılsa da, Cənubi Qafqaz Seymi Qars, Ərdahan və xüsusilə Batumun qaytarılmasına etiraz etdi.

Belə olduqda, Cənubi Qafqaz Komissarlığı və Seymi ilə türk hökuməti arasında 1918-ci il martın 14-də Trabzonda danışıqlar başlandı. Seymin nümayəndə heyəti Brest-Litovsk müqaviləsini tanıyıb-tanımamaq haqqında vahid fikrə gələ bilmədiyindən Gürcüstan aprelin 13-də Türkiyəyə müharibə elan etdi. Türk qoşunları aprelin 14-də Batumu tutaraq 8 gün sonra sülh bağlamaq üçün öz tələblərini irəli sürdü. Aprelin 22-də Seym müstəqil Cənubi Qafqaz Demokratik Federativ Cümhuriyyətinin yarandığını elan etdi. Türkiyə aprelin 28-də yeni dövləti tanıdı və 1918-ci il mayın 11-dən iyunun 4-dək Osmanlı dövləti ilə Cənubi Qafqaz Seymi arasında Batum konfransı keçirildi. Batum danışıqları Seymdə əvvəlcədən mövcud olan ciddi fikir ayrılıqlarının daha da dərinləşdirdi, nəticədə Cənubi Qafqaz Federasiyası dağıldı, mayın 26-da Gürcüstan, 28-də Azərbaycan, 30-da isə Ermənistan özlərini müstəqil respublika elan etdilər (6, s. 81).

İyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında "Dostluq", Osmanlı dövləti ilə Gürcüstan və Ermənistan respublikaları arasında isə "Sülh və dostluq" müqavilələrinin imzalanması ilə nəticələndi. Hər üç müqavilənin 2-ci maddəsinə görə, Gürcüstan hökuməti Qars, Ərdahan və Batumla yanaşı, Axıska və Axalkələkin Türkiyəyə keçdiyini qəbul edirdi. Azərbaycanla imzalanan müqavilənin 2-ci maddəsində Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi və Ordubad istisna olmaqla, Naxçıvan qəzasının Türkiyəyə keçdiyi göstərilirdi. Həmçinin Gümrü-Culfa dəmiryolu bütünlüklə türk hökumətinin nəzarətinə keçirdi (6, s. 85). Hələ Batum konfransı ərəfəsində Türkiyənin irəli sürdüyü tələblər qarşısında aciz qalan Gürcüstan hökuməti almanlarla gizli danışıqlar apararaq "Poti razılaşmasına" əsasən Cənubi Qafqaz Federasiyasından çıxıb, öz müstəqilliyini elan etmiş və Almanıyanın qəyyumluğuna keçmişdi. Lakin I Dünya Müharibəsində (1914-1918) artıq məğlubiyyətin qaçılmaz olması almanların gürcülərə lazımi himayədarlığı göstərməsinə imkan vermədi və beləliklə, Türkiyə öz şərtlərini diqtə edərək Batum və ətrafına nəzarəti ələ keçirdi.

Bununla belə, Türkiyə də Almanıyanın müttəfiqi kimi I Dünya Müharibəsində məğlub olduğundan türk hərbi qüvvələri Cənubi Qafqazı tərk etməli oldu. Dekabrın 16-da ingilis gəmiləri Batum limanına daxil oldu və ingilislər burada Batum vilayətini idarə şurası yaratdılar, Batumu özlərinin hərbi-siyasi dayaq məntəqəsinə çevirmək üçün onu müstəqil elan etdilər. Lakin vilayət şurası "vahid və bölünməz Rusiya" tərəfdarı kimi çıxış etdiyindən ingilislər tərəfindən aprelin 28-də şura ləğv olundu. Batum vilayəti ingilislərin işğal zonası kimi idarə olunmağa başladı. 1919-cu il sentyabrın 13-də "Gürcüstan müsəlmanlarının azadlıq komitəsi" Batumda Acarıstan məclisi yaratdı. 1920-ci il aprelin 8-də Antanta Ali Şurası Batumu azad liman ("porto-franko") elan etdi. İyulun 14-də müttəfiqlər Acarıstanı Gürcüstana verməyi qərara aldılar. Gürcü hökuməti burada "fövqəladə idarə" rejimi qurdu. Cənubi Qafqaza, o cümlədən Gürcüstana bolşevik müdaxiləsinin gücləndiyini görən hökumət 1920-ci ilin sonlarında Türkiyə ilə danışıqlara başladı (13). Türkiyənin köməyi müqabilində Acarısta-

nın ona verilməsi vəd olundu. Türkiyə martın 11-də qoşunlarını Batuma yeritdi. Lakin 1921-ci il Moskva müqaviləsinə əsasən, Türkiyə Gürcüstan SSR-in Batum vilayəti üzərində hüququnu tanıdı və öz qoşunlarını oradan çıxardı. Martın 18-də Batum vilayətində sovet hakimiyyəti elan olundu.

1918-ci ildə Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Naxçıvana qarşı ermənilərin əsassız iddiaları genişlənmiş və hərbi təcavüz fəsiləsiz və kütləvi xarakter almışdı. Həmin ilin may-iyun aylarında Naxçıvandakı erməni hərbi qüvvələri azərbaycanlı əhaliyə qarşı planlaşdırılmış soyqırımı həyata keçirirdi. Bu zaman erməni cəlladı Andronikin iyun ayının 19-da başlayan Naxçıvan yürüşü bir aydan artıq davam etdi və dəhşətli nəticələrə səbəb oldu: təkcə Gilançay və Əlincəçay hövzələrində 80-dən çox kənd dağıdıldı, dinc əhali soyqırımı məruz qaldı. 1918-ci il avqustun 5-də Türkiyənin I Qafqaz Ordusunun, bundan iki gün sonra isə XI Ordu komandanı Kazım Qarabəkir Paşanın Naxçıvana gəlməsi ilə ermənilərin hücumlarının qarşısı alındı.

Osmanlı hərbi qüvvələrinin gəlişi ilə yaranan müvəqqəti sabitlik şəraitində bölgədə plebissit keçirildi və Naxçıvan qəzasının Qarsla birlikdə Batum vilayətinin bir hissəsi kimi Türkiyəyə birləşdirildiyi elan edildi. Bu hadisə işğal faktı olmayıb, bilavasitə Türkiyənin nəzarəti altında bölgənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədinə xidmət edirdi. Çünki Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvanın gələcək müqəddəratının müstəqil cümhuriyyət kimi daha yaxşı olacağı ideyasını irəli sürmüş və bu ideya Atatürk tərəfindən bəyənilmişdi (11, s. 76). 1918-ci il sentyabrın 14-də qəbul edilən qərarla 23 qəzada birləşən 100 nahiyyə Batum vilayəti adı altında Osmanlı dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Lakin oktyabr ayında Naxçıvana qəza rəisi təyin edilən Xalis Turqut bəy burada cəmi bir ay – Osmanlı ordusu Mudros müqaviləsinə əsasən Cənubi Qafqazı tərk etməyə qərar verdi (3, s. 196). 1918-1920-ci illərdə Osmanlı hərbi komandanlığının nəzarətində olan bir qrup türk hərbiçisi Naxçıvanda qalaraq bölgə əhalisi ilə birlikdə Naxçıvanın erməni işğalından qorunmasında çox mühüm xidmətlər göstərdilər. 1918-1919-cu illərdə Naxçıvanda əvvəlcə ingilislər, daha sonra isə amerikalılar öz nəzarətlərini bərqərar edərək bölgənin erməni işğalına verilməsinə səy göstərsələr də, son nəticədə naxçıvanlıların ciddi müqaviməti, Türkiyənin hərbi yardımı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qətiyyətli mövqeyi Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılmasında həlledici amil oldu.

1920-ci ilin aprelin 27-də Azərbaycanda və iyulun 28-də isə Naxçıvanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da daşnak hökuməti Naxçıvanı işğal etməklə bağlı planlarını və hərbi təcavüzünü davam etdirirdi. Sovet Rusiyası ermənilərin Naxçıvanı işğal etməsinə loyallıq münasibət göstərir, hətta bu işğal faktını de-yure tanıyırdı. Belə ki, 1920-ci il avqustun 10-da RSFSR-lə daşnak rejimi arasında imzalanan müvəqqəti sülh sazişinə görə Şaxtaxtı və Culfa, habelə Şaxtaxtı-Culfa dəmiryolu, hərbi məqsədlər üçün istifadə etməmək şərti ilə, ermənilərin işğalı altında qalırdı. Yalnız Azərbaycan hökumətinin israrlı tələblə-

rindən sonra sentyabr-oktyabr aylarında Ordubad və Şərur qəzaları erməni işğalından azad edilmişdi (3, s. 231). Lakin 1920-ci il oktyabrın 28-də Rusiya ilə daşnak Ermənistanı arasında başqa bir müqavilə imzalandı. Bu müqavilədə də Azərbaycanın rəyi nəzərə alınmadan Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistana güzəşt edilirdi. Bolşevik Rusiyası bu yolla Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurmaq üçün zəmin hazırlamaq, ermənilərin rəğbətini qazanmaq istəyirdi (5). Rusiya özünün maraqlarına uyğun antiantanta mövqeyi tutan Türkiyə hökuməti ilə açıq münaqişəyə girməkdən çəkinsə də, gələcəkdə Azərbaycanla eyni milli-etnik, tarixi-mədəni bağlılığa malik olan Türkiyə arasında bilavasitə sərhədlərin olmasına imkan verməmək üçün Ermənistanı sovetləşdirmək siyasətini sürətləndirdi.

1920-ci il noyabrın 30-da AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasının qərarında və Bakı Sovetinin 1 dekabr 1920-ci il tarixli bəyanatında Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistana verildiyinin elan edilməsi erməniləri daha da fəallaşdırdı. Nəticədə RSFSR-lə Ermənistan SSR arasında imzalanan 2 dekabr 1920-ci il tarixli müqavilənin 3-cü maddəsində İrəvan quberniyasının bütün əraziləri, o cümlədən Naxçıvan və Zəngəzur qəzaları Ermənistan ərazisi kimi tanınırdı (12). Naxçıvan məsələsində mütəşəkkil aparılan mübarizə öz nəticəsini tezliklə verdi: Ermənistan İnqilab Komitəsi 1920-ci il dekabrın 28-də verdiyi bəyanatla Naxçıvanı müstəqil sovet respublikası kimi tanıdığını və ona qarşı ərazi iddialarından imtina etdiyini bildirdi. Bundan başqa, Moskva və Qars müqavilələri ilə tarixi ədalət bərpa olunaraq Naxçıvanın Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu tanındı. Lakin təəssüf ki, Zəngəzur erməni işğalı altında qaldı.

Rusiyanın məhz bu imperialist və ikiüzlü mövqeyinə görə Türkiyə 1918-ci il iyunun 4-də Cənubi Qafqaz respublikaları ilə bağladığı Batum müqaviləsinin 2-ci maddəsini əsas götürərək Naxçıvanı himayə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. 1920-ci il dekabrın 2-dən 3-ə keçən gecə Türkiyə ilə Ermənistan daşnak hökuməti arasında imzalanan 18 maddədən ibarət Gümrü müqaviləsinin (8, v. 128-133) 2-ci maddəsində qeyd edilirdi: “Kükü dağı – 10282-8022, Həməsür dağı – 8160, Qurdqulaq kəndi, Sayat dağı – 7868, Arpaçay evləri – 3080, Gömürlü dağı – 6930, Saraybulaq – 8071, Ararat stansiyası, Araz çayı yaxınlığındakı Aşağı Qarasuyun mənsəbindən keçən zolağın cənubundakı (Naxçıvan, Şahtaxtı, Şərur) məntəqəyə, daha sonra referendumla təyin olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə edəcəyi əraziyə Ermənistan müdaxilə etməyəcək və bu ərazidə hələlik Türkiyənin himayəsində yerli idarəçilik yaradılacaqdır”. Lakin Gümrü müqaviləsi özünün son gününü yaşayan daşnak hökuməti ilə imzalandığı və Ermənistanda qurulan sovet hökuməti bu müqaviləni tanımadığı üçün onun heç bir hüquqi əhəmiyyəti olmadı.

Beləliklə, 1918-1920-ci illərdə Cənubi Qafqaz ətrafında cərəyan edən hadisələr bölgənin tam şəkildə sovet Rusiyasının təsiri altına keçməsi ilə nəticələndi. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda, 1921-ci il fevralın 25-də Gür-

cüstanda sovet hakimiyyəti quruldu. Belə olduqda, Türkiyə Cənubi Qafqazda öz nüfuzunu qorumaq üçün Rusiya ilə diplomatik mübarizəyə başladı. 1921-ci il martın 16-da bu iki dövlət arasında Moskvada imzalanan dostluq və qardaşlıq haqqında 16 maddəlik müqavilədə həm Batum və ətrafındakı ərazilər, həm də Naxçıvan barədə məsələ öz əksini tapmışdı. Müqavilənin 2-ci maddəsində deyilirdi: “Türkiyə bu müqavilənin 1-ci maddəsində göstərilən sərhədin şimalında yerləşən və Batum dairəsinin tərkib hissəsini təşkil edən ərazilərlə Batum şəhəri və limanı üzərindəki suverenliyini Gürcüstana güzəştə getməyə razı olur, bu şərtlə ki;

Birincisi: hazırkı müqavilənin bu maddəsində göstərilən yerlərin əhalisi inzibati cəhətdən hər bir icmanın mədəni və dini hüquqlarını təmin edən geniş yerli muxtariyyətdən istifadə edəcək və göstərilən yerlərdə əhali onun arzularına müvafiq olan torpaq qanunu müəyyən etmək imkanına malik olacaqdır;

İkincisi: Batum limanı vasitəsi ilə rüsumsuz olaraq Türkiyəyə gedən və oradan gələn hər cür malların sərbəst tranzitinə imkan veriləcək, bunun üçün heç bir maneə törədilməyəcək, həmin mallara heç bir vergi tətbiq edilməyəcək və Türkiyəyə, heç bir xüsusi vergi ödəmədən Batum limanından istifadə hüququ veriləcəkdir” (4, s. 26).

Müqavilənin Naxçıvanla bağlı olan 3-cü maddəsi isə aşağıdakı məzmununda idi: “Razılığa gələn hər iki tərəf bu müqavilənin I (C) əlavəsində göstərilən sərhədlərin içərisində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdılar, o şərtlə ki, Azərbaycan bu protektoratlığı heç bir zaman üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəkdir” (4, s. 26-27).

Antanta dövlətləri tərəfindən ciddi təzyiqlərə məruz qalan Türkiyə üçün həmin dövrdə sovet Rusiyası ilə münasibətlərin qurulması həyatı əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin müqavilənin şərtlərindən göründüyü kimi, Cənubi Qafqazda öz maraqlarını maksimum səviyyədə qorumaq üçün həm Acarıstan, həm də Naxçıvanla bağlı məsələlərdə Türkiyə hər iki bölgəyə muxtariyyət statusunun verilməsini əsas tələb kimi qoymuşdu. Azərbaycan türklərinin yaşadığı torpaq olmasından əlavə, Naxçıvan həm də çox mühüm geostrateji əhəmiyyətə malik ərazi idi. Belə ki, 1920-1921-ci illərdə RSFSR-Türkiyə diplomatik əlaqələrinin yaradılması və saxlanılmasında Naxçıvan ərazisi mühüm rol oynamışdı. Çünki 1920-ci ildə Qara dənizdə Antantanın hərbi gəmiləri dayanmışdı, Gürcüstanın menşevik, Ermənistanın daşnak hökumətlərinin Türkiyə ilə diplomatik əlaqələri yox dərəcəsində idi (10, s. 26).

Həm Naxçıvan, həm də Acarıstanın statusu ilə bağlı yekun və həlledici sənəd 1921-ci il oktyabrın 13-də bir tərəfdən Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti ilə digər tərəfdən Ermənistan SSR, Azərbaycan SSR və Gürcüstan SSR hökumətləri arasında RSFSR-in iştirakı ilə Qars şəhərində imzalanan 20 maddədən ibarət müqavilə (8, v. 135-145) oldu. Müqavilənin 5-ci maddəsində Naxçıvanın statusu ilə bağlı müddəə konkret və aydın şəkildə qoyulmuşdu: “Türkiyə Hökuməti ilə Ermənistan və Azərbaycan sovet hökumətləri bu müqavilənin

3 sayılı Əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan bölgəsinin Azərbaycanın himayəsində muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdırlar". Həmin Əlavədə isə Naxçıvan ərazisinin sərhədləri Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsindən daha dəqiq göstərilirdi. Əlavəyə görə, Arazdəyən stansiyasının Ermənistanın tərkibində qaldığı da məlum olurdu.

Qars müqaviləsinin 6-cı maddəsində tərəflər Batumla bağlı razılaşmanı rəsmiləşdirirdilər: "Türkiyə bu müqavilənin 4-cü maddəsində göstərilən sərhədlərin şimalında yerləşən və Batum dairəsinə daxil olan torpaqlarla Batum şəhəri və limanı üzərindəki suverenlik haqqını Gürcüstana bu şərtlərlə güzəştə getməyə razıdır ki:

1. Hazırkı maddədə göstərilən yerlərin əhalisi inzibati cəhətdən hər bir icmaya onun mədəni və dini hüquqlarını təmin edəcək geniş yerli muxtariyyətdən istifadə edəcəkdir, əhali göstərilən yerlərdə onun arzularına müvafiq torpaq qanunu müəyyən etmək imkanına malik olacaqdır;

2. Batum limanından Türkiyəyə aparılan və ya oradan gətirilən mallara gömrük vergilərindən azad və heç bir maneə törədilmədən sərbəst tranzit haqqı ilə birlikdə Türkiyəyə xüsusi vergi ödəmədən Batum limanından istifadə hüququ veriləcəkdir.

Bu maddənin həyata keçirilməsi üçün bu müqavilənin imzalanmasından dərhal sonra razılığa gələn tərəflərin nümayəndələrindən ibarət komissiya yaradılacaqdır" (4, s. 70-71).

Qars müqaviləsinin 6-cı maddəsində Batumla bağlı razılaşdırılmış məsələ Moskva müqaviləsinin 2-ci maddəsində Türkiyə tərəfinin irəli sürdüyü şərtlərlə tamamilə eyni idi, yalnız Qars müqaviləsində bu maddənin həyata keçirilməsi üçün tərəflər komissiya yaradılması haqqında da razılıq əldə etmişdilər.

Beləliklə, Azərbaycanın Naxçıvan, Gürcüstanın Acarıstan muxtariyyətləri 1918-1921-ci illərdə həm gərgin hərbi-siyasi hadisələrdən, həm də çoxsaylı müxtəlif müqavilələrlə nəticələnən diplomatik mübarizədən sonra öz indiki hüquqi statuslarına 1921-ci il Moskva və Qars müqavilələri ilə nail oldular.

Lakin Naxçıvanın muxtariyyət statusu üçün yekun nəticənin əldə edilməsinə daha üç il lazım oldu. Yalnız 1921-1924-cü illərdə Naxçıvanın hüquqi statusu ətrafında aparılan müxtəlif siyasi manipulyasiyalardan sonra Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika statusu verildi. Naxçıvan 1921-ci il martın 16-dan Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası, 1923-cü il iyunun 16-dan 1924-cü ilin fevralın 9-dək Naxçıvan Muxtar Diyarı adlandırıldı (7, s. 156). Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (MİK) 1924-cü il 9 fevral tarixli dekreti ilə Naxçıvan Muxtar Diyarı Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası adlandırıldı. 1924-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR MİK "Naxçıvan SSR haqqında Əsasnamə"ni təsdiq etdi. Əsasnaməyə görə, Naxçıvan SSR Azərbaycan SSR-in tərkibində 3 inzibati qəzadan (Naxçıvan, Şərur, Ordubad) ibarət respublika idi. Naxçıvan SSR-in birinci Konstitusiyası həmin Əsasnaməyə uyğun olaraq işlənib hazırlanmış və 1926-cı il aprelin 18-də V Ümumnaxçıvan Sovet-

lər Qurultayında təsdiq edilmişdi (7, s. 156). Daha sonra 1937 və 1978-ci illərdə Naxçıvanın daha iki Konstitusiyası qəbul edildi.

Azərbaycanın 1921-ci il Konstitusiyasında Naxçıvanla bağlı heç bir müddəə əks olunmasa da, 1927-ci il Konstitusiyasının ayrı-ayrı maddələrində Naxçıvanın statusu ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmış, 1937 və 1978-ci il Konstitusiyalarında isə xüsusi fəsillər muxtar respublikanın statusuna həsr edilmişdi. Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra qəbul edilən 1995-ci il Konstitusiyasının VIII fəslinə Naxçıvan MR-lə bağlı maddələr daxil edilmişdir. Azərbaycan Konstitusiyasının 134-cü maddəsi Naxçıvan MR-nın Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlət və Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu elan edir (1, s. 54).

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyası əsasında 1998-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sayca dördüncü Konstitusiyası qəbul edildi. Sonuncu Konstitusiya Naxçıvan muxtar dövlətini Azərbaycan Respublikasının tərkibində demokratik, hüquqi, dünyəvi muxtar respublika elan etdi (9, s. 5). Konstitusiya ilə Naxçıvan siyasi (dövlət-ərazi) muxtariyyətlər üçün zəruri olan bütün hüquqları əldə etdi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali vəzifəli şəxsi (həm qanunvericilik, həm də icra hakimiyyəti səlahiyyətlərinə malik olan muxtar dövlətin başçısı), öz parlamenti (Ali Məclis), hökuməti (Nazirlər Kabineti) və digər strukturları vardır. Azərbaycan Respublikasının dövlət atributları Naxçıvan Muxtar Respublikasının da dövlət atributlarıdır.

Naxçıvanla müqayisədə Acarıstanın muxtar respublika statusunu əldə etməsi prosesi daha asan oldu. Belə ki, hələ Qars müqaviləsi imzalanmamışdan üç ay əvvəl, 1921-ci il iyulun 16-da Gürcüstan İnqilab Komitəsi Gürcüstan SSR-in tərkibində Acarıstan MSSR-in yaradılması haqqında dekret vermişdi. 1922-ci il yanvarın 10-14-də keçirilən Acarıstan MSSR-in I Sovetlər qurultayı muxtar respublikanın ilk Konstitusiyasını qəbul etmişdi (17). Acarıstanın daha iki konstitusiyası 1937 və 1978-ci illərdə qəbul edilmişdi.

Gürcüstan Respublikasının dövlət suverenliyinin bərpasından və onun SSRİ-tərkibindən çıxmasından sonra Gürcüstan Demokratik Respublikasının 1921-ci il Konstitusiyasının hüquqi qüvvəsi bərpa edilmişdi. Bu Konstitusiyada hüququn subyekti kimi “Acarıstan Muxtar Respublikası” ifadəsi yer almamışdı, lakin Abxaziya və Acarıstanın muxtariyyəti barədə müddəə və Acarıstanın de-fakto muxtar respublika olduğunu təsdiqləyən Ali Sovet (parlament) və bütün dövlət təsisatları var idi. Gürcüstanın 1995-ci il avqustun 24-də qüvvəyə minən Konstitusiyasının (16) 3-cü maddəsinin 3-cü bəndində göstərilirdi ki, “Acarıstan Muxtar Respublikasının statusu “Acarıstan Muxtar Respublikasının statusu haqqında” Gürcüstanın Konstitusiya Qanunu ilə müəyyən edilir”. Konstitusiya gələcəkdə Gürcüstanda iki palatalı (Respublika Şurası və Senat) parlamentin təşkil ediləcəyini və Senata digər ərazi vahidləri ilə bərabər Acarıstandan da üzvlərin seçiləcəyini (maddə 4.3), ölkə parlamentinin sədr müavinlərindən birinin Acarıstandan olan parlament üzvləri sırasından seçiləcəyini (maddə 55.1)

təsbit edir, Acarıstan Muxtar Respublikasına qanunvericilik təşəbbüsü hüququ verirdi (maddə 67).

Acarıstan MR-lə bağlı Gürcüstan Konstitusiyasında əksini tapmış bu müddəaların, demək olar ki, hamısı 2000-ci il aprelin 20-də, 2002-ci il oktyabrın 10-da və 2004-cü il fevralın 6-da qəbul edilmiş Konstitusiya Qanunu ilə yeni redaktədə Gürcüstanın Əsas Qanununa daxil edilmişdi. 2013-cü il noyabrın 18-də qüvvəyə minmiş Gürcüstan Konstitusiyasının yeni redaksiyada mətnində Acarıstan MR-lə bağlı maddələrə dəyişiklik edilməmişdir. Muxtar respublika haqqında əsas hüquqi sənəd isə yalnız 2004-cü il iyulun 1-də Gürcüstan parlamenti tərəfindən qəbul edilən "Gürcüstan Konstitusiyasına dəyişikliklərlə əlaqədar Acarıstan Muxtar Respublikasının statusu haqqında" Konstitusiya Qanunu oldu. Qanuna əsasən, Acarıstanın öz parlamenti (Ali Sovet), hökuməti olsa da, muxtar respublikanın hüquq və səlahiyyətləri ölkənin xeyrinə xeyli məhdudlaşdırılmışdır. Acarıstan MR-in başçısı muxtar respublika Hökumətinin Sədridir.

Beləliklə, Cənubi Qafqazın bu iki muxtariyyətinin yaranma tarixi, onların hüquqi statuslarının beynəlxalq müqavilələrdə əks olunması, bu statusun tarixən möhkəmlənərək formalaşması, muxtariyyət statusunun müxtəlif səviyyələr üzrə qanunvericilikdə təsbit olunması və eləcə də Naxçıvan və Acarıstan muxtariyyətlərinin hazırkı səlahiyyət və hüquq dairəsinin tədqiqi Naxçıvan MR-lə Acarıstan MR arasında bir çox oxşar cəhətlərlə bərabər, ciddi fərqlərin də olduğunu söyləməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009, 68 s.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. II c., Bakı, 1976,
3. Cəfərli E. Naxçıvanda erməni-azərbaycanlı münaqişəsi. Bakı: Nurlan, 2009, 280 s.
4. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri (Azərbaycan, türk, rus və fransız dillərində). Naxçıvan, 2004, 140 s.
5. Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması ölkəmizin həyatında mühüm hadisədir. http://525.az/site/?name=xeberprint&kecid=1&news_id=15367
6. Qafarov V. Batum konfransı və Azərbaycan // Tarix və onun problemləri, Bakı, 2009, № 1-2, s. 81-89.
<http://static.bsu.az/w8/Tarix%20ve%20onun%20problem/2009%201-2/81-89.pdf>
7. Naxçıvan Ensiklopediyası: 2 cildə, II c., İstanbul, 2005, 381 s.
8. Naxçıvan Muxtar Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi: F. 314, siy. 5, iş 18.
9. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 40 s.
10. Sadıqov S.H. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən Bakı, 1995, 144 s.
11. Səfərli F. Kazım Qarabəkir Paşa və Naxçıvanın erməni təcavüzündən müdafiəsi // Naxçıvan, 2001, № 5, s. 75-77.

12. Нифталиев И. Историческая призма: как большевики и армяне рвали на части Азербайджан. <http://news.day.az/politics/348248.html>
13. http://az.wikipedia.org/wiki/Batum_Vilay%C9%99ti
14. <http://www.adzar.net/history.htm>
15. <http://tarix.info/sulh/108-yeni-tarix-d246vr252n252n-s252lh-m252qavil601l601ri.html>
16. <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/108331/>
17. <http://www.vexillographia.ru/gruzia/ajaria.htm>

Эльман Джафарли

ДВЕ АВТОНОМИИ ЮЖНОГО КАВКАЗА – НАХЧЫВАН И АДЖАРИЯ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ДОГОВОРАХ

В статье рассказывается об истории создания двух автономий Южного Кавказа – Нахчыванской Автономной Республики в составе Азербайджана и Аджарской Автономной Республики, входящей в состав Грузии, и о двусторонних и международных договорах, которые являются юридической основой для создания этих автономий. Отмечается историческое значение этих договоров, в частности, Карсского договора, подписанного 13 октября 1921 года. Исследуется роль Турции в создании этих двух автономий. А также сравнительно изучен политико-правовой и конституционный статус Нахчывана и Аджарии в современный период.

Ключевые слова: *Нахчыван, Аджария, автономия, Южный Кавказ, Османская империя, Первая Мировая война, Батумский договор, Московский договор, Карсский договор, конституция.*

Elman Jafarli

TWO AUTONOMIES OF THE SOUTH CAUCASUS – AJARIA AND NAKHCHIVAN IN INTERNATIONAL AGREEMENTS

It is told in the paper about the history of the two autonomous regions of the South Caucasus – Nakhchivan Autonomous Republic within Azerbaijan and the Autonomous Republic of Ajaria, a part of Georgia, and on bilateral and international agreements, which are the legal basis for the creation of these autonomies. Historical importance of these treaties, in particular, of the Kars Treaty, signed at October 13, 1921, is specified. The role of Turkey in the creation of these two autonomous regions is investigated. And also political-legal, and constitutional status of Nakhchivan and Ajaria in the modern period is comparatively studied.

Key words: *Nakhchivan, Ajaria, autonomy, South Caucasus, Ottoman Empire, the First World War, The Treaty of Batumi, The Treaty of Moscow, The Treaty of Kars, Constitution.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

KÜLTƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNDƏ 2013-CÜ İLDƏ APARILMIŞ ARXEOLÖJİ TƏDQİQATLAR

Məlum olduğu kimi, I Kültəpə yaşayış yeri XX əsrin 50-ci illərində O.H.Həbibullayev tərəfindən tədqiq edilməyə başlanmışdır (6, c. 14). I Kültəpə yaşayış yeri uzun müddət Naxçıvan ərazisində Neolit və Eneolit dövrünün yeganə abidəsi olaraq qalırdı. Bu abidənin alt təbəqələrinin materialları az nəşr olunduğundan Neolit dövrünün genezisi ilə bağlı bir sıra məsələlər öyrənilməmiş olaraq qalırdı.

2013-cü ildə I Kültəpə abidəsinin tədqiq edilməsinə yenidən başlandı. Tədqiqatın əsas məqsədi Neolit və Eneolit dövrünə aid toxunulmamış təbəqələrin tapılması idi. Belə ki, Neolit dövrünün sonu və Eneolit dövrünün əvvəli hələlik yalnız I Kültəpədə aşkar olunmuşdur. Ovçulartəpəsi isə Eneolit dövrünün sonuna aiddir. Məhz buna görə də Eneolit dövrünün müxtəlif təbəqələri arasındakı əlaqələrin müəyyən edilməsi olduqca vacib idi. Digər tərəfdən Duzdağda aparılan araşdırmalar qədim duz mədənlərinin başlıca olaraq I Kültəpə və II Kültəpə ilə bağlı olduğunu göstərdi. Çünki Duzdağdan aşkar olunan əmək alətlərinin bənzərləri hələlik yalnız bu abidələrdən məlumdur.

2013-cü ildə sahəsi 5x5 m olan iki qazıntı sahəsi açıldı (A və B). Bundan başqa O.H.Həbibullayev tərəfindən aparılan qazıntı sahəsinin kəsiyində stratigrafiyanı dəqiqləşdirmək məqsədilə təmizləmə işləri aparıldı. Tədqiqatlar yaşayış yerində Tunc dövrünün tamamilə tükəndiyini, 1951-1964-cü illərin qazıntılarından qalan təbəqələrin başlıca olaraq Neolit və Eneolit dövrünə aid olduğu məlum oldu. Tədqiqat zamanı B sahəsindən xeyli keramika məmulatı aşkar olundu. Onların bir qismi Erkən Tunc dövrünə aid idi. Erkən Tunc dövrü keramikasının bir qismi saman qarışıq gildən hazırlanmışdı. Keramikanın böyük bir qismi Neolitdən Eneolitə keçid dövrünə aid olub saman qarışıq gildən hazırlanmış, qırmızı rəngdə bişirilmişdi.

Qazıntı zamanı xeyli obsidian məmulatı aşkar olunmuşdur. Araşdırmalar qədim Kültəpə sakinlərinin Göyçə hövzəsində yerləşən Göyhasar (50%) və Naxçıvanın şimalındakı Sünik (28%) yataqlarından intensiv istifadə etdiyini göstərmişdir. Arazın cənubunda yerləşən yaşayış yerləri, o cümlədən Urmiya hövzəsində başlıca olaraq Sünik obsidianından istifadə olunmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, Sünik obsidianı Kültəpədən keçərək Arazın cənubundakı yaşayış yerlərinə yayılmış (3, p. 1956-1965), Kültəpə qədim Şərqi obsidianla təmin edən əsas mərkəzlərdən biri olmuşdur.

I Kültəpədən 2013-cü ildə götürülən kömürün analizi e.ə. 5500-5200-cü illəri göstərmişdir ki, bu da həmin yaşayış yerində Neolit dövrünün varlığını təsdiq edir.

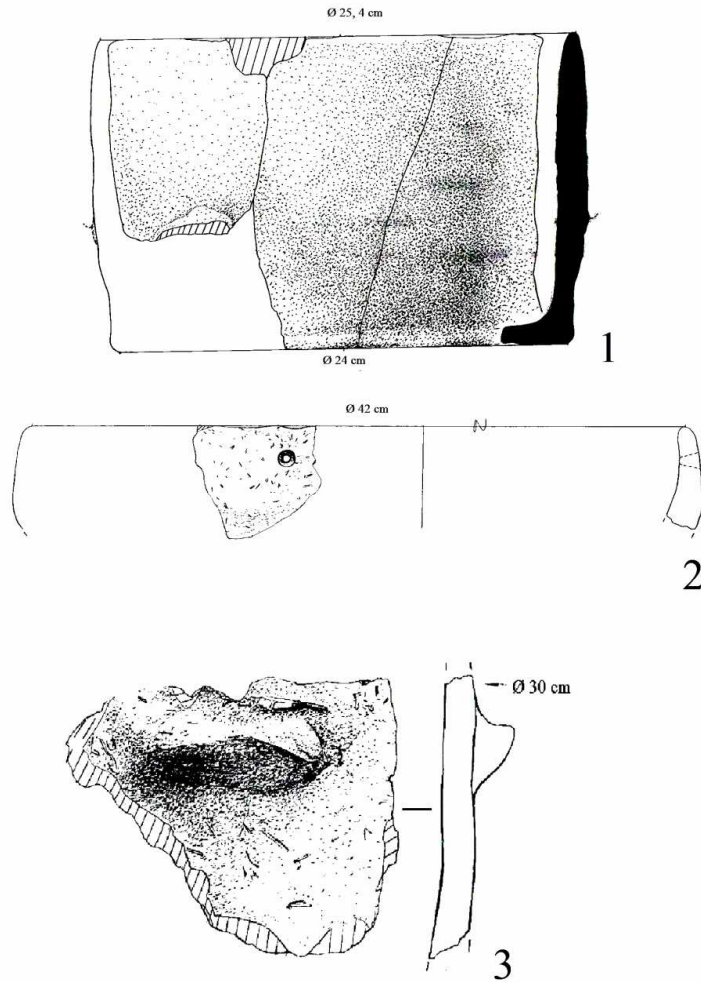
Açar sözlər: I Kültəpə, obsidian, Urmiya hövzəsi, Neolit dövrü, Naxçıvan abidələri.

Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda erkən əkinçilik mədəniyyətlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyəti olan abidələrdən biri də Naxçıvanda yerləşən Kültəpə yaşayış yeridir. Yaşayış yeri arxeoloji ədəbiyyata həmçinin I Kültəpə adı ilə daxil olmuşdur. Məlum olduğu kimi, bu abidənin tədqiqi XX əsrin 50-ci illərində başlanmışdır. O.H.Həbibullayev yaşayış yerinin ən aşağıda yerləşən “1a” təbəqəsini Neolit dövrünə, “1b” təbəqəsini isə Eneolit dövrünə aid etmişdir (6, c. 14). Lakin tədqiqatçı sonrakı əsərlərində bu fikirdən imtina edərək hər iki təbəqəni Eneolit dövrünə aid etmişdir (1, c. 24). Kültəpənin “1a” təbəqəsi bir müddət arxeoloji ədəbiyyatda Eneolit mədəniyyəti kimi xarakterizə edilsə də (7, c. 93-131), hazırda abidənin bu təbəqəsi Neolit dövrünə aid edilməkdədir (5, c. 133; 4, p. 30-40; 8, s. 21, 39-40). Kültəpə son vaxtlaradək Naxçıvanda Neolit dövrünə aid edilən yeganə abidə idi. Kültəpənin Neolit dövrünə aid təbəqəsinin materialları yaxşı nəşr edilmədiyindən və karbon analizlərinin nəticələri köhnəldiyindən Azərbaycanın bu qədim diyarının Neolit dövrü haqqında bitkin məlumat əldə etmək olduqca çətindir. Buna görə də Kültəpə yaşayış yerində 1951-1964-cü illərdə aşkar olunan arxeoloji materialların yenidən araşdırılaraq nəşr edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Digər tərəfdən, 2006-cı ildən Duzdağda aparılan araşdırmalar qədim duz mədənlərinin daha çox Naxçıvançay vadisində yerləşən abidələrlə bağlı olduğunu göstərir. Belə ki, Duzdağda aşkar olunan əmək alətlərinin bənzərləri I Kültəpə və II Kültəpə yaşayış yerlərində daha çox rast gəlinir. Mədən sənayesinin meydana gəlməsi və inkişafı tarixinin öyrənilməsi üçün də Kültəpə yaşayış yerinin tədqiqinə ehtiyac vardır. Kültəpə yaşayış yerinin Neolit və Eneolit dövrü haqqında geniş məlumat əldə etmək və təbəqələrin necə saxlandığını aydınlaşdırmaq məqsədi ilə 2013-cü ildə burada kəşfiyyat xarakterli araşdırmalar aparılmışdır. Araşdırmalar Fransa Milli Araşdırmalar Mərkəzinin əməkdaşları ilə birlikdə aparılmışdır. Yaşayış yerində 2013-cü ildə aparılan araşdırmaların məqsədi Neolit və Eneolit dövrünə aid sağlam qalmış təbəqələri müəyyənləşdirmək və gələcək araşdırmalar üçün təməl yaratmaqdan ibarət idi.

Kültəpə yaşayış yerində 2013-cü ildə iki sahədə qazıntı aparılmış, iki sahədə isə təmizləmə işləri aparılmışdır. Birinci qazıntı sahəsi O.H.Həbibullayevin vaxtilə tədqiqat apardığı sahənin kənarında (A kvadratı, sahəsi 5x5m) qoyuldu. Bu sahədəki qazıntılar zamanı abidənin üzərində qazılmış çuxurların müasir dövrə aid məişət qalıqları ilə dolduğu müəyyən olundu. Məişət qalıqları təmizləndikdən sonra Eneolit dövrünə aid maddi-mədəniyyət qalıqları ilə zəngin olan təbəqə aşkar olundu. Qazıntı sahəsi uçub-tökülmüş kərpic tikintinin qalıqları ilə örtülmüşdü. Tədqiqat zamanı bir-birini əvəz edən bir neçə tikinti qatının olduğu müəyyən edilmişdir. Eyni rəngli təbəqədə divar qalıqlarını aşkar etmək çətin olsa da, 1,5 m dərinlikdə dairəvi formalı kərpic divarın qalıqlarını müəyyən etmək mümkün oldu. Divarın yalnız bir hissəsi salamat qalmışdı. Kəsikdə gildən hazırlanmış kərpic və möhrə bloklar aydın şəkildə seçilirdi. Divar qalığı 0,8 m hündürlükdə saxlanmışdı. Otaq qalığının iç tərəfində saxlanan mə-

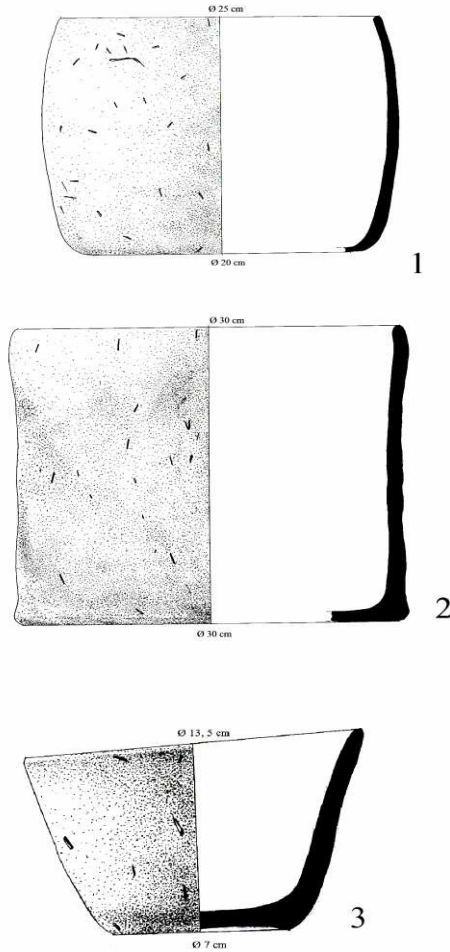
dəni qatlar onun uzun müddət istifadə onun olunduğunu və döşəmənin tədricən yüksəldiyini göstərir. Onun içəri tərəfində Eneolit dövrünə aid maddi-mədəniyyət qalıqları, o cümlədən dairəvi formalı ocaqlar aşkar olundu. Ocaqların içərisi bozrəngli küllə dolmuşdu. Onların müxtəlif dərinlikdə yerləşməsi ocaqların tez-tez yer dəyişdiyini göstərirdi. Ocaqların ətrafında sərt gil döşəmənin üzərinə kül yayılmış, bəzi yerlərdə döşəmə qızarmışdı. Bununla belə bu sahədə maddi-mədəniyyət qalıqları, o cümlədən keramika məmulatı olduqca az idi. Erkən Tunc dövrünə aid az miqdarda keramika yalnız üst laylarda aşkar olunmuş, alt laylarda isə ona rast gəlinməmişdir. Beləliklə, müəyyən olundu ki, abidənin bu hissəsində Tunc dövrü təbəqəsi O.H.Həbibullayevin tədqiqatları zamanı tamamilə tükənmişdir. Bu isə Eneolit dövrünə aid təbəqənin bir qisminin toxunulmaz qaldığını göstərirdi.

İkinci qazıntı sahəsi (**B** kvadratı, sahəsi 5x5 m) yaşayış yerinin toxunulmamış hissəsində, mədəni təbəqənin varlığı ehtimal olunan yerdə qoyuldu. Abidənin bu hissəsində məscid tikildiyi üçün qazıntı aparmaq çətin idi. Buna baxmayaraq seçilən sahədə tədqiqat başlandı. Bu sahədəki araşdırmalar yaşayış yerinin orijinal meylini müəyyən etməyə imkan verirdi. Təpənin ətəyində Erkən Tunc dövründə və müasir dövrdə məskunlaşma olduğu üçün bu dövrə aid maddi-mədəniyyət qalıqları Eneolit materialları ilə qarışmışdı. Qarışıq təbəqə sahənin cənub-qərb hissəsində 1,2 m dərinliyədək davam edirdi. Sahənin digər hissəsində isə yalnız Eneolit dövrünə aid maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar olunurdu. Bu hissədə kül yığınları və kərpic tikintilərin qalıqlarına rast gəlinirdi. Tədqiqat zamanı 0,3 m dərinlikdə düz kərpic divarın qalığı aşkar olundu. Divarın eni 0,4 m, qalınlığı 0,2 m, uzunluğu 1,8 m idi. Lakin sahənin kiçikliyi və layların incəliyi tikintilərin planını müəyyən etməyə imkan vermirdi. Qazıntının kəsiyində bir-birini əvəz edən dörd tikinti qatının olduğu aydın seçilirdi. Lakin tikintilər güclü dağıntıya uğradığından və başlıca olaraq qazıntı sahəsindən kənarda qaldığından onların planını izləmək mümkün deyildi. Qazıntı 1,7 m dərinliyə çatdıqda kərpic divar qalığı aşkar olundu. Bu divar da əsasən sahədən kənarda qaldığı üçün onun ölçülərini müəyyən etmək mümkün olmadı. Divarın eni 0,3 m idi. Bu dərinlikdə artıq bütün sahədə Eneolit dövrünə aid qarışıq olmayan təbəqə aşkar olundu. Bu təbəqədə aşkar olunan keramika məmulatı Neolit dövrünün sonu və Eneolit dövrünün əvvəlləri üçün xarakterik idi. Araşdırmalar Neolit və Eneolit dövrünə aid təbəqələrin yaxşı saxlandığı yerləri müəyyən etməyə imkan verdi.

Şəkil 1. I Kəltəpənin Neolit keramikası.

Kəltəpə yaşayış yerinin köhnə qazıntı sahəsində aparılan təmizləmə işləri mədəni təbəqənin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verdi. Birinci kəsik təmizləməsi abidənin qərb hissəsində idi. Burada aparılan təmizləmə işləri Kür-Araz mədəniyyətinə aid təbəqələrin tükəndiyini, qalan təbəqənin yalnız Eneolit dövrünə aid olduğunu göstərdi. İkinci sahədə 3 m hündürlükdə təmizləmə aparıldı. Məlum oldu ki, aşağı qatlarda bir-birini əvəz edən mədəni laylar incə olmuşdur. Üst layda isə daha qalın tikinti qalıqına rast gəlinirdi. Ola bilsin ki, bu, möhrə tikintilərin qalın divarlı olması ilə bağlı olmuşdur. Abidənin üzərindən 2,1 m dərinlikdə aşkar olunan binanın qalıqları 1,5 m hündürlükdə qalmışdı. Onun içərisində ocaq qalıqı var idi. Kəsikdən məlum olur ki, bina konusvarı formada olmuşdur. Aşkar olunan arxeoloji materiallar başlıca olaraq Eneolit dövrünə aid idi.

Şəkil 2. I Kültəpənin Son Neolit keramikası.

Ümumiyyətlə, araşdırmalar yaşayış yerinin müəyyən hissəsində Neolit və Eneolit təbəqələrinin kifayət qədər qaldığını göstərdi ki, bu da gələcək tədqiqatların istiqamətini müəyyənləşdirməyə imkan verdi.

Araşdırma zamanı Kültəpə yaşayış yerindən xeyli miqdarda obsidian parçaları, obsidian alətlər, sümük alətlər və keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. 2013-cü il mövsümündə keramika məmulatı daha çox B sahəsində aşkar olunmuşdur. Keramika məmulatının bir qismi Erkən Tunc dövrünə aiddir. Demək olar ki, Erkən Tunc dövrünün bütün mərhələləri təmsil olunmuşdur. Erkən Tunc dövrünə aid keramika məmulatının bir qismi qara, bir qismi isə çəhrayı rənglidir. Çəhrayı və qararəngli bəzi parçaların saman qarışıq gildən hazırlanması diqqətçəkicidir. Eneolit mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini daşıyan Kür-Araz keramikası vaxtilə O.H.Həbibullayevin qazıntıları zamanı da aşkar olunmuşdu (1, c. 130). Yeni tapıntılar bu yaşayış yerində Kür-Araz mədəniyyətinin ilk mərhə-

ləsinin Kültəpədə mövcud olduğunu bir daha təsdiq edir. Keramika məmulatının bəzisinin içərisində daraqvarı alətin izləri saxlanmışdır. Məlum olduğu kimi, bu tip keramika Naxçıvanda Şortəpə, I Maxta, Ərəbyengicə və digər yaşayış yerlərində də aşkar olunmuşdur. Ovçulartəpəsindən götürülən kömür analizlərinin nəticələri Kür-Araz mədəniyyətinin Naxçıvanda e.ə. V minilliyin sonunda formalaşdığını deməyə imkan verir.

Keramika məmulatının böyük bir qismi Eneolit dövrünə aiddir. Bu dövrə aid keramika başlıca olaraq qırmız rəngdə saman qarışığı çox olan gildən bişirilmişdir. Qablar əldə hazırlanmış qeyri-bərabər bişirilmişdir. Bəzi parçaların üzərində həsir izləri qalmışdır. Qabların oturacağı başlıca olaraq yastıdır. Bu Ovçulartəpəsinin yuvarlaq oturacaqlı qabları ilə kontrast təşkil edir. Belə hesab edirik ki, bu fərq xronoloji fərqdır. Kültəpənin keramika məmulatının hazırlanmasında Neolit dövrü üçün xarakterik xüsusiyyətlər izlənir. Bu xüsusilə qabların formasında özünü aydın göstərir. Onlar başlıca olaraq qabarıq və silindrik formalıdır. Qabların qaba hazırlanmış yastı oturacaqları xaricə doğru çıxıntılıdır. Bəzi keramika məmulatında yuvarlaq, yaxud yastı qabarıq bəzəmələr vardır. Bu tip bəzəmələr başlıca olaraq Neolit keramikası üçün xarakterikdir. Bu tip qablar O.H.Həbibullayevin qazıntıları zamanı "1a" və "1b" təbəqələrində aşkar olunmuşdur (6, tablo, 19-25). Şübhə yoxdur ki, Kültəpənin keramikası Neolitin dövrünün sonu və Eneolit dövrünün əvvəli üçün xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir.

Araşdırmalar zamanı aşkar olunan arxeoloji materialların bir qismi obsidian alətlərdən ibarətdir. Ümumiyyətlə, həm obsidian alətlərin çox rastlanması, həm də xeyli miqdarda istehsal çıxarının aşkar olunması alətlərin yaşayış yerində emal edilərək hazırlandığını təsdiq edir. Məlum olduğu kimi, I Kültəpə yaşayış yeri vaxtilə Cənubi Qafqaz abidələrinin Naxçıvan-Mil-Muğan ərazi qrupunda xarakterizə olunmuşdur (7, c. 93-131). Bu qrupun xarakterik cəhəti saman qarışıq keramikanın üstünlük təşkil etməsidir. Bununla belə Şimal-Qərbi İran (Cənubi Azərbaycan), Ararat vadisi və Şərqi Anadolu ilə gözəçarpan bənzərliklər vardır. Fikrimizcə, bu tayfalararası əlaqələrin intensivliyi ilə bağlı olmuşdur. Uzaq ərazilərlə iqtisadi əlaqələrin olduğu obsidian məmulatının istifadəsi ilə də təsdiq olunur. Bəlli olduğu kimi, Naxçıvanda və İranda obsidian yataqları yoxdur. Ən yaxın obsidian yataqları Zəngəzur silsiləsindədir. Lakin təəccübləndiricidir ki, Kültəpə sakinləri Göyçə hövzəsində yerləşən Göyhasar və Qutansar (2, c. 257) kimi uzaqda yerləşən obsidian yataqlarından da istifadə etmişlər. Kültəpə obsidianının böyük hissəsi Göyhasar (50%) və Sünikdən (28%) gəlmişdir. Digər yataqların obsidianı azdır. Kültəpə Göyhasar obsidianına görə, indiki Ermənistan abidələri də daxil olmaqla, Araz vadisində üstün mövqeyə malik olmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, Mərənd yaxınlığında yerləşən Kültəpə abidəsində başlıca olaraq Sünik obsidianından istifadə olunmuşdur (3, p. 1964). Əliköməktəpəsi obsidianının böyük bir qismi (85%) Sünikdən gətirilmişdir (2, c. 259). Urmiya hövzəsində yerləşən yaşayış yerləri də başlıca olaraq Sünik

obsidianından istifadə etmişdir. Tədqiqatçılar Sünik obsidianının Naxçıvan ərazisindən keçərək İrana, həmçinin Urmiya hövzəsinə yayıldığını düşünməkdədirlər (3, p. 1964). Ehtimal ki, Kültəpə yaşayış yerinin strateji cəhətdən əlverişli mövqedə olması digər yaşayış yerlərini də obsidianla təmin etməyə imkan vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
2. Бадалян Р.С., Кикодзе З.К., Коль Ф.Л. Кавказский обсидиан: источники и модели утилизации и снабжения (Результаты анализов нейтронной активации) // Историко-филологический журнал, 1996, № 1-2, с. 245-264.
3. Farhang Khademi Nadooshan, Akbar Abedi et al. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis // Journal of Archaeological Science, 2013, № 40, p. 1956-1965.
4. Kushnareva K.Kh. Southern Caucasus in prehistory: Stage of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium B.C. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1997, 229 p.
5. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987.
6. Нəbibullayev О.Н. Күлтəпəдə археолоји qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1959.
7. Мунчаев Р.М. Энеолит Кавказа / Археология СССР. Энеолит СССР. Москва: Наука, 1982, с. 93-131.
8. Seyidov A.Q. Naxçıvan e.ə. VII-II minillikdə. Bakı: Elm, 2003, 339 s.

Вели Бахшалиев

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В ПОСЕЛЕНИИ КЮЛЬТЕПЕ

Как известно, раскопки поселения Кюльтепе начались в 50-х годах XX столетия (6, с. 14) О.А.Абибуллаевым. Поселение Кюльтепе I до последних лет являлось единственным памятником этого периода на территории Нахчывана. Ввиду того, что материалы нижних горизонтов поселения Кюльтепе I редко публиковались, вопросы, связанные с происхождением и генезисом неолита этого края, являются малоизученными.

В 2013 году в поселении Кюльтепе раскопки возобновились. Основная цель исследования памятника состояла в том, чтобы выявить незагрязненные напластования эпохи неолита и энеолита, так как конечная стадия неолита и ранний период энеолита на территории Нахчывана пока

выявлены только в этом памятнике. В поселении Овчулартепеси выявлена только поздняя стадия энеолита. Поэтому необходимо установить связи между отдельными звеньями энеолита. С другой стороны, исследование соляных копей Дуздага показало, что древние соляные рудники в основном связаны с памятниками Кюльтепе I и Кюльтепе II, так как аналоги каменных орудий Дуздага находились только в этих памятниках.

В 2013 году заложены два раскопочных участка (**A** и **B**) размером 5x5 м каждый. Кроме того, на двух участках проведена чистка разреза раскопочного участка О.А.Абибуллаева. Во время исследования прослежено наличие культурных отложений и строительных остатков эпохи неолита и энеолита. Исследование показало, что в поселении период эпохи бронзы, в том числе и ранняя бронза, почти исчерпан. Напластования, остающиеся от раскопок 1951-1964 годов, относятся неолиту и энеолиту. Большая часть керамических изделий выявлена на участке **B**. Определенная часть керамических изделий относится к эпохе ранней бронзы, среди них встречаются изделия, изготовленные из глины с примесью мякины. Большая часть керамических изделий изготовлена из глины с примесью мякины, изделия неравномерно обожжены в красном цвете. Для них свойственны элементы керамики переходного периода от неолита к энеолиту.

Из раскопок выявлены многочисленные обсидиановые изделия. Исследования показывают, что поселенцы Кюльтепе использовали обсидиан из таких отдаленных залежей, как Гейхасар в бассейне озера Гейче (Севан). При этом 50% обсидиана Кюльтепе доставлено из Гейхасара, 28% из Сюника (2, с. 257). Поселения, расположенные южнее Аракса, в том числе и поселения бассейна Урмии, использовали в основном Сюникский обсидиан. По мнению исследователей, обсидиан поступал через Нахчыван, т.е. проходя Кюльтепе (3, р. 1956-1965). Несомненно, что доминирующее положение Кюльтепе позволяло снабжать обсидианом также и другие поселения старого света.

Ключевые слова: *Кюльтепе I, обсидиан, Урмийский бассейн, эпоха неолита, памятники Нахчывана.*

Vali Bakhshaliyev

ARCHEOLOGICAL EXCAVATIONS AT THE SETTLEMENT OF KÜLTEPE

It is known that excavation at Kültepe started O.A.Abibullayev in the fifties of the XX century (6, p. 14). The settlement of Kültepe I till last years was the only monument of this period in the Nakhchivan territory. Considering that the materials of the bottom horizons of the settlement of Kültepe I didn't

appear very often, the questions connected with the origin and genesis of the Neolithic Age of this region are little-studied now.

Excavation was resumed in the settlement of Kültepe in 2013. The main objective of research of the monument was to reveal unaffected layers of the Neolithic and Chalcolithic Age, as the final stage of the Neolithic Age and the early period of the Chalcolithic Age in the Nakhchivan territory had been revealed only in this monument for the time being. In the settlement of Ovçular Tepesi is revealed only the late stage of the Chalcolithic Age. Therefore it is very necessary to ascertain connections between separate links of the Chalcolithic Age. On the other hand, research of salt mines of Duzdag has shown that ancient salt mines are connected basically with the monuments of Kültepe I and Kültepe II, as analogs of stone tools from Duzdag are found only in these monuments.

In 2013 two excavations squares (A and B) with a size 5x5 m each were put. Besides, cleaning of the cat at O.A.Abibullayev's excavations was carried out on two sites. During research existence of cultural deposits and construction remains of the Neolithic and Chalcolithic Ages is tracked. Research has shown that in the settlement the Bronze Age, including Early Bronze Age is almost finished; and layers, remaining from excavation of 1951-1964 belong to the Neolithic and Chalcolithic Age. The most part of pottery is revealed at the site B. A certain part of pottery belongs to the Early Bronze Age. Some of these products made of chaff tempered clay. The most part of pottery are made of clay with chaff temper and unevenly burned in red color. Elements of ceramics of a transition period from the Neolithic to the Chalcolithic Age are peculiar for them.

Numerous obsidian products are revealed from excavations. Researches show that settlers of Kültepe have used obsidian of such remote deposits, as Geykhasar in the basin of the lake of Geyche (Sevan). Thus 50% of obsidian in Kültepe is delivered from Geykhasar and 28% from Sunik (2, c. 257). The settlements located to the south of Araz including settlements of the Urmia basin used generally Sunik obsidian. According to researchers obsidian arrived through Nakhchivan, passing through Kültepe (3, p. 1956-1963). It is undoubtedly that the dominant position of Kültepe allowed supplying with obsidian also other settlements of the Old World.

Key words: *Kültepe I, obsidian, Urmia basin, Neolithic Age, monuments of Nakhchivan.*

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2015, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2015, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2015, № 1

ABBAS SEYİDOV

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu,

E-mail: abbas.seyidov@gmail.com

KAMİL İBRAHİMOV

AR NK yanında İçərişəhər Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi

E-mail: kamilferhadoglu@yahoo.com

ŞİRVANŞAHLAR SARAYI ƏRAZİSİNDƏ APARILAN ARXEOLOJİ TƏDQIQATLAR HAQQINDA

Milli dövlətçiliyimizin simvollarından biri sayılan bu saray kompleksinin tarixi çox kəşməkeşli olmuşdur. Yalnız Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra onun taleyi ilə marqlanmağa başlamışlar. 1920-ci ilin avqust ayında N.Nərimanovun xüsusi tapşırığı ilə Xan sarayı və Qız qalası təmizlənilib qaydaya salınır. 1920-ci ildən etibarən arxeoloji kəşfiyyat işləri ilə yanaşı, sarayın çoxəsrlik tullantı qatlarından təmizlənməsinə və cüzi təmirinə də başlanılır. Bərpa işləri, həmçinin təsərrüfat tullantılarından təmizləmə işləri 1923-1925-ci illərdə də davam etdirilir. Bu işlər də Azərbaycan Dövlət Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən tarixi abidələrin mühafizəsi üzrə komissiyanın sədri Y.A.Paxomovun rəhbərliyi və bilavasitə iştirakı ilə aparılırdı. 1945-ci ildə Şirvanşahlar saray kompleksi tədricən elmi əsaslarla bərpa edilməyə başlanılır. Bərpa işlərinə AMEA-nın həqiqi üzvü, tanınmış memar Sadiq Dadaşov rəhbərlik edir. Şirvanşahlar sarayını su ilə təchiz etmək üçün hamamın aşağı hissəsində ovdan (yeraltı su paylayıcı sistem) inşa olunub. "Şirvanşahlar sarayı ansamblı" Azərbaycan memarlığının monumental dekorativ sənətinin möhtəşəm nümunəsidir. Saray kompleksi ərazisində XX əsrin əvvəllərində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri milli dövlətçilik tariximizin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

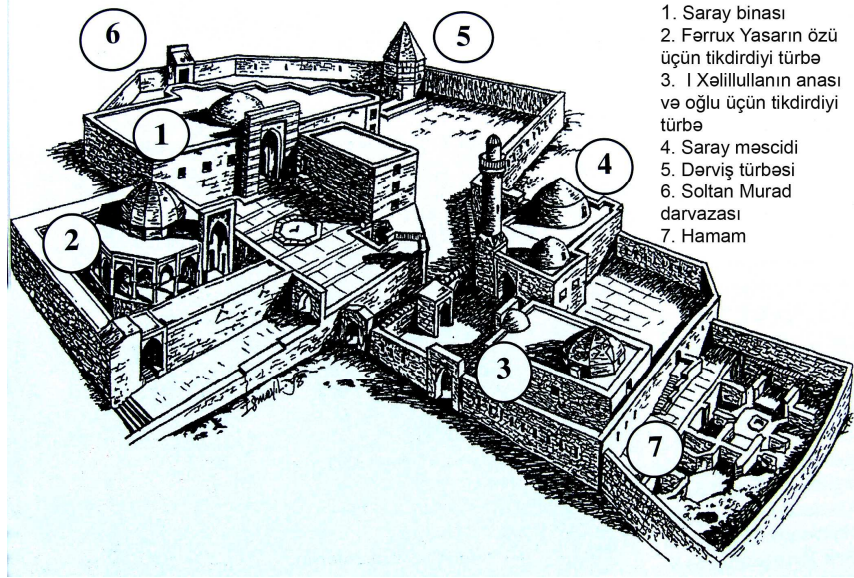
Açar sözlər: saray kompleksi, arxeoloji qazıntı, hesabat, qəbir, ovdan, hamam.

Qədim Bakının orta əsr memarlığının şah əsərlərindən biri sayılan, 500 ilə yaxın Şirvan hakimlərinin iqamətgahı olmuş "Şirvanşahlar saray ansamblı" memarlıq baxımından öz üstünlüyünü hələ də saxlamaqdadır.

Şamaxı şəhəri orta əsrlərin gərgin hadisələrinin mərkəzində və mənəgənəsində olsa da, o dövrdə Bakı nisbətən sakit şəraitdə mövcudluğunu davam etdirirdi. XII əsrdə Şirvanşah III Mənuçöhrün (1120-1149) göstərişi ilə, təqribən 1138-39-cu illərdə Bakıda möhtəşəm qala divarlarının inşa olunduğu məlumdur. Şamaxı şəhəri 1191-ci ildə zəlzələ nəticəsində dağıldıqdan sonra Şirvanşah Axsitan Şirvanın ikinci paytaxtına çevrilən Bakını özünün iqamətgahı etmişdi. Həmin dövrdən başlayaraq, şəhəri düşməndən layiqli müdafiə etmək üçün güclü fortifikasiya sistemi yaradılmışdı. Saray kompleksinin əsasının elə bu dövr-

dən qoyulduğu ehtimal edilir. Bunu istər XII əsrin sonu, istərsə də, XV əsrdə Bakıda və Abşeronda ucaldılmış və bu günümüzədək əzəmətini saxlayan möhtəşəm müdafiə tikililəri – bürclər, qəsrlər, qalalar və qala divarları sübut edir.

Şamaxı zəlzələsindən sonra, paytaxt əsaslı olaraq Bakıya köçürüldükdən sonra, şəhərin ən yüksək nöqtəsində Şirvanşahların iqamətgahı olan Narınqala (iç qala) – Şirvanşahlar Sarayı ucaldılır. Lakin saray kompleksinin ərazisində yerləşən memarlıq abidələrinin əksəriyyəti XV əsrin əvvəllərində inşa olunmuşdur.

Şəkil 1. Şirvanşahlar sarayı kompleksi.

Çoxsaylı müharibələrin şahidi olan və dağıntılara məruz qalan saray keçən əsrin 20-ci illərinə kimi rus işğalının da izlərini özündə saxlayırdı. Qeyd edək ki, Şirvanşahlar sarayı 22 dekabr 1917-ci ildə ictimaiyyətin tələbi ilə “Müsəlman Arxeoloji Cəmiyyəti”nin tabeliyinə təhvil verilmişdi. Yalnız bundan sonra, Sankt-Peterburqda təhsil almış memar İsmayıl bəy Nəbioğlu Ömər bəy Abuyevlə birlikdə saray kompleksinə aid abidələrdə memarlıq-ölçmə və qısa arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmışdı. Memar İsmayıl bəy Nəbioğlu tərəfindən Keyqubad məscidinin memarlıq ölçmə işlərinin təxminən 1918-20-ci illərdə hazırlanmış işçi layihələri hazırda M.Füzuli adına Azərbaycan Respublikası Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Onun arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı yerüstü təbəqədən yığıldığı arxeoloji artefaktlar isə Tarix Muzeyinin arxeoloji fondunda saxlanılır. Həmin dövrdə İsmayıl bəy Nəbioğlunun bu işə cəlb olunması arxeoloji seksiyanın rəhbəri Y.A.Paxomova tapşırılır.

Milli dövlətçiliyimizin simvollarından biri sayılan bu saray kompleksinin tarixi çox kəşməkeşli olmuşdur. Yalnız Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra onun taleyi ilə maraqlanmağa başlamışlar.

Belə ki, 1920-ci il may ayının 24-də Xalq Maarifi Komissarlığı tərəfindən məktəbdənkənar təhsil şöbəsinin nəzdində qədim abidələrin mühafizəsi üzrə xüsusi yarımşöbə (sektor) yaradılır. Mayın 29-da isə artıq bu yarımşöbənin kollegiyası Xalq Maarifi Komissarlığına qədim abidələrin mühafizəsi ilə bağlı fəaliyyət proqramı və məruzə məktubu ilə müraciət edir [1, s. 236].

Həmin ilin iyununda yarımşöbə komissarlığın kollegiyasına növbəti məruzə məktubu ünvanlayaraq, təkcə abidələrin mühafizəsini deyil, həm də konkret olaraq abidələrin öyrənilməsi məsələsini vurğulayır. Həmin ilin 05 iyun tarixli iclasında isə Xan sarayının və Qız qalası qülləsinin təmizlənməsi, öyrənilməsi və bərpaasına başlamaq haqqında qərar çıxarılır [2, s. 115-117].

1920-ci il iyulun 20-də kollegiya üzvlərinin təkidi ilə şəhər idarəsinin mühəndisi İ.M.Peysik Xan sarayına (Şirvanşahlar sarayı) baxış keçirərək, Xalq Maarifi Komissarlığının texniki müfəttişliyinə rəy (hesabat) hazırlayır. Rəydə göstərilirdi: “Xan sarayında məscid binası istisna olmaqla, bütün saray ərazisi dəhşətli dərəcədə dağıdılmış, buradakı darvazalar məhv edilmişdir. Mövcud memarlıq tikililəri zibil və torpaq yığınlarının altında qalıb, saray yanındakı məqbərə tamamilə yanıb və dağıdılıb. Ətraf sakinlər tərəfindən məzarlığa çevrilmiş saray həyətidə 50-yə qədər qəbir var. Müəyyən vaxtlarda sarayda məskunlaşmış hərbiçilər birinci mərtəbəni at tövləsi etdiklərindən, qum, təsərrüfat zibili və peyin əlindən tərpənmək olmur [1, s. 238-240]. O, hesabatında onu da qeyd edirdi ki, burada təmizlik işləri aparıldıqdan sonra, texniki ölçmə işlərini davam etdirmək olar.

Şəkil 2. İçəri şəhərin ümumi görünüşü.

Baxmayaraq ki, 1920-ci ilin iyul ayından 20 fəhlə saray ərazisinə təsis olunaraq, təmizlik işlərinə başlayır, amma işlər çox zəif gedir. Bu işlərə kolleqiyanın üzvləri – M.Camalov, A.Ağayev, A.Musayev, A.Kriçinski kimi ziyalılar rəhbərlik edirdilər. Yarımşöbənin muzey-ekskursiya bölməsinin rəhbəri S.Savelyev idi.

Nəhayət, Şərq xalqları qurultayının Bakıda keçiriləcəyi qərara alındığı üçün, 1920-ci ilin avqust ayında N.Nərimanovun xüsusi tapşırığı ilə Xan sarayı və Qız qalası təmizlənib qaydaya salınır. Şəhərin Narınqala hissəsində ilk arxeoloji kəşfiyyat qazıntı işlərinə də məhz 1920-ci ilin avqust ayında başlanılır. Bu tədqiqat işləri elə həmin il dövlət tərəfindən təşkil edilən “Abidələrin siyahıya alınması və qorunması” komissiyasının bilavasitə nəzarəti altında aparılır.

Saraydakı təmizləmə kəşfiyyat işləri zamanı müəyyən edilir ki, üst təbəqə əsasən son dövrlərə aid tullantı qalıqlarından ibarətdir. Burada aparılan arxeoloji qazıntıların hesabatında həmin sahədə yığılan son dövrlərə aid tökmə torpaq təbəqəsinin altında təxminən 2-3 metr dərinlikdən mavi rəngli kaşların tapıldığı göstərilir [2, s. 115].

1920-ci ildən etibarən arxeoloji kəşfiyyat işləri ilə yanaşı, sarayın çoxəsrlik tullantı qatlarından təmizlənməsinə və cüzi təmirinə də başlanılır. Bərpa işləri, həmçinin təsərrüfat tullantılarından təmizləmə işləri 1923-1925-ci illərdə də davam etdirilir. Bu işlər də Azərbaycan Dövlət Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən tarixi abidələrin mühafizəsi üzrə komissiyanın sədri Y.A.Paxomovun rəhbərliyi və bilavasitə iştirakı ilə aparılırdı. Aparılmış arxeoloji qazıntılar haqqında hesabatda göstərilir ki, o, 2-3 metr (təqribən 60 verşok) dərinlikdə təsadüfi göy kaşı qırıqlarından ibarət üst təbəqəni tədqiq edir [3, s. 3-6].

Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin qərarına əsasən 1932-ci ildə Şirvanşahlar sarayında yenidən təmir-bərpa işlərinə başlanılır. Saraydakı təmir işləri qurtarandan sonra, Azərbaycan Tarix Muzeyi və Din Tarixi Muzeyi orada yerləşdirilir. Həmin ilin sentyabrında aparılan arxeoloji axtarışlar zamanı sarayın birinci mərtəbəsinin otaqları torpaq və tullantılardan təmizlənir. Məlum olur ki, sarayın bu hissəsi böyük qaya təbəqəsinin üstündə yerləşir.

1944-cü ilin yayında Şirvanşahlar sarayı kompleksi ərazisində arxeoloji qazıntılar Azərbaycan Tarixi Muzeyi tərəfindən davam etdirilir. Dərviş türbəsinə yaxın III və IV sahələr hələ 1938-39-cu illərdə tədqiq olunmuş və buradan da müxtəlif şirli və şirsiz keramika fraqmentləri tapılmışdır. Keyqubad məscidi adlanan tikili Dərviş türbəsinə bitişik məscid-mədrəsə binası olub. Tikili əvvəllər düzbucaqlı ibadət zalından və onun önündəki kiçik dəhlizdən ibarət imiş. Zalın mərkəzindəki günbəzi 4 sütun saxlayırmış. Güman edilir ki, Keyqubad məscidi saray kompleksinin digər abidələrindən xeyli əvvəl tikilibmiş. Görkəmli tarixçi Sara xanım Aşurbəylinin yazdığına görə, Keyqubadın özü Şeyx I İbrahimin babasıdır və 1317-1356-cı illərdə Şirvanın hökmdarı olmuşdur. Keyqubad məscidi XX əsrin əvvəllərindək varlığını saxlamışdı. Lakin 1918-ci ilin mart soyqırımı zamanı məsciddə yanğın olmuş və bundan sonra abidə dağılır.

mışdı. İndi yalnız həmin məscidin günbəzini saxlamış sütunların qalıqlarını görmək mümkündür (5, s. 17-19).

1945-ci ildə Şirvanşahlar saray kompleksi tədricən elmi əsaslarla bərpa edilməyə başlanılır. Bərpa işlərinə AMEA-nın həqiqi üzvü, tanınmış memar Sadiq Dadaşov rəhbərlik edir. Yalnız 1950-ci ildə memarlıq işləri idarəsində elmi-bərpa istehsalat emalatxanasının yaradılması nəticəsində Şirvanşahlar saray kompleksinin bərpası yekunlaşır. 1964-cü ildə isə saray kompleksi muzey statusu alır və xalqın üzünə açılmış olur.

Şirvanşahlar sarayı kompleksində, aşağı həyət ərazisində, saray məscidinin girişində 2006-cı il 22 oktyabr tarixdə qəbir abidəsi aşkar olunub. Qəbir məscidin girişində bərpa işləri aparılarkən təsadüf nəticəsində tapılıb. Arxeoloji şurf zamanı müəyyən edilib ki, Saray məscidinin giriş qapısından 2,5 m aralı, 0,8 m dərinlikdə yerləşən, şərq-qərb istiqamətində olan qəbirin uzunluğu 2,5, eni 0,4 metrdir.

Qəbirdə üz-üzə basdırılmış 2 insan skeleti olub. Birincinin ayaq sümükləri şərq, kəllə sümüyü isə qərb tərəfdə yerləşir. Onun üzünün şimala doğru olmasından görünür ki, mərhum müsəlman dini qaydalarına görə dəfn olunmamışdır. İkinci dəfn isə tam tərsinə olmuş, mərhumun ayaq sümükləri qərbə, kəllə sümüyü isə şərqə doğru dəfn olunub. Onun üzü cənub-qərbə, məscidin mehrabı istiqamətinə baxır. Əslində bu iki insanın üzbəüz dəfn olunması faktı maraq doğurur. Qəbirdəki birinci kəllə sümüyü ikinciyə nisbətən daha böyükdür. Oradan saç nümunəsi tapılmayıb. Qəbir daş qutu formasında tikilmiş, üzərinə daş plitə qoyulub.

Güman olunur ki, 1964-cü ildə saray kompleksində aparılan bərpa işləri zamanı bu qəbir aşkarlanıb. Onun içərisində – şimal tərəfdəki divarda açılmış enli deşik bu fikri söyləməyə əsas verir. Hətta, araşdırmaq məqsədilə, hər hansı bir alətlə içəridəki skeletlərin sümüklərini qarışdırmışlar. 1926-27-ci illərdə Y.A.Paxomov, 1938-39-cu illərdə İ.P.Şeblikin və 1945-ci ildə V.N.Leviatovun qazıntılarını əks etdirən yazılarda bu yeni tapılmış qəbir haqqında heç bir məlumat verilmir.

Yazılı mənbələrə və informatorların şifahi deyimlərinə istinadən onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şirvanşahlar sarayı kompleksinin aşağı həyəti ərazisində torpaq altında xeyli qəbir var. Həmin qəbirlərdən skeletdən başqa heç bir maddi-mədəniyyət nümunəsi aşkar olunmayıb. Əminliklə söyləmək olar ki, məscid qapısı yaxınlığından və aşağı həyətdən aşkarlanan qəbirlərin Şirvanşahların şəcərəsi və yaxud onlara qohumluq dərəcəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Kompleksin ən aşağı həyətinə saray hamamı yerləşir. İçərişəhərin bütün hamamları kimi, bu hamam da hava rejimini sabit saxlamaq üçün yer altında tikilib. Vaxt keçdikcə torpaq qatının qalınlığı artaraq onu tamam örtmüşdü. Hamam 1939-cu ildə təsadüfən aşkar olunmuş, 1953-cü ildə onun bir hissəsi təmizlənmiş, bu ərazidə qısa arxeoloji qazıntılar aparılmış, 1961-ci ildə isə konservasiya edilmişdir. Günbəzi təmir olunmuş hamamın kənar otaqlardan birinin

divarları kaşı üzlüyə malikdir. Ehtimal ki, bu otaq şahın özünə məxsus imiş.

Şirvanşahlar sarayını su ilə təchiz etmək üçün hamamın aşağı hissəsində ovdan (yeraltı su paylayıcı sistem) inşa olunub. Ovdana su şəhərin dağlıq hissəsindən kəhriz sistemi vasitəsilə çəkilmiş saxsı borularla – “Şah su kəməri” ilə daxil olub. Yer altında yerləşən ovdanın girişindən anbara çoxsaylı pilləkən enir. Ovdanla hamam arasında əlaqənin olduğu yan vestibüldən aydın görünür. Ovdan 1954-cü ildə təmir işləri aparılarkən təsadüf nəticəsində aşkar edilərək konservasiya olunub.

Beləliklə, aydın olur ki, “Şirvanşahlar sarayı ansamblı” Azərbaycan memarlığının monumental dekorativ sənətinin möhtəşəm nümunəsidir. Saray kompleksi ərazisində XX əsrin əvvəllərində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri milli dövlətçilik tariximizin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İçərişəhər: Toplu Elmi redaktor K.İbrahimov. Bakı, 2012, s. 235-245.
2. Левиатов В.Н. Археологические раскопки 1945 года при Ширваншахах в городе Баку // Изв. АН Азерб.ССР, 1948, № 1, с. 115-117.
3. Пахомов Е.А. Первоначальная очистка шахского дворца в Баку // Изв. ААК, Баку, 1926, вып. II, с. 3-6.
4. Минкевич-Мустафаева Н.В. Гробницы в усыпальнице Ширваншахов // ДАН Азерб. ССР, 1947, № 1, с. 17-19.
5. Sara Aşurbəyli. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1998, 220 s.

Аббас Сеидов, Камиль Ибрагимов

ОБ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ НА ТЕРРИТОРИИ ДВОРЦА ШИРВАНШАХОВ

Дворец Ширваншахов считается одним из символов нашей национальной государственности. Его судьбой начали интересоваться лишь после установления в Азербайджане Советской власти. В связи с проведением в Баку Съезда народов Востока в августе 1920 года по особому поручению Н.Нариманова дворец Ширваншахов был очищен.

В годы Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.) был проведён ряд мероприятий по изучению и фиксации архитектурных памятников. Так, в конце 1918 года архитектором-техником Исмаил беком Наби оглы были сделаны обмерные чертежи и проведены археологические раскопки на территории Дворца Ширваншахов.

В 1924 году работы были продолжены. После больших ремонтно-реставрационных работ в 1932-1934 гг. здание бывшего Дворца Ширваншахов было предоставлено Музее истории Азербайджана АзФАН.

В 1937-1938 гг. под руководством археолога В.Н.Левиатова во дворце были проведены археологические раскопки, и найдено большое количество артефактов, относящихся к XII-XV вв. Археологические раскопки, проведенные В.Н.Левиатовым в 1945 году на территории дворцового ансамбля выявили глубоко под фундаментами сохранившиеся остатки строений некогда плотно заселённого жилого квартала. Многочисленные фрагменты керамических изделий и монеты датируют его VIII-IX веками.

Становится ясно, что «ансамбль Дворца Ширваншахов» является грандиозным памятником декоративного искусства, монументальной архитектуры Азербайджана. Образцы материальной культуры, обнаруженные в начале XX века на территории дворцового комплекса в результате археологических раскопок, имеют большое значение с точки зрения изучения истории нашей национальной государственности.

Ключевые слова: *дворцовый комплекс, археологические раскопки, отчет, погребение, водохранилище, баня.*

Abbas Seyidov, Kamil Ibrahimov

ABOUT ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN THE TERRITORY OF SHIRVANSHAHS' PALACE

Shirvanshahs' Palace is considered as one of the symbols of our national statehood. Only after the establishment of Soviet power, Azerbaijan began to be interested in his fate. In connection with the Baku Congress of the East Peoples in August 1920 on the special instructions of N.Narimanov Shirvanshahs' Palace was cleaned.

A series of measures on studying and fixation of landmarks was carried out during the years of Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920). For example, architect technician Ismayil Bay Nabi oglu made in the end of 1918 measurement drawings and carried out archaeological excavations in the territory of Shirvanshahs' Palace.

In 1924 works were continued. After large-scale restoration works in 1932-1934 the building of former Shirvanshahs' palace was given to the Museum of History of Azerbaijan.

Archaeological excavations under the direction of archaeologist V.N. Leviatov were carried out in 1937-1938 in the palace; and a large number of artifacts dating from the XII-XV centuries were found. Archaeological excavations carried out by V.N. Leviatov in 1945 revealed in the territory of the palace

complex deep under the foundations remains of constructions of once densely populated residential area. Numerous fragments of pottery and coins date it from VIII-IX centuries.

Azerbaijan National Museum and the Museum of the History of Religion housed in the palace for some time. In 1960, the palace was turned into an architectural reserve, which in 1964 was transformed into the State Historical and Architectural Museum-Reserve “Complex of Shirvanshahs’ Palace”.

It becomes clear that “The Shirvanshahs’ Palace complex” is a grandiose monument of decorative art, of monumental architecture of Azerbaijan. Samples of material culture found in the early XX century during the archaeological excavations in the territory of the palace complex are of great importance from the point of view of studying the history of our national statehood.

Key words: *palace complex, archaeological excavations, report, burial, reservoir, bath.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ZEYNƏB QULİYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: zeyneb_guliyeva@yahoo.com

NAXÇIVANIN BOYALI KERAMİKASI ÜZƏRİNDƏKİ ZOOMORF TƏSVİRLƏRİN ARXEOSEMIOTİK TƏHLİLİ

Məqalədə Naxçıvanın boyalı keramikası üzərindəki zoomorf təsvirlərin arxeosemiotik təhlili verilmişdir. I Kültəpə, II Kültəpə, Qızılburun, Şahtaxtı, Şortəpə, Yaycı, Qız qala, Nəhəcir və digər abidələrdən aşkar edilən keramika üzərindəki zoomorf təsvirlərin qədim tayfaların həyat tərz, ideologiyası və paleocoğrafiyasını əks etdirdiyi qeyd edilmişdir. Zoomorf təsvirlərin Gəmiqayada, qədim türk damğaları və şumer yazılarında rast gəlinən paralelləri ilə müqayisəli təhlili əsasında piktoqram kimi xüsusi əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, boyalı keramika, arxeosemiotika, zoomorf təsvirlər, piktoqram.*

Naxçıvanda XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq bu günədək davam etdirilən arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində aşkar edilən I Kültəpə, II Kültəpə, Qızılburun, Şahtaxtı, Şortəpə, Yaycı, Qız qala, Nəhəcir və digər abidələr Boyalı qablar mədəniyyətinin yaranma və yayılma arealı ilə bağlı fundamental nəticələrin ortaya qoyulmasında mühüm rol oynamışdır. Bu sahədə keramikanın müstəsna əhəmiyyətinin olduğu onun tədqiqinə həsr olunmuş elmi əsərlərdən məlumdur [2; 3; 5...]. Lakin keramikanın ornamental xüsusiyyəti, onların piktoqram kimi ayrıca təsnifləndirilməsi hələ də ağ səhifələr olaraq qalmaqdadır. Bu sahənin araşdırılmasında yaranması e.ə. V əsrə gedib çıxan semiotika elmi [12, s. 9] və onun tərkib hissəsi olan arxeosemiotik təhlil mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, keramika üzərindəki ornamentlər sadəcə bəzək növü olmayıb, aid olduğu dövrün antropoloji, ideoloji, həmçinin paleocoğrafi mənzərəsini əks etdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onlar dini, etnik, məkan və zaman kimi gözəgörünməz sədləri aşan ən rəşadətli çatdırma vasitəsi olub, minilliklərin dərin qatlarından əcdadlarımızın həyat tərzini, fəlsəfi düşüncələrini günümüzdə ən yaxşı formatda daşıyıblar. Bu çatdırma təkcə keçmişdən gələcəyə olan tarixi çatdırma vasitəsi olmaqla qalmır, yaranmış dövrün mifopoetik təfəkkürü kimi də dəyərli rola malikdir. Qədim insanlar ətraf aləmi necə başa düşdüklerini ilk dəfə məhz lakonik obrazlar və simvollar vasitəsi ilə bəzən qayalar, bəzən də keramika üzərində təsvir etməklə tədricən ornamentlərin ilk rüşeymlərini yaradırdılar. Onların içərisində zoomorf təsvirlər daha geniş məna çalarlarına malik olması ilə diqqəti cəlb edir.

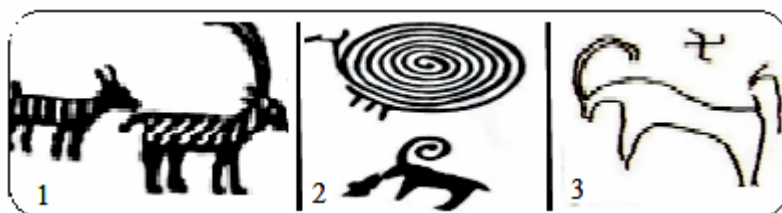
Naxçıvanın boyalı keramikası üzərində əks olunmuş zoomorf təsvirlər yerli tayfaların həyat tərzilə bərabər o dövrün fauna və florası haqqında da müəyyən təsəvvür yaradır. Naxçıvan Dövlət Tarix muzeyində mühafizə olunan keramika nümunələri üzərində çəkilmiş maral, ceyran, keçi, it və müxtəlif quş təsvirləri bu fikri təsdiq edir (Şəkil 1).

Şəkil 1. Zoomorf işarəli keramika nümunələri (NDTM, inv. № 40751; № 10752).

Həndəsi fiqurlarla kompozisiya halında əks olunan quş və heyvan təsvirləri əsasən Yaycı, II Kültəpə [1, tabl. XXVIII, 14, 17] və Şahtaxtı keramikası [1, tabl. XXX, 10-15] üçün xarakterikdir. Daha çox qrup halında təsvir edilən bu ornamentlər içərisində maral, dağ keçisi, qu quşları üstünlük təşkil etməsi qədim Naxçıvan tayfalarının həyatında onların xüsusi rolunun olduğunu göstərir.

Keçi təsvirləri Tunc dövrü tayfalarının həyatının əsas atributlarından olub, keramikaya müxtəlif formalarla yansımışdır. Yaycı nekropolundan aşkar edilən küpə üzərində digər heyvanlarla birlikdə əks edilən keçi təsviri Culfa rayonunda yerləşən Nəhəcir yaşayış yerindən tapılan küpə üzərində bir qədər fərqli formatda – insanla birlikdə çəkilmişdir. Qabın gövdəsində keçinin buynuzundan tutmuş insanın stilizə edilmiş təsviri əks olunmuşdur [1, tabl. XXX, 1]. Bu dövrün keramika nümunələri üzərində salınmış keçi motivləri Azərbaycanın məşhur abidələri Gəmiqaya, Qobustan qayaüstü təsvirlərində Ülkər ulduzu ilə birlikdə təsvir olunmuşdur ki, bu da bəhs edilən dövrün arxeo-etnoqrafiyasının günümüzədək gəlib çatan daha bir maraqlı səhifəsinin açılmasına imkan verir (Şəkil 2).

Şəkil 2. Keramikada (1) Gəmiqayada (2) və türk damğalarındakı (3) paralelləri.

Bəzən çərxi-fələk, bəzən boş dairə, bəzən də içərisində nöqtə yerləşdirilmiş dairələrlə ifadə edilən Ülkər ulduzunun görünməsi heyvanların sayının artım vaxtını göstərdiyi üçün keçiyə ilə birlikdə təsvir edilirdi. Qeyd etmək yerinə düşər ki, digər türkmənşəli xalqlarda da bu təsvirə rast gəlinir. Mərkəzi Asiya, Monqolustanda qayaüstü təsvirlərdə öz əksini tapan bu işarənin etnoqrafik interpretasiyası təxminən eyni müstəvidə birləşir. E.A.Okladnikova Mərkəzi Asiyada yaşayan qədim xalqlar arasında bu tip təsvirin Dan ulduzunun çıxması və dağ keçisi ovunun başlanması vaxtını bildirdiyini, monqollarda havanın soyudğunu, şərqdə isə istirahət vaxtının başlanmasına işarət etdiyini qeyd edir [9, s. 44]. Altay folkloruna görə 7 ulduzun birliyindən yaranan Ülkər ulduzları hər ilin qışında görünür. Bir qədər fərqli adlandırılmasına baxmayaraq təqribən eyni məzmunu ifadə edən bu təsvirin Gəmiqayada əks olunmuş variantında bəzən iç-içə 7 dairə şəklində, bəzən də ayrı-ayrılıqda dairələr kompleksi halında nümayiş olunması istər Ülkər ulduzlarının sayı, istərsə də keçiyə ilə birlikdə çəkilməsinin məzmununda digər türk xalqları ilə ortaq məxrəc təşkil etdiyini göstərir.

Yaycıdan tapılan qırmızı rəngli, dar boğazlı küpənin üzərində keçiyə ilə birlikdə verilən maral təsviri də maraqlı ornamentlərdəndir [NDTM, inv. № 40751]. Əsasən Tunc dövrü qaya təsvirləri üçün xarakterik olan bu motivlər (keçiyə, maral təsvirləri) sonrakı minilliklərdə türklərin yayıldığı bütün bölgələrdə, yəni Avropanın içlərindən uzaq Sibir, Altay və Qobi çöllərinə qədər səpələnmişdir. Bu xalqların mifologiyasında onlar haqqında yayılmış rəvayətlər məzmunca bir-birinə yaxındır. Mifofolkloristik rəvayətlərdə maral insana müəyyən hadisələri işarət verən sakral varlıq kimi təqdim edilir. Orta Asiyada “səma maralı” haqqında olan inanc və əfsanələr geniş yayılmışdır [9, s. 27].

Quş təsvirləri Naxçıvanın boyalı keramikasında ayrıca bir silsilə təşkil edir və əsasən 3 qrupa bölünür: müqəddəs quşlar, yırtıcı quşlar və ev quşları. Onların müxtəlif növləri Yaycı, Şortəpə, II Kültəpə keramikasında maraqlı motivlərdə əks olunmuşdur. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin ekspozisiya zalında nümayiş etdirilən boyalı qabın fraqmenti üzərindəki təsvirlər çoxçeşidli olması ilə diqqəti cəlb edir [NDTM, inv. № 127]. Əsasən birinci və ikinci qrupa aid olan leylək, qartal, qaranquş təsvirlərinin müxtəlif pozalarda əks olunduğu (Şəkil 3, 1-3, 5-10) bu təsvir realistik bir təxəyyülün məhsulu olub son dərəcə dəqiq ifadə edilmişdir. Onların müqəddəsliyi “Hacıleyləyə daş atmaq olmaz”, “qaranquşu öldürmək günahdır” ifadələrində öz təsdiqini tapır. Bu quşlar baharın müjdəçisi olduqları üçün onların yuvasını dağıtmaq da günah sayılır. Azərbaycan folklorunda əfsanəvi quşlarla bağlı mövcud olan inanclar hələ də varlığını sürdürməkdədir. Analarını axtaran isaq-musaq quşları, düşmənin əlinə keçməmək üçün allahdan onları quşa döndərməsini istəyən insanlar haqqında olan rəvayətlər öz başlanğıcını məhz yarıquş-yarıinsan halında təsvir edilən ornamentlərdən götürmüşdür [7, ris. 3, 4]. Əfsanəvi quşlar təkcə iri ölçüləri ilə deyil, eyni zamanda onları səma ilə birləşdirən düz xətlərlə birlikdə, digərləri isə daha çox cərgə halında təsvir edilmişdir. Qu quşları bu dövrün sevilən təsvirlə-

rindən olmuş və təsadüfi deyil ki, sonralar digər tətbiqi sənət nümunələrində, o cümlədən xalça ornamentlərində günümüzədək müqəddəsliyini qoruyub saxlamışdır. Qədim Şərq mifologiyasında Humay quşu kimi tanınan bu quşlar bəzən tək, bəzən də qoşa şəkildə təsvir edilmişdir. Diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də zoomorf rəsmlərin həndəsi fiqurların arasında təsvir olunmasıdır. Tədqiqatçılar həndəsi fiqurların, həmçinin dalğalı xətlərin nəqş edildiyi materialın aid olduğu regionun qədim primitiv coğrafi xəritəsinin simvolu olduğunu qeyd edirlər [6, s. 37]. Bu aspektdən baxıldıqda Naxçıvanın boyalı keramikası üzərindəki heyvan təsvirlərinin dağları simvolizə edən üçbucaqlar arasında çəkilməsinin [NDTM, inv. № 8328; № 40751...] regionun relyefik xüsusiyyətini, həmçinin qu quşlarının interyeri dalğalarla bəzədilmiş romb və kvadratların arasında verilməsinin aid olduğu dövrün klimatını əks etdirməsi fikri özünü doğruldur. Zoomorf təsvirlərin həndəsi ornamentlərlə kompozisiya halında verilməsi onların eyni zamanda təbiətin bir parçası olmasını nümayiş etdirirdi. Quşların bəzən üçbucaqların, bəzən romb və kvadratların, həmçinin dalğavarı xətlərin arasında verilməsi rəssam-sənətkarın onu əhatə edən coğrafi məkan haqqında olan ilkin təsəvvürünün məhsulu olmuşdur. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq Orta Tunc dövründə ornamentlər daha inandırıcı və tematik mahiyyət daşımışdır. Bu özünü yırtıcı quşların ovunun üzərinə hücum tərzində, qanadlarının iriliyində, dimdiyinin formasında (Şəkil 3, 5-6), həmçinin ev quşlarının onlardan fərqli olaraq kiçik planda verilməsi və xələfləri ilə tam oxşarlıq təşkil etməsində (Şəkil 1, 2; Şəkil 3, 4) daha çox büruzə verir.

Şəkil 3. Naxçıvanın boyalı keramikası üzərindəki quş təsvirlərinin [NDTM, inv. № 127] şumer işarələrindəki [4, s. 12] piktoqrafik paralelləri.

Diqqəti cəlb edən daha bir cəhət onların Amiranis dağı, Beştas, Ozni Yarımtəpə, Trialeti, Şenqavit və digər yerlərdən aşkar edilən türk damğaları ilə [12, s. 195] analogiya yaratmasıdır. Naxçıvanın boyalı keramikası üzərindəki quş təsvirlərinin qədim şumer işarələri ilə bənzərlik yaratması zoomorf təsvir-

lərin simvol-qrafem kimi əhəmiyyətini üzə çıxardır (Şəkil 3). Tədqiqatçılar yan profildən çəkilən quş təsvirlərinin piktoqrafik anlam daşdığını qeyd edirlər [6, s. 47]. Piktoqrafik işarələrdə əks olunan zoomorf təsvirlər içərisində ilan təsvirinin özünəməxsus yeri var. Yayı keramikasında qabın gövdəsini çevrələnmiş halda [10, şəkil 3, 114], Qızılburun keramikası üzərində isə qabın boğaz hissəsində şaquli istiqamətdə salınmış paralel xətlərin arasında təsvir edilmişdir. Govurqaladan aşkar edilən küpənin üzərində də eyni motivə rast gəlinir [1, tab. XXXI, 2]. Azərbaycan mifologiyasında ilanın qoruyucu funksiyası haqqında rəvayətlərdən, həmçinin şərq xalqlarının mifologiyasında qoşa ilan mütəəddəsi haqqında rəvayətlər belə təsvirlərin sakral xarakterini təsdiqləyir.

I Kültəpədən aşkar olunan saxsı nümunələrindən biri üzərindəki təsvir də diqqəti cəlb edir [3, Çizim 21/3]. Rombşəkilli həndəsi fiqurların arasında kəpənək təsviri Qərbi Azərbaycanın Təzəkənd abidəsi, Naxçıvanın Şahtaxtı abidəsi həmçinin Arpaçay vadisinin Yaycı nekropolundan tapılan qabların ornamentləri ilə üst-üstə düşür. Şahtaxtı və II Kültəpədə rombların arasında kəpənək motivləri təsvir edilmişdir. Bu təsvirlərin Gəmiqaya, türk damğaları, şumer işarələrində rast gəlinən qrafemləşmiş paralelləri Amerika tədqiqatçısı Ceyms Harrod və digərlərinin qədim insanların maddi-mənəvi dünyasında ilk ornament-təsvirlərin tədricən sadə qrafemlərə, sonradan əlifba işarələrinə, damğalara, heroqliflərə, ideoqramlara çevrilməsi fikrini təsdiq edir (Şəkil 4).

Şəkil 4. Qrafemləşmiş kəpənək təsvirləri (1 – keramika üzərində; 2 – Gəmiqayada; 3 – türk damğalarında; 4 – şumer işarələrində)

Naxçıvanın boyalı keramikası üzərindəki zoomorf təsvirlərin arxeosemiotik təhlili onların bir neçə aspektdən əhəmiyyətinin ortaya çıxarılmasına stimul verir:

- aid olduqları dövrün fauna və florasının əksi kimi;
- yerli tayfaların sakral təsəvvürünün nümunəsi kimi;
- piktoqram-qrafemlər kimi;
- incəsənətin əsas göstəricisi kimi;
- mifopoetik təfəkkürün maddiləşmiş forması kimi.

Beləliklə, Naxçıvanda Boyalı qablar mədəniyyətinə aid olan ornament nümunələrinin təsnifləndirilməsi nəticəsində yerli tayfaların həyat tərz, ideologiyası və məşğuliyyəti haqqında geniş təsəvvür ortaya çıxır. Qabların keyfiyyətli hazırlanması və ornamentlərin zənginliyi burada sənətkarlığın intensiv inkişafından xəbər verir ki, bu sahədə də I Kültəpə, II Kültəpə, Yaycı, Şortəpə, Qızılburun, Şahtaxtı və Nəhəcir daha çox diqqəti cəlb edir. Bu abidələrdən aşkar edi-

lən keramika ornamentlərinin araşdırılması, onların digər maddi mədəniyyət nümunələrində olan simvolika ilə, o cümlədən şumer işarələri ilə müqayisəli təhlili ornament-petroqliflərin lokal milli maraq çərçivəsindən çıxaraq vahid və ortaq ümumtürk dəyərləri kontekstində öyrənilməsi, həmçinin ornament-piktoqramların yaranma tarixi, semantikasi, üslubu qədim türk tayfalarının bir neçə min il bundan əvvəl burada yaşadıklarını təsdiqləyir. Onların Qobustan, Gəmiqaya, Kəlbəcər, Abaran qayaüstü təsvirlərində, Mərkəzi Asiya, Altay petroqlifləri, arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş digər maddi mədəniyyət nümunələri üzərində əks olunmuş damğa və rəmzlərlə üst-üstə düşməsi faktoru [9, s. 230] qədim türk tayfalarının Anadoluda, Yaxın Şərqdə, Qafqazda, həmçinin Azərbaycan və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvanda məskunlaşma tarixini əks etdirməklə türk mədəniyyətinin yayıldığı arealın arxeo-coğrafi mənzərəsini yaradır. Bu fikri təsdiq edəcək faktlardan biri kimi, qədim türk mədəniyyətinin əsas etiketinə çevrilən “şumer” sözünün “Kəngər” formasında ifadə olunması [4, s. 51] Naxçıvan-Şumer əlaqələrinə yeni baxış gətirə biləcək dəyərli mənbə kimi diqqəti cəlb edir.

Naxçıvanın boyalı keramikası üzərində salınmış ornamentlərin tipoloji və arxeoqrafik təhlili yerli tayfaların həyat tərz, ideologiyası və etnik mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malik olub, e.ə. IV-I minillikləri əhatə edən məşhur Gəmiqaya petroqlifləri, yaranması beş min il əvvələ gedib çıxan qədim türk damğaları [8, s. 52] və mədəni sivilizasiyanın əlifbalarından sayılan şumer işarələri ilə bənzərlik təşkil edir.

Keramika üzərindəki zoomorf təsvirlərin, xüsusilə quş və ilan təsvirlərinin heroqliflər kimi istifadə olunması bu ornamentlərin daha geniş çərçivədə – piktoqramlar səviyyəsində dərindən araşdırılmasını tələb edir.

Bu təsvirlərin əhəmiyyəti təkcə tarixi, arxeo-etnik çərçivə ilə məhdudlaşmır, dövrün antropologiyası, faunası, florası haqqında da kifayət qədər təsəvvür yaratdığı üçün onlara bütöv bir elmi mənbə kimi baxmağa vadar edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванский АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
2. Алекперов А.К. Крашенная керамика Нахичеванского края и Ванское царство // Советская археология, 1937, № 4, с. 249 -264.
3. Belli O., Bahşaliyev V. Nahçıvan Bölgesinde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2001, 120 s.
4. Çığ M.İ. Sümer ve Türkler. Туркестанская Библиотека – Tur kistan Library. 51 s. www.turklib.ru
5. Əliyev V.H. Azərbaycanın Tunc dövrünün Boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 140 s.
6. Формазов А.А. Наскальные изображения и их изучение. Москва: Наука, 1987, 107 с.

7. Хлобыстина М.Д. Говорящие камни. Сибирские мифы и археология. Новосибирск: Наука, 1987, 128 с.
8. Qurbanov A. Damğalar, rəmzlər, mənimləmlər. Bakı: Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, 2014, 327 s.
9. Окладникова Е.А. Петроглифы средней Катуни. Новосибирск: Наука, 1984, 112 с.
10. Rzayev Z. Nəhəcirin Orta Tunc dövrü abidələri. Naxçıvan, 2013, 192 s.
11. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B, Məmmədov S.M., Aşurov S.H. Qədim Şərur. Bakı: Nurlan, 2012, 466 s.
12. Veysəlli F. SEMİOTİKA. Studiya Filologiya. IV c. Bakı: Mütərcim, 2010, 336 s.
13. Yengi M.R., Bəxtiyar T. Kür-Araz mədəniyyəti və türk damğaları: Damğadan yazıya keçid. Bakı, 2013 (əlyazma).

Зейнаб Кулиева

АРХЕОСЕМІОТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЗООМОРФНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ, ОБНАРУЖЕННЫХ НА РАСПИСНОЙ КЕРАМИКЕ НАХЧЫВАНА

В статье исследуется археосемиотический характер зооморфных изображений, отраженный в расписных сосудах Нахчывана. Выявлено, что зооморфные изображения, обнаруженные на расписной керамике из Кюльтепе I, Кюльтепе II, Гызылбуруна, Шахтахты, Шортепе, Яйджи, Гыз гала, Нахаджира и других памятников, отражают образ жизни местных племен. Совпадение этих изображений с петроглифами Гемигая, тюркскими тамгами и шумерскими идеограммами показывает, что они использовались не только как орнамент, но и в качестве пиктограмм.

Ключевые слова: *Нахчыван, расписная керамика, археосемиотика, зооморфные изображения, пиктограммы.*

Zeynab Guliyeva

ARCHEOSEMIOTIC ANALYSIS OF ZOOMORPHIC IMAGES REVEALED ON THE PAINTED CERAMICS IN NAKHCHIVAN

Archeosemiotic character of the zoomorphic images reflected in the painted ceramics of Nakhchivan is investigated in the paper. It is revealed that zoomorphic images found on the painted ceramics from Kultepe I, Kultepe II, Gyzyblurun, Shahtakhty, Shortepe, Yayji, Giz gala, Nahajir and other monuments reflect the lifestyle, ideology and paleogeography of the ancient local

tribes. Coincidence of these images with petroglyphs of Gamigaya, ancient Turkic stamps and Sumerian cuneiform shows that zoomorphic images have being used not only as ornamental design but also as pictograms.

Key words: *Nakhchivan, painted ceramics, archeosemiotics, zoomorphic images, pictogram.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

NURİDƏ QƏDİROVA (ATƏŞİ)

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

E-mail: ateshi@nourida.com

QAFQAZDA AMAZONLARIN İRSİ

Antik mənbələrin, etnoqrafik və arxeoloji materialların analizi ilə Azərbaycanda Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə qadınların hərbi tarixində əhəmiyyətli rolu, onların hərbi əməliyyatlarda iştirak etmələri haqqında dəyərli məlumatlar əldə etmək mümkündür. Qafqazda amazonların irsinin Son Tunc-Erkən dəmir dövründən başlayaraq Qafqazda yaşayan xalqların – sarmatların, massagetlərin, kimmerlərin, türklərin həyat və yaşayışlarında, hərbi tarixində etnoqrafik xüsusiyyətlər qırmızı xətlə keçir. Massagetlərin çarı Tomiris buna misal ola bilər.

Hələ Dədə Qorqud dastanlarının ortaya gəlməsindən min illər öncə amazonların bir çox adətlərinin Qafqazda olduğu tədqiqatlar nəticəsində ortaya çıxır. Tomiris, Selcan xatun, Banuçiçək, Burla Xatun, Ərəbzəngi kimi igid qadınların həyatı və fəaliyyəti amazonlardan qalma xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Dağıstan tarixində Partu Patima, ağıllı, sərkərdə, cəngavər Ərəbzəngi, qorxmaz Həcər, qəhrəman Tuti Bیکə kimi qəhrəman qadınlar tarixinin yaddaşında bu günə qədər yaşamaqdadır. Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanda Naxçıvan, Oğuz, Redkin-Lager, Semo-Avçala, Stefan Zminda bölgələrindən aşkar edilmiş silahlı qadın qəbirlərinin antik müəlliflərin Qafqaz amazonları haqqında məlumatlarını, mifləri, əfsanələri təsdiqlədiyini söyləyə bilərik.

Açar sözlər: *Amazon, Azərbaycan, Plovdağ, Qafqaz, qadın döyüşçü.*

Antik müəlliflər Qafqazda yaşayan amazonlar haqqında xeyli məlumat vermişlər. Arxeoloji araşdırmalar Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda müəyyən abidələri amazonlarla bağlamağa imkan verir. Amazonlarla bağlı ənənələr bu günə qədər Qafqazda və Azərbaycanda bu və ya digər şəkildə yaşamaqdadır. Ölkəmizdə qəhrəman qadınlara aid qalalar, kəndlər, düzlər, bulaqlar və s. vardır. Onların həyat, məişət, adət və qəhrəmanlıqlarından ibarət bir çox etnoqrafik xüsusiyyətlər yaşamaqdadır.

Hələ Dədə Qorqud dastanlarının ortaya gəlməsindən min illər öncə amazonların bir çox adətləri Azərbaycanda var imiş. Oğuz elinin sonrakı nəsilləri sadəcə ulu adət-ənənələrimizi davam etdirib, təkrarlayıblar. Tomiris, Selcan xatun, Banuçiçək, Burla Xatun, Ərəbzəngi kimi igid qadınların həyatı və fəaliyyəti Amazonlardan qalma xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Dədə Qorqud dastanının “Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu” adlanan VI boyunda isə Qanturalının

nişanlısı Selcan xatun dəmir dəbilqə geyinərək əlinə nizə alır və adaxlısı ilə birlikdə ata evindən gedir.

Amazonlar nəinki Alazan çayının kənarındakı düşmənin üzərinə ala pələng kimi, “maraş-maraş” deyərək atılmaqla məşhur idilər, onlar eyni zamanda irəli qaçdıqları zaman geri dönmədən çiyinlərinin üzərindən atdıqları sərrast oxla düşmənlərini yerə sərməklə də böyük ad çıxarmışdılar. Amazon simvolu kimi dünya tarixində tanınan təbərzin balta və peltalar (qalxan), təbərzinlərin düzəldildiyi şablonlar da Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarından üzə çıxarılmışdır.

Amazonların irsi bütün dünya xalqlarında öz əksini tapmışdır. Qafqazdan baş alıb gələn və bütün dünyaya yayılan amazonlar müxtəlif xalqların tarixinə, həyatına daxil olaraq öz izini qoymuşdur. Necə deyərlər, zaman-zaman hər xalq öz “amazonlarını” yaratmışdır. Amazonların ən nəhəng obrazları isə bütünlüklə türk dünyasının böyük ədəbi irsi olan “Dədə Qorqud” dastanlarında özünə əbədi həyat qazanmışdır.

Türk tarixçisi Osman Kurt öz tədqiqatında amazonların Qafqazdan gəldiklərini və ilk öncə “Alizan”, sonra “Anazan” adlandıqlarını qeyd edir. Onlar Qafqazdan Skif elinə, Trakyaya, Suriyaya, Misirə axınlar etmişlər. Bu ölkələrin hamısında indi Novruz qeyd edilir. “Bir gün bir həqiqət aşiqinin “amazon” uyqarlığını aşkara çıxaracağı unudulmamalıdır” [6].

Qafqazın tarixini araşdırdığımızda isə tam bizim eramın başlanğıcına qədər (hətta bundan sonra da) amazonların izlərini görmək mümkündür. Yunanlar döyüş Tanrısı Zevsin qızı, rəşadətli Pentəsileyanın Troya savaşında ölümü ilə amazonların savaş, mübarizlik, cəngavərlik ruhunu da öldürdülər. Lakin bu yalnız Qara dəniz sahilindəki amazonlara aid ola bilərdi. Belə ki, İran şahı Kirin massagetlərlə döyüşündə Massaget çarı Tomirisin qəhrəmanlığı [3, s. 134-137], Böyük İsgəndərin Atropatenaya gəldiyi dövr və “son amazon” adlandırılan Tal-lestris ilə (Nüşabə) görüşü, sonrakı Azərbaycan dastanlarında Ərəbzəngi, Həcər, Nigar kimi qəhrəmanlar Qafqazda yetişdilər. Deməli, bütünlüklə Qafqazda və xüsusən Azərbaycanda amazonların ən az 4 minillik tarixini izləmək mümkündür. Lakin bununla amazonların tarixinə son qoymaq olmaz. Bu gün də müasir Azərbaycan qadınında əsl amazon ruhu bir irs kimi yaşamaqdadır.

Amazonların qonşu qarqarlarla hər il bahar bayramı zamanı çəmənlikdə, tonqal ətrafında görüşləri və şənlik etmələri bizə miflər vasitəsilə ötürülmüşdür.

Bir çox Şərqi xalqlarının bayramı hesab edilən Novruz bayramının amazonlar və qarqarlar tərəfindən qeyd edilməsi fikri bu tədqiqat əsərində ilk dəfə göstərilir.

Amazonların bahar bayramı tarlalar şumlanıb taxıl cücərdiyi zaman dağlardan düzənliyə enərək, əkin bərəkətli olsun deyərək cücərmiş otların üzərində sevgililərinə qovuşarlarmış.

Bu adəti amazonlar gətirdikləri hər yerə aparmışlar. Hətta əfsanəyə görə, gözəl amazon Harmanianın savaş Tanrısı Zevsə çılğın sevimisindən yunanla-

rın əsl cəngavər amazon hesab etdikləri Pentazileya dünyaya gəlmişdir. Amazonların yaşamış olduqları bütün torpaqlarda bu gün Novruzun keçirilməsi bəlkə də, təsadüfi deyildir. Onların Qafqazdan baş alıb İberiya, Kaxetiya, Kolxida torpaqlarından keçərək Qara Dəniz sahilləri, Türkiyəyə və bütün Kiçik Asiyaya, Trakya, Suriya, Ərəbistan və Misirə axınları və məhz bu ölkələrdə bu gün də Novruzun bayram edilməsinin amazonların tarixi ilə müəyyən qədər bağlı olduğuna olan inamı artırır. Biz bu barədə tədqiqatlarımızı genişləndirmək fikrindəyik.

Qafqazda, xüsusən Azərbaycan tarixində qəhrəman bir hökmdar, qüdrətli sərkərdə qadın, ana kimi əbədiləşmiş Tomiris obrazı bir çox dünya ədəbiyyatında xüsusi yer almış və onun haqqında kifayət qədər bədii və elmi əsərlər yazılmışdır.

İran hökmdarı Kir massagetləri öz hakimiyyəti altına salmaq iddiası ilə o vaxt Arazın şimal hissəsindəki yerləri onun əlindən almaq istəyir. Həmin vaxt Massaget şahlığına massaget hökmdarının arvadı, öz qəhrəmanlığı və müdrikliyi ilə ad çıxarmış Tomiris başçılıq edirdi. Eradan əvvəl 5-ci əsrdə yaşamış və tarixin atası sayılan Herodot massagetlər, eləcə də Tomiris haqqında maraqlı məlumatlar verir: “Massagetlər necə ki deyirlər, saysız-hesabsız cəsur xalqdır. Onlar Şərqdə, günəşin çıxdığı istiqamətdə – Araz çayının o tayında yaşayırlar. Arazın tək bircə qolu Kaspi dənizinə tökülür. Kaspi dənizi heç bir başqa dənizlə əlaqəsi olmayan qapalı göldür”. Deməli, Azərbaycanda və Qafqazda massaget çarlığının olması bununla təsdiq olunur. Eyni zamanda Herodot bizə Qafqazın sərhədlərini də göstərir. Herodot Qafqazın Kaspi adı daşıyan dənizin qərb həddini təşkil etdiyini, şərq tərəfdən isə gündoğana doğru ona sonu görünməz ucuz-bucaqsız düzənliklərin birləşdiyini, bu böyük düzənliyin mühüm hissəsinin massagetlərin hakimiyyətində olduğunu [3, s. 134-137] bildirir.

Massagetlər sak, skif tayfalarıdır. Amazonların skiflərlə qarşılaşdıqlarını, skiflərin arzusuna müvafiq olaraq onlarla birləşərək nəsil artırdıqlarını artıq tədqiqatın əvvəlində Herodotun “Tarix” kitabından nümunələrlə vermişdik. Deməli, Qafqazda yaşayan amazonlar ilk öncə qarqarlarla nəsil artırmış, sonra Qara dəniz sahillərinə yayılaraq skiflərlə qarşılaşmış, onların nəsilələrinin artmasına və qüdrətli bir skif çarlığının yaranmasına səbəb olmuşlar. Yalnız bundan sonra bir çox mənbələrin məlumatlarına əsaslanaraq belə fikir yarana bilər ki, bütün Kiçik Asiyayı öz hakimiyyəti altına ala bilən Skif çarlığını yaradanlar məhz amazonların övladları, varisləri olmuşdur. Massagetlərin isə skiflərin bir qolu olduğunu çox sayda mənbələr bildirir. O, daha sonra yazır: “Massagetlər skiflər kimi geyinir və onlar kimi həyat sürürlər. Onlar atlı və piyada vəziyyətdə vuruşurlar. Onların bütün əşyaları qızıldan və gümüşdəndir. Massagetlər əkinçiliklə məşğul olmur, maldarlıq və balıqçılıqla yaşayır, (Araz çayında həddən artıq balıq olur) həmçinin süd içirlər. Yeganə ehtiram etdikləri Günəş Tanrısına massagetlər at qurban verirlər. Bu qurbankəsmə mərasimini belə əsaslandırırlar ki, “cəld Tanrının özünə dünyada ən cəld canlıyı qurban vermək gərəkdir”. Bəziləri

massagetləri də skif tayfalarına aid edirlər. Ellinlərin söylədiklərinə görə, “massagetlərin adət-ənənələri daha çox skif adətlərinə aiddir”.

Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu Ağa Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində Tomrisin qəhrəmanlığına toxunaraq yazır: “Herodotun yazdığına görə Kəyan padşahlarından Keyxosrovun massaget skifləri və onların mülkəsi Tomirisə qarşı açdığı müharibə Albaniyada olmuşdur” [1].

Şəkil 1. Xaraba-Gilanda aşkar olunmuş döyüşçü qadın qəbri.

Herodot göstərir ki, Kir massaget torpaqlarını ələ keçirmək üçün əvvəlcə hiyləyə əl atır. Massagetlərin hökmdarı Tomirisin yanına əvvəlcə elçilər göndərir, onunla evlənməyi təklif edir. Lakin ağıllı Tomiris Kirin əsl məqsədini başa düşür. Şahlığın ağsaqqalları ilə bu təklifi müzakirə etdikdən sonra belə qərara gəlir ki, İran hökmdarını Araz çayının şimalındakı torpaqlar maraqlandırır. Çünki Kir massaget hökmdarlığını ələ keçirmək, öz dövlətinin sərhədlərini daha da genişləndirmək niyyətində idi [3, s. 134-140]. Tomiris Kirin çirkin niyyətini anlayaraq onun təklifini rədd edir. Beləliklə, müharibə başlanmasına bəhanə yaranır. Tomiris müharibənin qarşısını almaq üçün Kirin (Keyxosrovun) yanına elçilər göndərir və ona bildirir ki, ya müharibədən əl çəksin, ya da mərdliklə döyüşsün. O zaman Kir Araz çayından aralanmalı, Tomiris qoşunu ilə o taya keçməli, ya da Tomiris qoşunu çaydan xeyli uzaqlaşdırmalıdır ki, Kir Arazdan bu tərəfə keçsin və onlar mərdi-mərdanə döyüşə bilsinlər. Kir Tomirisin təkliflərini öz əyanları ilə məsləhətləşərək belə qərara gəlir ki, müharibənin düşmən torpağında aparmaq tələbini əvvəlcədən təmin etmək yaxşı ümidlər vəd edir. Kir Arazın o tayında Tomirislə vuruşmağa razı olur. Tomiris Araz çayının kənarın-

dan öz qoşunlarını geri çəkir və mərdanəlik göstərərək Kirə onun qoşunlarını Arazı keçmək üçün şərait yaradır. Tomiris hələ də ümid edirdi ki, Kir bir qadınla vuruşmaqdan əl çəkəcək. Lakin hiyləgər Kir Arazın üzərində körpülər, sallər qurulmasına əmrlər verdi. Tomiris ikinci dəfə onun yanına elçi göndərərək bildirdi:

“Ey Midiyalıların Çarı! Öz niyyətindən əl çək! Axı sən əvvəlcədən bilə bilməzsən ki, bu körpülərin çəkilməsi sənə xoşbəxtlik gətirəcək ya yox. Bunu burax və öz ölkəndə padşahlığınla məşğul ol. Bizim öz hakimiyyətimizi sürməmizə paxıllıq eləmə. Əgər sən ehtirasla massagetlərə hücum çəkmək niyyətindəsənsə onda çay üzərində körpü salmasını dayandır, sakitcə keç gəl bizim ölkəmizə, biz çaydan 3 günlük məsafəyə çəkilerik. Əgər sən bizi öz torpağına buraxmağı daha münasib sayırsansa, onda o cür hərəkət elə” [3, s. 134-140]. Biz buradan Tomirisin cəsarətli, igid və öz ölkəsini qorxmadan idarə edə bilən cəsur hökmdar xüsusiyyətlərini görürük.

Kir Tomirisin təklifi ilə razılaşır, hətta o, Araz çayını döyüşsüz və müharibəsiz, daha dəqiq desək itkisiz keçmək üçün hökmdarın ona imkan yaratmasına təəccüb edir. Kirin qoşunu Araz çayını keçdikdən sonra dərhal Tomirislə müharibəyə başlayır. Lakin o, hərbi hiylə işlədərək öz ordusunun əsas hissəsini ehtiyatda saxladı. O, əsir aldığı yunan hökmdarı Krezin məsləhətinə görə hərəkət edirdi. Krez hələ Araz çayını keçməmiş İran hökmdarına tezliklə qələbə çalmağın yollarını göstərmişdi. Herodot Krezin dili ilə bu barədə belə deyir:

“...Biz çayı keçməli, düşmən geri çəkildikcə ölkənin içərilərinə doğru girməli, sonra ona qalib gəlməyə cəhd etməliyik. Qələbə çalmaq üçün isə biz belə etməliyik: Mənim öyrəndiyimə görə, massagetlər təmtəraqlı İran həyat tərzinə və onun böyük nəşəsinə tamamilə bələd deyillər. Buna görə də fikrimcə biz düşərgəmizdə bu adamların şərafinə çoxlu qoyun kəsib, bir ziyafət düzəltməli, süfrəyə tünd şərabla dolu çoxlu qab düzməli, hər cür taam qoymalıyıq. Bütün bunları hazır etdikdən sonra qoşunların ən cüzi bir hissəsini buraya qoyub, qalan hissəsini yenidən çaya doğru geri çəkməliyik. Əgər zənnimdə yanılmıramsa, düşmənlər bu bol yemək-içməyi görüb, onun üstünə cumacaqlar və bizim əlimizə böyük igidliklər göstərmək üçün imkan düşəcəkdir” [3, s. 134-140]. Qərb dünyasından əsir alınmış Krez hiylə ilə qələbə qazanmağı böyük igidlik adlandıraraq Kiri qələbəyə inandırdı. Qoşun Krezin dediyi kimi çayı keçdikdən sonra bir günlük məsafə qət edib dayandı, ordugah saldırdı və burada təmtəraqlı bir məclis düzəltdirdi. Qoşunun çox zəif bir hissəsini burada qoyaraq Arazı tərəf çəkildi. Massagetlərin qoşununun üçdə bir hissəsi İran döyüşçülərinə hücum edib onları qırdı və həm də hər cür yemək-içməklə bol olan təmtəraqlı süfrəni görərək dərhal masa arxasına keçdilər. Doyunca yeyib-içib keflənərək yuxuya getdilər.

Elə Kirə də bu lazım idi. Massagetlərin hakimi Tomirisin oğlu da bu məclisdə idi. Bu fürsəti əldən vermək olmazdı. Tale onun üzünə gülmüş qələbəni qazanmaq üçün hökmdar oğlunu onun qarşısına çıxarmışdı. İndi onu əsir almaq,

sonra isə onun vasitəsilə massagetləri, onların məğrur hökmdarını diz çökdürmək qalırdı. Kir dərhal pusquda gizlətdiyi qoşunu dünyadan bixəbər yatmış qoşunun üstünə yeritdi. Massagetlərin, demək olar ki, hamısını qırdı, Tomirisin oğlunu isə əsir aldı. Bu ağır xəbəri eşidən Tomiris dərhal Kirin yanına carçı göndərərək ona bildirdi: Qaniçən Kir! Bu qələbənlə qürrələnmə! Sən silah gücü ilə döyüşdə mərdi-mərdanə deyil, məkrlə mənim oğlumu məğlub etdin. İndi isə mənim xeyirxah məsləhətimə qulaq as. Sən massaget qoşunlarının üçdə birini həyasızcasına məhv edə bildin. Yaxşısı budur, oğlumu geri qaytar və özün də nə qədər ki, sağ-salamatsan, mənim torpaqlarımdan çıx get! Əgər belə etməsən, and olsun massagetlərin hökmdarı Günəşə mən, massagetlərin hökmdarı, həqiqətən sənə qan içirəcəyəm, çünki sən hələ qandan doymamısan” [3, s. 137-140]. Burada biz Tomirisin dünyalar qədər sevdiyi oğlunun düşmən əlindən qurtarmaq üçün ağlayıb sızlamadığını, ona yalvarmadığını görür, oğlunu geri tələb edir, onu vermədiyi təqdirdə düşməndən intiqam alacağı, əsl döyüşçü cəngavərə xas olan igidlik, mətanət, dözümlülük, Kiri məhv edəcəyi gücdə olduğuna əminlik görürük. Bütün bunlar amazonlara məxsus xüsusiyyətlərdir. Lakin İran hökmdarı bu ağıllı məsləhətə qulaq asaraq Tomirisin oğlunu yanına çağırıb onu azad etdiyini bildirərkən, ölümü yaşamaqdan üstün tutan şahzadə xəncəri ürəyinə sancdı və öz mərdliyi ilə bir daha Kiri və ətrafındakıları hey-rətləndirdi. Tomirisin oğlu azad edilsə də, anasının, massagetlərin üzünə baxa bilməzdi, o qoşunun üçdə birini hiyləgərcəsinə qurulmuş torda məhv etdirmişdi. Buna görə də o, ölümü azadlıqdan daha şərəfli bilərək özünə qəsd etdi [3, s. 138]. Oğlunun ölüm xəbəri Tomiris üçün nə qədər ağır olsa da, onun özünü itirmədiyi və Kiri məhv etmək üçün özündə güc tapa bilmək bacarığı qəhrəmanlığına bir daha sübutdur.

Herodotun bu tarixi vuruşmanın gedişini haradan öyrəndiyini bilməsək də, əvvəlcə qarşı-qarşıya dayanmış müqabil tərəflər uzaqdan bir-birlərinə yay ilə ox atmalarını, ox ehtiyatları tükəndikdə xəncər və nizələrlə əlbəyaxa döyüşə başladıklarını, uzun müddət vuruşmuş tərəflərin geriye çəkilmək fikrində olmadıklarını, nəhayət massagetlərin qalib gəldiyini, demək olar ki, bütün fars qoşunun tam 20 il hökmranlıq etmiş olan Kirlə birlikdə vuruşma meydanında qırıldığını öyrənirik. Tomiris şərab çəlləyini insan qanı ilə dolduraraq əmr etmişdir ki, Kirin cəsədini döyüş meydanından axtarıb tapsınlar. Cəsədi tapıldıqdan sonra hökmdar əmr etdi ki, onun başını çəlləyin içinə soxsunlar. Sonra o, meyitə istehza ilə deyir: “Mən döyüşdə sənə qələbə çaldım. Lakin mən qələbə çalsam da sən məni məhv etdin. Çünki sən mənim oğlumu hiyləgərcəsinə tutdun. İndi necə ki, demişdim, bax beləcə səni qanla doyurdum” [3, s. 139].

Bu əsl Qafqaz cəngavərinin bir düşmən üzərində zəfəridir.

Antik mənbələrdə Qafqazın son amazon hökmdarı adı ilə tarixdə qalmış Tallestrisin Böyük İsgəndərlə olan tarixi görüşü bizə bir çox həm antik, həm Qafqaz, həm də yerli mənbələrdən tanışdır. Romalı tarixçi Kurtius Rufus bu görüşlə bağlı yazmışdır: Tallestrisi ayaqlarının ucuna qədər paltarının üzərindən

düyümlü qısa yubka geyinmiş, aypara formasında sinəsini örtən lövhə, başında isə dəbilqə var. Onun İsgəndərdən bir amazon doğma arzusunu və qürurunu qiymətləndirən sərkərdə Tallestrisə ürəkdən məftun olur və yanında 14 (bəzi mənbələrdə 13) gün qalır [7].

Şəkil 2. Semo-Avçalada aşkar olunan qadın qəbrinin materialları.

Pompey Troq (e.ə. I əsr) Böyük İsgəndərin Atropatenaya yürüşünü anladəkən yazır: “Böyük İsgəndər xəzərləri və midiyalıları məğlub etdi. Orada 300 qadınla bərabər amazon kraliçası Tallestris, ya da Minutiya, yad qəbilələrin ərazilərindən keçib, 35 günə İsgəndərin görüşünə gəlir. Məqsədi ondan bir uşaq doğmaq, arzusuna qovuşmaq olur. Onun qeyri-təbii gəlişi və görüş anı Böyük İsgəndəri həyəcanlandırır. Bu məqsədlə İsgəndər 13 gün onun yanında qalır. Bundan sonra o hamilə qalıb qalmadığını bilmədən geriə qayıdır [9].

Bu görüş haqqında digər antik müəlliflər, o cümlədən Strabon, Kurtius Rufus, N.Gəncəvi, Kallisthenes və başqaları müxtəlif formalarda, rəngarəng təsvirlər versələr də, onlar bu görüşün yerini dəqiq müəyyənləşdirə bilməmiş və daha da dolaşıqlığa salmışlar.

Strabon Tallestris haqqında yazmışdır: “Talestris – amazonların hökmdarı, hansı ki, deyirlər Hirkaniyaya İsgəndərin yanına gəlmiş və ondan uşaq doğmaq üçün onunla birlikdə qalmışdır” [8, s. 731].

Tallestris bir çox antik mənbələrdə Qafqazın son amazon hökmdarı olaraq göstərilmişdir. Onun haqqında bir çox məlumatları ilk öncə yunan və Roma an-

tik mənbələrindən oxusaq da, dahi Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” poemasında daha ətraflı və poetik formada incələyə bilirik.

Bəzi mənbələr isə Tallestrisi Baktriyanın nomad şahzadəsi adlandırırdı ki, təxminən e.ə 329-cu ildə İsgəndərin Tallestrisin atasından onunla evlənmək təklifini almışdır [10, s. 52].

Nizami Gəncəviyə görə, Nüşabə əhalisi yalnız qadınlardan ibarət olan bir ölkənin hökmdarı olmuşdur.

Antik müəlliflərin Tallestris haqqında olan məlumatları, eyni zamanda bugünkü Azərbaycan qadınlarında olan cəsarəti, qəhrəmanlıq ruhunu etnoqrafik müşahidələrlə izlədiyimiz zaman, bugünkü Azərbaycan qadınlarında eyni mübariz ruhun bir irs kimi yaşadığının şahidi oluruq.

Azərbaycanda Qax, Şəki, Mingəçevir, Qəbələ, Oğuz, Zaqatala, Naxçıvan döyüşçü qadınların yaşadıkları doğma torpaqlar olub. Biz bunu sübut etmək üçün təkcə arxeoloji qazıntılar əsasında bu ərazilərdən silahlı qadın qəbirlərindən çıxarılmış dəbilqə, ikitərəfli balta (təbərzin), ox, yay, qadın silahları, külli miqdarda bəzək əşyaları, dingələr, tunc kəmərlər və s. misal göstərə bilirik.

1630-cu ildən təxminən 1650-ci ilə qədər Gürcüstanda olmuş italyan rəhbər, missioner Arxanqel Lamberti (doğum və ölüm tarixləri məlum deyil) özünün “Kolxida və Minqreliyanın təsviri” əsərində məlumat verir ki, onun orada olduğu müddətdə svan və çərkəzlər onların üzərinə hücum etmiş düşmən bir xalqla döyüşdən sonra cəsədlər arasında qadın nəşlərini tapmışlar. Mahir düzəldilmiş qadın yaraq-əsləhəsi knyaz Dadianın (Mingrelın şahzadəsi Dadian (1650-1710) hüzuruna gətirilmişdir. Lamberti yaraq-əsləhəni geniş şəkildə təsvir edərək (dəbilqə, kiras (poladdan-qısa əmək, ayağın üzərinə örtülən çəhrayı şal, yumşaq hündür çəkmə, üzəri ulduzlarla toxunmuş, qızıl suyuna çəkilmiş qayçı enində incə ucluqlu oxlar və s) yazır ki [2, s. 303], Dadian onun hüzuruna diri amazon gətirəcək adama mükafat vəd etmişdir [5, s. 21]. Lakin bu kimsəyə müyəssər olmamışdı [2, s. 303].

Burada bir faktı da qeyd etmək yerinə düşür ki, amazonlar döyüşlərdə əksərən tatarlar və kalmıqlarla qarşılaşırdılar. Ona görə də Chevalier Chardin (Voyage en Perse) amazonlar haqqında eşitdiyi qəribə bir əfsanədən bəhs edərkən bu məqamı xüsusi vurğulayıb. Gürcüstanın Knyazı Chevalierə söyləyib ki, şimalda böyük bir xalq düz bir həftə tatar və kalmıqlara qarşı fasiləsiz müharibə aparmışdır. Bu deyəsən atlı qadınlardan ibarət çılğın cəngavər skif xalqı idi [2, s. 303].

Məlumdur ki, 14-cü əsrin ikinci yarısında Orta Asiyada “Kainatın tufanı” adını almış və böyük ölkə yaradan işğalçı – Teymur (Teymurləng) meydana çıxmışdı. O, Orta Asiyayı ələ keçirdikdən sonra İran və Azərbaycana yürüşlər edərək, Qafqazda rəqibi Toxtamış da yenməkdə qərarlı idi. Dağıstanı işğal etmək üçün Teymurləng 1396-cı ildə bütün gücünü səfərbərliyə aldı. Yadellilərlə mübarizədə xalq-azadlıq hərəkatının başında duran dağlar ölkəsinin cəsarətli və döyüşkən qızı Partu Patima onun qoşununa qalib gəlmişdir. Adi bir dağlar qızı

olan bu cəsəratli və igid Partu Patima haqqında bir çox tarixi hadisələrə əsaslanan hekayələr, dastanlar, nəğmələr və miflər zaman-zaman dəyişilərək dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Onun möhtəşəm döyüşün ən çətin anlarında at belində ən qorxulu rəqiblərlə – Tuqan və Mübaşirlə təkbətək döyüşlərdə onları məğlub etməsi barədə çoxlu məlumatlar vardır. Bunların birində deyilir: “O ən qəddar düşmənlərin qarşısına bir şir tək qorxusuz yürüyürdü”. Düşmənləri onun cəsəratini, igidliyini bilərək ondan qorxub qaçırdılar. Öz həmvətənlərini hər zaman qələbəyə ruhlandıran Partu Patima, lak dilindən tərcümədə “parlaq”, “şimşəybənzər” deməkdir. Partu Patima hündürboylu, qamətli, gözəl xarici görkəmi ilə də, qəhrəmanlığı ilə olduğu kimi insanları sehləyirdi. Həddindən artıq ağıllı, qısa və müdrik danışan əfsanəvi sərkərdə olan bu qadın uzaqgörənliyi ilə də yaddaşlarda qalmışdı [11].

Patima indiyədək də Dağıstanda ən çox işlənən, yayılan və sevilən bir adır. Azərbaycanda Ərəbzəngi, Həcər olduğu kimi, onun obrazı da Dağıstanda qəhrəmanlıq, igidlik, cəsərat simvolu olaraq mədəniyyət tarixində, qadınların hər b tarixində böyük rol oynamaqdadır.

Folklor mətnləri, əfsanələr, qəhrəmanlıq dastanları, əsrdən-əsrə, nəsildən nəsillərə keçmiş şifahi xalq ədəbiyyat nümunələri “döyüşkən qadınlar” haqqında məlumatları özündə ehtiva edən zəngin mənbələr mifi-epik əsəirlərin, nağılların, əfsanələrin, dastanların tarixi-etnoqrafik realıqla əlaqələrini xalqların yaddaşlarında bu günə qədər yaşamış adət-ənənələrdə müasir dövrə qədər saxlaya bilmişdir.

Azərbaycan dastanlarında folklorunda igid, qəhrəman qadın surətləri yetəri qədərdir. Bunlardan biri və ən əhəmiyyətli də Ərəbzəngidir. Cəngavər libası geymiş bu igid qadın obrazı Azərbaycan folklorunda kifayət qədər məşhurdur. Aşıqlar dastandan kənarda da bu gözəl və igid qıza çoxlu şeirlər qoşub, şairlər onun qəhrəmanlığını və mərdliyini vəsf ediblər. Lakin bəzi müəlliflər Ərəbzənginin amazon ruhunu bəzən öldürməyə çalışmışlar. Məsələn, Şah İsmayıl tərəfindən basılan Ərəbzəngi ona yalvarmağa başlayır: “Aman, oğlan, öldürmə məni, mən bir igid qızam”. Əgər Ərəbzəngi belə qorxaq olsaydı, o, cəngavər paltarını geyinib, kişilərin qanını içməzdi. Onun eyni zamanda başına dəbilqə qoyması amazon qəhrəmanının ruhunu bu torpaqlarda yaşatmasına işarədir.

Oğlan, mey içmisən, yoxsa da bəngi?

Qorxudan saralıb üzünün rəngi.

Hələ eşitmədin Ərəbzəngi?

Çox sənin kimilər baş verib gedər!

Ərəbzəngi ədalət uğrunda mübarizə ideyasının daşıyıcı və döyüşçü, mübariz qadınların irsidir.

Rəvayətə görə, bir dəfə Fətəli xan oxçular yarışı hazırlayıb. Dərbəndin ləyiqli igidlərinin iştirak etdiyi yarışda qələbəni üzörtülü bir oxçu qazanır. Fətəli

xan ondan üzünü açmağı xahiş edir. Oxçu örtüyünü qaldırdığı zaman hər kəs təəccübdən yerində donub qalır. Oxçu Əmir Həməzənin bacısı Tuti Bika idi.

Fətəli xan, deyilənə görə, elə oradaca Tuti Bikayə aşiq olur. Az keçmədən 1766-cı ildə onunla evlənir. Quba xanı Fətəli xan XVIII əsrdə, 1779-cu ildə Dərbənd şəhərinin idarə olunmasını qabiliyyətinə, bacarığına, cəsarətinə heyran olaraq həyat yoldaşı Tuti Bikayə həvalə edir. Dəmir zirehli, əlində amazonların əsl savaş silahı təbərzin, tunc dəbilqə olan bu cəngavər qadın tam 9 ay düşməni Dərbəndə yaxın buraxmadı.

Fətəli xan altı ay Qubada, altı ay isə Dərbənddə olurdu. Dərbənddə olmadığı zamanda şəhəri Tuti Bika idarə edirdi [4, s. 115].

Usmi razılıqla bacısını Fətəli xana vermiş və əvəzində onun bacısı ilə evlənməli imiş. Lakin, Tuti Bika ilə evləndikdən sonra o, bacısını Usmiyə verməkdən imtina etmişdir. Bu da onların arasında uzunmüddətli düşmənçiliyə səbəb olmuşdur. Fətəli xan şəhərdən uzaqda olarkən Əmir Həməzə dəfələrdə şəhərə hücum etmişdir, lakin hər dəfəsində Tuti Bika bu hücumların qarşısını ala bilmişdir [362, s. 115]. Tuti Bika Azərbaycan və Dağıstanın tarixində qəhrəman döyüşçü qadın obrazı olaraq yaddaşlarda qalmışdır.

Beləliklə, biz döyüşçü qadınların 4 minillik bir tarixini özündə əks etdirən tarixi faktlarla tanış olduq. Antik mənbələrin verdiyi məlumatların arxeoloji qazıntılar əsasında aşkar olunmuş materiallarla müqayisəsi Amazonlar haqqında olan əfsanə və rəvayətlərin müəyyən tarixi kökə malik olduğunu təsdiq edir. Amazonların Qafqazdakı irsi və ənənələri qadınlarımızın mübarizliyində özünü qoruyub saxlamışdır. Təbii ki, gələcək tədqiqatlar yeni faktların aşkar olunmasına imkan verəcəkdir.

Beləliklə, Cənubi Qafqazın hərbi tarixində özünəməxsus rol oynamış döyüşçü qadınların-amazonların mif deyil, gerçək olduğu arxeoloji, etnoqrafik və digər tarixi faktlarla təsdiq olunur.

Tədqiqatlar göstərdi ki, Qafqazda və xüsusilə Azərbaycanda aşkar edilmiş döyüşçü qadın qəbirləri indiyə qədər ayrıca bir tədqiqat sahəsi olaraq araşdırılmamışdır. Arxeoloji qazıntılar, tədqiqatlar zamanı diqqətdən kənarda qalmış olan bu mühüm sahə qərb və Avropa elminin də diqqətindən kənarda qaldığı üçün “amazonlar” yüzilliklər boyu yalnız “mif” olaraq qəbul edilmişdir. Aparığımız etnoqrafik müşahidələrə görə amazonların irsi Qafqazda və Azərbaycanda əsrlər boyu yaşamış və tarixin bütün dövrlərində xalqlarımızın amazonlar kimi mübariz, cəsur qadınları olmuşdur. Tomiris, Partu Patima, Həcər, Ərəbzəngi və digər kimi əfsanəvi qəhrəman qadınlar bu fikrimizi təsdiq edir.

Amazonlar haqqında indiyə qədər aparılan tədqiqatları ümumi şəkildə aşağıdakı kimi yekunlaşdırmaq olar:

Döyüşçü qadınlar (amazonlar) qel, leq və albanların qonşuları, qarqar və skiflərin tərəfdaşları, sarmat, massaget və sakların anaları, yunan və romalıların rəqibləri, Qafqaz dağlarından keçərək Kür, Araz, Alazan, İori, Tərək, Kum, Kuban, Volqa, Don, Dnepr, Dunay boyunca müxtəlif istiqamətlər üzrə İberiya,

Kolxida, Kaxetiya, Kiçik Asiya çöllərindən keçərək Qara Dəniz sahillərinə, oradan da bütün dünyaya yayılan Qafqazın sevilən, qorxulan, sonradan isə unudulan cəsur, məğlubedilməz döyüşçü qadınları olmuşlar. Yunanıstanda, Avropada qadın azadlığının yasaq olduğu dövrdə Cənubi Qafqazda, Azərbaycanda qadınlar at belində savaqlar aparır, ölkələrinin hökmdarı belə olur, ölkələri uğrunda döyüşlər aparır, torpaqlarını yadelli işğalçılardan şərəflə qoruyurdular.

Antik müəlliflərin dövrümüzə qədər gəlib çatan tarixi, etnoqrafik məlumatlarını tənqidi analizin süzgəcindən keçirdiyimiz zaman onların, Homerdən başlayaraq Esxil, Herodot, psevdo-Hippokrat, Eforun və digərlərinin bu və ya digər şəkildə bir-birini təkrar etməsi, şişirtməsi, dəyişdirməsi, genişləndirməsi bir fakt kimi qarşımıza çıxır. Lakin arxeoloji materiallar əsasında bu mənbələri tədqiq edərkən indiyə qədər aparılmış araşdırmalar zamanı döyüşçü qadınların hərbi tarixindəki yeri və rolu haqqındakı irəli sürülən fikirlərin yarımçıq olduğu ortaya çıxır. Yalnız bütün Qafqaz ərazisində bu tədqiqatların kompleks şəkildə aparılması, yeni aşkar edilmiş silahlı qadın qəbirlərinin antropoloji analizlərlə uzlaşdırılmasından sonra bu məsələdən kompleks şəkildə və daha inandırıcı danışmaq mümkün olacaqdır.

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid olan qəbir abidələrində dəfn olunanların yaşı, cinsi və qəbir avadanlıqları fərqlidir, bir çox qəbirlərin kişi və qadına aid olduğu, onların yaşları dəqiq aşkar edilməmişdir. Lakin qəbirlərdən aşkar edilmiş çoxlu sayda qadın bəzək əşyalarının aşkar edilməsi və xoşbəxtlikdən bir çox silahlı qadın skeletlərinin antropoloji analizi qadınların da döyüşlərdə iştirak etmiş olduqlarını cəsarətlə deməyə imkan verir. Lakin bu problemin öyrənilməmiş və sual doğuran məsələləri hələ də qalmaqdadır. Məsələn: qadınların hərbi tarixində iştirakı, onların sayının əhalinin ümumi sayı ilə nisbətdə hansı dərəcədə olmuşdur? Göstərilən ərazilərdə qadınların hərbi qulluqda hansı şəkildə iştirak etmişlər?

Təbii ki, Azərbaycanda qadın ordusunun olduğunu iddia etmək və qadınların hansı şəkildə hərbi yürüşlərdə iştirakını da hələlilik tam şəkildə öyrənmək və konkret tezislər irəli sürmək mümkün deyildir.

Antik mənbələrin, etnoqrafik və arxeoloji materialların analizi ilə Azərbaycanda Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə qadınların hərbi tarixində əhəmiyyətli rolu, onların hərbi əməliyyatlarda iştirak etmələri haqqında dəyərli məlumatlar əldə etmək mümkündür. Qafqazda amazonların irsinin Son Tunc-Erkən dəmir dövründən başlayaraq Qafqazda yaşayan xalqların – sarmatların, massagetlərin, kimmerlərin, türklərin həyat və yaşayışlarında, hərbi tarixində etnoqrafik xüsusiyyətlər qırmızı xətlə keçir. Massagetlərin çarı Tomiris buna misal ola bilər.

Hələ Dədə Qorqud dastanlarının ortaya gəlməsindən min illər öncə amazonların bir çox adətlərinin Qafqazda olduğu tədqiqatlar nəticəsində ortaya çıxır. Tomiris, Selcan xatun, Banuçiçək, Burla Xatun, Ərəbzəngi kimi igid qadınların həyatı və fəaliyyəti Amazonlardan qalma xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Dağıstan tarixində Partu Patima, ağıllı, sərkərdə, cəngavər Ərəbzəngi, qorxmaz Həcər, qəhrəman Tuti Bیکə kimi qəhrəman qadınlar tariximizin yaddaşında bu günə qədər yaşamaqdadır. Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanda Naxçıvan, Oğuz, Redkin-Lager, Semo-Avçala, Stefan Zminda bölgələrindən aşkar edilmiş silahlı qadın qəbirlərinin antik müəlliflərin Qafqaz amazonları haqqında məlumatlarını, mifləri, əfsanələri təsdiqlədiyini söyləyə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Bakıxanov A.A. Gülistani-İrəm. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1951, 252 s.
2. Galahat S. Mütter und Amazonen. Frankfurt, Berlin, Wien: Ullstein Sachbuch, 1981, 326 s.
3. Herodot. Neun Bücher zu Geschichte. Wiesbaden: Marix Verlag, 2007, 1056 s.
4. Касумов Н.К. Дербент - Ворота Кавказа. Дербент: ОАО, 2007, 480 с.
5. Косвен М.О. Амазонки. История легенды // СЭ, 1947, № 3, с. 3-32.
6. Kurt O. "Karadenizde kimmerler soylu savařçı amazonlar" məqaləsinin yazması.
7. Руф К.К. История Александра Великого // ВДИ, 1949, № 1,
8. Strabo. Geographica. Wiesbaden: Marix Verlag, 2005, 1343 s.
9. Трог П. История. Сокращение Марка Юниана Юстина // ВДИ, 1954, № 2, с. 548-554.
10. Wilde W.L. Amazonen. Hamburg-Wien: Europa Verlag, 2001, 272 s.
11. http://www.lakku-bilayat.ru/index/partu_patima/0-40

Нурида Гадирова (Атеши)

НАСЛЕДИЕ АМАЗОНОК НА КАВКАЗЕ

Амазонское наследие на Кавказе известно с конца железного века. Это было время переселения на Кавказ разных племен таких, как сарматы, массагеты, киммеры, тюрки. Этнографические особенности жизни этих племен, их обычаев и традиций отмечены красной линией в военной истории Кавказа, в том числе и Азербайджана. Примером этому может быть Томирис, царица массагетов. Исследователями выявлено, что обычаи и традиции амазонок на Кавказе существовали еще до появления дастана «Деде Горгуд» и корни их уходят в глубь тысячелетий. Жизнь и деятельность таких воинственных женщин, как Томирис, Сельджан-хатун, Банучичек, Бурла-хатун, Арабзенги воплотили в себе особенности характера амазонок. Из истории Дагестана и Азербайджана до нашего времени дошли упоминания о бесстрашных женщинах таких, как Парту Патима, умная, боевая Арабзенги, Хаджар, Тути Бике и других, которые живут и будут жить в памяти нашей истории. На территории Южного Кавказа, в

регионах Нахчыван, Огуз, Редкин-Лагерь, Семо-Авцала, Стефан Зминда найдены могилы вооруженных женщин, которые подтверждают, что на самом деле амазонки проживали на Кавказе. Это еще раз подтверждено работами античных авторов, мифами, легендами и сведениями археологических источников.

Ключевые слова: *амазонки, Азербайджан, Пловдаг, Кавказ, женщины-воины.*

Nourida Gadirova (Ateshi)

THE HERITAGE OF THE AMAZONS IN THE CAUCASUS

The heritage of the Amazons is known from the Late Iron Age. That was time when different tribes such as Sarmatians, Massagets, Kimmers, and Turks migrated to the Caucasus. Ethnographic features of living of these tribes, of their customs and traditions are running like a golden thread through the war history of the Caucasus, including Azerbaijan. The ruler of the Massagets, Tomiris, is a good example for this. Already one thousand years earlier than the epos of Dede Gorgud a lot of rites and customs of the Amazons have been discovered as a result of research carried out in the Caucasus. Life and heroic deeds of brave women like Tomiris, Seljan khatun, Banuchichek, Burla khatun and Arabzangi reflect the fact that the characteristics of the Amazons are personifications of the Amazons' character features. In the historic memories of Daghestan heroic women like Partu Patima, the clever and militant Arabzangi, the fearless Hajar or the heroic Tuti Bike are still alive. We can say that the graves of armed women discovered in the South Caucasus in places like Nakhchivan, Oghuz, Redkin-Lager, Semo-Avchala or Stefan Zminda confirm that the Amazons lived in the Caucasus indeed. That is once again confirmed by the works of various authors, myths, legends and information from the ancient sources.

Key words: *amazon, Azerbaijan, Plovdagh, Caucasus, woman warriors.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ŞİRİN BÜNYADOVA

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: Shirin_bunyad@mail.ru

AZƏRBAYCAN XALQININ ADƏT VƏ ƏNƏNƏLƏRİNİN ATALAR SÖZLƏRİNDƏ ƏKSİ

Atalar sözləri insanların yaşadıkları çoxillik həyat təcrübəsindən doğan və canlı şahidlik qazanmış vasitə olmaqla xalqın məişətində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Atalar sözlərində təqdim olunan müdrikanə fikirlər həyatın özündən, insanların çoxillik müşahidələrindən əldə olunan ağıllı bir yekundur, çıxarılan dərstdir, nəticədir. Onlarda xalqımızın minilliklərdən üzü bəri gələrək mühafizə etdiyi adət və ənənələrini əks etdirən məqamlar yer almaqdadır. Xalqların həyatı, keçmişinin bərpası, onların həyatında baş verən hadisələrin səbəb və nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində adət və ənənələr üstünlük təşkil edir. Xalq mədəniyyətinin ənənəvi xüsusiyyətlərinin, inam və etiqadların öyrənilməsi, bir sıra məsələlərin bilavasitə tədqiqi istiqamətində atalar sözləri müəyyən qədər yardımçı olur. Onlar mövcud adət və ənənələrimizə işıq tutur. Məqalədə atalar sözlərinin yarandığı dövrlər və tarixi mühitin nəzərə alınmasının zəruriliyi gözdən keçirilir. Minilliklər boyu mövcud olan əlaqə zənciri və münasibət tərzini nəzərə alınır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, etnoqrafiya, atalar sözləri, adət, ənənə.*

Müasir elmin inkişafı mərhələsində yeni tədqiqatların üzə çıxdığı bir şəraitdə bir sıra araşdırmalar nəticəsində məsələlərin obyektiv şərhini izhar etmək üçün etnoqrafiya elminin tərkib hissəsi olan mənəvi mədəniyyət probleminin hərtərəfli öyrənilməsi vacibdir. Etnoqrafiya elminin tədqiq etdiyi mənəvi mədəniyyətimizin tərkib hissəsi olan zəngin şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində elimizin-obamızın müxtəlif adət və ənənələrinin, mərasim və ayinlərinin öz əksini tapması elmi baxımdan böyük marağa səbəb olur. Etnoqrafiya elminin tədqiqat obyektinə daxil olan minilliklərin yadigarı adət və ənənələrin elmi araşdırmaya cəlb olunması və onların atalar sözlərində izlərinin tapılması mühüm əhəmiyyət kəsb edən aktual məsələdir. Araşdırma apararkən Azərbaycanın mövcud atalar sözlərində xalqımızın arzu və niyyətlərinin, inamlarının, dünya-görüşünün, eyni zamanda gündəlik həyatın bir parçası olan məişət tərzinin özünü bütün çalarları və aydınlığı ilə büruzə verdiyinin şahidi oluruq. Əsrlərin sərhədini aşıb bu günümüze gəlib çatan atalar sözləri xəzinəsindən müxtəlif dövrlərdə yaşayan şairlərimiz, mütəfəkkirlərimiz və yazıçılarımız xeyli faydalan-

mışlar və öz əsərlərində onlardan dönə-dönə istifadə etmişlər. Atalar sözlərində müdriklik, həyat fəlsəfəsi və ibrətamizlik hər zaman bir örnək sayılmışdır. Onlarda adətlərimizlə bağlı yer alan məqamları təhlil etmək əsas vəzifəmizdir.

Azərbaycanın minilliklərdən bəri yaradıb yaşatdığı şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən biri heç şübhəsiz, dərin məzmun ifadə edən atalar sözləridir. Adət və ənənələr vasitəsilə ifadə olunan xalqın dünyabaxışını, mənəvi və əxlaqi dəyərlər sistemini, nəsillərdən-nəsillərə ötürülən həyat təcrübəsini öyrənməyə çalışarkən aydındır ki, atalar sözlərini heç vəchlə yaddan çıxarmaq olmaz. Folklorun kiçik janrı olsa da, digər xalq yaradıcılığı nümunələrindən fərqli olaraq aydınlıq, konkretlik və lakoniklik atalar sözlərinin əsas təməl mahiyyətidir. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, ən kəskin an, ən kəsərli vasitə kimi atalar sözlərinin əvəzsiz gücə malik olması danılmaz faktdır.

Hər zaman insanlararası qarşılıqlı münasibətlərdə ən mühüm əhəmiyyətə və özünəməxsus yerə malik olmaqla atalar sözləri ünsiyyətdə əsaslı meyar hesab olunmuşdur. İnsanların ənənəvi və müasir təfəkkürünün fərqlilik səbəbləri, ənənəvi mədəniyyətin xüsusiyyətləri, oxşar və fərqli cəhətlərin mövcud olması, mədəniyyətin müasir cəmiyyətə uyğunlaşması kimi məsələləri tədqiq edərkən atalar sözlərinin araşdırılmasının qismən də olsa, öz payı olduğunu unutmək lazım deyildir.

Xalqımızın mənəvi mədəniyyətinin əsas ünsürlərindən olan əbədiyaşar adət və ənənələrə aid, onları özündə yaşadan o qədər atalar sözləri mövcuddur ki, bu da bizə həm onların yarandığı zaman və məkan haqqında, həm də onları yaradan bilicilərin, mütəfəkkir insanların emosional vəziyyəti, müşahidə qabiliyyəti və eyni zamanda gündəlik yaşam tərzini barədə söz deməyə imkan yaradır.

A.P.Sadoxin və T.Q.Qruşevitskaya qeyd edirlər ki, etnik adət və ənənələr etnosun yaşamı boyunca və keçmişi əsasında formalaşır, gündəlik həyatında möhkəmlənir, qaydalar, norma və davranış stereotipləri nəsildən-nəslə ötürülür. İnsanların ünsiyyəti etnik birliklərin hər bir fərdinin ictimai tələbatına çevrilir. Adət və ənənələr etnik psixologiyanın mürəkkəb fenomenidir və ikili təbiətə malikdir: bir tərəfdən, o psixikanın təzahürüdür (onlar dərk oluna və ya dərk olunmaya bilər), ikinci tərəfdən, adət və ənənələr insanların hərəkətlərində, konkret əşyalarda, rəmzlərdə, geyim və s. özünü büruzə verərək realizə olunur. Davranışın norma və qaydalarının əksəriyyəti insanlar tərəfindən şüuraltı təqlid mexanizminin köməyi ilə əxz olunur. İlkin olaraq onlar insanlar tərəfindən şüurlu şəkildə yaranır və gündəlik təcrübədə dərinləşir. Sonrakı nəsillər norma və qaydaların yerinə yetirilməsinin əhəmiyyəti və məqsədi haqqındakı təsəvvürləri itirir, onların şüurunda sadəcə hərəkətin alqoritmi qalır, davranış formasının məqsədyönlülüüyü haqqında təsəvvürlər isə şüuraltına gedir. Şüur səviyyəsində yalnız ayınlar, adət və ənənələr qorunub saxlanılır [20, s. 170].

Cəmiyyət yaranandan bəri insanlar hərəkət və davranışlarını müəyyən qədər biçimləndirməyə, atacaqları addımları götür-qoy etməyə, nəticələrini əvvəlcədən düşünməyə çalışmışlar. Davranış biçiminin müəyyən edilməsi yolunda

cəmiyyət uzun yüzilliklər keçmişdir. Bu zaman daxilində əsrlərin sərhədini aşaraq bu günümüzdə gəlib çatan müxtəlif adət və ənənələr formalaşarkən öz bərabərində müvafiq davranış xüsusiyyətlərini də zəruriləşdirmişdir. Göstərilən keyfiyyət atalar sözlərinə də sirayət etmişdir.

Atalar sözlərini tədqiqata cəlb edərkən onların yarandığı coğrafi və tarixi mühit hər zaman nəzərə alınmalıdır. Xüsusilə bir məsələyə nəzər-diqqəti yetirmək zəruridir ki, tarixi şəraitin doğurduğu özünəməxsusluq və ona xarakterik olan bir sıra qanunauyğunluqlar bütün dövrlərdə öz sözünü demişdir. Burada məkan və zamanla bərabər, həmçinin insanların dini inam və təsəvvürləri, sitayiş obyektləri, düşüncə tərzı və estetik görüşləri, duyğu və arzuları, bir sözlə, məişət tərzı və mədəniyyət səviyyəsi mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Müasir dövrdə qloballaşan dünyamızın inteqrasiya həddləri genişləndikcə bir sıra münasibətlər dəyişilmiş, bəşəriyyətin inkişafı yolunda adət və ənənələr də yeni çalarlar qazanmağa başlamışdır. Buna baxmayaraq, yaşamaqda olan və xalqımızın etnopsixologiyasına öz təsirini göstərən adət və ənənələrimiz hələ də mövcuddur. Hər bir xalqın etnik birliyi, onun psixikası, xarakterik xüsusiyyətləri, dəyərlər sistemindəki özünəməxsusluq, zövqü və s. bir-birilə vəhdətdə olan məsələlərdir. Bu silsilə məsələləri nəzərə almadan ayrı-ayrı etnosların həyat fəaliyyətinin təminatını, mexanizmini və nəsilən-nəslə ötürülmə xüsusiyyətlərini heç cür aydınlaşdırmaq olmaz. Azərbaycan xalqının keçdiyi uzun tarixi inkişaf yolunda yaratdığı və əsrlər boyu yaşatdığı adət və ənənələrin, mərasimlərin, ayinlərin haqqında məlumatlarımızın bir mənbəyini də məhz atalar sözləri təşkil edir. Müxtəlif mahiyyətli mərasimlərdə yaşayan adət və ənənələr təkamülə uğrayıb dəyişsə belə, atalar sözləri öz əzəli məzmununu dəyişməmişdir.

Məlumdur ki, etnopsixologiya adından da göründüyü kimi, insanların milliliklər boyunca formalaşan psixikasının etnik xüsusiyyətlərini, xarakterini, özünüdərkini real təzahürlərini, etnik eynilikləri və s. araşdıran bir elm sahəsidir. Deməli, atalar sözlərində öz əksini tapan etnopsixoloji məqamları tədqiq edərkən eyni zamanda göstərilən məsələlərə də toxunmuş oluruq.

Qeyd etməliyik ki, “mənəvi münasibətlərdə aparıcı rola malik olan adət və ənənələr yalnız bir ailənin deyil, bütövlükdə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri üçün zəruri olan qaydalar məcmusudur. Hər bir insan cəmiyyətinin qəbul olunmuş mənəvi dəyərləri, əxlaq normaları, onun bütün üzvləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən davranış qaydaları mövcuddur. Təsədüfi deyildir ki, bu qaydalar sonralar qanunların işlənilib hazırlanmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, cəmiyyət daxilində öz təsdiqini tapan və hamı tərəfindən qəbul olunan münasibətlər normasına çevrilmiş, buna görə də əbədi yaşaya bilmişdir. Zaman keçdikcə xalq özü mütərəqqi və köhnəlmiş adətləri süzgəcdən keçirərək onların yaxşılarını qoruyub saxlamışdır” [3, s. 6-7]. A.Şükürov yazdığı kimi: “qədim tarixə malik olan vətənpərvərlik, başqa xalqlara hörmət, qonaqpərvərlik, əməksevərlik, humanizm, haqq işini müdafiə etmək, böyüklərə hörmət və digər ümumbəşəri xüsusiyyətləri ifadə edən xalq adət və ənənələri şübhəsiz ki, mütə-

rəqqi xarakter daşıyır. Əlbəttə, bunlara bir millətə məxsus olan adət və ənənələr demək olmaz. Çünki onların əksəriyyəti dünya xalqlarının hamısında var. Lakin milli spesifikasiyalar və özünəməxsusluq bu ənənələrin əksəriyyətində hiss olunur” [9, s. 37].

Azərbaycan xalqının müxtəlif dastanlarında, nağıllarında, bayatılarında, əfsanə və lətifələrində xeyli atalar sözlərinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qorqudun söylədikləri atalar sözləri səviyyəsində olan kəlamlardır. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Oğuznamə” üçün müştərək olan bir neçə nümunə tamamilə təkrardır, məzmunca bir-birinin eynidir. Məsələn: “Allah-Allah deməyincə, işlər önməz”, “Qonşu haqqı – tanrı haqqı”, “qaravaşa don geydirsən, qadın olmaz”, “qadir tanrı verməyincə ər bayımaz”, “qara eşşəyə yular ursan, qatır olmaz”, “güyəgü oğul olmaz”, “kül dəpə olmaz”, “yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz” və s.” (6, s. 8). Bu türklərin yayıldıqları geniş arealda daşıdıqları ortaqların mədəniyyətin əsrlərdən bəri yaşatdıqları təzahürlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, “mədəniyyət insan fəaliyyətinin bütün maddi və qeyri-maddi məhsullarıdır, obyektivləşdirilmiş və kifayət qədər geniş topluslarda qəbul edilmiş və sonrakı nəsillərə ötürülmüş ideyalar, dəyərlər, sərvətlər və qəbul olunmuş davranış tərzləridir. Mədəniyyət həmişə məkanda və cəmiyyətdə lokallaşdırılmış olur” [17, s. 50].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında belə deyilir:

Qız anadan görməyincə öyüd almaz.

Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz.

Oğul atanın yetirməsi, iki gözünün biridir.

Ağıllı oğul olsa, ocağının gözüdür [7, s. 129-130].

Bu deyilənlərin hamısı müdrik el kəlamlarıdır və xalqın etnopedaqogikası, psixologiyasından və yazılmamış qanunlarından süzülüb gəlir. Deyilənlərdə xalqımızın adətləri özünü tam mənasıyla büruzə verir. Belə ki, doğrudan da qızlar məhz ana ilə daha yaxın təmasda olur, onlardan görüb-götürür. Oğlanlar isə atalarının yetirməsi kimi adətlərə, dədə-baba qaydalarına müvafiq hərəkət edərək qonaqpərvər, səxavətli və əliaçıq olmalıdırlar. Əsrlər boyu hökm sürən patriarxal ailə qaydalarına əsasən qızdan fərqli olaraq oğul ocağın qoruyucusu sayılmışdır.

Atalar sözü adlandırdığımız hikmət dünyasında nəinki el ağsaqqallarının, qocaların, eləcə də nənələrimizin, ağbirçəklərimizin və müdrik el qadınlarımızın dəyərli fikirləri də heç şübhəsiz, yer almaqdadır. Çünki ailə münasibətləri ilə bağlı bir sıra maraqlı söhbətlər bilavasitə onların müşahidələri sayəsində ərsəyə gəlmişdir. Xüsusən onların illərlə qazandıqları təcrübə nəticəsində dilə gətirdikləri kəlamlar qəti qərarlaşmış hikmət kimi gündəlik həyatda sınıanaraq öz təsdiqini tapmışdır.

Mərasimlərlə əlaqədar yaranan atalar sözləri ailənin qurulması ilə bağlı kəlamlarda özünü büruzə verir. Adətlərimizin icra olunduğu ən maraqlı məqamlardan biri nikahagirmə vasitəsi olan toy mərasimidir. Nikaha verilən yüksək

qiymət “Ailənin özülü nikahdan başlayır” atalar sözündən bəlli olur [1, s. 120]. Bu fikir qurulacaq yeni ailəyə verilən yüksək dəyərin göstəricisi kimi deyilmişdir. Məlumdur ki, nikahın qeydə alınması toy mərasimi vasitəsilə həyata keçirilir. Toy mərasimi icra olunduqdan sonra nikaha girənlərin ailə içərisində ictimai vəziyyəti bir qədər dəyişir, yeni bir ailənin təməli qurulur. Nikahla nəsillərin davamı təmin olunmuş, təsərrüfat həyatı inkişaf etdirilmişdir. Nikaha girmə forması olan toy özü bir mərasim kimi müxtəlif zəruri mərhələlərdən (qızbəyənmə, ağızarama, elçilik, nişan, xənayaxdı, toy) keçmişdir.

Ailənin qurulmasında tarixən nikahagirmə forması olan toy mərasiminin və onun bərabərində icrası zəruri sayılan adətlərin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bununla bağlı atalar sözlərində ilkin mərhələ olan qızın bəyənilməsi ilə bağlı məqamlar yer alır. Gələcək ailə həyatının qurulmasında əsas məsələlərdən biri məhz gəlinliyə namizədin seçilməsidir. Bu vacib məsələ kimi ailənin evlilik planlarında hər bir dövr üçün əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Belə ki, hər bir ailə öz daxili qaydalarına uyğunlaşa biləcək, evin tələblərinə uyğun şəkildə davranacaq və əsli, nəsli öz səviyyələrinə müvafiq olan bir qızı özlərinə gəlin seçməyi əsas şərt hesab etmişdir. Bu xüsusda da məhz belə atalar sözləri yaranmışdır: Ailənin səadəti yüz ölçüb bir biçməkdədir. Ailədə yanılmaq yamanlıq gətirər. Ailənin üzuağlığı namusdur. Anası halal olanın balası da qanan olar [1, s. 120]. “Qızın isməti – atanın dövləti!” [2, s. 73]. El-obada gözəlliyi dillərə düşən qızlar haqqında deyirlər ki, “qızılquş əldə gəzər, gözəl qız dildə” [2, s. 317]. Bundan əlavə, “anasına bax qızını al, qırağına bax bezini al” el sözü dillər əzbəri olmuşdur. Bənzər atalar sözləri gürcü dilində də vardır [14, s. 396]. Bu cür atalar sözlərində ananın ailədəki əhəmiyyətli rolu ön plana çəkilir. Belə də deyirlər ki, analı qızın özü böyüyər, anasız qızın sözü [5, s. 172]. İraqın Kərkük əyalətində yayılan atalar sözləri Azərbaycan mühiti ilə eynilə səsləşir. Belə ki, onlarda da belə bir məsələ var: “Nənəli (analı) qız bəlli qız, nənəsiz qız dəlli qız” [8, s. 219]. Qızların mehriban, güləruz və şirindilli olması hər zaman təqdir edilən xüsusiyyət olmuşdur. Ona görə də el içində deyilir ki, “Ərə gedən qızların dili altında qənd gərək, Qayınanalı gəlinin dili altında fənd gərək” [2, s. 68-69]. Burada gəlinin üzərinə düşən məsuliyyət və ona olan tələbkərlilik özünü bütün aydınlığı ilə büruzə verir. Yəni gəlin şirindilli və ağıllı olmalıdır ki, qayınana könülünü fəth edə bilsin, evini sonunadək idarə etsin.

Bu bir həqiqətdir ki, “insanların həyatında mühüm hadisə olan toy yeni ailə həyatının başlanğıcını qoyur. Ayrı-ayrı ailələrin üzvləri bir ailədə birləşərək yeni həyat qururlar. Əsrlər boyu yaşayıb, müasir dövrümüzdə də icra olunan toy xalqın minilliklərdən gələn arzu və istəklərini özündə əks etdirən, zəngin adət və ənənələri qoruyub saxlayan el şənliyidir. Hər bir xalqın tarixi inkişafından asılı olaraq müxtəlif toy adətləri mövcuddur ki, onlar da zəngin və rəngarəngdir. Müxtəlif xalqlar arasında mövcud olan toy adətlərinin özündə bir sıra oxşar və fərqli cəhətlər vardır” [4, s. 79].

Toy mərasimində icra olunan ayinlərimiz barədə məlumatlandığımız atalar sözləri tarixi keçmişimizin və bu günümüzün etnoqrafik baxımdan əhəmiyyətli canlı səhifələrini göz özündə əks etdirir, real həqiqətləri, ailə məişətində uzun əsrlərdən bəri kök salan müxtəlif adət və ənənələri bütün aydınlığı ilə işıqlandırır. Məsələn, “çalğı toy yerinin yaraşığıdır”, “çalğısız toy olmaz”, “toy bəzəyi xonçadır”, “toyunda xəlbir ilə su daşım”, “desələr ki, göydə toy var, arvadlar nərdivan axtarar” [2, s. 117-118]. Bundan əlavə, “Xeyir iş yerdə qalmaz”, “xeyir işi saxlamazlar”, “kasıbın toyunda gecə qısa olar” kimi atalar sözləri də mövcuddur [2, s. 247-251]. Burada bilavasitə xalqımızın çoxəsrlik el adətləri şərh olunur. Yəni ümumxalq yığıncağına çevrilən toylar çalğının müşayiəti ilə keçirdi, xonça bəzəmək mərasimin əsas vasitələrindən biri idi, xeyir işdə el köməyi olduğu üçün onun yerdə qalmadığı qeyd edilir, indi də ailələr xeyir işi çox uzatmırlar ki, araya başqa iş düşməsin və o, uğurla başa vurulsun. Azərbaycan toylarında yardımlaşma mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu yardımlaşma əsrlər boyu xalq arasında bir ənənəyə çevrilmişdir. Belə ki, “toy mərasimlərindəki yardımlar əsasən üç formada olmuşdur: mənəvi, maddi və fiziki yardım. El şənliyi adını almış toy adından göründüyü kimi, el gücünün nümayişi demək idi” [11, s. 156]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan xalqının əsrlər boyu həyata keçirdiyi qarşılıqlı yardım formaları orta əsrlərdə və sonrakı dövrlərdə belə cəmiyyətin xarakterik xüsusiyyətini təşkil etmişdir. Qarşılıqlı yardım formaları həyatın müxtəlif sahələrini (təsərrüfat, tikinti, toy və yas mərasimi və s.) əhatə etmişdir. Bir ənənə halını almış yardımlaşma “el gücü-sel gücü”, “el bir olsa, dağ oynadar yerindən” fikrində öz təsdiqini tapmışdır. El gücünün qüdrətini təsdiq edən atalar sözləri bunlardan ibarətdir: “birlik olmayan yerdə dirilik olmaz”, “birlik harada, dirilik orada”, “qüvvət birlikdədir” və s. [2, s. 19]. El köməyi adəti olan ortaqlıq barədə maraqlı fikirlər çoxdur. Onlardan bəzilərini təqdim edirik: “ortaq çox olduqca ziyan az olar”, “ortaq öküzdən tək buzov yaxşıdır”, “ortaqlı toyuqdan tək yumurta yaxşıdır”, “öküz öldü, ortaq ayrıldı” və s. [2, s. 246].

Atalar sözləri mahiyyətində hansı fikri daşdığını bütün açıqlığı ilə göstərir. Onlar real həyat hadisələri nəticəsində ortaya çıxan fərqləndirici xüsusiyyətə malik olmaqla, özündə bir məzmun daşıyan qısa konkret şəkildə təqdim olunan müvafiq vurğudur, bir eyhamdır. Aydın məsələdir ki, atalar sözləri xalqımızın adət və ənənələrini, tərbiyə sahəsindəki əhəmiyyətli nəsihətlərini, etnopsixologiyasını özündə ehtiva edir. Onlarda ağsaqqallıq və ağbirçəklik institutu ilə bağlı məqamlara rast gəlmək mümkündür.

Ağbirçəklərə və ağsaqqallara, ata və anaya verilən qiymət aşağıdakı atalar sözlərində bütün açıqlığı ilə belə əks olunmuşdur: Ağsaqqal olan yerdə urvat, ağbirçək olan yerdə mürvət olar. Ailə səadəti ağsaqqaldan keçər. Anadan keçən adından da keçər. Anadan keçən arından da keçər, urvatından da. Ailədə anaya hörmət atadan keçər. Ana laylası övlad dünyasıdır [1, s. 119-120]. Belə atalar sözləri bütövlükdə böyüklərə hörmət-izzəti və mərhəməti özündə ehtiva edir.

Onlar vasitəsilə böyüklərə münasibətdə kiçiklərin həssaslıqla yanaşması bir ümdə vəzifə kimi tövsiyə olunur. Böyüklərin nəsihətlərindən ibrət dərsi almaq, onlara qarşı hörmətsizlik göstərməmək, onlardan bütün məsələlərdə (söhbətdə, yeməkdə, yolda gedərkən və s.) irəli keçməmək Azərbaycan xalqının yazılmamış ədəb qaydalarıdır. Bu da öz növbəsində kiçiklərdən müəyyən məsuliyyət və ciddiyyət tələb etdiyini göstərən xüsusiyyətlərdir.

Bildiyimiz kimi, “ağsaqqalın ailə məişətində rolu özünü daha qabarıq göstərir. Ağsaqqal şənliyini, elini, obasını, ailəsini, nəslini, tayfasını yaxşı tanıyır, kimin kim olduğunu aydın dərk edir. Ona görə də ailə qurmaqda ağsaqqallar həmişə məsləhət yeri olub, öyüd-nəsihəti dinlənilib, qəbul edilibdir. Nişanda onun fikri öyrənilib və məclisin başında əyləşibdir. Xeyir-duası qəbul edilibdir. Bir çox hallarda toyda toy babası olub, məclis aparıbdır” [12, s. 123]. Tərbiyə sistemində ağsaqqalların və ağbirçəklərin yeri böyükdür. Bununla əlaqədar xeyli atalar sözləri vardır ki, onlardan bəzilərini təqdim edirik: Ağsaqqal sözünü axıra saxlar. Böyük danışanı kiçik götürər. Böyük sözünə baxmayan, böyürə-böyürə qalar. Böyüklərlə böyük ol, kiçiklərə göstər yol. Böyüyə hörmət elə, sən də böyüyəcəksən. Böyüksüz evdə xeyir-bərəkət olmaz (2, s. 25; 79). Çox bilib az danışmaq igidin yaraşığıdır [2, s. 326].

Qonaqların hörmətlə qarşılanması və yola salınması bütün dövrlərdə Azərbaycan xalqının ümdə vəzifəsi hesab olunmuşdur. Məlumdur ki, “xalq öz həyatının canlı lövhələrini, məişət tərzini qonaqpərvərlikdə yaşatmış və onu davam etdirməyə çalışmışdır. Qonaqpərvərliyin mahiyyətində dostluq, səmimiyyət, şəfqət, mehribanlıq, ehtiyacı olana əl tutmaq, yardım etmək kimi yüksək insani keyfiyyətlər durur. Bu kimi keyfiyyətlər müəyyən adət və ənənələrin icrası və davranış qaydalarında öz əksini tapır. Bu isə ev sahibinin mənavi-əxlaqi keyfiyyətlərinin aynasıdır. Azərbaycanda qonaqpərvərlik adəti hər zaman ən mükməl şəkildə yerinə yetirilmişdir” [3, s. 11].

Qonaqlara hörmətlə bağlı xeyli atalar sözləri vardır. Azərbaycanın qonaqpərvərlik adəti atalar sözlərində belə əks olunub: “evin yaraşığı uşaqdır, süfrənin yaraşığı qonaq” [2, s. 84], “ayaqla gələn qonağı atla yola salarlar” [2, s. 172]. Nəsillərdən-nəsillərə keçib, əsrlərin sərhədini aşan müdrik atalar sözlərində qonaq və ona hörmət barədə belə deyilir: “Qonaq bərəkət gətirər. Qonaq səvənin süfrəsi boş olmaz. Qonaq süfrənin yaraşığıdır. Qonaq evin gülüdür. Qonağa da qurban olum, gəldiyi yollara da. Qonağın ruzisi özündən qabaq gələr. Qonaqsız ev – susuz dəyirman. Gəlmək qonaqdan, yola salmaq ev yiyəsindən” [2, s. 91-92]. Bir də atalar sözlərində belə qeyd olunur ki, “özgə evində qonaqdan borc istəməzlər” [2, s. 333]. Bu qonağa hörmətlə bərabər, həmçinin xalqın dünyagörüşündən gələn keyfiyyət kimi müəyyən davranışlara riayət olunmasını zəruri sayan el adətinin təzahürüdür. Qonaqla əlaqədar belə də deyilir ki, “yeyilənim yeyilir, qonağım küsülü gedir” [2, s. 198]. Burada yeyib-içməyin qonaqlıqda əsas şərt olması vurğulanır.

Azərbaycan xalqının gündəlik məişətində tarixən ənənəvi olaraq qonşuluq münasibətləri formalaşmış və saxlanılmışdır. Qonşuluq münasibətlərinin təməlində tarix boyunca yardımlaşma, əl tutma və arxa durmaq kimi xüsusiyyətlər dayanmışdır. Bu münasibətlərin əsrlər boyu davam etdirilməsi bir adət şəklini almışdır. Qonşular yaxınlıq dərəcəsinə görə müxtəlif olur. Xəstəlik zamanı əl tutan yaxın qonşu olur. Bütün dövrlərdə elçilik, nişan, xınayaxdı və toy mərasimlərinin əsas iştirakçıları heç şübhəsiz, yaxın qonşular olmuşdur. Bununla bərabər, qonşular dəfn mərasiminin də düşdüyü ailələrə öz yardım əllərini uzadır, yas düşən evi mütəmadi ziyarət etməklə, onun kədərinə şərik olduqlarını bildirməklə dərini azaltmağa çalışırlar. Odur ki, xalq qonşuluq münasibətlərini atalar sözlərində əbədləşdirərək belə deyib: Anam-bacım kimdir? – Yaxşı qonşum! [2, s. 72] Bundan əlavə “Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər”, “Qonşu iti qonşuya hüzməz”, “Qonşu odundan çıraq yanmaz”, “Qonşu payı qarın doyurmaz”, “Qonşu paxıl olmasa, bağ çəpəri neylər?”, “Qonşu toyuğu qonşuya qaz görünər!”, “Qonşu çörəyi qonşuya borcudur”, “Qonşuda bişər, bizə də düşər”, “Qonşuya ümid olan şamsız yatar”, “Qonşunun qızı idim, indi oldum ev qızı, ev gəlini”, “Qohumun kimdir? – Yaxşı qonşum”, “Evdə bişməyib, qonşudan gəlməyib”, “Evində olmayanda qonşuya gedərsən, qonşuda olmayanda hara gedərsən?”, “Xeyir dilə qonşuna, xeyir gəlsin başına!” kimi atalar sözləri də əsrlərin sərhədini keçərək bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır [2, s. 93-94].

Qonşuluq münasibətləri əsrlərlə davam etmiş sonrakı dövrlərdə də qorunub saxlanılmışdır. Bu münasibətlər mahiyyətində mehribançılığı ehtiva etdiyinə görə “qohumluq və qonşuluq münasibətlərində yığılıb bir yerdə görüşüb söhbət, hər hansı uzaq səfərdən qayıdan şəxsin görüşünə gəlmək və s. məqamlar mühüm rol oynayır. C.Məmmədquluzadə xalqın mənəvi birliyinin formalaşmasında əhəmiyyətini Məmməd həsən əminin dili ilə belə izah edir: “görüşməyin hər halda mənfəəti var. Çünki görüşmək olmasa, ortalıqdan mehribanlıq götürülər”. Müəllifin “Kişmiş oyunu” əsərində isə biz qohumluq və qonşuluq münasibətlərinin başqa bir təzahürünün – kənd camaatının qış gecələri kəndin ağasının və ağsaqqallarının Bala Sultanın tövlə otağına yığılıb söhbətləşdiyinə, müxtəlif məsələləri müzakirə etdiklərinin şahidi oluruq” [15, s. 104]. Deməli, qonşuluq münasibətləri orta əsrlərdə olmuş və sonrakı dövrlərdə də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır.

Aydındır ki, “etnoqrafiya ailəni evlilik-valideynlik-qohumluq vəhdətində götürür. O, bu vəhdəti ailənin həyat tərzinin etnik xüsusiyyətləri, adət və ənənələri prizmasından həll edir. Etnoqrafiya ailə məişətinin keçmişdə özünəməxsusluğunu, ailə qanunlarının ötürülməsini, həyat təzi formalarının çoxşəhəlililiyini bilavasitə ailənin qurulmasında tarixi-etnik rəngarəngliliyi, böyüklərin və kiçiklərin rollarının qarşılıqlı razılaşdırılmasını, qadın və kişinin, valideynlər və uşaqların ailədaxili davranış stereotiplərini və s. təhlil və təsvir edir” [21, s. 22]. Əlbəttə, burada hər bir xalqın qət etdiyi tarixi inkişaf yolunu və psixoloji baxımdan münasibətini, dəyərləndirmə və yanaşma xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Azərbaycan xalqı tərbiyə sistemində minilliklər boyu müəyyən ənənəyə sadıq qalmışdır. Tərbiyə üsul və vasitələri məhz uzun müddət sabit qalan adət və ənənələrə müvafiq şəkildə qurulmuşdur. Azərbaycan xalqının ailə münasibətlərində tərbiyə məsələləri mühüm rol oynamışdır. Xüsusən oğlanlara münasibətdə fiziki tərbiyəyə diqqət yetirilmişdir. Hələ uşaq yaşlarından oğlanlar müxtəlifməzmunlu oyunlar oynamış, böyükləri igidlik meydanlarında izləmiş, onlardan at minməyi, qılınç oynatmağı, ox atmağı və s. öyrənmişlər. Aşağıdakı atalar sözündə bu xüsusiyyət öz əksini tapmışdır: oğul on iki yaşında yəhərli atda gərək [2, s. 230]. Buradan açıq-aydın görünür ki, qədim zamanlarda dədə-babalarımız on iki yaşında oğlanı uşaq gözündə deyil, at belində möhkəm dura biləcək igid kimi görmüşlər.

Tərbiyənin müvəffəqiyyəti ailədə əsas götürülən prinsiplərin zəruri şərt kimi qəbul olunması və hər üzv tərəfindən tanınmasından, yekdil qərarın alınmasından çox asılıdır. Bu sadalananlara ciddi surətdə riayət olunması, hərtərəfli düşünülmüş şəkildə yanaşılması, zəruri şərt hesab olunur. Burada həmçinin mövcud cəmiyyət qanunlarının yönləndirilməsi də nəzərə alınmalıdır [10, s. 192].

Azərbaycan xalqının adət və ənənələrindən doğan xüsusiyyətlər özünü ailə tərbiyəsində də büruzə verir. Ailə tərbiyəsi ilə bağlı atalar sözləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onlarda ananın və atanın əvəzsiz rolu yüksək dəyərləndirilir. Ananın ailə daxili vəhdətdə mühüm rolunu danılmazdır. H. Quliyev ailə münasibətlərini tədqiq edərkən tərbiyə məsələsinə ötəri yanaşaraq bunun ailədə tamamilə ananın öhdəsinə düşdüyünü qeyd edir [18, s. 33]. Ailənin birliyinin qorunub saxlanılmasında ana bağlayıcı qüvvədir. Bütün dövrlərdə ananın təmkini, dözümlü və əməksevərliyi hesabına ailə daxili birlik uzun müddət qorunub saxlanıla bilmişdir. Bu baxımdan da ailənin bütün məsuliyyəti, demək olar ki, ananın üzərinə düşür, o həmişə ailə bağlarının mənbəyi və mərkəzi qüvvəsi olmaqla mənəvi tellərlə ailəyə daha sıx və dərinlən bağlı olan bir varlıqdır. Çünki ana bətnində övlad dünyaya gətirir, öz həyatı ilə bərabər, yeni bir insan həyatına da cavabdeh olur. O, övladının doğulduqdan sonra gələcəyi üçün də daim narahatlıq keçirir və bu yolda xeyli əziyyət çəkir. Məsuliyyəti bütün aydınlığı ilə dərk edən ana ülvə bir varlıqdır. Elə buna görədir ki, ana ilə bağlı çoxlu atalar sözləri vardır: “ana bala ucundan canını oda yaxar”, “ana evin dirəyidir”, “ana qəlbi kövrək olar”, “ana səbri böyükdür”, “ana ürəyi – dağ çiçəyi”, “anılı quzu – xınalı quzu”, “yanan da ana, yaman da ana” və s. [2, s. 71; 72]. Başqaları tərəfindən anaya qarşı nalayiq söz eşitmək, onu kiminsə xor görməsi xalqımız üçün böyük təhqir sayılmışdır. Belə hallar ən ağır cəzayla nəticələnmişdir.

Cəmiyyətin təməlini təşkil edən ailədə bu müqəddəs yuvanın üzvləri olan ana ilə bərabər, həmçinin atanın da rolu böyükdür. Ailəni və onun şərəfini hər şeydən yüksək tutan ata evin arxası və dayağıdır. Ana ilə bərabər, o da haqqı ödənilməyəcək varlıqdır. Onların zəhmətinin əvəzini heç vaxt vermək mümkün deyildir. Ata ailənin şərəf, ləyaqət və heysiyyətinin keşikçisi olmaqla bərabər, həmçinin ailədaxili intizamın tənzimləyicisidir. Övladına olan sonsuz məhəb-

bət, qayğı, şəfqət və mərhəmət onun ailənin bir mühafizəçisi olmasını da şərtləndirmişdir. Atanın ailədəki mövqeyi anadan bir az fərqlidir. O da ailənin xeyri üçün çalışır. Lakin ondakı zəhm, nüfuz və zabitə uşaqlarla onun arasında müəyyən məsafənin olmasını gərəkli edir. Əslində ailə daxilində böyükələr tərəfindən yaradılan mühit bunu tələb edir. Atanın simasında uşaqlar həlledici fikrin sahibini, hörmətli adamı və eyni zamanda, evin maddi təminatçısını görürlər [10, s. 177-178].

Ata-oğul münasibətləri aşağıdakılarda aydın görünür: “Ata malından mal olmaz, özün qazanmaq gərək”, “Ata olarsan, ata qədrini bilərsən!”, “Ata olmaq asandır, atalıq eyləmək çətin!”, “Ata haqqı övlada mirasdır”, “Atadan qalan mal yanan şama bənzər, əriyib qurtarar”, “Atalar nə əkilər, oğullar onu biçiblər”, “Ata gözdür, oğul onun işığı”, “Atana hörmət elə, oğlun da sənə hörmət edər”, “oğul bəd övlad olsa, öldürər dərd atanı” və s. [2, s. 72-74].

Əsrlər boyu bu bir adət halını almışdı ki, orta əsrlər boyunca ailələrdə qız-bəyənmə və elçilik zamanı evlənəcək olan tərəflərin fikri ən sona (yəni, nikah bağlanan zaman molla soruşanda) qalırdı. Burada aparıcı fikir sahibi evin böyükələri olurdu. Bundan əlavə bir ənənə olaraq uşaqlara ad qoyulan zaman keçirilən mərasimdə onun ata-anasının rəyi əhəmiyyət kəsb etmirdi. Adı körpəyə baba və nənənin qərarı əsasında qoyurdular. Bu səpkili nümunələri çox misal gətirmək olar. Bir sözlə, ailələr daxilində patriarxal münasibətlər hakim mövqə tuturdu.

Xalqımız təməli adət və ənənələrimiz olmaqla müəyyən ədəb-ərkan qaydaları çərçivəsində təlim və təhsilə yüksək qiymət vermişdir. Bunun üçün orta əsrlərin müxtəlif dövrlərində məktəb və mədrəsələr yaranmışdır. Onu da qeyd etmək ki, “bütövlükdə islam dünyasında, o cümlədən də Azərbaycanda müxtəlifxarakterli təhsil və təlim müəssisələri zəncirinin yaranmasını şərtləndirən əsas amillərdən biri sosial-siyasi və təsərrüfat-mədəni həyatın müxtəlif sahələrində savadlı adamlara ehtiyacın olması ilə bağlı idi. Digər tərəfdən, dini-ideoloji çəkişmələr də savadlı adamların olmasını tələb edirdi” [16, s. 244]. Burada dini və dünyəvi biliklərə yiyələnməsi üçün uşaqlara dərslər tədris olunmuş, elmin və təhsilin inkişaf etdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Alimin qanı şəhid qanı ilə bərabər tutulmuşdur. Bütün orta əsr müəlliflərinin yaradıcılığında elm və təhsilin əhəmiyyəti vurğulanaraq müəllim, usta əməyi uca sayılmışdır. Elə bununla da bağlı “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz”, “hər yazan şair olmaz” kəlməsi yaranmışdır [2, s. 343;344]. Burada hər təhsil alan adamın fitri istedadı malik olmadığı vurğulanmışdır. Bununla bərabər, belə atalar sözləri də geniş yayılmışdır ki, “hər şey ustasının əlindədir” [2, s. 348].

El içində uşaqlıqdan özünə dost seçmək bir adət halını almışdı. Bu dostluq münasibətlərində oğlanlar qardaşlıq, qızlar bacılıq qazanmışlar. Belə yaxın və səmimi münasibətlər quranlar gələcəkdə ailə həyatı qurarkən bir-birlərinin yaxın qohumları ilə evlənmə bilməzdilər. Yəni oğlanlar dostunun bacısına da öz bacısı kimi baxar, qızlar da qardaşlarının dostunu öz qardaşları bilərdilər. Oğlanlar

toylarda bəyin sağdışı, soldışı olar, qızların rəfiqələri də mərasimlərin ən əsas iştirakçıları kimi hər zaman onun yanında olardılar. Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə məişətini tədqiq edən Ə.Əliyev bu xüsusa yazır: “uşağın qırxı çıxdıqdan 5-10 gün sonra “qardaşlıq” və ya “bacılıq” adlı mərasim keçirilərdi. Məlumdur ki, xalqımız, eləcə də qonşu gürcülər arasında “qardaşlıq”, “bacılıq” olmaq adəti vardı. Əsasən ailədə tək olan oğlan uşağı 18-20 (bəzən 16-17) yaşa çatarkən şirin ünsiyyət qurub, inam bəslədiyi tay-tuşu ilə əllərini çərtib qanlarını bir-birinə qatmaqla “qan qardaşlığı”, tək qız uşağı isə bir neçə nəfərin şahidliyi ilə əhd-peyman bağlayıb “əhd” bacılığı olurdu. Belə “qardaş bacılıq” yüksək qiymətləndirilərək çox əziz tutulardı. Bu cür qiymətləndirmə özünü qardaş və ya bacılığın ailəsində yeni uşaq dünyaya gəlişində daha qabarıq göstərirdi. Belə ki, yeni doğulan uşaq oğlan olarsa, körpənin atasının qardaşlığı, qız olarsa, anasının bacılığı ağır pay-püşklə uşağı görməyə, ata-ananı təbrik etməyə gələrdi. Qardaşlığın və ya bacılığın gəlişinə düzənlənən mərasimdə ləzzətli yeməklə bəzədilmiş süfrə açılardı. 15-20 nəfərin iştirak etdiyi bu mərasimdə çox vaxt aşuqlar və ya zurnaçı dəstəsi də olardı” [22, s. 95].

Dostluq münasibətləri uzun illər davam etmiş və bununla bağlı xeyli atalar sözləri yaranmışdır. Onlarda belə deyilir: “Dost ağlar, düşmən gülər”, “Dost arası pak gərək”, “Dost başa baxar, düşmən ayağa”, “Dost daşı bərk incidər”, “Dost dostu arxa olar”, “Dost dostdan kənar olmaz, aralıqda mərdimazar olmasa”, “Dost dostdan sirr saxlamaz, dost sirrini dostu deyər”, “Dost dostu tən gərək, tən olmasa, gen gərək”, “Dost dostu dar gündə sınayar”, “Dost dostun aynasıdır”, “Dost dostun eybini üzünə deyər”, “Dost-düşmən qara gündə məlum olur”, “Dost – bir, düşmən – on bir”, “Dost ilə ye-iç, alış-veriş eləmə”, “Dost yolunda boran olar, qar olar”, “Dost yolunda əzaba düşənin el içində üzü ağ olar”, “Dost gəlişi bayram olar”, “Dost məni ansın bir çürük qoz ilə”, “Dost min isə – azdır, düşmən bir isə çoxdur”, “Dost ol – vəfalı ol”, “Dost sevinər, düşmənin gözü çıxar”, “Dostu – dost, düşməni – düşmən kimi bax”, “Dostluq düzlükdədir”, “Dostluq üç almadır: gah ikisi səndə, birisi məndə, gah ikisi məndə, birisi səndə”, “Dostluq həyat vəsiqəsidir”, “Dostluğa dağlar da, dənizlər də mane ola bilməz”, “Dostluğu birdən pozma, bəlkə bir də dost oldun”, “Dostunu mənə de, deyim sən kimsən”, “Dostun versə qum, sən onu ovcunda yum”, “Dostuna borclu olma”, “Ən böyük dövlət dostluqdur”, “İnsan dostunu-düşməni tanımalıdır”, “Yaxşı dostları qılıncla da ayırmaq olmaz”, “Yaxşı gündə düşmən gələr dost olar, igid odur yaman gündə dayansın”, “Örtülü bazar – dostluğu pozar”, “Tikə dostu olma”, “Tikə ilə dost olanlar, illər ilə kəsülü qalar”, “Doğru dost qərəzsiz olar”, “Ata dost kimi bax, düşmən kimi min”, “Barıt ilə odun dostluğu olmaz”, “Qurddan dost olmaz”, “Dar yerə min dost yerləşər, bir düşmən yerləşməz”, “Dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək” [2, s. 85-87].

Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində çoxlu pirlər mövcuddur. Xalqımız arasında pirləri müxtəlif məqsədlərlə ziyarət etmək bir ənənə şəklini almışdı. Xüsusən orta əsrlərdə müxtəlif təriqət nümayəndələrinin dəfn olunduğu məzar-

lar xalqın inanc yerinə çevrilmişdir. Sağlığında böyük hörmət və kəramət sahibi olan şeyxlər, dini məzhəb sahibləri öldükdən sonra da yad edilmiş, məzarları pənah yeri kimi qəbul edilərək ibadətə yer olmuşdur. Hətta camaat içində “ağır seyid” kəlməsi indi də işlənir. Belə seyidlərin türbələrinin xüsusi qorunması xalqın dini münasibəti ilə əlaqədardır.

M.Nemətin qeyd etdiyi kimi, “kitabələrdə əsasən “mürşid” mənasında işlənmiş ərəbcə “şeyx”, “həzrət”, farsca “pir”, azərbaycanca “baba”, “ağa” sözləri böyük ruhani alimlərə, sosial-mədəni-ideoloji mərkəzlərin rəhbərlərinə verilən ləqəblər idi” [19, s. 8]. Pirlərlə bağlı atalar sözlərində belə məqamlar yer almaqdadır: “pir mənimdir, kəramətini bilirəm”, “pirimizə daş atmayın”, “Heydərü-Səfdərdir bizim pirimiz, qırxınıza taydı bizim birimiz” [2, s. 262]. Pirlərə müxtəlif məqsədlər üçün gedən insanlar (uşağı olmayan qadınlar, xəstələr və s.) onlardan mədəd umurdular.

Müsəlmanlıqla bağlı fikirlər müxtəlifdir və onlarla bağlı qaydalar atalar sözlərində bu cür ifadə olunmuşdur: “məscid şamını yeyən pişik kor olar”, “məscidin qapısı açıqdır, itin həyasına nə gəldi”, “həsiri oğurlayıb məscidə salır”, “müsəlmanın sonrakı ağlı”, “qılinc müsəlmanıdır”, “tənbəllikdən müsəlman olub”, “namaza meyli olanın qulağı azanda olar”, “ayda ildə bir namaz, onu da şeytan qoymaz”, “anası namaz üstə imiş”, “aşı yox, rozə tutar, işi yox namaz qılar” [2, s. 261-262]. Bu göstərilənlər haqqında onu deyə bilərik ki, bu atalar sözlərinin hamısı müsəlmanlıq yayıldıqdan, islam dini qəbul edildikdən sonra müxtəlif tarixi dövrlərdə və şəraitlərdə meydana gələ bilərdi. Göstərilənlər xalqın zehniyyətində dinin necə əhəmiyyət kəsb etdiyinə göstəricisidir. Məscidin müqəddəs yer olduğunu vurğulamaq, xalqın psixologiyasında mühüm yer tutan dinlə bağlı məsələlərdə təmizliyin paklığın təbliği olunması və namazın yeri qeyd olunur. Bu məsələlərlə bağlı yanlış mövqe tutanlar tənqid hədəfi seçilir.

Atalar sözləri xalqımızın şair və yazıçıların əsərlərində də yer almaqdadır. Məsələn, dahi mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvinin yazdığı “ayağını kilimindən çox uzatma” fikri xalqımızın dilində “ayağını yorğanına görə uzat” şəklində hələ də işlənir [13, s. 159]. Bu xalqımızın təcrübəli ağsaqqallarının ailə daxilində bütün işləri planlı şəkildə qurmağın vacibliyi barədə tövsiyəsidir.

Bəşər cəmiyyəti var olduğundan bəri insanlar qabiliyyət və fərsətinə əsaslanaraq müəyyən mövqe sahibi olmuşlar. Bu xüsusiyyət öz əksini “Hər adamın öz yeri var, hər yerin də öz adamı” kəlamında tapmışdır [2, s. 341]. Göründüyü kimi, elimizin adət hüququna əsasən yaşına və statusuna görə insanlar müəyyən səviyyələrə bölünürdü.

Xalqımızın folklorunda alqışlar, dualar mühüm yer tutmuşdur. Ona görə də el-oba “Hər ağızda bir dua var” ifadəsinə inanmışdır [2, s. 341]. Bu cür atalar sözləri qədim tarixə malik olmaqla “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da yer almaqdadır. Burada deyilir ki, Oğuz bəylərinin alqışı-alqış, qarğıışı-qarğıış idi. Bundan əlavə nağıllarımızda və digər dastanlarımızda da uşaqlar bir ağzı dualı-

nın alqışı, xeyir-duası ilə dünyaya gəlirdi. Deməli, el-oba alqışlara, xeyir-dualara inanırdı.

Hər elin öz adəti olduğu kimi “hər evin bir adəti var” atalar sözü də yaşama hüququ qazanmışdır [2, s. 343]. Eyni zamanda “hər kəsə öz adəti xoş gələr” deyimini də bir həqiqətdir [2, s. 345]. Doğrudan da bütün xalqlar öz yazılmamış qayda-qanunlarına tabedir. Bəzən bizə qərribə görünən adətlər belə, başqa xalqlar üçün adidir və qəbulediləndir. Minilliklərdən bəri inkulturasıya prosesi keçən hər bir xalqın öz mədəniyyəti içərisində əriməsi prosesi baş verir. Ona görə də adət və ənənələr məhz onlara xas olmaqla özünəməxsusdur. Atalar sözlərində doğru qeyd olunur ki, “adət qanun deyil, amma qanun qədər hökmü var” və “ağrı gedər, adət getməz” [2, s. 131]. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, qanunların yaranmasında da el-oba adətləri əsas götürülmüşdür.

Beləliklə, atalar sözləri insanların yaşadıkları çoxillik həyat təcrübəsindən doğan və canlı şahidlik qazanmış vasitə olmaqla xalqın məişətində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Onlarda nağıllarda və əfsanələrdə olduğu kimi, müxtəlif aldatmalar, real gerçəklikdə olmayan şeylərin təsviri yoxdur. Atalar sözlərində təqdim olunan müdrikanə fikirlər həyatın özündən, insanların çoxillik müşahidələrindən əldə olunan ağıllı bir yekundur, çıxarılan dərstdir, nəticədir. Onlarda xalqımızın minilliklərdən üzü bəri gələrək mühafizə etdiyi adət və ənənələrini əks etdirən məqamlar yer almaqdadır. Xalqların həyatı, keçmişinin bərpası, onların həyatında baş verən hadisələrin səbəb və nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində adət və ənənələr üstünlük təşkil edir. Xalq mədəniyyətinin ənənəvi xüsusiyyətlərinin, inam və etiqadların öyrənilməsi, bir sıra məsələlərin bilavasitə tədqiqi istiqamətində atalar sözləri müəyyən qədər yardımçı olur. Onlar mövcud adət və ənənələrimizə işıq tutur. Məqalədə atalar sözlərinin yarandığı dövrlər və tarixi mühitin nəzərə alınmasının zəruriliyi gözəndən keçirilir. Minilliklər boyu mövcud olan əlaqə zənciri və münasibət tərzini nəzərə alınır.

ƏDƏBİYYAT

1. Xalqımızın deyimləri və duyumları / Top. Həkimov M.İ. Bakı: Maarif, 1986, 392 s.
2. Atalar sözü / Top. Ə.Hüseynzadə. Bakı: Yazıçı, 1981, 336 s.
3. Bünyadova Ş. Azərbaycan qonaqpərvərliyi. Bakı: Elm, 2005, 152 s.
4. Bünyadova Ş. Nizami və etnoqrafiya. Bakı: Elm, 1992, 156 s.
5. Azərbaycan folklor antologiyası. 1 kitab, Bakı: Az.SSR EA, 1968, 290 s.
6. Oğuznamə. Bakı: Yazıçı, 1987, 223 s.
7. Kitabı Dədə-Qorqud. Bakı: Azərnəşr, 1962, 176 s.
8. Paşayev Q. Seçilmiş əsərləri: 7 cildə. II c., Bakı: Təhsil, 2012, 536 s.
9. Şükürov A. İslam, adət və ənənə. Bakı: Azərnəşr, 1981, 76 s.
10. Bünyadova Ş. Orta əsr Azərbaycan ailəsi. Bakı: Elm, 2012, 384 s.
11. Məmmədova İ. Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formaları. Bakı: Elm, 2011, 216 s.

12. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 silddə. III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
13. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: Elm, 1981, 374 s.
14. Rusieşvili M., Gözpınar H. Türk ve gürcü ata sözlerinde çocuklar / Güney Kafkasya halkları Dil-tarix-kültür ilişkileri uluslar arası bilgi şöleni bildiriler. Ordu, 2011, s. 395-404.
15. Əliyeva M. C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında xalq məişəti. Bakı: MBM nəşriyyatı, 2010, 174 s.
16. Əhməd Ə. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2012, 368 s.
17. Quliyev R. Sosiologiya: nəzəriyyə və tədqiqat metodologiyası. Bakı: Siyasət, 1995, 424 s.
18. Quliyev H. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri. Bakı: Elm, 1986.
19. Nemət M. Azərbaycanda pirlər. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 210 s.
20. Садохин А.П. Грушевицкая Т.Г. Этнология. Москва: Академия, 2001, 304 с
21. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. Москва: Изд-во МГУ: Изд-во Международного университета бизнеса и управления («Братья Карич»), 1996, 304 с.
22. Əliyev Ə. XIX-XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə məişəti. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 156 s.

Ширин Бунядова

ОТРАЖЕНИЕ ОБЫЧАЕВ И ОБРЯДОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА В ПОСЛОВИЦАХ

Пословицы всех народов мира передают одни и те же типовые ситуации, имеют сходное логическое содержание, различаясь лишь образами (детальями, реалиями), с помощью которых передается логическое содержание. Они, как и афоризмы, обладают прямым или переносным планом выражения. Пословицы обозначают философское обобщение, вошедшее в язык, как из фольклора, так и из других источников. Пословицы обладают очень ярким качеством. Они выражают не только мысли, мировоззрение и нравы народа, но в том числе и быт. В пословицах азербайджанского народа отражены элементы хозяйства, материальной и духовной культуры, а также семейного быта. В статье исследуются обычаи и обряды, которые отражены в пословицах нашего народа.

Ключевые слова: *Азербайджан, этнография, пословицы, обычаи, обряд.*

Shirin Bunyadova

**REFLECTION OF CUSTOMS AND TRADITIONS
OF THE AZERBAIJAN PEOPLE IN PROVERBS**

Proverbs of all nations pass the same typical situations, have a similar logical content, differing only in the images (details, realities), through which the logical content is delivered. They, like the aphorisms have a direct or portable plane of expression. Proverbs to a situation contains moral or philosophical generalization entered the language as from folklore, and from other sources. Proverbs has a very bright quality. They express not only ideas, attitudes and habits of the people, but also their everyday life. Elements of the economy, material and spiritual culture, as well as family life are reflected in proverbs of the Azerbaijan people. Customs and rituals, which are reflected in proverbs of our people, are investigated in the paper.

Key words: *Azerbaijan, ethnography, proverbs, custom, ceremony.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Qadir Qədirzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2015, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2015, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2015, № 1

AZƏRBAYCAN DİLİ

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ebulfezamanoglu@yahoo.com

TÜRK ALİMİ İSMAYIL HİKMƏT VƏ ONUN ƏDƏBİ-ELMİ İNKİŞAFIMIZDA ROLU

Bakı Dövlət Universiteti qurulduğu ilk illərdə bu universitetdə kadr çatışmazlığı var idi. Bu ehtiyacı təmin etmək üçün xarici ölkələrdən bir sıra tanınmış elm adamları bu tədris ocağında dərs deməyə dəvət edilmişdi. Onlardan biri də Türkiyədən dəvət olunmuş ədəbiyyat professoru İsmayıl Hikmət Ərtaylan olmuşdur. 1923-1927-ci illər arasında Bakıda yaşayıb müxtəlif ali məktəblərdə türk ədəbiyyatı tarixi dərslərini tədris edən İsmayıl Hikmətin yazdığı irihəcmli "Türk ədəbiyyatı tarixi" və "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" adlı dərslik-monoqrafiyaları o dövrdə uzun müddət tədqiqatçıların stolüstü kitabı olmuş və ədəbiyyatşünaslığımızın inkişafı tarixində mühüm rol oynamışdır. Məqalədə İsmayıl Hikmətin ədəbiyyat tariximizdə mühüm yer tutan elmi əsərləri tədqiq və təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *Türkiyə, Azərbaycan, ədəbiyyat tarixi, XIX əsr.*

Məlumdur ki, tarixən türk dünyasında, xüsusilə Türkiyə və Qafqaz arasında qardaşlıq əlaqələri qarşılıqlı şəkildə davam edirdi. Bu xalqlar özünü bir neçə dövlətin ərazisində məskən salmış bir millət olaraq görürdü. Bu Turan birliyi xüsusilə XX əsrin əvvəllərində daha geniş vüsət almışdı. 1915-ci il Çanaq-qala döyüşlərində Azərbaycan türklərinin qardaşlarının sırasında düşməyə qarşı vuruşması, şəhid düşməsi, Osmanlı əsirlərinə Azərbaycan türklərinin qardaşlıq köməyi, Nuru paşa başçılığı ilə İslam ordusunun 1918-ci ildə 15 sentyabrda erməni-rus qüvvələrindən Bakını azad etməsi, paytaxtın xilas edilməsi və s. Eyni ilə M.Şahtaxtının İstanbuldakı fəaliyyəti, Hüseyn Cavidin İstanbul universitetində təhsil alması və s. Bu dövrdə türk ziyalıları Azərbaycanda maarifin, təhsilin, mətbuatın inkişafında da yaxından iştirak etməkdə idilər. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Anadolu örnəyində ortaq türk dili formalaşmaqda idi. Görkəmli ədəbiyyatşünas, türkoloq Fuad Köprülünün tez-tez Bakı Universitetinə dəvət olunması, burada silsilə mühazirələr oxuması belə faktlardandır. Həmin dövrdə Azərbaycanda türkçülüyn inkişafında böyük xidmətləri olan, 4 ilə

qədər burada yaşamış türkoloqlardan biri də İsmayıl Hikmət idi. Bu türk sevdalısı, maarifpərvər insan haqqında gənc oxucularımızın nisbətən az məlumatı olduğundan İsmayıl Hikmət haqqında bir az geniş bəhs etmək istəyirik.

İstanbulda anadan olmuş İsmayıl Hikmət (1884-1967) orta və ali təhsilini də orada almış, məşhur Qalatasaray liseyində oxumuşdur. İstanbuldakı Mülkiyə məktəbində ali təhsil almışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas ali təhsilini başa vurduqdan sonra bir müddət oxuduğu Qalatasaray liseyində və Robert kollecində ədəbiyyat müəllimi işləmişdir. İsmayıl Hikmət bunun ardınca Xarici İşlər Nazirliyində işə düzəlmiş, bir neçə il burada mətbuat idarəsində çalışdıqdan sonra Azərbaycan hökumətinin müəllim kadrlarına ehtiyacını Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətinə bildirməsi ilə əlaqədar Maarif nazirliyi tərəfindən bir neçə illiyinə Azərbaycana göndərilmişdir. 1923-cü ilin aprelindən 1927-ci ilədək Bakı Universitetində, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda, eyni zamanda Teatr məktəbində pedaqoji işlə məşğul olmuş, Türk ədəbiyyatı, Dünya ədəbiyyatı və sənətşünaslıq fənlərini tədris etmişdir [1, s. 45]. 1924-cü ildə Azərbaycan Universitetinin ədəbiyyat fakültəsinə dekan təyin olunmuşdur [2, s. 8]. Tədris işində qazandığı müvəffəqiyyətlər yüksək qiymətləndirilərək ona universitetin elmi şurası professor elmi adını vermişdir (iyul 1927). Elə həmin ildə professor dissertasiyasını nəşrə təqdim etmişdir. Alimin 1928-ci ildə Bakıda çap olunmuş ikicildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabı öz elmi sanbalına görə görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabından sonra ən qiymətli tədqiqat əsəri kimi diqqəti cəlb edir. İ. Hikmət Bakıda fəaliyyət göstərərkən Özbəkistan, Türkmənistan, Dağıstan, Krım, Kazan kimi mədəniyyət mərkəzlərində olmuş, kitabxanalarda işləmiş, gələcəkdə meydana çıxacaq türk dünyası ədəbiyyatı kitabları üçün zəngin material toplamışdır. 1927-ci ilin dekabr ayında Türkiyəyə qayıtdıqdan sonra bir müddət Kıbrısdə, sonra Əfqanıstanda tədris işlərində əmək vermişdir. Kabildə gecə universiteti təşkil etmişdir. Nəhayət, 1943-cü ildən etibarən İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində professor olaraq fəaliyyətə başlamış, təqaüdə ayrılana qədər (1960) burada tədris işi ilə məşğul olmuşdur. Şeir yaradıcılığı ilə fəaliyyətə başlayan İsmayıl Hikmətin hekayə, dram və romanları da vardır. Yaradıcılığının ilk dövrlərində yaxın dövr ədəbiyyatının tədqiqi ilə, daha sonra ədəbiyyat tarixi və türk dünyası ədəbiyyatı sahəsində ortaya qoyduğu qiymətli əsərlərlə türk filologiyası tarixində mühüm yer tutmuşdur. Bu baxımdan görkəmli ədəbiyyatşünasın “Cağatay ədəbiyyatı” (1937), “Lütfi divanı” (1960), “Babür şah: həyatı və əsərləri” (1966), “Risaleyi-Sultan Baykara” (1945), “Cəm Sultan: həyatı və əsərləri” (1951) kimi əsərləri Orta Asiya türk ədəbiyyatının tədqiqində böyük əhəmiyyətə malikdir və onun böyük ideallara, türkçülük məfkurəsinə xidmət etməsinin əyani bir göstəricisidir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin “Vərqa və Gülşə”, “Yusif və Züleyxa”, Bir Azərbaycan şairinin divanı kimi nümunələrini ilk dəfə İstanbulda nəşr etdirməsi böyük alimin türk dünyasına böyük xidmətlərindən xəbər verir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hələ Bakıda işləyərkən

1928-ci ildə burada nəşr etdirdiyi ikicildlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi də bu siyahını zənginləşdirən nümunələrdən biridir.

Məlumdur ki, elmi türk ədəbiyyatçılığının banisi Fuad Köprülüdür. Fuad Köprülü ədəbiyyat tarixini mədəniyyət tarixi ilə vəhdət halında nəzərdən keçirmiş, ədəbi şəxsiyyəti əsas götürməklə yanaşı onun yetişdiyi mühitə, dövrün sosial-siyasi şərtlərinə də diqqət yetirməyi vacib saymışdır [4, s. 23]. Bu metodologiyayı əsas götürən İsmayıl Hikmətin 1925-26-cı illərdə Bakıda ayrı-ayrı cildlər olmaqla 4 cild halında nəşr etdirdiyi “Türk ədəbiyyatı tarixi” adlı dərslik-monoqrafiyası diqqətəlayiqdir. İsmayıl Hikmətin iki il ərzində nəşr olunmuş bu kitabları (1400 səhifədən artıq) uzun müddət Türkiyə xaricindəki tədris mərkəzlərində dərs kitabı kimi istifadə olunmuşdur.

Həmin kitabın elmi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq uzun illərdən sonra Türk Tarix Qurumunun nəşriyyatında yenidən nəşr olunmuşdur [3]. Bu kitabı İstanbuldakı Memar Sinan İncəsənət Universitetinin professoru Abdullah Uçmanın başçılığı ilə bir heyət çapa hazırlamışdır. Abdullah Uçman kitaba böyük elmi əhəmiyyətə malik olan əsərin məziyyətlərini ətraflı şəkildə təhlil edən geniş bir müqəddimə yazmışdır. Müqəddimədə doğru olaraq göstərildiyi kimi, əsər Türk ədəbiyyatı tarixi adlandırılarsa da, əsasən XIX əsrə ahatə edir. Bu baxımdan bu əsəri Yeni türk ədəbiyyatı tarixi və ya Yeniləşmə dövrü türk ədəbiyyatı tarixi də adlandırmaq daha dəqiq və elmi cəhətdən əsaslı olardı.

Məlumdur ki, Türkiyədə indiyədək Fuad Köprülüdən sonra İbrahim Nəcmi Dilmən, İsmayıl Həbib Sevük, Sadəttin Nüzhet Erqun, Mustafa Nihat Özön, Ağah Sırrı Ləvənd, Vəsfə Mahir Qocatürk, Ahmed Hamdi Tanpınar, Nihad Sami Banarlı, Ahməd Kabaklı və s. müəlliflər F.Köprülünün təsnifi əsasında türk ədəbiyyatı tarixi kitablarını yazmışlar. Amma Bakıda nəşr olunduğuna görə Türkiyə oxucusu və tədqiqatçıların əlinin yetişmədiyi bu əsər (İsmayıl Hikmətin “Türk ədəbiyyatı tarixi” əsəri – Ə.Q.) böyük elmi əhəmiyyətinə baxmayaraq, alimin öz vətəninə indiyədək işıq üzü görməmişdi. Əsərin nəşrə hazırlanmasında böyük əməyi olan Prof. Dr. Abdullah Uçman da əsərin bu məziyyətini düzgün qiymətləndirərək yazır: “Elimizdəki Türk Edebiyatı tarixi yazarın üslubu, yer yer ele aldığı məsələlərə yanaşım tarzi, məlumat zənginliyi ilə son dərəcə rəngli və son asır Türk edebiyatı için ihmal edilmeyecek nitelikte kaynak bir eserdir” [3, s. 19].

İsmayıl Hikmət bir millətin günümüzə gəlincəyə qədər siyasi və sosial həyatda, mühitdəki dəyişim və gəlişmələrini yaxından göstərdiyi üçün ədəbiyyat tarixini, “həyatın güzgüsü” olaraq səciyyələndirir [2, s. 14].

Alimin bütün əsərlərinin arxa planında bu ədəbiyyat tarixi ilə əlaqədar düşüncələri və türk mədəniyyətinin inkişafına xidmət etmək idealının olduğu görünür. Görkəmli ədəbiyyatşünasın bu baxış açısı, “Bir millətin ədəbiyyatı, milli ruhu və milli həyatı göstərmək üçün ən səmimi bir ayna sayıla bilər” deyən Fuad Köprülünün ədəbiyyat tarixinə baxışı ilə paralellik ifadə etməkdədir.

İsmayıl Hikmət kitaba giriş mahiyyəti daşıyan “Bir-iki söz” başlığı altında yazdığı müqəddimədə türk ədəbiyyatı tarixi haqqında düşüncələrini qeyd etmiş, ədəbiyyat tarixinin inkişaf dövrlərini təsnif təşəbbüsündə bulunmuşdur (5). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəllif nədənsə islam mədəniyyətinin, divan ədəbiyyatının türk ədəbiyyatı tarixindəki roluna mənfi qiymət vermişdir. Ona görə də müəllifin bu qeydləri bəzi türk ədəbiyyatşünaslarının ciddi etirazına səbəb olmuş və onlarda əsər haqqında mənfi rəy yaratmışdır.

Amma müəllifin sonrakı dövrlərdə islam mədəniyyəti, divan ədəbiyyatı sahəsində ortaya qoyduğu tədqiqat əsərləri onun bu mənfi fikri haqqında şübhə əmələ gətirir. Çox güman ki, müəllif kitabın nəşrini həyata keçirmək naminə o dövrdəki sovet rejiminin tələblərinə boyun əyməyə məcbur olmuş, bu rejimin şüarına uyğun olaraq klassik irsə mənfi münasibət ifadə etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Müəllif kitabın birinci cildini XIX əsrin əvvəllərində, yəni tənzimatdan əvvəlki və sonrakı dövr də ədəbiyyat deyə iki bölməyə ayırmışdır. Burada dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti haqqında ümumi məlumat verildikdən sonra tənzimatdan əvvəlki dövrün ədəbi şəxsiyyətləri haqqında qısa portret oçerkləri yer alır. Birinci bölmədə qeyd edildiyi kimi, bu əsrin ilk illərinin ixtiyar şairləri yəni əsrin ruhuna uyğun nə bir tərəvət, nə bir qüdrət göstərə bilməmişlər. Alimin “Dövri-təcəd-düd” adlandırdığı ikinci bölüm 1838-1876-cı illəri əhatə edir. Bu tarix Sultan Əbdülməcidin taxta çıxdığı ilə təsadüf edir. Burada tənzimatı hazırlayan amilləri, maarifə ciddi fikir verilməsi, Avropaya oxumağa tələbə göndərilməsi, ictimai-siyasi islahatlar, Türkiyədə ədəbi vəziyyət, “Əncüməni-şüəra” və başqa məsələlər gözdən keçirilir. Müəllif əsas diqqəti tənzimat dövrü ədəbiyyatın əsas nümayəndələri kimi diqqəti cəlb edən İbrahim Şinasi, Arif Hikmət, İbrahim Haqqı, Namiq Kamal, Əhməd Vəfiq Paşa və başqaları haqqında ayrı-ayrılıqda geniş məlumat vermiş, onların əsərlərini təhlil etmiş, sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. İbrahim Şinasinin “Şair evlənməsi” pyesinin mətnini də həmin bölməyə əlavə etmişdir.

Kitabın II cildində Osmanlı dövlətində konstitusiyə və millət məclisinin yarandığı 1876-cı ildən İttihad və tərəqqi cəmiyyətinin təşkil olunduğu 1895-ci ilə qədərki müddətdə ədəbi hərəkət və onun nümayəndələri ələ alınmışdır. “Ədəbiyyati-cədidə” adlandırdığı bu cildə müəllif Rəcəizadə Mahmud Əkrəm, Əbdülhaqq Hamid, Əhməd Midhət, Müəllim Naci, İsmayıl Səfa, Əhməd Rasim, Abdullah Cövdət və başqalarının həyatı və ədəbi yaradıcılığı, dil xüsusiyyətlərini təhlil etmişdir. Müəllif bu dövrdə Əbdülhaqq Hamidin ədəbiyyatda inqilab yaratdığını, onun əsərlərinin cəmiyyətdə əks-səda, rezonans verdiyini göstərmiş, qərb ədəbiyyatının təsirinin genişləndiyini, romantizmin bir ədəbi cərəyan kimi türk ədəbiyyatındakı yeri, “Sərvəti-fünun” və s. haqqında ətraflı məlumat vermişdir.

III cildə İttihad və tərəqqi cəmiyyətindən Məşrutə (1908) qədərki dövrdə ictimai-siyasi vəziyyət, Sultan Əbdülhəmidin yeni azad ictimai fikri boğması, irticanın genişlənməsi, bunun ədəbi prosesə təsiri, türkçülük fikrinin

inkişafı, “Sərvəti-fünun”un bağlanması, ədəbi mübarizə məsələləri, sultandan məşruteliyyətin elan edilməsinin tələb edilməsi şərh olunmuş, Tofiq Fikrət, Rza Tofiq, Cənab Şəhabəddin, Süleyman Nazif, Məhməd Rauf kimi söz ustalarının həyatı, yaradıcılıq yolu, əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur. Onu da qeyd etmək ki, bu bölmədə Tofiq Fikrətin “Sərvəti-fünun”dakı fəaliyyəti, “Yeni ədəbiyyati-cədidə” cərəyanı yaratması, gəncləri ətrafına toplaması, zülm və istibdadı ədəbi əsərlərə mövzu etməsi və sair məsələlər geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Müəllif Tofiq Fikrət yaradıcılığını, onun Türk ədəbiyyatı tarixindəki rolunu və yerini yüksək qiymətləndirirdi. Təsədüfi deyildir ki, sonralar o, Tofiq Fikrət yaradıcılığına yenidən müraciət etmiş, “Tofiq Fikrət: həyatı və əsərləri” (1963) adlı irihəcmli bir tədqiqat əsəri yazıb nəşr etdirmişdir.

İsmayıl Hikmətin “Türk ədəbiyyatı tarixi” əsərinin IV, sonuncu cildi bu ədəbiyyatın məşruteliyyətdən (1908) sonrakı dövrün ədəbi hərəkatının öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

Burada, hər şeydən əvvəl, məşruteliyyətdən sonra Türkiyənin mədəni və ictimai-siyasi həyatında baş verən müsbət və mənfi dəyişikliklərdən bəhs edilir. Ədəbiyyat və mətbuatda gözə çarpan yenilikləri qələmə alan tədqiqatçı türkçülüyn gedişatına nəzər salır, “Fecri-ati”dən bəhs edir. “Fecri-ati” cəmiyyəti 1909-cu ildə quruldu. Avropanın Osmanlı vilayətlərini yavaş-yavaş onun əlindən qoparması, imperiyanın zəifləməsi kimi hadisələr milli ədəbiyyatın yavaş-yavaş irəli çıxmasına, üstünlüyü əldə etməsinə zəmin hazırladı. Rza Təvfiq və Məhməd Emin Yurdaqulun heca vəznində yazdığı əsərlər, xalq ədəbiyyatı nümunələri ədəbi ictimaiyyət arasında müsbət qarşılanmışdı. “Gənc qələmlər” mətbuat orqanı meydana gəldi və milli dildə yazılmış əsərlərin yayılmasına təkan verdi. Milli mədəniyyəti öyrənən, təbliğ edən dərnək və cəmiyyətlər quruldu, “Türk ocağı” təsis olundu. Bu cəmiyyətin mətbuat orqanı olan “Türk yurdu” dərgisi nəşrə başladı. Bu proseslərin fonunda islamçılıq məfkurəsi zəifləməyə doğru gedirdi. İsmayıl Hikmət bu mənzərəni aşağıdakı şəkildə səciyyələndirmişdir: “Abdulhamid saltanatının son zamanlarında yüz buldukları için fevkalade şımaran bu zümre İttihadi-İslam (Panislamizm) gibi mevhumeler peşinde koşarak bu mefkureyi ezecek bir serkeşlikle ortaya atılmışlardı. Meşruteliyyətin ilanı, ilk zamanlardaki zihniyyət ve asrılık cereyanının galebesi dini cereyanı felce uğratmıştı” [3, s. 884-885].

Ədəbi həyatda ictimai-siyasi vəziyyətin mürəkkəbliyi ilə əlaqədar ədəbi həyatda özünü göstərən ziddiyyətlər hələ tam şəkildə başa çatmamışdı. Ona görə də müəllif bu məsələlərə qiymət verərkən bəzən qeyri-dəqiqliyə yol verir, subyektiv fikirlər ortaya atır ki, bu da sonralar on illər keçəndən sonra özünü doğrultmamışdır.

Təxminən 250 səhifəni əhatə edən bu cildə həmin dövr türk ədəbiyyatının Fuad Köprülü, Yaqub qədri Qaraosmanoğlu, Rəşad Nuri Güntəkin, Əhməd Haşim, Yahya Kamal, Ömər Seyfəddin, Xalidə Ədib Adıvar, Məhməd Əmin Yurdaqul və başqaları haqqında geniş şərh və izahlar verilmişdir. Onu da qeyd

etmək lazımdır ki, bu cildə Ziya Gökalp və Məhmət Akif Ərsoy yaradıcılığı haqqında müəllifin verdiyi elmi təhlil nisbətən səthidir. Belə ki, bəlkə də kifayət qədər material olmadığından İstanbuldan uzaqlarda, Bakıda yaşayıb fəaliyyət göstərən müəllif bu sənətkarların ədəbi yaradıcılığı haqqında dolğun məlumat əldə edə bilməmişdir.

Qeyd edək ki, kitabın müəllifi sistemli şəkildə hər sənətkardan bəhs edərkən onun rəsmini də vermişdir.

Beləliklə, Prof. Dr. Abdullah Uçman və heyətinin çapa hazırladığı İsmayıl Hikmətin “Türk ədəbiyyatı tarixi” kitabı Azərbaycan təhsilində müəyyən əməyi olmuş bir elm adamının yaradıcılığını öyrənmək baxımından oxucu və ədəbi ictimaiyyətə qiymətli bir töhfədir. Arzu edərdik ki, anadan olmasının 125 ili tamam olan görkəmli elm xadimi İsmayıl Hikmət Ərtaylanın 1928-ci ildə Bakıda ərəb əlifbası ilə işıq üzü görmüş ikicildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabı da elmi dövriyyəyə daxil edilmiş olsun.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A. Dilçiliyimizin məbədi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 266 s.
2. Bulut F. İsmail Hikmet Ertaylanın Edebiyat tarixçiliği / Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Ankara, 2013, 2/1, s. 256-278.
3. Ertaylan İ.H. Türk Edebiyatı Tarihi: 4 cildə. Ankara: TTK yay, 2011, 1210 s.
4. Köprülü F. Türk Edebiyatı Tarihi. 5 Baskı, Ankara: Akçağ yayınları, 2003, s. 27.
5. Quliyev Ə. İsmayıl Hikmət və onun “Türk ədəbiyyatı tarixi” əsəri. Ədəbiyyat qəzeti, 2014, 28 oktyabr.

Абульфаз Гулиев

ТУРЕЦКИЙ УЧЕНЫЙ ИСМАИЛ ХИКМЕТ И ЕГО РОЛЬ В НАШЕМ НАУЧНО-ЛИТЕРАТУРНОМ РАЗВИТИИ

При создании Бакинского государственного университета выявилась нехватка кадров. С целью обеспечения университета научными кадрами были приглашены ученые из-за рубежа. Среди них был приглашенный из Турции профессор-литературовед Исмаил Хикмет Артайлан. Во время работы в 1923-1927 гг. в разных учебных заведениях Исмаил Хикмет, преподающий «Историю тюркской литературы», написал учебники-монографии «История тюркской литературы» и «История азербайджанской литературы», которые являлись длительное время настольными книгами и сыграли важную роль в развитии нашего литературоведения.

В статье дается анализ научных трудов Исмаила Хикмета, сыгравших важную роль в истории азербайджанской литературы.

Ключевые слова: Турция, Азербайджан, история литературы, XIX век.

Abulfaz Guliyev

**TURKISH SCIENTIST ISMAYIL HIKMAT AND HIS ROLE
IN OUR LITERARY-SCIENTIFIC DEVELOPMENT**

There was cadre insufficiency in the first years of the establishment of Baku State University. For providing this need a number of well-known scientists from foreign countries had been invited to this university for teaching. One of them was professor on literature Ismayil Hikmat Artaylan invited from Turkey. Ismayil Hikmat lived in Baku in 1923-1927 and worked in different high schools. He taught literature history in universities. He wrote textbooks-mono-graphs "The history of Turkic literature" and "The history of Azerbaijan literature" which were handbooks of investigators for a long time and played an important role in the development of our literature criticism. The analysis of Ismayil Hikmat's scientific works which have played an important role in the history of Azerbaijan literature is given in the paper.

Key words: *Turkey, Azerbaijan, literature history, XIX century.*

ADİL BAĞIROV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: bagirovadil@yahoo.com

NAXÇIVAN TOPONİMLƏRİ TARİXİ QAYNAQLARDA

Məqalə qədim və orta əsrlərə aid qaynaqlarda əksini tapan Naxçıvan toponimlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məqalədə müxtəlif diplomat, tacir, səyyah, tarixçi və coğrafiyaşünas alimlərin yol qeydləri, gündəlikləri və elmi əsərlərində qeydə alınmış, indiyə qədər tam öyrənilməmiş, unudulub yaddan çıxmaqda olan toponimlər araşdırılıb üzə çıxarılmış, həmin mənbələrin onomastik informasiya yükü müəyyənəndirilmiş, toponimik adların mənşəyi ilə bağlı söylənilmiş fikirlərə münasibət bildirilmişdir.

Açar sözlər: *Araz çayı, Naxçıvan, Eldəniz, Ordubad, Əlinca.*

Azərbaycan dilində toponimlərin öyrənilməsi və müasir elmi səviyyədə təhlili üçün xaraktercə müxtəlif onomastik mənbə və qaynaqlar çoxdur. Belə qaynaqlar forma və məzmununa, mahiyyətinə görə bir-birindən seçilir, aid olduğu dövrün fakt və gerçəkliklərini, ictimai-siyasi hadisələrini əks etdirir. Bu qaynaqlar sırasına qədim və orta əsrlərə aid abidələr, şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələri, aşiq ədəbiyyatı, elmi ədəbiyyat, tarixi əsərlər, dialekt və şivə materialları, müxtəlif lüğət və ensiklopediyalar, qədim və müasir xəritələr, tarixi sənəd və arxiv materialları, əhalinin siyahıyaalma sənədləri, statistik məlumatlar, qəzet və jurnal materialları və s. daxildir. Bu mənbələrdəki məlumatlar aydın, dəqiq və sistemli şəkildə olur, tarixilik və müasirlik əksini tapır.

Ümumi onomastikamız üçün xarakterik olan qaynaqlar Naxçıvan ərazisindəki toponimlərin də araşdırılıb üzə çıxarılmasında əvəzsiz rol oynayır. Qaynaqlardan aydın olur ki, Naxçıvanda həyat burada ilk insanların məskunlaşdığı dövrlərdən mövcud olmuş, tarixin yaddaşı, illərin əks-sədası ərazinin toponimlərində özünü qoruyub saxlamışdır. Toponimlərə üz tutub tarixin dərinliklərinə getdikcə zamanın lay-lay qatlarında əksini tapan milli adlarımız üzə çıxır, bölgənin mədəni-toponimik mənzərəsi əks olunur. Məlum olur ki, əsrlər boyu xarici hücumlar nəticəsində Naxçıvan ərazisi müharibələr meydanına çevrilmiş, ərazinin maddi-mədəniyyət abidələri, şəhərləri, kəndləri dağılmış, var-dövləti soyğunçuluq və qarətlərə məruz qalmış, bu hadisələr ərazinin toponimlər sistemində də mənfi təsirini göstərmişdir. Buna görə toponimlərin bir qismi tarixin dolaylarında itib batmış, bir qismi qədim ərəb, fars, yunan, gürcü mənbələrində,

qədim və orta əsrlərə aid yol qeydlərində, tarix və coğrafiyaya aid əsərlərdə, elmi və bədii mənbələrdə qorunub saxlanılmış, bir qismi fonomorfoloji dəyişikliyə uğramış və ya müxtəlif ictimai-siyasi hadisələr nəticəsində dəyişdirilmişdir. Mənbələrin bir qismi də özgələrin dili ilə yazılıb, əcnəbi arxivlərində gizlədilmiş, ört-basdır edilmiş, toponimlərin əksəriyyətinin yazılışında ciddi orfoqrafik səhvlərə yol verilmişdir. Odur ki, uzun illər bir çox faktlardan xəbərsiz qalmış, tariximizə, dilimizə dair mənbələrin çoxuna əlimiz çatmamışdır. Ancaq Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra dilimizin qorunması, təbliği və tədqiqi istiqamətində xeyli işlər görülmüş, dünya xalqları ilə dostluq və mədəni əlaqələr nəticəsində arxivlərə yol açılmış, bir çox mənbələr üzə çıxarılmış, kitablar, monoqrafiyalar nəşr edilmiş, keçmiş mədəni irsimizin öyrənilməsinə münbit şərait yaradılmışdı. Buna görə xalqımızın soykökü, etnogenezi, etnoqrafiyasının öyrənilməsi, ad mədəniyyətinin tədqiqi və mühafizə edilməsi, dilimizin inkişaf tarixinin öyrənilməsi üçün müxtəlif qaynaqlarda əksini tapan onomastik vahidlərin araşdırılıb üzə çıxarılması dilçiliyimizin aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdi.

Mənbələrdə əksini tapan hər bir toponim dilimizin tarixi fonetika, tarixi leksikologiya, dialektologiya və qrammatikasını özündə yaşadan dil materiallarıdır. Bu materiallar qədim ata-baba yurduumuzun coğrafiyasını, ünvanını dəqiqləşdirir, torpaqlarımıza göz dikmiş mənfur erməni millətçilərinə tarixi gerçəklikləri sübut etdirir. Faktlar göstərir ki, Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı toponimik adlara hələ eradan əvvəllərə aid bəzi qaynaqlarda təsadüf olunur. Antik yunan və roma müəllifləri İ.Flavi (e.ə. I əsr), K.Ptolemey (eramızın II əsri), Plutarx (II əsr), erməni müəllifi Moisey Xorenasi (V əsr), alban tarixçisi Moisey Kalankatuklu (VII əsr) və başqalarının əsərlərində qədim şəhərlər sırasında Naxçıvan şəhərinin adı dəfələrlə çəkilir. Qaynaqlar sübut edir ki, eradan əvvəl Naxçıvan şəhərinin mövcudluğu və adı haqqında ilkin məlumat yəhudi alimi İosif Flaviyə (e.ə. I əsr) və yunan coğrafiyaşünası Klavdi Ptolemeyə (eramızın II əsri) məxsusdur. K.Ptolemeyin “Coğrafiya” adlı əsərində dünyanın 7 məşhur şəhərlərindən birinin *Naksuana* olduğu yazılmış və coğrafi məkanı göstərilmişdir [14, s. 62]. Hələ eradan əvvəlki minilliklərdən başlayaraq müxtəlif mənbələrdə Araz çayının adı və coğrafiyası ilə bağlı bir-birini təkzib və ya təkrar edən mülahizələr söylənilmişdir. Tarixin atası hesab olunan Herodotun (e.ə. V əsr) “Tarix” əsərində Araz çayının adı dəfələrlə çəkilmiş, çayın coğrafi məkanı haqqında maraqlı məlumat verilmişdir [9, I kitab, s. 201, 202, 205, 209-211, 216; III kitab, s. 36; IV kitab s. 11, 40]. Herodotdan xeyli sonra yaşamış Strabon (e.ə. 64/63-eramızın 23/34-cü illəri) “Coğrafiya” adlı əsərində Qafqaz Albaniyası və Atropatenanın coğrafi mövqeyi, sərhədləri, burada məskunlaşmış tayfalar, *Xəzər dənizi*, *Araz çayı*, çay boyunca Araz adlı ölkənin olması haqda maraqlı informasiya vermişdir [21, s. 3, 14].

Bizim eranın VII əsrindən başlayaraq ərəb və fars mənbələrində Naxçıvanın paleotoponimləri, şəhər və kəndləri, yolları, meyvə bağları haqqında mara-

qlı məlumatlar əksini tapır. Azərbaycanlı alimlərin apardığı tədqiqatlardan aydın olur ki, ərəb və fars qaynaqlarında Naxçıvan şəhərinin adı *Nəxcuan*, *Nəşəva*, *Nəşəvi*, *Nəxcəvan* şəkillərində yazılmış, müxtəlif əsrlərdə yaşamış əl-Təbəri (IX əsr), əl-Bəlazuri (IX əsr), əl-Yəqubi (IX əsr), İbn Xordabeh (X əsr), İbn əl-Fəqih əl Həmədani (X əsr), İbn Rüstə (X əsr), əl-Müqəddəsi (X əsr), əl-Məsudi (X əsr), Əbu-Duləf (X əsr), əl-Biruni (XI əsr), əl-İdrisi (XII əsr), Yaqut Həməvi (XIII əsr), Fəzlullah Rəşidəddin (XIII əsr), Həmdullah Qəz-vini (XIV əsr) və digər fars tədqiqatçılarının əsərlərində Naxçıvanın Azərbaycan türk ölkəsi olması, bu ölkənin tarixi, sosial-iqtisadi həyatı, təbiəti, mədəniyyət, yolları, əhalinin məşğuliyyət sahələri, təsərrüfat həyatı və s. haqqında ver-dikləri dəyərli məlumatlar içərisində Naxçıvanın toponimləri ilə bağlı qiymətli faktlar əldə etmək olur [13, s. 23-24; 4, s. 214-21; 23].

XIII əsrdə yaşamış ərəb səyyahı və coğrafiyaşünası Yaqut Həməvi (1178-1229) “Муджам ал-Булдан» (“Ölkələrin lüğəti”) adlı əsərində Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatı, təsərrüfatı, məişəti, Təbriz, Marağa, Xoy, Səlmas, Urmiya, Ərdəbil, Mərənd, Sərab və digər şəhərləri, kəndləri haqqında məlumat vermiş, Naxçıvanı Arranın bir vilayəti olan Basfurcanın mərkəzi olduğunu yazmışdır: “Basfurcan Arranda bir vilayətdir. Paytaxtı Nəşəva, ona Naxçıvan da deyirlər. Nəşəva Azərbaycanda şəhərdir, bəziləri deyirlər ki, Arrandadır, Ermənistan yaxındır. O xalq arasında *Nəxcuan* adı ilə məşhurdur, bəziləri ona *Nəqcu*an da deyirlər”. Müəllif Naxçıvan adını *Nəşəva*>*Nəxcu*van >*Nəqcu*van>*Nəxcə*van fonetik variantlarında yazır. Araz çay adını *Ar-Rass* şəklində təqdim edir və Azərbaycan ərazisindən axdığını yazır [10, s. 21, 25, 32].

Orta əsr coğrafiyaşünası Həmdullah Qəzvini (1280-1349) “Нузхат ал-кулыб” (“Ürəklərin əfsanəsi”) əsərində Azərbaycan haqqında tutarlı və dolğun məlumat vermişdir. Müəllif yazır ki, Azərbaycanın tərkibində 9 түмән və 27 şəhər vardır. H.Qəzvini Naxçıvan şəhərinin fars sərkərdəsi Bəhram Çubin tərəfindən salındığını, binalarının çoxunun bişmiş kərpicdən tikildiyini, Naxçıvan şəhərinin “Dünyanın bəzəyi” – “Nəqşi-cahan” adlandırıldığını, Naxçıvan, Əncan, Ordubad, Azad, Maku şəhərlərini əhatə edən түмән mərkəzi olduğunu, ərazidə daha çox buğda, pambıq, üzüm və meyvə əkildiyini, Ələncik (Əlincə), Sürməli, Taqmar və Faqnan kimi dağılmış qalaların olduğunu, Araz çayının Azərbaycan ərazisindən axdığını yazır. Müəllif qeyd edir ki, “Ordubad bağlar diyarıdır. Burada üzüm, buğda və pambıq əkilir. Şəhər Kaban (Qafan) dağlarından gələn su ilə təmin olunur, suyun artığı Araza axır”. Müəllif Azad şəhərində dənli bitkilər, pambıq və üzüm məhsullarının yetişdirildiyi, Azərbaycanın Maku və Əncan şəhərləri, yolları, dağları, dəniz və gölləri haqqında da qiymətli məlumat verir [11, s. 51-62].

XIII əsr müəllifi Fəzlullah Rəşidəddinin (1247-1318) “Джами ат-таварих” adlı əsərində *Araz çayı*, *Naqçu*van kimi coğrafi obyektlərin adları dəfələrlə çəkilir [17, s. 166, 138, 168, 193].

XIV əsrin ikinci yarısı-XV əsrin əvvəllərində yaşamış azərbaycanlı alim Əbdürrəşid əl-Bakuvi “Abidələrin” xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri” adlı əsərində *Azərbaycan, Mərənd, Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Urmiya, Savalan dağı, Araz* çayının adlarını çəkir. Müəllif Naxçıvan adını “Nakcuvan” şəklində yazır: “Divarları və içqalası olan Azərbaycanda gözəl şəhərdir. Şəhər düzənliyin ortasında yüksək yerdə bina olunub. Bu yerdən Araz çayı görünür. Bağlıbağatlı, meşəli, meyvəli və çörəkli bir yerdir. Havası təmiz, suyu şirindir. Orada məşhur binalar, mədrəsələr və xanəqahlar var. Əhalisi naqqaşlıqda və xələnc ağacından qab-qacaq və müxtəlif əşya düzəltməkdə mahirdir. Bütün bunlar müxtəlif ölkələrə aparılır [6, s. 132].

Naxçıvanın əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi, Avropa ilə Şərq ölkələri arasında körpü rolunu oynaması, qədim İpək Yolunun bir qolunun Araz boyunca uzanması, dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn tarixçi, coğrafiyaşünas, səyyah, missioner və diplomatların diqqətini cəlb etmiş, onların gündəliklərində Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvanın tarixi abidələri, təbiəti, iqtisadiyyatı, və mədəniyyətinə dair zəngin materiallar əksini tapmış, itib-batmış abidələr, xarəbə qalmış şəhərlər və kəndlər, əhalinin yaşayış tərzini, təsərrüfat həyatı, meyvə bağları, əkinçilik mədəniyyəti, çayları, yolları, körpüləri haqqında məlumatlar verilmişdir. Bu məlumatlar, əsasən, sosial-iqtisadi və mədəni-siyasi xarakter daşısa da, mənbələrdə onomastik məzmun daşıyan tarixi-coğrafi adların da işlənmə dairəsi genişdir. Məsələn, 1253-1254-cü illərdə fransız hökmdarı IX Lüdovikin göndərişi ilə monqol xanı Mangunun yanına göndərilmiş fransız ilahiyatçısı Vilhelm de Rubuk (1215-1270) Konstantinopoldan Qara dəniz vasitəsilə səyahətə başlamış, geri qayıdarkən Volqa vasitəsilə (dekabr 1254-də) Dərbənd, Şamaxı, Muğan və Arazın yuxarı hissəsilə Naxçıvana gəlir (dekabrın sonunda). Müəllif “Şərq ölkələrinə səyahət” adlı əsərində monqol istilasından qabaq Naxçıvanı (*Naksua*) “əvvəllər hansısa böyük bir şahlığın paytaxtı, çox böyük və gözəl bir şəhər” olduğunu yazır [16, s. 50-51].

İspan səyyahı və diplomatı Rui Qonsales de Klavixo (?-1412) Kasteliya kralı III Enrikonun 1403-1406-cı illərdə Teymurilər sarayına göndərdiyi elçilər heyətinə başçılıq etmiş, Aralıq dənizi, Konstantinopol-Trabzon-Ərzurum yolu ilə Azərbaycanda və İranda səfərdə olmuş, 1404-cü il sentyabrın 8-də Səmərqəndə çatmış və danışıqlar apardıqdan sonra həmin yolla vətənə dönmüşdür [12, s. 79]. Klavixo “Gündəliyi”ndə Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatı, beynəlxalq ticarət əlaqələri, ayrı-ayrı şəhərləri, Xəzər dənizi haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Səyyah Naxçıvanda olarkən Əlinəcə qalasına getmiş və qalanı belə təsvir etmişdir: “Əlinəcə qalası uca dağda idi. Divar və bürclərlə əhatə olunmuşdur. Qalada çoxlu üzümlük, bağlar və əkin yerləri, çoxlu su, otlaqlar vardı. Qala dağın zirvəsində ucalırdı [1, s. 416; 16, s. 50;].

Jan Şarden (1643-1713) XVII əsrin məşhur fransız səyyahıdır. 1672-1673-cü illərdə Zaqafqaziyaya səyahət edən J.Şarden 1673-cü il aprelin 12-də Naxçıvana gəlmişdir. O, “Parisdən İsfahana səyahət” əsərində yazır ki, “Naxçı-

van səksən faiz dağılmış bir şəhərdir, yaxud böyük və qeyri-adi viranə topasıdır. I Şah Abbas qala və istehkamları sökdürmüş, şəhəri xaraba qoymuş, əhalisini köçürtdürmüşdür. Bu şəhər yavaş-yavaş məskunlaşır və bərpa olunur. Naxçıvanda beş karvansara, hamamlar, bazar meydanları, tütün və qəhvə verən iri mehmanxanalar və təxminən iki min ev vardır [22, s. 64-65]. J.Şarden yol qeydlərində onu müşayiət edən erməni mehmandarının məlumatlarına daha çox əsaslanmış, məsələlərə ermənipərəst mövqedən yanaşmış, ərazinin inzibati bölgüsünü ətraflı öyrənməmiş, Naxçıvan adının etimologiyasında erməni müəlliflərinin fikirlərini təkrar etmiş, şəhərin yunan tarixçilərinin Artaqzat adlandırdıqları Ardassad olması kimi səhv mülahizələr irəli sürmüşdür.

J.Şarden yol qeydlərində Azərbaycan, Sədərək, Noraşen, Araz çayı, Arpaçay, Naxçıvançay, Naxçıvançay körpüsü, Culfa və s. kimi toponim, hidronim və dromonimlər haqqında məlumat vermişdir. J.Şarden yazır ki, "Culfanı, onun bütün istehkamlarını və hasarlarını Şah Abbas dağıtmışdır. O, türkləri həyati sursatlardan məhrum etmək üçün Culfanı və Naxçıvanı viran qoymuş hər il düşmənin İrana daxil olmasının qarşısını almaq üçün Ərzurumla Naxçıvan arasında olan bütün ərazini səhraya çevirməyi qətd etmişdir" [3, s. 81]. Müəllif əsərində Azərbaycan, Təbriz, Mərand, Qara dəniz və digər yer adlarının etimologiyası haqqında dəyərli fikirlər söyləmişdir [22, s. 89]. Onun bu fikirlərini yüksək qiymətləndirən və "Parişdən İsfahana səyahət" adlı əsərini fransız dilindən tərcümə edən V.Aslanov kitabın "İzahlar və şərhlər" bölməsində yazır ki, "Şardenin "Azərbaycan" sözünə verdiyi etimoloji şərh bu gün də aktualdır, lakin onun əsas fikrinə diqqət verək. O yazır: "Bu böyük əyalət Assuriyanı tərkibinə daxil etdiyindən."Assur" sözünü özünə ad götürmüş və belə adlanmışdır. Mənim fikrimcə də bu, elə həmin şeydir". Burada bir şey həqiqətdir ki, istər "Azərbaycan", istərsə də "Assur" sözündə "az" və ya "as", "ər" və ya "ur" tərkibləri işlənir. Üstəlik professional tədqiqatçılar "az" tərkibini etnonim mənşəli hesab edirlər [bax: Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları, Bakı, 1981, s. 39; Hacıyev T. və Vəliyev K., Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1983, s. 26-27]. "Asiya" sözündə də "as" tərkibi işlənir. Deməli, "as" tərkibi genealoji əsası olan etnonimdir. Bu etnonim Ön Asiyada geniş yayılmış Kaspi ("pi" cəm şəkilçisidir) tayfaları ilə bağlıdır. "As" tərkibi "kas" sözünün fonetik variantıdır, burada "k" samiti tələffüzə uyğun olaraq düşmüşdür. "Az" və ya "as" tərkibi semantik mənşəyinə görə "ışıq", "günəş" deməkdir. "Ər" və ya "ur" tərkibi isə "qor" sözünün fonetik variantıdır, "od", "ışıq" və s. deməkdir; k, q, x, h, y samitlərinin sözün əvvəlində düşməsi (hesabəli-Əsabəli, yüz-üz və s.) dilimiz üçün xarakterikdir. "Azərbaycan" sözünün üçüncü tərkib hissəsi "bay" sözüdür, tayfa adı ilə bağlıdır, dördüncü tərkib hissə isə məkan bildirən "can" sözüdür (V.A.). Şarden isə üçüncü və dördüncü tərkibi bir söz – "pekan" kimi təqdim edir. Ümumiyyətlə isə Şarden "Azərbaycan" sözünün etimoloji təhlilində doğru mövqe tutur". J.Şarden yol qeydlərində Araz çayının adını dəfələrlə çəkir, çayın Nuhun gəmisinin dayandığı dağdan başladığını, adının Ararat dağının adından götürüldüyü-

nü qeyd edir. J.Şardenin bu fikrinə münasibətini bildirən V.Aslanov çox haqlı olaraq müəllifin fikirlərini təkzib edir və məsələyə elmi aydınlıq gətirir. V.Aslanov J.Şardenin Mərənd sözünün etimoloji izahında səhvə yol verdiyini də yazır [22, s. 88-89].

1888-ci ildən etnoqrafik və arxeoloji tədqiqat məqsədilə dəfələrlə Cənubi Qafqaza səyahət etmiş alman etnoqrafı və tarixçisi Qan Kart “Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi”nin 1909-cu il 40-cı buraxılışında “Qafqaz coğrafi adlarının izahı təcrübəsindən” adlı məqaləsində 1991 coğrafi adın mənasını açmağa səy göstərmişdir. Müəllif məqalədə Naxçıvanla bağlı coğrafi adları izah edərkən ermənipərəst mövqedən çıxış etmiş, milli adlarımızın izahında ciddi elmi təhriflərə yol vermişdir. Onun subyektiv fikrinə görə, Əylis toponimi ermənicə *aïzu* (bağ) və *лuc* (bütün bağ) sözlərinin birləşməsinə əmələ gəlib. Məqalədə bu ad həm də Adəm və Həvvanın adı ilə bağlı yaranmış qondarma bir əfsanə ilə əlaqələndirilir. Guya Allahın yanından qovulandan sonra Əylisə gələn Adəmlə Həvva burada gecələyirlər. Bundan sonra dünyanın həmişə qaranlıq olacağını düşünən Adəm yuxudan ayıldıqda havanın işıqlı olduğunu görüb bərkdən qışqırır: *aïz лyüc* (səhər, işıq) [19, s. 6]. Göründüyü kimi, belə üzdənirəq yozumlar müəllifin yerli şəraitə, bölgənin etnik tərkibinə, tayfa və tayfa birləşmələrinin yayılma arealına bələd olmaması, tədqiqata cəlb etdiyi toponimin əmələgəlmə və formalaşma yollarını düzgün təhlil edə bilməməsi ilə bağlı olmuşdur. Müəllifin belə qondarma yozumları Araz və Naxçıvan coğrafi adları üçün də səciyyəvidir [19, s. 12, 110].

Fransız səyyahı və taciri Jan Battist Tavernye XVII əsrin 1830-70-ci illərində dəfələrlə Şərq ölkələrinə səyahət etmiş, doqquz dəfə İranda və Azərbaycanda olmuş, 1664-cü ildə Naxçıvana gəlmişdir. Tədqiqatçı alim S.M.Onullahi səyyahın Naxçıvan haqqında yazdıqlarını araşdırıb məqalə şəklində çap etdirmişdir [15, s. 87-93]. Həmin mənbəyə əsaslanıb deyə bilərik ki, J.B.Tavernye Naxçıvanda olarkən *Araz çayı, Sədərək, Qarabağlar şəhəri, Qarabağlar qalası, Qarabağlar karvansarası, Culfa, Əlincə qalası, Ordubad, Əylis, Bəqə şəhəri, Eldəniz kəndi, Fəkənd qalası və Əsədabadda* olmuş, Naxçıvanın qalaları, məscidləri, çay keçidləri və s. haqqında görüb eşitdiklərini qələmə almışdır. Səyyah yazır ki, “İrəvandan Təbrizə 10 günlük karvan yoludur və Naxçıvan həmin yolun tən ortasında yerləşir. Naxçıvan dünyanın ən qədim şəhərlərindən biridir. Nuh gəmisinin yan aldığı dağın 3 livliyində bu şəhər bina olubdur. Naxçıvanın olduqca böyük şəhər idi. Osmanlı Soltanı Murad oranı dağıtmışdır” [15, s. 87-93].

J.B.Tavernyenin maraqlı məlumatlarından biri Naxçıvan ərazisində Nuhun gəmisinin yan aldığı dağın Ağdağ olduğunu yazmasıdır. Güman ki, müəllif Ağdağ dedikdə başı daim qarlı və dumanlı olan Qapıcıq zirvəsini nəzərdə tutur. Müəllifin yol qeydlərində “1606-cı il oktyabrın 7-də I Şah Abbasın Naxçıvanın Eldəniz kəndində olması” haqqındakı məlumatı diqqəti cəlb edir [15, s. 87-93]. Atabəylər hakimiyyəti dövründə həmin dövlətin banisi Şəmsəddin Eldənizin adı ilə bağlı olan bu kənd o dövrdə abad kəndlərdən biri olmuş, I Şah Abbas da

kəndə müəyyən bir məqsədlə getmişdir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdən əvvəl və sonrakı mənbələrdə Eldəniz kənd adına təsadüf olunmur, kəndin yerləşdiyi coğrafi ərazi də dəqiq məlum deyil. Fikrimizcə, Naxçıvan şəhəri ilə Ordubad şəhəri arasında yerləşən belə abad və tarixi kəndin tamamilə dağılıb məhv olma ehtimalı da azdır. Ola bilsin ki, Eldəniz indiki kəndlərdən birinin adı olmuş, sonralar bu ad dəyişdirilmişdir.

Səyyahın adını çəkdiyi Vəqə şəhər adına da digər mənbələrdə rast gəlinmir. Həmin şəhərin yerləşdiyi ərazi də məlum deyil. Ehtimal edirik ki, toponim ərəbcə “əhvalat, macəra, hadisə, müharibə, dava” mənalarında işlənən vəqə sözü [8, s. 87] əsasında yaranmış, toponim ərazidə nə zamansa baş vermiş hadisə və əhvalatla bağlı formalaşmışdır.

Naxçıvanda olmuş səyyah bölgənin qədim abidələri arasında o dövrdə xarabalıqları yaşayan məscid binası haqqında yazır ki, “Naxçıvan xarabalıqları arasında böyük bir məscidin qalıqı müşahidə edilir ki, vaxtilə ən ali məscid olmuşdur və Asiyada ən yaxşı məscidlərdən biri idi. Deyirlər ki, məscid Topal Teymurun tikdirdiyi binadır ki, İranı fəth edərkən onu Nuh peyğəmbərin qəbrinə yadigar olaraq bina etdirmişdi” [15, s. 90]. Bu məscidin möhtəşəmliyi və gözəlliyi haqqında digər mənbələrdə yazılır ki, “Vaxtilə Naxçıvanda olmuş səyyahların diqqətini uzun müddət Möminə Xatun türbəsi deyil, məhz ümumi kompleksə daxil olan Cümə məscidi cəlb etmişdir” [18, s. 81]. Dövrünün əzəmətli abidəsi olan Cümə məscidinin tikintisi 1186-cı ildə başa çatdırılmışdır. Məscid haqqında əlavə məlumatı digər mənbələrdən də almaq olar [18, s. 81; 20, s. 264]. Öz gözəlliyi, memarlıq üslubu və nəhəngliyinə görə diqqəti cəlb edən məscid əsrlər boyu Cümə məscidi funksiyasını yerinə yetirmiş və XVII əsrin ortalarından uçub dağılmışdır. İndi həmin məscidin XIX əsrdə Naxçıvanda olmuş fransız səyyahı J.Delafruan tərəfindən çəkilmiş rəsmi və alman memarı E.Yakobstal tərəfindən çəkilmiş fotosəkli qalır” [18, s. 81]. Məscidin qalıqları XX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmuş və sovet hökumətinin ilk illərində izi-tozu batırılmışdır. Cümə məscidinin adı dini anlayışla bağlıdır. Dini qanuna görə, Cümə məscidi iri yaşayış məskəni olan və hər həftənin cümə günləri yüksək dini rütbəyə malik müctəhidin cümə namazı qıldığı məscidlərə deyilir. Naxçıvan şəhərindəki həmin məscidə də bu funksiyasına görə ad verilmişdir.

J.B.Tavernye yol qeydlərində *Qarabağlar şəhəri*, *Qarabağlar qalası*, *Qarabağlar karvansarası* adlarını da qeydə almışdır. O yazır ki, Qarabağlar karvansarası kiçik bir çayın kənarında həmin çayın donmuş və daşa çevrilmiş daşlarından tikilmişdir [15, s. 88].

Naxçıvan toponimləri haqqında zəngin informasiya verən qaynaqlardan biri də XVII əsrdə Naxçıvanda olmuş məşhur türk səyyahı və coğrafiyaşünası Evliyə Çələbinin (1611-1682 və ya 1685) “Səyahətnamə” əsəridir. E.Çələbi 1640-cı ildən başlayaraq ömrünün təqribən 50 ilini səyahətdə keçirmiş, Yaxın Şərq, Afrika, Avropa ölkələrini, Şimali Qafqazı və Zaqafqazıyanı gəzmiş, 1640-44, 1646-48, 1655-56-cı illərdə Azərbaycanda olmuş, Azərbaycanın bir

çox şəhər və kəndləri, xüsusilə, *Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Sədərək, Qarabağlar, Xoy* haqqında məlumat vermişdir. E.Çələbi “Səyahətnamə” əsərində Nəxşivan, Nəqşicahan adlandırdığı ölkənin inzibati idarə sistemi, sosial-iqtisadi həyatı, maddi-mədəniyyəti, kənd təsərrüfatı, 18 növdə dadlı, sulu narı, “adam başı boyda” heyvası, çoxlu üzüm sortları, dənli və bostan bitkiləri haqqında danışmış, *Sədərək, Əhmədbəy zaviyəsi, Araz çayı, Qarabağlar kəndi, Cənabi Əhməd paşa, Fərhad paşa, Gözəl Əli paşa, Çıqal oğlu, Xadim Cəfər paşa məscidləri*, şəhərdəki mehmanxana, hamamlar, dükənlər haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Səyyah Naxçıvanın təsərrüfat həyatı haqda məlumat verərkən burada *bəyaz, xas, zaği, minlayi, zəfərani, ləli* kimi 7 növ pambığın, “*Mələçə*”, “*Ab-basi*”, “*Ordubadi*” və s. kimi 26 növ armudun yetişdirildiyi haqda məlumat verir [5, s. 10-14]. E.Çələbi Qarabağlar şəhərindən bəhs edərək yazır: “Şəhər çox qədimdir. Hazırda o, Naxçıvan torpağında ayrıca sultanlıq təşkil edir. Bizim xidmətçilərimiz şəhərdə 40-a qədər minarə saydılar. Mehmandarın söylədiyinə görə, 10 minə qədər bağlı-bağçalı evi, 70 mehrabı var ki, onun qırxı minarəli məsciddir [5, s. 10].

Rus şərqşünası, tarixçi, etnoqraf, diplomatı olan N.V.Xanikov 1845-1859-cu illərdə Qafqazda və İranda diplomatik vəzifələrdə işləmiş, 1854-1857-ci illərdə Təbrizdə Baş konsul olmuşdur. O, Orta Asiya, İran, Qafqaz tarixinə və etnoqrafiyasına dair əsərlərin müəllifidir. Xanikov Xaqani Şirvani haqqında ilk dəfə tədqiqat əsəri yazmışdır. Onun əsərlərində *Naxçıvan, Araz, Əlincəçay, Badamlı, Vayxır, Gilançay, Dəmirçilər, Culfa* və s. kimi toponimlərin adı dəfələrlə çəkilir [2, s. 49].

XIX əsrdə rus geodezisti, general-leytenant İ.İ.Xodzkonun (1800-1881) da verdiyi məlumatlar onomastik informasiya baxımından çox qiymətlidir. İ.İ.Xodzko “Zaqafqaziyada geodezik ölçülmənin və Qafqaz sıra dağlarının topoqrafik tədqiqinin ilk təşkilatçısı olmuşdur (7, s. 24). Onun çoxsaylı əsərlərində Naxçıvanla bağlı *İlandağ, Qızılvang, Qarababaçay, Cəyir, Naxçıvançay, Əlincəçay, Gilançay, Urumuşçay, Vənəndçay, Nüvədi, Ordubadçay, Dəvəboyunu, Həsənqala, Miqri (Mehri – A.B.), Şərrur, Şahtaxtı, Qıvraq, Taru-dağ, Güllüstan, Gərçivan, Dərəşam, Biçənək, Nəqşi-Nərgiz, Tumbul, Əsəbqaf (Əshabi-Kəhf – A.B.), Dəmcixana* və s. kimi toponim, oronim və hidronimlər haqqında maraqlı məlumat verilmişdir [7, s. 24].

Yekun olaraq demək lazımdır ki, adlarını çəkdiyimiz mənbələrdə Naxçıvanın ictimai, iqtisadi, sosial-mədəni həyatı ilə yanaşı ərazinin bir çox tarixi-coğrafi adları haqqında dəyərli məlumatlar verilmiş, ancaq həmin mənbələrin tədqiqat obyektli olmadığından xüsusi adlar sistemli şəkildə əksini tapmamış və ya onların lingvistik xüsusiyyətlərinə toxunulmamışdır. Odur ki, bu mənbələri daha dərinlən və geniş şəkildə araşdırıb, onların onomastik fondunu müəyyənləşdirmək və elmi şəkildə təhlil etmək daha geniş tədqiqat tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. V c., Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 1981, 592 s.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X c., Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 1987, 608 s.
3. Babayev S. Naxçıvan səyahətnamələrdə // Naxçıvan tarixinin səhifələri ("Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan" beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: ADPU-nun nəşri, 1996, s. 75-83.
4. Baxşəliyeva G. Orta əsr ərəb mənbələrində Naxçıvan haqqında məlumatlar // "Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan" beynəlxalq simpoziumun materialları. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, s. 214-219.
5. Çələbi E. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə dair seçmələr). Bakı: Azərnəşr, 1997, 92 s.
6. Əbdürrəşid Əl-Bakuvi. "Abidələrin" xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri. Bakı: Şur, 1992, 176 s.
7. Əliyeva R. XVIII-XIX əsrlər rus və Avropa səyyahlarının əsərlərində qeydə alınmış Azərbaycan toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili. Bakı: Qanun, 2002, 135 s.
8. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: 1966, 1036 s.
9. Геродот. История: В 9-ти книгах / Перевод и примечания Г.А.Стратановского. Ленинград: Наука, 1972, 600 s.
10. Йакут Аль-Хамави. Муджам ал-Булдан (сведения об Азербайджане). Баку, 1983, 51 s.
11. Хамдуллах Казвини. Нузхат ал-кулуб (материалы по Азербайджану). Баку, 1983, 51 s.
12. Mahmudov Y. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı: Gənclik, 1985, 188 s.
13. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi öçerki. Bakı: Elm, 1977, 257 s.
14. Naxçıvan ensiklopediyası: 2 cildə. II c., Naxçıvan, 2005, 376 s.
15. Onullahi S.M. J.B.Taverniye Naxçıvan haqqında // Bakı Universiteti Xəbərlərinin xüsusi buraxılışı, 1999, № 3, s. 87-93.
16. Путешественники об Азербайджане. Т. I, Баку: Изд-во Академии наук Азербайджанской ССР, 1961, 498 с.
17. Рашид-ад-дин Ф. Джамии-ат-таварих (Сборник летописей). Т. III, Баку: Изд-во Академии наук Азербайджанской ССР, 1957, 361 с.
18. Salamzadə Ə., Məmmədzadə K. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985, 268 s.
19. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 40, Тифлиς: Издания Управления Кавказского Учебного округа 1909, с. 1-164.
20. Səfərli H.F. Orta əsrlərdə Naxçıvanın sosial-siyasi həyatında dini mərkəzlərin rolu. Bakı: Elm, 2003, 392 s.

21. Страбон. География: В 17 книгах / Пер. и комментарий Г.А.Стратановского. Москва: Наука, 1964, 941 с.
22. Şarden J. Səyahətnamə – “Parisdən İsfahana səyahət” / Fransız dilindən tərcümə edən V.Aslanov. Bakı, 1994, 92 s.
23. Vəlixanlı N. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 223 s.

Адиль Багиров

НАХЧЫВАНСКИЕ ТОПОНИМЫ В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Статья посвящена исследованию Нахчыванских топонимов, которые отражены в древних и средневековых источниках. В статье исследованы некоторые забытые топонимы, которые отмечены в путевых заметках, дневниках и научных произведениях разных дипломатов, купцов, путешественников, ученых историков и географов. Определена ономастическая, информационная загруженность этих источников, выражено отношение к мнениям, высказанным в связи с происхождением топонимических названий.

Ключевые слова: *река Араз, Нахчыван, Эльдениз, Ордубад, Алинджа.*

Adil Bagirov

NAKHCHIVAN TOPONYMS IN HISTORICAL SOURCES

The paper is devoted to investigation of Nakhchivan toponyms reflected in Ancient and Middle Ages sources. Forgotten toponyms which have been noted in travel notes, day books and scientific works of diplomats, merchants, travelers, historians, geographers are investigated in the paper. The onomastic information load of these sources is determined; the author's attitude to the opinions connected with the origin of toponymic names is expressed.

Key words: *Araz river, Nakhchivan, Eldaniz, Ordubad, Alinja.*

FİRUDİN RZAYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: firudinr@yahoo.com.tr

NAXÇIVANLILARIN ETNOGENEZİ TARİXİNDƏ PAL-PALA TÜRKLƏRİ

Məqalədə Naxçıvan ərazisində yerli sakinlər olduğu Azərbaycan və türk alimlərinin indiyə qədər araşdırmadığı Pal-Pala prototürk boylarından bəhs olunur. Bu yazıda qədim Naxçıvan və ümumtürk arealının coğrafi adlar sistemində öz izlərini yaşadan Pal türkləri ilə bağlı yer adları, bu adlarda dil ünsürləri, onların tarixi səhnəsinə çıxdıqları dövr və mənsub olduqları ərazilərdən söhbət açılır. Qaynaqlar üzrə tədqiqat zamanı Naxçıvan, eləcə də ümumtürk coğrafiyasında "Pal" köklü məntəqə adlarını formalaşdıran komponentin bir prototürk tayfa adı olması və m.ö. IV minillikdə yaşaması elmi dəlillərlə sübut olunur.

Açar sözlər: *etnoykonim, Pal, Pala, Palu, Balban.*

Azərbaycan xalqının, eləcə də Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixində xüsusi iştirakı olmuş, m.ö. III minillikdə tarixi qaynaqlarda adı keçən qədim prototürk-Azərbaycan boylarından biri də **Pal-Pala** türkləri olmuşdur. Qeyd etmək istərdik ki, tədqiqatçı alimlərimiz Azərbaycan və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvanda, eləcə də ümumtürk arealında "Pal" komponentinin tayfa adı kimi prototürk-azərbaycanlılara məxsusluğunu, onların tarixi, dili və təşəkkülümüzdəki yerini tədqiq etməmişlər. Yalnız Doğu Anadoluda Pal adlı tayfaların olması və onların dili Y.Yusifovun bir cümləsində qeyd olunmuş, lakin onların mənşəyi və türklərə aid olması haqqında fikir söylənməmişdir (36, s. 230). Təbii ki, ərazilərimizdə pallarla bağlı məntəqə adları, onların sistemli şəkildə lingvistik izahı da tədqiqatlardan kənarda qalmışdır. Fikrimizcə, müstəqilliyimiz dövründə bu tayfaların mənşəyinin, yayım arealının, tarix səhnəsinə çıxma dövrünün, o dövr dilimizin yer adlarındakı izlərinin mənbələr əsasında öyrənilməsi aktual məsələ olaraq qalmaqdadır. Fikrimizin təsdiqi üçün ilk olaraq Pal boylarının coğrafi adlarda yayım arealına diqqət yetirməyi lazım bilirik.

Biz Doğu Anadolu torpaqlarında Palu, Palamut, Palateli, Pülümür, Pul, Bala, Balya, Balıkesir, Bolu, Bulancak və Bilecik kimi onlarla rayon, əyalət və qəsəbə adları ilə qarşılaşırıq [34, s. 41, 86, 93, 100-103]. Buradakı Palu, Pul, Bala, Bolu kimi adlar **bəp**, **aşu**, **oşu** kimi türk dili üçün xarakterik fonetik də-

yişikliklə [33, s. 40-41] Pal-Pala türklərinin adını bildirir. Məntəqə adlarında **mut/bat** – “yurd”, “ölkə” [1, s. 94], **müri/böri** – “qurd” [32, s. 37; 30, s. 164], **çuq/çauq** – “qala”, [29, I c., s. 284], **-an** – “mənsubluq”, **at** – “yer, məkan” və omonim kimi “cəmlilik” şəkilçisi ilə də qarşılaşırıq [27, s. 221]. Bu qədim dil vahidləri adları Palamut – “Pal yurdu”, Pülümür – “Qurd pallar”, Bulancak – “palların qalası” və s. mənalarda izah edir (adların etimoloji izahları tərəfimizdən ilk dəfə olaraq verilir – F.R.). Diqqət etsək, bu dil elementləri oykonimlərin canlı bir ismə, şəxsə, birbaşa tayfa adına mənsubluğunu, adların etnooykonimlər olduğunu təsdiq edir.

Pal tayfa adlı oykonimlərə Şimal və Cənub Azərbaycan ərazilərində Pələkəş, PəlİKəş, Pulut, Pulvar, Balbau, Biləsuvar, Balakən, Balan, Balik, Bulutan kimi adlarda da rast gəlirik [2, s. 15-16, 80; 9, s. 167; 12, s. 468]. Bununla bərabər, bu adlarda **Pal** tayfa adı ilə yanaşı **tan** – “tən” “bənzər”, **ba/pi** – “bəy”, **koş** – “köç yeri” [24, s. 277; 16, s. 56; 28, s. 32-41] kimi əski türk dili leksik vahidləri işlənmişdir. Adlara qoşulan **kan/qan/xan/kın** “kağan, knyaz” və eləcə də coğrafi nomen-ad göstəricisi kimi areal türk onomastik adlar sistemində Kadır+**kan**, Beylə+**qan**, Mağı Kur+**ğan**, Ötü+**kən**, Arda+**han**, Həştər+**xan** Bal+**kən**, Beylə**qan**, Tark**an** kimi adlarda bu mənaları daşımışdır [26, s. 387; 2, s. 15; 23, s. 26-27]. Bütün bunlar “pal” sözünün bir tayfa adı olduğuna bir dil faktı kimi elmi sübutdur. Bu elementlərin ümumtürk arealında yüzlərlə adda təkrarı da Pal türklərinin dilinin qədim türk-proto Azərbaycan dili olduğuna yetərli sübut sayıla bilər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, **kan** – “məkan, yer” ifadəsi son dövrlər özlərinə tarix yaratmağa cəhd edən erməni dilinə Leninakan, Axperakan şəklində türk dillərindən adlanmışdır.

Azərbaycandan zorla qoparılıb Gürcüstana qatılmış torpaqlarımızda da Pal türklərinin izləri qalmaqdadır. Ərazimizi Gürcüstandan ayıran Bali sıra dağları və azərbaycanlılar yaşayan bu ərazidə Paldo Bolnisi, Bale, Tkibuli, Paleostom kimi kənd, qəsəbə və göl adları [23, s. 52, 331; 31, s. 153, 230] palların əski Azərbaycan ərazilərində geniş yayıldığını, burada avtoxton-yerli sakinlər olduğunun coğrafi göstəriciləridir.

Biz hazırda yakut, qazax, türkmən, uyğur və digər türklərin yaşadığı ərazilərdə də Palana, Palanqa, Palax, Pelutay, Polazna, Palay [23 s. 22-23, 38-44; 18, s. XI, 3] kimi yüzlərlə şəhər rayon, məntəqə adları ilə qarşılaşırıq.

Adlara diqqət etdikdə, palların yaratdıqları ümumtürk coğrafi arealı onların **as, hürri, kuti, lulubəy, türük, bulqar, naxər, koman, şu, şubar** və s. türk ittifaqında m.ö. II minilliklərdə cənubdan şimala doğru axınların bir daha təsdiq edir. Bu adlara elmi, etimoloji baxımdan diqqət edən hər bir türkoloq alim şübhə etmədən, istər Azərbaycan və Naxçıvan, istərsə də ümumtürk arealında yayılmış bu coğrafi adları formalaşdıran söz köklərinin qədim türk dillərinə aidliyini və qaynaqlarda adı az da olsa çəkilən **Pal** tayfalarının bir prototürk boyları olduğunu təsdiq edər. Qeyd edək ki, Azərbaycanın və onu ayrılmaz tə-

kib hissəsi olan Naxçıvan ərazisinin etnogenezində palların iştirakı adı çəkilən bu tayfa ittifaqının tərkibində mövcudluğu bir neçə tarixi aspektdən təsdiqlənir.

1. **Pal** sözünə qoşulan prototürk dil elementlərinin ümumtürk onomastik arealında və bu sistemin adlanma üslubunda təkrarları;

2. **As, hürri, kuti, lulubəy, türük, bulqar, naxər, koman, şu, şubar** kimi prototürklərin dövrü ilə eyni yayım arealına təsadüf etməklə onların yayıldığı ərazilərdə qeydə alınması;

3. Qaynaqlarda bu tayfaların dilindən yeni dillərin formalaşması və onların inkişafına bu dilin təsiri, Pala dilinin güclü, ümumişlək dil olmasına bir sübutdur.

Fikrimizin doğruluğunu təsdiq edən bu amillərlə bərabər 1590-1836-cı illərin sənədlərinə Naxçıvan oykonimik sistemində bu tayfa adının “Pal”, “Par”, “Pul”, “Bil” şəkillərində **bəp, lər, asu, oşu** fonetik səs əvəzlənmələri ilə düşdüyünü görürük. Diqqət etsək, palların yayım əraziləri, tarixi, prototürk tayfaları ilə ittifaqı, eləcə də adlardakı əski türk dil elementləri, tarix və ərazi baxımından prototürk tayfalarının tarixi, ərazisi və dili ilə eynilik təşkil edir. Bu da palların prototürklərlə birgə əski Naxçıvan torpaqlarında məskunlaşdığını tamamilə təsdiq edir. Bu yöndən Pal protoazərbaycanlıların qaynaqlardakı izlərinə diqqət etməyi elmi və tarixi baxımdan əhəmiyyətli hesab edirik.

“Kiçik Asiya”-Doğu Anadolu ərazilərində m.ö. IV minilliyin sonu III minilliyin əvvəllərində Pal tayfaları və Pala dili mövcud olmuşdur. Qaynaqlar Luvi və Hett dillərinin Pala dilinin parçalanmasından meydana gəlməsi fikrini elmi cəhətdən təsdiq edir [36, s. 230]. Bu məlumata diqqət etsək, Hett dövləti qədim Naxər-Naxçıvan ölkəsinin Van ətrafı ərazisidir və Pal/Palay tayfalarının dilindən m.ö. IV-III minilliklərdə Hett dili və dövləti yaranır [35, s. 366-367]. Bununla bərabər Pal prototürk dilinin parçalanması və buradan Luvi, Hett dilinin yaranması tarixi faktı qədim prototürk-Azərbaycan dilindən bir qrup dillərin formalaşdığını tam olaraq sübut edir. Hett dilindəki şəxs, toponimik və s. adlara diqqət etsək, bu sözlər Hind-Avropa dilindən daha çox Türk dilindədir. Hett dilində **tuli** – “yığıncaq” müasir türklərdə **tilləmək**, **qatılmaq** fellərində “bolluq”, “topluluq” [20, I c., s. 42, 166-167; 21, II c., s. 23], **saxxan** – “günahkar” sözü dilimizdə “saxlanmış” [35, s. 376], saylarda 1000 rəqəminin **min** kimi də yazılışı [yenə orada, s. 371-374] və s. yüzlərlə bu kimi sözlər təsadüf ola bilməz. Bundan başqa Xatus şəhər adında **Het** tayfa adına qoşulan qədim **as/us/is** yazılışlı türk sözünün “zəka”, “ağıl” “müdrək” mənaları [29, I c., s. 607; 13 s. 13] **Subar+us**, **Tal+us** kimi türk tayfa adları, **Xonax+is**, **Anaxars+is** kimi skif çar və şəxs adlarında da [16, s. 141] təkrarlanır ki, bu cür qrammatik forma və leksik morfemlərin nominasiya-adlanma sistemi türklərə məxsusdur. Bu isə bu dildə türk dilinin üstünlüyünü sübut edir (F.R.).

Pal-Palay tayfaları m.ö. II minilliyin əvvəllərində birlik kimi mövcud idilər. Palların hələ m.ö. IV minillikdə fəaliyyətdə olması da qaynaqlarda dolayısı ilə öz əksini tapır. Mənbələr qədim Azərbaycan torpaqları Bağdad, Bəsrə, Mo-

sul və b. bu kimi ərazilərdən olan Karim şəhəri ətrafından tapılan əşyaların onların uluları Paleqaurlara aid olduğunu qeyd edir [35, s. 125]. “Paleqaur” sözünün etimoloji izahı da maraqlıdır. N.A.Baskakovun “başqırd sözünə verdiyi etimoloji izahı xatırlasaq, [4, s. 13-18], o zaman Pal+oqur “pal oğuzları” və ya Pal+Kiur şəklində kaslardakı Kiur tanrı adını daşıyır. Bu isə Pal və Kas boylarının eyni inanca sahibliyini təsdiq edir. Fikrimizcə, bu bir zahiri oxşarlıq deyil, ümumtürk inancının tarixi faktıdır (F.R.).

Pal boylarının adına fonetik dəyişikliklə m.ö. II minilliyin sonları və I minilliyin əvvəllərində biz Orxan-Yenisey yazılarında VII əsrin əvvəllərinə aid Şine-Uşu kitabəsində Buluk tayfalarının adında rast gəlirik. Ə.Quliyev bu adın “buluk” şəklində yazılsa da, “Bulak” kimi oxunduğunu, onların doqquz oğuz boyları və qırğızlarla bir ittifaqda olduğunu qeyd edir [19, s. 83-84]. Əgər diqqət etsək, qədim türk dillərində **“uk”** tərkibi “oğul, varis” kimi işlənirdi [35, s. 143]. Şumer və elamlarda isə **“ikə”** sözünə (özbəklərdə əkə – böyük qardaş – F.R.) “qardaş” mənasında rast gəlirik [17, s. 55-57].

Bütün bu göstərilən tarixi faktların bir qədər azlıq təşkil etməklə bərabər, “Ümumdünya tarixi”, “Şərq tarixi” kitablarında yer alması, Y.Yusifov, İ.A.Jukovskaya, İ.M.Dyakonov, N.A.Baskakov kimilərin tədqiqatlarında, öləri də olsa, qeyd edilməsi Palların bir prototürk boyu olmasını, dillərinin isə türklərə məxsusluğunu bir daha təsdiq edir. Bu amillərə və tarixi faktlara istinadən məntəqə adlarının da ümumən etnoslar tərəfindən yaradılmasına nəzərə alaraq, biz qədim Naxçıvan ərazisində də “Pal” tayfalarının aborigen xalqlar olduğunu qəti şəkildə deyə bilərik. Bunun üçün Naxçıvan ərazilərində palların yaratdığı məntəqə adlarının etimoloji mənalarına diqqət edək.

Palaç. “Palaç” kimi də sənədlərə düşən bu məntəqə adı 1728-ci ilin sənədlərində Naxçıvanın Qarabağ nahiyyəsində qeydə alınır [25, s. 29]. Pal tayfa adına qoşulub “zəka”, “ağıl”, “qüvvətli” mənalarında işlənən **aç/as** sözü [13, s. 13], Orxan-Yenisey yazılarında ayrıca tayfa adı kimi verilir [19, s. 79; 26, s. 345]. Ad “Müdrək pallar” mənasındadır.

Bulqan. 1590-cı ildə Naxçıvan qəzasının Naxçıvan nahiyyəsində, əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olmaqla **Bulğan** yazılışında qeydə alınan bu ad [10, s. 164], 1724-1727-ci illərin sənədlərində Naxçıvan qəzasında Qarabağ nahiyyəsində göstərilir [10, s. 144; 25, s. 29]. Tayfa adına qoşulan **qan/kan/xan** komponenti türk dillərində “məkan”, “yer” bildirir. Tərkib həm də omonim kimi “knyaz”, “başçı” mənaları ifadə etmişdir [13, s. 13]. Məntəqə adı “Pal yurdu” mənasında izah olunur.

Biləv. Bu məntəqə adı 1590-1728-ci illərə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Azadçıran nahiyyəsində qeydə alınır [10, s. 179; 25, s. 31]. “Palların evi” mənasında olan bu etnoykonimdə yalnız **bəp, isə** fonetik hadisəsi müşahidə edilir.

Pul (iki kənd). Eyniadlı məntəqə 1590-1724-cü illərdə həm Sisyan, həm də Dərəşahbuz nahiyyələrində qeydə alınır [10, s. 151, 167; 25, s. 33]. Etno-

oykonimlər heç bir coğrafi nomen-ad göstəricisi və əlavə söz olmadan birbaşa tayfa adından yaranmışlar.

Palu. Əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olub Naxçıvan ərazisi İrəvan qəzasının Karbi nahiyyəsində 1590-cı ilə aid sənədlərdə göstərilən bu ad [10, s. 163], 1727, 1800-cü illərdə qeydə alınmır. Onun tarixi proseslərdə dağıldığını və ya köçürüldüyünü ehtimal etmək olar. Etnooykonim tayfa adı və qədim türklərdə ayrıca olaraq **u** – “dözümlü”, “qüdrətli” sözü ilə [6, s. 603] “Qüdrətli pal-lar” mənasında açıqlanır.

Arpalı. Qeyd edək ki, ümumən məntəqə adları fitonim-bitki adı daşıyırlar. 1590-cı ildə Naxçıvan qəzasının Ağcaqala nahiyyəsində qeydə alınan bu ad [10, s. 168], tayfa adlarının saklarda Ar+sak, Avar hunlarda Ar+suk [8, s. 91] digər türk boylarında Xəz+ər, Sub+ər, Kəng+ər, Dög+ər, adlanma –nominasiya adətlərinə uyğun Ər+pal+ı formasında “Pal əri” mənasında etnooykonimə çevrilmişdir. Fikrimizcə, söz fitonim-bitki adına təhrif olunarkən tayfa adına -lı şəkilçisi əlavə edilmişdir.

Debil. Bu ad 1728-ci ildə Naxçıvanın Sultan xasslarının Zərzəmin nahiyyəsində insan yaşamayan kənd kimi qeydə alınır [10, s. 121]. **Pal** tayfa adına qoşulan **de/te** – “danışmaq”, **di/ti** – “tikmək” qədim türk sözləri adı “Pallar tikən” mənasında izah edir [6, s. 545; 16, s. 80-82].

Kapalı. 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Ağcaqala nahiyyəsində bir adı da “Qapalı” yazılışında təhriflə göstərilən bu ad əslində [10, s. 170] Pal tayfa adı, **ka** – “şöhrətli” sözü ilə adı “Şöhrətli Pal” mənasında etnooykonim kimi formalaşdırmışdır.

Balbarani. Maraqlı leksik mənalı bu ad 1590-cı ildə Naxçıvan qəzasının Abnik nahiyyəsində göstərilir [10, s. 19]. Pal tayfa adına qoşulan qədim türk **bö-ri** – “qurd”, **ni** – “verir” və “mənim” sözləri [17, s. 80] adı “Qurd verən, bağışlayan Pal” mənasında açıqlayır. M.Seyidov **Böri** – “qurd” sözünü geniş araşdırmış, “Oğuznamə”də bu mifik inancla bağlı söz dəfələrlə təkrarlanmışdır [30, s. 164]. M.Kaşğaridə də bu sözün “qurd” anlamı ilə rastlaşırıq [20, I c., s. 36, 106; 21, II c., s. 93, 281; 22, III c., s. 219, 255]. Hazırda Qazax, başqırd, qırğız, özbək, uygur və b. türklərdə “qurd” sözü “böri, börü, büri, böra” yazılışlarına rast gəlinir [15, I c., s. 518-519]. Qaynaqlarda Çingiz xanın nəvəsinin adı Buri, oğuzlarda Gök Boru, türklərdə Burabaş, Börü Alp, İşbara Alp kimi şəxs adlarında [11, s. 268] bu qədim türk mifik inancına rast gəlirik.

Balban. Naxçıvan qəzasının Maku nahiyyəsində 1728-ci ildə qeydə alınan bu məntəqə adı [10, s. 42] Pal tayfa adından və **ban** – “uca”, “yüksək” qədim türk sözündən formalaşmaqla “Uca Pal” mənasındadır. Nədənsə Ə.Dəmirçizadə “ban” və “van” sözünü erməni dilinə aid etmişdir [5, s. 21]. Fikrimizcə, bu nəşrdə yanlış olaraq verilmişdir. Çünki biz “Dədə Qorqud” kitabında “Altun başlı **ban** ev vergil”, **Banu**çiçək kimi söz və ifadələrdə [14, s. 20, 63], dialektlərimizdə “evin banı”, “xoruz banı” deyimlərində sözə “uca” mənasında rast

gəlirik. Türk dili sözlüklərində *ban/pan* – “yazı üçün lövhə”, say olaraq “min” və “bağlamaq” feli kimi də işlənir [6, s. 80-81].

Tunbul. Bəzi tədqiqatlarda adın mənasın XV əsr Suriyadan gəlmiş Dünbülü tayfa adı ilə izah edilir [3, s. 199]. Lakin məntəqə adı **dət**, **as**u **bəp** fonetik səsvəzlənmələri ilə **dan/tan** – “düzən” [17, s. 19] və **Pal** tayfa adından formalaşmaqla “Pal düzü” mənasında izah olunur. Ada 1590-cı ildə Naxçıvan qəzasının Naxçıvan nahiyyəsində rast gəlirik [10, s. 164].

Bələk. Müasir “bələk” sözü ilə heç bir əlaqəsi olmayan bu ad 1590-cı ildə Naxçıvanın Sisyan nahiyyəsində qeydə alınır [10, s. 182]. Ad ilkin yazılışda **Pal+ak** şəklində olmuşdur. **Pal** tayfa adı, **ak** – “uca”, “yüksəlmək” və “aşmaq”, “ağmaq” mənalı fellə [7, s. 29; 14, s. 35, 117; 20, I c., s. 173; 30, s. 143] “Uca **Pal**” mənasında açıqlanır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, adlardakı **ka/ku** – “şöhrətli”, **ak** – “uca”, **dan/tan** – “düzən”, **ban** – “uca”, “yüksək”, **ni** – “verir” və “mənim”, **böri** – “qurd”, **ka/ku** – “şöhrətli”, **yanzi** – “rəhbər”, **at** – “yer, məkan”, **cıq/caq** – “qala”, **di/ti** – “tikmək”, **qun** – “knyaz”, “başçı”, **aç/as** – “zəka”, “ağıl”, “müd-rik” kimi əski türk dili sözləri **Pal** sözünün bir tayfa adı olduğunu təsdiq edir.

Bu morfemlər m.ö. V-III minilliklərdə **as**, **hürri**, **kuti**, **lulubəy**, **kassi**, **türük**, **bulqar**, **naxər**, **koman**, **şu**, **şubar** və s. türklərin, eləcə də Manna, Midiya, Atropatena dövlətlərinin çar, şəhər və s. adlarında təkrarlanır.

Oykonimlərdə bu əski sözlərin mövcudluğu Naxçıvan və Mesopotamiya mədəniyyəti, etnogenetik əlaqələrinin adlardakı izləri olmaqla palların m.ö. III minillikdən Naxçıvan ərazisində məskun olduqlarını bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев И.Г. История Мидии. Баку: Элм, 1960, 317 с.
2. Azərbaycan SSR-inin qısa toponimlər lüğəti. Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1986, 114 s.
3. Bağirov A.N. Naxçıvan oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 333 s.
4. Баскаков Н.А. О происхождении этнонима «башкыр» // Этническая ономастика. Москва: АН СССР, Наука, 1984, с. 13-18.
5. Dəmirçizadə Ə.M. 50 söz. Bakı: Gənclik, 1968, 104 s.
6. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
7. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Universit. nəşr., 1991, 312 s.
8. Füzuli Bayat. Türk dili tarixi. Ankara: Genc, Ofset, 2003, 209 s.
9. Gültekin Qalibə. Azərbaycanın doğusundakı yer adları. İstanbul, 2001, 187 s.
10. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
11. История Туркменской ССР. Т. I, Ашхабад: Ылым, 1955, 268 с.
12. Иванов М.С. Очерки истории Ирана. Москва: Гос. Политиздат, 1952, 469 с.

13. Жуковская И.А. Заметки о монгольской антропонимии / Ономастика Востока. Москва: Наука, 1980, с. 13, 228 с.
14. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
15. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü. I c., Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, 1183 s.
16. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azər-nəşr, 1994, 278 s.
17. Qeybullayev Q.A. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992, 138 s.
18. Грязнов М.П. История древних племён Верхней Оби по раскопкам близ с. Большая Речка // МИА, Москва: Наука, 1956, № 48, табл. XI, 3, 225 с.
19. Quliyev Ə.A. Orxon-Yenisey abidələrində toponim və etnonimlər. Bakı: Nurlan, 2004, 128 s.
20. Kaşğari M. Divani lüğət-it-türk. I c., Ankara: Basımevi, 1985, 530 s.
21. Kaşğari M. Divani lüğət-it-türk. II c., Ankara: Basımevi, 1985, 366 s.
22. Kaşğari M. Divani lüğət-it-türk. III c., Ankara: Basımevi, 1985, 452 s.
23. Малый атлас мира. Москва: Картография ГУГК, 1985, 331 с.
24. Мурзаев Е.М. Словарь народных географических терминов. Москва: Наука, 1985, 606 s.
25. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
26. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
27. Rzayev F.H. Qədim Şəhur oykonomlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 242 s.
28. Rzayev F.H. Xoşkeşin kəndi və onunla bağlı toponimlərin etimologiyası. // Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu, Bakı: Zaman-3, 2000, № 1, s. 32-41.
29. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I, Москва: Наука, 1974, 777 с.
30. Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
31. Советский Союз. Грузия. Москва: Мысль, 1967, 318 s.
32. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Москва: Наука, 1959, 320 с.
33. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967, 420 s.
34. Gülensoy T. Türkçe Yer Adları Kılavuzu. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1995, 103 s.
35. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат, 1956, 746 с.
36. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 496 s.

Фирудин Рзаев

ТЮРКИ ПАЛЫ В ИСТОРИИ ЭТНОГЕНЕЗА НАХЧЫВАНЦЕВ

Статья посвящена тюркскому племени Пал, участвовавшему в этногенезе нахчыванцев. Автор статьи, исследуя путь исторического развития этих племен, по многочисленным данным относит дату их появления на территории Нахчывана к III тысячелетию до н.э. Тема, связанная с этим племенем, до сих пор не была исследована учеными. Автор статьи впервые коснулся этой проблемы и выявил, что слово «Пал» – это название одного древнетюркского племени. Также получены интересные научные результаты, которые тесно связаны с общетюркской историей и расселением племени Пал.

Ключевые слова: *этноойконим, Пал, Пала, Палу, Балбан.*

Firudin Rzayev

PAL-PALA TURKIS IN THE ETHNOGENY OF NAKHCHIVAN PEOPLE

The paper is devoted to the Turkic tribe Pal, which participated in the ethnogeny of the Nakhchivan peoples. The author, exploring the path of historical development of these tribes, according to numerous data refers the date of their appearance in the territory of Nakhchivan to the IV millennium BC. The issue connected with this tribe hasn't still been studied by scientists. The author of this paper goes into this problem for the first time and has revealed that the word "Pal" is the name of one ancient Turkic tribe. Also interesting scientific results closely connected with the all-Turkic history and settling of the Pal tribe are obtained.

Key words: *ethnooykonym, Pal, Pala, Palu, Balban.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

NURAY ƏLİYEVƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: naliyeva22@mail.ru

NAXÇIVAN DIALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN LEKSİKASININ ZƏNGİNLƏŞMƏSİ YOLLARI

Məqalədə Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektinin, yəni Naxçıvan şəhəri və Muxtar Respublikanın rayonlarının şivələrinin lüğət tərkibi tədqiq olunur. Hər bir dialektin lüğət tərkibində, ədəbi dildə olduğu kimi, alınma sözlərin olması mütləqdir və bu prosesdə Naxçıvan dialekti də istisna deyil. Burada XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dialektin leksikasının zənginləşməsi yolları araşdırılmış, göstərilmişdir ki, bu dövrdə Naxçıvan dialekti həm dilin daxili imkanları, həm də rus dilindən və eləcə də rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçən leksik vahidlər hesabına zənginləşirdi. Məqalədə o da qeyd olunur ki, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrinə nisbətən belə sözlər az işlənir. Bu da Naxçıvanın coğrafi şəraitindən, Rusiya ilə sərhəddən daha uzaqda yerləşməsindən və bunun nəticəsində də əhalinin rusdilli əhali ilə nisbətən az əlaqədə olmasında irəli gəlir.

Açar sözlər: *dialekt, şivə, leksika, alınma sözlər.*

Hər bir dilin leksikasının əsasını özünəməxsus sözlər təşkil edir. Azərbaycan dilinin, o cümlədən dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibinin əsası türkmənşəli sözlərdən ibarətdir. Bu baxımdan da qeyd edə bilərik ki, hər bir dil onu yaradan və yaşadan xalqın düşüncə tərzində, təfəkküründə özünü qoruyub saxlayır. Lakin dialekt və şivələrimiz xalqımızın keçmiş əlaqələrini, ünsiyyətdə olduğu xalqları da özündə əks etdirir. Yəni burada başqa dillərə məxsus alınma leksik vahidlərə də rast gəlirik. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili türk sistemli dillər ailəsinə mənsub olsa da, qədim zamanlardan bəri bir sıra Qafqaz və digər dillər ilə əlaqə və münasibətdə olmuş, istər mədəni, istərsə də məişət məsələlərində onlarla qaynayıb-qarışmışdır. Bunun nəticəsində həm Azərbaycan ədəbi dili, həm də dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində müəyyən dəyişiklik əmələ gəlmişdir. Ona görə də burada əsas yeri türkmənşəli sözlər tutsa da, başqa dillərdən gələn sözlər də var. Onlar olmadan hər hansı bir dilin və ya dialektin leksikası inkişaf edə bilməz. Bu proses dillərin təbii ehtiyacından doğur və çox qədim dövrlərdən, xalqların bir-biri ilə əlaqələrinin yaranması ilə başlamışdır. Bununla yanaşı dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində dialekt leksikasının da böyük rolu vardır. Dilin tarixi inkişafı nəticəsində dialektizmlərin bir qismi özü-

nün məhəlli xüsusiyyətlərini itirərək ədəbi dilin leksikasına daxil olur. Bu baxımdan dialekt və şivələrin leksikasının öyrənilməsinin çox böyük əhəmiyyəti var. Elmin, texnikanın inkişafı və bu inkişaf prosesində yaranan çoxsaylı terminlər dildə qarşılığı olmadığı üçün məcburən başqa dillərə müraciət edilir. Lakin dialekt və şivələrin müxtəlif sahələrə aid zəngin lüğət materialı dilimizə gələn yeni məfhumların adlarının xalq dili əsasında yaradılmasına imkan verir.

Naxçıvan MR dialekt və şivələrinin leksikasının böyük bir hissəsini regionun iqtisadiyyatı, əhalinin həyat və məişəti, adət-ənənəsi ilə əlaqədar olan terminlər təşkil edir. Hər bir dilin, xüsusilə də dil tarixinin öyrənilməsində həmin dilin dialekt və şivələrinin nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi məlumdur. Dialekt və şivələrin leksikasını nəzərdən keçirərəkən burada dönə-dönə istifadə edilən və ən qədim yazılı abidələrimizdə təsadüf etdiyimiz bir sıra sözlərin bu gün də bir çox türk dillərində fəal, digərlərində dialekt səviyyəsində, başqa bir qismində isə tamamilə dildən çıxmış vəziyyətdə olduğunu, əsrlərin arxasında ilişib qaldığını görmək olar. Həmin sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aiddir.

Bu leksik vahidlərdə xalqın tarixinin izləri, adət-ənənələri, milli ruhu yaşayır. Cəmiyyətin inkişafı, həyatının, məişətinin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq bu sözlərin bir qismi dilin lüğət tərkibindən çıxsa da, onun tarixinin canlı şahidi kimi xalqın dilində – dialekt və şivələrdə yaşayır. Ona görə də dilin tarixini tədqiq edərkən ilk növbədə onun qədimliyini özündə qoruyub saxlayan yazılı mənbələrə və canlı xalq dilinə müraciət etmək lazım gəlir.

XX əsrdən başlayaraq xalqımızın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında yüksəliş əmələ gəlir. Bu yüksəliş Naxçıvanın muxtariyyəti dövründə də sürətlə davam edir və dilimizin, o cümlədən dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibinə də güclü təsir göstərir, onu zənginləşdirir. Ümumiyyətlə, XIX əsrin birinci yarısına qədər Azərbaycan dili ərəb və fars dillərinin güclü təsiri altında olmuş və bu dillərdən dialektlərimizin lüğət tərkibinə çoxlu miqdarda sözlər keçmişdir. Lakin XX əsrin əvvəllərindən bu sözlərə ikili münasibət meydana gəlmişdir. Bəzi dilçilərimiz dilimizin qayda-qanunlarına cavab verə bilməyən ərəb və farsmənsəli sözləri dildən çıxarmağı təklif etmişlər. Bu da təbii ki, uzun illər bu dillərin hesabına zənginləşən, təkmilləşən dilimizin lüğət tərkibinə mənfi təsir edə bilərdi. Bu dövrdə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin, o cümlədən Naxçıvan dialektinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi müxtəlif yollarla gedirdi. Bu dövrdə gedən ictimai-siyasi hadisələrin də təsiri ilə ərəb və fars dillərinin nüfuzu artıq tam zəifləyir.

Cəmiyyətin tarixi, mədəni, iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar Naxçıvan dialektinin lüğət tərkibi başqa yollarla zənginləşdiyi kimi daxili imkanlar hesabına da artır. Bu prosesdə sözdə olan neytral məzmun genişlənir və ictimai mahiyyət kəsb edir. Bu hadisə daxili imkanlar hesabına zənginləşmə prosesini dialektik qanunauyğunluqla inkişaf etdirir [2, s. 61]. Dialektin dilin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsi özünü 30-cu illərdə daha çox göstərir. Lakin 30-cu illərin sonlarından rus-Avropa sözlərinə meyil güclənir. Bu dövrdə Azərbaycanda

sovet hakimiyyətinin qurulması, bununla əlaqədar olaraq yaranan yeni quruluşa əsaslanan idarə, müəssisə, əşya, geyim və s. adları qonşu dillərin lüğət tərkibi hesabına, onun köməyi ilə yaranır və dilimizin, o cümlədən dialektlərimizin lüğət tərkibində özünə yer tutur, işləklilik qazanır. Belə alınma sözlər dilimizin qayda-qanunlarına tam tabe olmadığı üçün dialekt və şivələrdə ədəbi dildən bir qədər fərqli təzahür edir. Xalq onu öz dilinə uyğunlaşdıraraq həmin sözlərin dialekt variantını yaradır.

Rusiyanın Azərbaycanla qonşu ölkə olması və uzun illər xalqlarımızın qarşılıqlı əlaqəsi dialekt və şivələrimizə, o cümlədən Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinə kütləvi şəkildə rus sözlərinin, həmçinin rus dili vasitəsilə Avropa sözlərinin keçməsinə şərtləndirmişdir. Lakin bu sözlərin demək olar ki, əksəriyyəti dialekt və şivələrin lüğət tərkibi ilə məhdudlaşmış, ədəbi dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmamışdır. Yəni burada ədəbi dildə olan alınma sözlərdən əlavə Azərbaycan dilində qarşılığı olan, lakin regionun əhalisi tərəfindən dialektin lüğət tərkibinə daxil edilən sözlər vardır ki, bu sözlər həm də sözün alındığı dildəki kimi deyil, yerli insanlar tərəfindən təhrif olunmuş, fonetik cəhətdən dilimizin qaydalarına uyğunlaşdırılmış şəkildə işlədilir.

Rus dilindən dilimizə, o cümlədən dialekt və şivələrimizə sözlər keçməsinin ən məhsuldar dövrü Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı dövr olmuşdur. Belə ki, bu dilin SSRİ-də xalqlararası ünsiyyətin əsas vasitəsi olması bu prosesi şərtləndirən əsas amil idi. Regionumuzun əlverişli coğrafi şəraiti qədimdə buranın ticarət mərkəzi olmasına şərait yaratmışdır ki, bu da dilimizə sözlər keçməsinə şərtləndirmişdir.

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibindəki alınma sözlərin vəziyyəti çox vaxt ədəbi dildəki kimi deyildir. Belə sözlər ədəbi dildəki alınmalara nisbətən dilin daxili inkişaf qanununa əsasən istər şəkil, istərsə də məzmunca dəyişikliyə daha çox məruz qalır [5, s. 342].

Məsələn: uçret<oçered, balnisə//balnisa<bolniça, doxdur<doktor, nalox<naloq, bravirka<proverka, nəçənniy<naçalnik, isləbıdnı<svobodniy, qaravat//qravat<krovat, ləmpə<lampa, potulka<butılka, şotqu<šetka, şapqa<şapka, isbalqom<ispalkom, mesesdra<medsestra, inciner// injiner<injener, vesebet//velsebet<ve-losiped, lammışqa//lampışqa<lampoçka, tuxofqa<duxovka.

Bu sözlərin demək olar ki, hamısının ədəbi dilimizdə qarşılığı vardır. Ona görə də bunlar danışiq dili vasitəsilə alınan sözlərdir və dialektdə də qalır, yəni ədəbi dilə keçərək vətəndaşlıq hüququ qazana bilmir.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrinə nisbətən belə sözlər az işlənir. Bu da təbii ki, Naxçıvanın coğrafi şəraitindən, Rusiya ilə sərhəddən daha uzaqda yerləşməsindən və bunun nəticəsində də əhalinin rusdilli əhali ilə nisbətən az əlaqədə olmasından irəli gəlir.

Sözlər bir dildən başqasına müxtəlif şərait və zamanlarda, müxtəlif səbəblərdən və bir sıra yollarla keçir. Dialekt və şivələrimizdə işlənən bu cür alınma-

ların bir qismi dilimizə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmamışdan əvvəlki dövrdə daxil olmuşdur. Məsələn: nəçənniy<naçalnik, qoburnat<qubernator. Bu sözlər daha çox təhrif olumuş şəkildə şivələrdə işlənmişdir. Bu da, zənnimizcə, o dövrdə əhalinin savadlılıq dərəcəsinin daha aşağı olması ilə izah oluna bilər. Ümumiyyətlə, dilimizə rus dilindən söz daxil olması prosesi XIX əsrin ortalarından başlayaraq getdikcə güclənmişdir.

Dialekt və şivələrimizdə işlənən alınmaların digər bir qismi dialekt leksikasına Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra daxil olmuşdur və bu sözlər, demək olar ki, o dövrdəki quruculuq işləri, xüsusilə də kənddə fərdi təsərrüfatın aradan qalxması, kolxoz və sovxoz təsərrüfatının yaranması ilə əlaqədardır. Məsələn: qalxoz<kolxoz, nalox<naloq, tıraxdır<traktor.

Bir qisim sözlər də vardır ki, bunlar gündəlik həyat və məişətimizlə bağlı işlənən sözlərdir və bunlar da Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində geniş şəkildə işlənir: uje, vapşe<voobşe, tarelka, potulka<butılka və s.

Türk xalqlarının mədəni varlığının ən əhəmiyyətli qaynaqlarından biri də xalqın dili və folklorudur. Bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşaraq dialekt və şivələrin öyrənilməsi ilə xalqın zəngin mədəni sərvətləri meydana çıxarıla bilər. Dilin əsas qaynağı olan şivələrin araşdırılması onun tarixinin öyrənilməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Əlverişli coğrafi şəraitə malik olan Naxçıvan ərazisi hələ qədim zamanlardan müxtəlif tayfaların, xalqların diqqətini cəlb etmişdir. Həmin xalqlarla olan əlaqələr genişləndikcə bu əlaqələr digər sahələrlə yanaşı, həmin xalqların dilində də müəyyən iz buraxır. Yerli xalqın dili gəlmələrə təsir etdiyi kimi, onların da dili öz izlərini yerli dildə göstərməyə başlayır. Bu təsir tarixən qarşılıqlı şəkildə inkişaf etmişdir və olduqca təbii, qanunauyğun bir prosesdir. Tarixin müxtəlif zamanlarında torpaqlarımızda yurd salan müxtəlif etnosların izləri ədəbi dilimizlə yanaşı, dialekt və şivələrimizin leksikasında da açıq-aydın hiss olunmaqdadır. Məsələn, Azərbaycanda 300 ildən artıq hökmranlıq etmiş ərəblər bütün sahələrdə olduğu kimi, dilimizdə də öz dərin izlərini buraxmışlar. Belə ki, o dövrdə nəinki bədii əsərlər, hətta elmi əsərlər də dövrün tələbinə uyğun olaraq ərəb dilində yazılırdı. Bu baxımdan Naxçıvan dialektinin leksikasında əsas layı öz sözlərimiz təşkil etsə də, bütün digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, ərəb, fars və digər dillərdən alınan sözlər də mövcuddur. Qeyd edək ki, dilimiz də öz növbəsində bu dillərə təsir edərək onlara çoxlu miqdarda sözlər vermişdir. Ədəbi dilə nisbətən dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibinə keçən sözlər öz sözlərimizə daha çox qaynayıb-qarışaraq dilimizin bütün qayda-qanunlarına uyğunlaşmış, leksik qatda demək olar ki, daşlaşmışlar. Bu sözləri əsl Azərbaycan sözlərindən ayırmaq, demək olar ki, mümkün deyil. Onlar tam mənası ilə azərbaycanlaşmış, cəmiyyətin bütün təbəqələri tərəfindən başa düşülməkdədir. Ona görə də tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində dialektlərdə iz qoyan bu sözlərin bugünkü dilimizdə alınma olduğunu müəyyənləşdirmək çox çətindir.

Özünəməxsus leksikası olan Naxçıvan dialektində bir çox sözlərin qarşılığı olmasına baxmayaraq, alınma sözlər, xüsusən də ərəb, fars və rus dillərindən alınan sözlər məhəlli sözlərlə leksik paralellər kimi fəaliyyət göstərir. Bunlar tarixin müxtəlif inkişaf mərhələlərində siyasi-ictimai hadisələrlə əlaqədar dilə gəlmiş, əsrlərin süzgəcindən keçərək bu günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Tarixin bir çox səhifələrini vərəqləmiş bu sözlər adı çəkilən dialektə yaşlı nəslin leksikonunda gənc nəsle nisbətən daha çox işlənir. Təbii ki, müəyyən təhsil almış, elmə, biliklərə yiyələnmiş yeni nəsil bu sözlərə daha az müraciət edir. Son zamanlarda türkdilli xalqlara olan yaxın münasibət də buna öz təsirini göstərməkdədir. Belə ki, qədimdə ortağ türkcədə işlənmiş, lakin zamanla dilimizdə passiv fonda keçmiş və bu gün işlətmədiyimiz əsl türk sözləri bu gün digər türk dillərinin təsiri ilə yenidən dilimizdə aktivləşir və vaxtilə ərəb, fars dillərindən götürüb işlətdiyimiz sözləri əvəz etməyə başlayır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının dialekt və şivələrinin leksikasının böyük bir hissəsini regionun iqtisadiyyatı, həyat və məişəti, adət-ənənəsi ilə əlaqədar olan terminlər təşkil edir. Hər bir dilin, xüsusilə də dil tarixinin öyrənilməsində həmin dilin dialekt və şivələrinin nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi məlumdur. Dialekt və şivələrin leksikasını nəzərdən keçirərkən burada dö-nə-dönə istifadə edilən və ən qədim yazılı abidələrimizdə təsadüf etdiyimiz bir sıra sözlərin bu gün bir çox türk dillərində fəal, digərlərində dialekt və şivə səviyyəsində, başqa bir qismində isə tamamilə dildən çıxmış vəziyyətdə olduğunu, əsrlərin arxasında ilişib qaldığını görmək olar. Həmin sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aiddir. Hər bir dialekt və şivənin tərkibində olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində də terminologiya xüsusi bir lay təşkil edir. Bu leksik vahidlərdə xalqın tarixinin izləri, adət-ənənələri, milli ruhu yaşayır. Cəmiyyətin inkişafı, həyatının, məişətinin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq bu sözlərin bir qismi dilin lüğət tərkibindən çıxsada, onun tarixinin canlı şahidi kimi xalqın dilində – dialekt və şivələrdə yaşayır.

Ümumiyyətlə, qədim sözlər və sözlərin qədim mənaları ədəbi dilə nisbətən xalqın məişəti ilə əlaqədar leksikada, dialekt və şivələrimizdə, folklor nümunələrinin dilində daha çox mühafizə olunur. Bu nümunələr xalqın həyatında baş verən dəyişiklikləri özündə tamamilə əks etdirir. Naxçıvan dialektinin lüğət tərkibində elə sözlərə rast gəlirik ki, onlar vaxtilə Azərbaycanın qədim yazılı abidələrində işlənmiş, daha sonra ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş, lakin dialektin leksikasında mühafizə olunmuşdur. Bu isə həmin leksik vahidin həm qədimliyini, həm də tarixən Azərbaycan dilinə mənsub olduğunu göstərir. Bu gün dialekt və şivələrdə işlənən hər hansı sözün qədim yazılı abidələrimizdə işlənməsi onu göstərir ki, həmin leksik vahid abidənin yarandığı dövrün dialekt və şivələri üçün də işlək olmuşdur [3, s. 223].

Deyilənlərdən də aydın olur ki, Naxçıvan dialektinin leksikası olduqca zəngindir və uzun əsrlərin məhsuludur. Burada xalqımızın dilinin keçdiyi inkişaf yolu, həyatı, məişəti və s. ilə bağlı çoxlu miqdarda qədim söz və ifadələrə

rast gəlirik ki, bunlar da dilimizin tarixini özündə əks etdirir. Bu baxımdan dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibindəki alınma sözlərin öyrənilməsi, onların əsl Azərbaycan sözlərinə, türkmənşəli sözlərə olan nisbətini də meydana çıxarmağa imkan verir. Belə sözlərin toplanılaraq müqayisəli şəkildə öyrənilməsində məqsəd türk dillərinin əsrlərdən bəri öz köklərindən nə dərəcədə ayrıldığını, artıq ümumtürk dili kimi deyil, hər birinin ayrılıqda, öz çərçivəsi daxilində, qeyri-türkdillər əhatəsində və fərqli mühitdə necə inkişaf etdiyini, xarici amillərə qarşı dillərini necə qoruduqlarını, türk dillərində qorunmuş qədim sözlərin bugünkü vəziyyətini öyrənmək, qədim sözlərimiz əsasında hansı dildə daha çox söz yaradıldığını, qədim sözlərin müasir dildə hansı səviyyədə qorunduğunu ortaya qoymaq, gələcəkdə kökə dönmə ehtimalının nə dərəcədə olduğunu müəyyənləşdirmək, dilin alınma sözlər hesabına deyil, qədim sözlərimiz, dialekt və şivələrdən gətirdiyimiz sözlər, yəni öz imkanlarımız hesabına zənginləşdirilə bilməsini və leksik bazanın yad sözlərdən təmizlənməsi imkanını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Burada ədəbi dillə və digər qrup dialekt, şivələrlə həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər olduqca çoxdur. Buna görə də məhz ədəbi dilin təsiri altında dilçiliyin bu qolu istiqamətində inkişaf gedir, dialekt və şivələrin lüğət tərkibi ədəbi dilin hesabına zənginləşir. Eyni zamanda ədəbi dil də buradan bəhrələnərək öz leksikonunu zənginləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 191 s.
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, 354 s, 90 s.
4. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası: Dərs vəsaiti. Bakı: API nəşri, 1979.
5. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 415 s.

Нурай Алиева

ПУТИ ОБОГАЩЕНИЯ ЛЕКСИКИ НАХЧЫВАНСКИХ ДИАЛЕКТОВ

В статье исследуется словарный состав нахчыванских диалектов азербайджанского языка, т. е. диалектов районов Нахчыванской Автономной Республики и города Нахчывана. В составе словаря каждого диалекта,

как и в составе литературного языка, обязательно присутствуют заимствованные слова, и Нахчыванские диалекты не являются исключением в этом процессе. Здесь исследуются пути обогащения диалектов лексикой, и указано, что, начиная с начала XX века, под влиянием русского языка обогащались лексические базы Нахчыванских диалектов, также заимствовались и слова из языков других народов, которые переходили в наши диалекты посредством русского языка. В статье отмечается и то, что в отличие от других азербайджанских диалектов в нахчыванском диалекте таких материалов меньше. Это связано с географическими условиями, с тем, что Нахчыван расположен далеко от границы с Россией, следовательно, местное население реже общалось с русскоязычным населением.

Ключевые слова: *диалект, говор, лексика, заимствованные слова*

Nuray Aliyeva

WAYS OF LEXICAL ENRICHMENT OF NAKHCHIVAN DIALECTS

The paper investigates the structure of Nakhchivan dialects of Azerbaijan language, i. e. dialects used in districts of Nakhchivan Autonomous Republic and the city of Nakhchivan. In the dictionary composition of each dialect, as well as in the composition of the literary language, loan words are obligatory and dialects of Nakhchivan are not excluded from these processes. Here the ways of lexical enrichment of dialects are investigated and it is specified that since the beginning of the XX century lexical database of Nakhchivan dialects were enriched under the influence of the Russian language and the words from the languages of other peoples also were loaned and they passed in our dialects by means of Russian. Also it is noted in the paper that unlike other Azerbaijan dialects these materials are less in Nakhchivan dialect than in other regions. And it is connected with geographical conditions, with the fact that Nakhchivan is far from the Russian border and local population hasn't communicated frequently with the Russian-speaking peoples.

Key words: *dialect, patois, vocabulary, loaned words.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

GİLƏXANIM PAŞAYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: gilexanimpashayeva@gmail.com

XIX ƏSR RUS MƏNBƏLƏRİNDƏ ƏLİNCƏ MAHALINA AİD YER ADLARI

Məqalə XIX əsr rus mənbələrində əksini tapan Naxçıvan toponimlərinin lingvistik tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məqalədə XIX əsr mənbələrindən İ.Şopenin “Исторический памятник Нахичеванской провинции”, V.Qriqoryevin “Статистическое описание Нахичеванской провинции” əsərləri, “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” məcmuəsindən seçilmiş Əlincə mahalına aid yer adları – Əlincə, Culfa, Berdik və Qazançı toponimləri tarixi-lingvistik təhlilə cəlb olunmuş, yer adlarının türkmənşəli olduğu dil faktlarının köməyi ilə aydınlaşdırılmışdır.

Açar sözlər: *XIX əsr rus elmi mənbələri, Əlincə mahalı, Culfa, Berdik, Qazançı.*

XIX əsrə aid rus elmi mənbələri – V.Qriqoryevin “Статистическое описание Нахичеванской провинции” (1833), İ.Şopenin “Исторический памятник Нахичеванской провинции” (1852), əsərləri, “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” (1882) məcmuəsi Naxçıvanda mövcud olan yer adları haqqında zəngin məlumatlar mənbəyidir. Bu məlumatlar əsasən yer adlarının siyahısı, coğrafi mövqeyi və bölgədə yaşayan əhalinin etnik tərkibindən, məişət həyatından bəhs edir. Qeyd olunan əsərlərdə yer adları mahallar üzrə qruplaşdırılmışdır. O dövrdə mövcud olmuş mahallardan biri də Əlincə mahalı idi. V.Qriqoryevin “Статистическое описание Нахичеванской провинции” əsərində bu mahala aid 25 kənd adı verilir: *Culfa, Küznüt, Camaldın, Ərəzin, Anzır, Çeşməbasar, Şurut, Ərəfsə və Ləkətax, Galcaracur, Xoş-Kəşin, Xanağa və ya Əlincə, Nuraşin, Zoğala, Babalı, Taybaz (Teybaz), Paradaş, Qızılca, Məzrə, Dərqəmərk, Berdik, Bənəniyar, Kırna, Əbrəqunis, Saltaq, Qazançı* [11]. Ancaq V.Qriqoryevdən fərqli olaraq İ.Şopenin əsərində mahalın adı Əlincəçay şəklində verilmişdir ki, bu da ərazidən axan Əlincəçayın adı ilə bağlıdır. İ.Şopen əsərində 28 kənd adını qeydə almışdır: *Culfa, Ərəzin, Gal Cəlacur (Gal-Caracur), Dərgəmərg, Dib Anzır, Orta Anzır, Baş Anzır, Zuvala (Züvala), Qazançı, Qızılca, Kırna, Küznüt, Ləkətağ, Məzrə, Noraşen, Parataş (Paradaş), Saltaq, Aprakunis (Əbrəqunus), Arafşyak (Ərəfsə), Ayaq Camaldin, Baş*

Camaldin, Berdik, Bananyar (Bənəniyar), Teyvas, Xaçə-parax (Haçaparaq), Xoş-keşin, Şurut, Xanağa [18].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz hər iki əsərdə bəzi yer adları müxtəlif fonetik variantlarda yazılır. Məsələn, Zoğala/Züvala, Taybaz/Teyvas, Nuraşin/Noraşen, Galcaracur/Gal Cələcur, Aravsa /Aravsyak və s. Bundan əlavə, İ.Şopenin əsərində Bobali (Babalı) kəndinin adı çəkilmir, Anzır kəndi əvəzinə Dib Anzır, Orta Anzır, Baş Anzır kəndləri göstərilir. V.Qriqoryevin əsərində Xanağa yer adının həm də Əlincə olduğu [11, s. 156], Ərəfsə yer adının isə həm də Ləkətağ olduğu, Ərəfsə və Ləkətağın iki qarışıq kənd olduğu qeyd olunur [11, s. 158]. İ.Şopen onları ayrı-ayrı kəndlər kimi göstərir. “Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri üçün materiallar məcmuəsi”ndə Gal Cərəcur kəndinin digər adının Kəq olduğu yazılır [18, s. 46].

Adı çəkilən əsərlər ölkəşünaslığa dair yazılmış əsərlər olsalar da, müəlliflər burada bəzi yer adları haqqında topladıqları məlumatları da qeyd etmişlər. Əlincə mahalı haqqında danışan İ.Şopen Moisey Xorenskinin “Coğrafiya”sından misal gətirir və qeyd edir ki, Naxçıvan əyalətinin böyük bir hissəsini farslar Əlincə adlandırır və bu ad eyni adlı qala ilə bağlıdır [19, s. 66]. Əlincə adı həm də Yerincə/k/Erincə/k variantında da qeyd edilir [19, s. 66]. Müəllif yazır ki, Erincə/k buranın ilk adıdır [19, s. 321]. Sonra müəllif Stefan Orbeliana əsəslənaraq qalanın adını belə izah edir: “Erncak adlı bir knyaz xanımı qala tikdirir və onu öz adı ilə adlandırır [19, s. 324]. İ.Şopen qeyd edir ki, Erncak – indiki Əlincə qalası, Xan-Ağa kəndindən yuxarıda ucalan dağın zirvəsində yerləşir. V.Qriqoryevin əsərində Xanağa və Əlincə adının eyni yerə aid olması da bununla bağlıdır.

V.Qriqoryevin əsərində verilən məlumata görə bəziləri Əlincə qalasının qədim Alana olduğunu düşünür [11, s. 77]. Göründüyü kimi, bu mənbələrdə yer adı haqqında məlumatlar dəqiq deyildir və burada adın mənasının tam izahı yoxdur. Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar Əlincə adı haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Məsələn, M.Seyidov bu yer adını Erincəq/Erincek kimi təhlil edir və onu *eringq//ering* və *caq* sözləri ilə əlaqələndirərək “möhkəm, qüvvətli, dövlətli hakimiyyəti olan yer” kimi şərh edir (*ering* – “möhkəm, qüvvətli”, *caq* isə “yer, məkan” mənalı şəkilçi) [2, s. 134]. Bundan fərqli olaraq A.Bağırov toponimi Nuh peyğəmbərin nəticəsi Alınca xanın adı ilə bağlayır [2, s. 134].

Rusdilli mənbələrdə qeyd olunmuş yer adlarının təhlili zamanı onların yazılışındakı bir məqamı nəzərə almaq lazımdır. Adların sonundakı *'k* elementi erməni dilinə aid ünsürdür. İ.Şopen də yazır ki, ermənilər adın sonuna *'k* elementini əlavə edirlər. Bu cəmlilik bildirən şəkilçidir, kökə aid deyil. Buna görə də müəllif onu sözlərdən apostrofla ayırır. Erincə'k sözündə də sözün kökü “Erincə”dir. Bu da Əlincə sözünün fonetik variantlarından biridir.

Qeyd edək ki, Əlincə adı “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında da işlənmişdir (3, s. 20), Orta əsrə aid digər bir türkdilli mənbədə – Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi türk” əsərində türk hökmdarlarının içində Alınca/Əlincə xanın

adı vardır [16, s. 7]. Bizim fikrimizcə, Naxçıvan ərazisindəki Əlincə qalası və Əlincə mahalının adı da türk hökmdarının adı ilə bağlıdır.

XIX əsrə aid rusdilli mənbələrdə adı çəkilən **Culfa** toponimi də diqqəti cəlb edir. V.Qriqoryevin əsərində Culfa kəndi haqqında yazılır: “Qədim erməni şəhərinin qalıqlarıdır. I Şah Abbas türklərlə müharibə zamanı Ermənistanın bu hissəsini boşaltmaq məqsədilə oranın bütün sakinlərini İranın müxtəlif yerlərinə köçürdü. Culfadan çıxanlar İsfahanda həməən adda böyük yerin əsasını qoydular” [11, s. 74]. İ.Şopen də Culfa haqqında danışarkən eyni məlumatı verir və qeyd edir ki, İrana köçən əhali həmin şəhərin yeni hissəsini yaradır və onu Nor-Cuqa (Yeni Culfa) adlandırır [19, s. 158]. Əsərlərdə Cuqa və Culfa eyni yer adı kimi təqdim olunmuşdur: “Naxçıvandan 30 verst cənub-şərqdə Arazın sahilində yerləşən Cuqa, Çuqa şəhəri dağılmış Culfa kəndidir” (19, s. 64). Müəlliflərin Culfanı erməni şəhəri kimi göstərməsi onların təhrif olunmuş tarixi məlumatlara əsaslanmasından irəli gəlir. Yer adının təhlili onun türkmənşəli söz olmasını aşkara çıxarır.

Culfa adı bir sıra qədim mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Sebeos (VII əsr) *Caluk*, Qevond (VIII əsr) *Cula* şəhərinin adını çəkir [6, s. 7]. Farsdilli mənbələrdə bu ada *Culah*, *Cülahə*, *Culha*, *Sulpa* şəklində rast gəlinir. Culfa sözünün mənşəyi və adın mənası haqqında dəqiq fikir yoxdur. Lakin müasir dilçilikdə şərti olaraq, adın fars dilində olduğu və mənasının “toxucu” olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar Culfa sözünü türk etnonimi olan “çol” sözü ilə də əlaqələndirirlər. Q.Qeybullayev Çöl toponiminin “çol” türk etnonimindən qaynaqlandığını qeyd edir [6, s. 8]. “Albaniyada çol toponimi maskutlar arasında yaşayan türk icma çol tayfasının adını əks etdirir” (8, s. 6). Cul (çol) topoformantının “çöl” mənasında olması S.K.Karayev tərəfindən də qeyd olunmuşdur [13, s. 118]. Bundan əlavə, mənbələrdə Orta Asiyada Cul (Çul), Cul Şub kimi toponimlərin adı çəkilir [12, s. 62]. Çol/çulun türk mənşəli söz olub çuvaş dilində “daş, qaya, dərə” mənasında işlənməsi faktı da vardır. Tarixi mənbələrdə Dərbəndin yaxınlığında yerləşən Çul şəhərinin də adı çəkilir (8, s. 64).

İ.Şopenin əsərində verilmiş bir məlumat Culfa toponiminin mənasının açılması baxımından diqqəti çəkir: “Culfanın əsasının qoyulması qədim keçmişə dayanır. Culfa yaxınlığında Arazın üstündə qədim körpü olmuşdur ki, onun xarabalıqları indiyə kimi qalmışdır. Bu körpünün inşası romalıların (Avqustun hökmranlığı) dövrünə təsadüf edə bilər. 1396-cı ildə Teymurləng İrana hücum edərkən Urus və ya Araks üzərindən Yolmuiksiy körpüsü ilə keçir. Teymurun tarixçisi Şərafəddin Əli Yəzdi Naxçıvan yaxınlığında Yolqa və ya Culqa adlı yerdə yerləşən körpünü belə adlandırır. Onun körpü haqqında dedikləri “Teymurun tarixi əsərindəndir” [19, s. 321-323].

Yuxarıdakı məlumatdan da göründüyü kimi, İ.Şopenin əsərində Culfa adı həm də Yolqa şəklində qeyd olunur [19, s. 321-323]. Türk dillərində *y-j* əvəzlənməsi qanunauyğun haldır. *J* foneminin allofonları içində *c* səsinin olması

faktı da vardır. Yəni *y-j-c* səs əvəzlənmələri nəticəsində Yolqa sözünün Culqa/Culfa şəklinə düşməsi nəzəri cəhətdən də öz təsdiqini tapır. Bizim fikrimizcə, Culfa sözü Yolqa sözünün fonetik variantıdır.

“Yolqa” adına digər türkdilli areallarda da rast gəlmək olur. Daha çox çay adlarının tərkibində müşahidə olunur. Məsələn, İrtis-Yolqa, Om-Yolqa, Çağan-Jalqa, Barun-Jalqa, Keçe-Yolqa, Yelanni-Yolqa və s. [15, s. 199] Termin “*yılqa/cılqa/ilqa*” variantlarında bütün türkdilli areallarda işlənir. Hətta Monqolustan və Qərbi Çində də rast gəlinir. Başqırdıstan, Qərbi Sibir toponimikasında daha çox yayılıb [15, s. 199]. “Yılqa” sözü türk dillərində “*çay*” mənasında işlənir. Qazaxıstanda “*jılqa/cılqa*” – *kiçik çay, yarğanda çay*, Qırğızıstanda “*jılqa*” – *yarğan, dayaz dərə*. Buryatıyada “*jalqa/yalqa*” – *yarğan, dayaz dərə, qobu, xəndək* deməkdir. Cılqa/Yolqa sözünün digər bir mənası da “*quru yarğan*”dır. Azərbaycan dilinin Nuxa dialektində “*culva – iki əkin sahəsinin arasından keçən arx*” mənasında işlənir [4, s. 264]. Bununla yanaşı, “*su*” sözü “*cu*”, “*cü*” fonetik variantlarında Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində “*balaca kanal, qanov, ləklərə gedən kiçik kanal, arx*” mənalarında işlənmişdir [10, s. 200].

Sarıcılqa (Pamir), Bolşaya Cılqa (Stavropol), Şorancılqa və Borancılqa (Azərbaycan), Cılqa (Çimkənd əyaləti), Jilka (Cənubi Qazaxıstan) [15, s. 180], Pxe-Yolqa (Baxçasaray) [20] və s. yer adları da bu toponimin türk toponimikası üçün xarakterik olduğunu göstərir. Xatırladaq ki, İ.Şopenin əsərində verilmiş məlumatda da Culfanın adı Yolqa şəklində qeyd olunmuşdur [19, s. 321-323]. Fikrimizcə, Culfa adı da həmin terminlə bağlı olaraq yaranmışdır.

Adın digər variantı Cuqa sözü də türk toponimikası üçün xarakterik sözdür. Belə ki, *cuuka* – “*dar dərə*” deməkdir [15, s. 181]. Qırğız dilində *juuka* variantında rast gəlinir. Altaycada da bu söz “*yarğan*”, “*xəndək*” deməkdir. Dağlıq Altayda Cuuka, Cuukalu yer adlarına rast gəlinir [15, s. 181]. Culfanın da dar keçid olduğu və bu keçiddən tarixən qoşunların gəlib keçdiyi haqqında məlumatlar mövcuddur. Culfa İranla Azərbaycan arasında əsas quru keçid məntəqəsidir. Bütün bu faktlar adın izahında da öz təsdiqini tapır. Bizim fikrimizcə, *Culfa/Yolqa/Cuqa* eyni bir adın fonetik variantıdır və “*dar keçid, yarğan, xəndək*” deməkdir. Çünki həm Cuqa, həm də Yolqa eyni mənani ifadə edən sözlərdir. Beləliklə, Culfa yer adının həm Yolqa, həm də Cuqa şəklində təhlili onun türkmənşəli söz olmasını bir daha sübut edir.

XIX əsr rus elmi mənbələrində Naxçıvan əyalətinin Əlincəçay mahalında **Berdik** kənd adı qeyd olunmuşdur [19, s. 490]. Tərkibində *berd/bert* komponenti olan toponimlər Qafqaz ərazisində müxtəlif yerlərdə rast gəlinir: Berta, Bertanağa, Bertax, Bertubani və s. [17, s. 72]. Tuvada Bert-Dağ yer adı mövcuddur. Bert sözü türk dillərində “*çətin keçilən yer*” mənasında işlənir [14, s. 239; 15, s. 83]. Bu termin *bard/pard* termininin fonetik variantı kimi də çıxış edə bilər. Bard/pard sözü prikam bulqarlarının və tatarların bir qolunun özlərinə verdikləri addır. “Türk etnonimidir. Bu qədim etnonim Prikamyanın toponimi-

yasında hələ də qalmaqdadır. Bu Bardım/Partım kəndidir” [12, s. 105]. Ş.S.Kamolidsinin fikrincə, Buxara ətrafındakı Bardak kəndinin adı da *bard* sözü və *-ak/aq* şəkilçisinin köməyi ilə yaranmışdır. Hətta Parfiya (mənbələrdə Parthia) toponiminin də bu sözdən qaynaqlandığı göstərilir [15, s. 38]. Ş.S.Kamolidsin Azərbaycandakı Bərdə şəhərinin adını da bard/pard etnonimi ilə bağlayır [15, s. 105].

Berdik toponiminin bard/pard türk etnonimi əsasında meydana gəlməsi vaxtı ilə Azərbaycana gəlmiş bulqar tayfaları ilə əlaqəli ola bilər. Moisey Xorenskinin “Erməni coğrafiyası” əsərində 2 yerdə Bulqarların Erməniyədə məskunlaşması barədə məlumat vardır. Müəllif hadisələri e. ə. II əsrdə yaşamış Mar-Abbas-Katindən gətirdiyünü qeyd edir. Qeyd edək ki, Erməniyyə dedikdə indiki Ermənistan nəzərdə tutulmur. “Ermən adlı türk boyunun adından meydana gələn Ermən (Erməniyyə) bölgə adı etnonim deyil, siyasi-coğrafi bir məna daşımaqdadır” [21]. Bu məlumatdan da görünür ki, türk tayfaları ta qədimdən burada yaşamışlar. “Antik və qədim əsrlərdə (e. e. V-b. e. X əsrlərdə) Azərbaycan ərazisində bir sıra türk tayfaları yaşamış və ya bu ərazidə hökmranlıq etmişlər. O cümlədən: bulqarlar, hunlar, sabirlər, xəzərlər, oğuzlar, cinlilər, saklar, qaşqaylar, qarqarlar, qarabanlar, ağbanlar və başqa türk tayfaları həmin tayfaların Qafqaz Albaniyası və Azərbaycanın soy kökündə iştirakı şübhəsizdir” [5, s. 189]. Bu tayfa adları yer adlarında qorunub saxlanılmışdır. Berdik adı da belə toponimlərdəndir.

Beləliklə, fikrimizcə, Berdik adı iki komponentdən ibarətdir: *berd* və *dik*. Bu ad iki cür izah oluna bilər. *Berd* – “çətin keçilən yer”, *dik* – “təpə, hündür yer, təpəlik” [1, s. 620], yəni “çətin keçilən təpəlik”. Ad həm də bard/pard etnonimi ilə bağlı olaraq “barddik” – “bardların yaşadığı təpəlik, hündür yer” kimi izah oluna bilər. Adın hər iki şəkildə izahı onun türkmənşəli olduğundan xəbər verir.

Naxçıvan əyalətinin Əlincəçay mahalına aid kəndlərin içində **Qazançı** kəndinin də adı çəkilir [19, s. 495]. Bu kənd qədim yaşayış məskənləri siyahısına daxildir. 1590-cı il və ondan sonrakı mənbələrdə də qeydə alınmışdır [2, s. 232, 247]. Hazırda Culfa rayonunda kənd adıdır. Eyni adlı və “qazan” komponentli toponimlər tarixi Azərbaycan torpaqlarında çoxluq təşkil edir: Qazançı (Cavanşir, Zəngəzur, Sürməli, Qazax, İrəvan, Yelizavetopol qəzalarında), Qazan dağ (Şamaxı qəzası), Qazan bulaq, Qazan durmaq (Yelizavetopol qəzası), Qazan göl (Zəngəzur qəzası) və s. [17, s. 141]. Ümumiyyətlə, “Qazan” komponentli toponimlər Dunay və Balkandan Yenisey qədər bütün türkdilli ərazilərdə yayılmışdır [15, s. 240].

Qazan/Qazançı yer adının izahında müxtəlif fikirlər səsləndirilmişdir. “Qazan” türk dillərində toponimik vahid kimi “çala, çökək, dağların arasında çuxur” deməkdir [15, s. 240]. Qazan yer adının belə izahı məntiqə uyğundur. Lakin ad geniş miqyasda yayıldığına görə bəzi tədqiqatçılar bu adın relyef əsasında deyil, qazan/qazançı türk etnonimi əsasında meydana gəldiyi fikrindədir.

lər. Q.Qeybullayevə görə, qazan bulqar tayfalarının bir qoludur. O, həmçinin hesab edir ki, qazan, xəzər, qacar, kaşkay kimi tayfa adları eyni kökdən yaranmışdır [6, s. 64]. Q.F.Sattarov da Qazan adını türk tayfa adı ilə bağlayır və onun əsasında qaz etnoniminin dayandığını yazır [15, s. 241].

Tədqiqatçılar V.V.İvanov və A.X.Xalikov adın “kaz+an” – “sərhədin başlanğıcı” mənasında işləndiyini qeyd edirlər. Adın islam dini ilə bağlı olaraq Həsən şəxs adı əsasında meydana gəldiyini söyləyən tədqiqatçılar da vardır [15, s. 241]. Qeyd edək ki, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında oğuz elinin qəhrəmanları içərisində Qazan xanın da adı çəkilir. Bəzi tədqiqatçılar Qazançı toponiminin və Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış “qazan” komponentli digər toponimlərin “Kitabi Dədə Qorqud”dakı Qazan antroponimi ilə bağlı olduğu fikrindədirlər [2, s. 87-88]. Antroponimin müxtəlif cür izah olunur. S.Əliyarov və M.Ergin dastanlardakı Qazan antroponiminin şəxs adı deyil, titul, rütbə adı olduğunu qeyd etmişdir: Qazan – “*oğuz bəylərbəyi*”, “*İç və Daş oğuzun bəylərbəyi*”, “*albanlar başı*” deməkdir [3, s. 30; 7, s. 24]. Qazan sözünü təhlil edən M.Seyidov və K.Bəşirov onun “*ucalan, yüksələn, ululaşan, məcazi baxımdan dağlaşan adam*” mənasında işləndiyini göstərmişlər [3, s. 31, 36]. Fikrimizcə, Qazan həm antroponim, həm də yer adı kimi eyni kökdən törəmişdir. Qazançı toponimi də “*qazan/qazançı*” türk tayfa adı ilə bağlı yaranmışdır.

Yekun olaraq demək lazımdır ki, XIX əsr rus mənbələrində qeydə alınmış Naxçıvan toponimləri fonetik təhriflərə məruz qalsa da, yer adlarının mənasının izahında müəlliflərin qərəzli mövqeyi hiss olunsa da, onların tarixi-lingvistik təhlili əsl həqiqətin üzə çıxarılması üçün mühüm vasitədir. Buna görə də rus mənbələrində qeyd olunmuş hər bir yer adı ayrıca tədqiqat obyektini kimi diqqətlə öyrənilməlidir, adın mənasının izahında hər bir fakt nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan, rus mənbələrində qeydə alınmış yüzlərlə yer adı hələ də öz izahını gözləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
2. Bağirov A. Naxçıvanın oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
3. Əzizxan Tanrıverdi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası. Bakı, 2006, 471 s.
4. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1968, 275 s.
5. Qarabağnamələr. III kitab, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 248 s.
6. Qeybullayev Q.A. Топонимия Азербайджана. Bakı: Elm, 1986, 198 s.
7. Muharrem Ergin. Dede Korkyt kitabı. I, Ankara, 1958, 61 s.
8. Məşədiyev Q. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 1990, 148 s.
9. Naxçıvan Muxtar Respublikasının xəritəsi. 2013.
10. Şirəliyev M. Bakı dialekti. II çapı, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1957, 226 s.

11. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, 1833, 239 с.
12. Камолиддин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии / Отв. ред. М.Исоков. Ташкент: Щарк, 2006, 192 с.
13. Караев С.К. Древнетюркские названия Средней Азии и Восточного Туркестана XV-XIX вв. Ташкент, 1987, с. 104-130.
14. Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. Саратов: Изд-во Саратовского Университета, 1982, 256 с.
15. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Москва: Мысль, 1984, 653 с.
16. Огуз-наме. Баку: Элм, 1987, 128 с.
17. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Тифлис: 1913, 336 с.
18. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, 644 с.
19. <http://bikz.org/novosti/sekrety-drevnego-goroda-derevnya-phe-jolga>
20. <http://www.turksolu.org/344/adiguzel344.htm>
21. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/VII/Arm_Geogr/text1.phtml?id=2184

Гиляханум Пашаева

ТОПОНИМЫ АЛИНДЖИНСКОГО МАГАЛА В РУССКИХ ИСТОЧНИКАХ XIX ВЕКА

Статья посвящена лингвистическому анализу нахчыванских топонимов, которые отражены в русских научных источниках XIX века. В статье проанализированы названия Алинджа, Джулфа, Бердик, Газанчи, которые в XIX веке находились в составе Алинджинского магала. Сведения об этих местах взяты из произведений “Исторический памятник Нахичеванской провинции” И.Шопена, “Статистическое описание Нахичеванской провинции” В.Григорьева и из “Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа”.

Ключевые слова: *русские научные источники XIX века, Алинджинский магал, Джулфа, Бердик, Газанчи.*

Gilakhanum Pashayeva

**PLACE NAMES OF ALINJA DISTRICT IN RUSSIAN
SOURCES OF THE XIX CENTURY**

The paper is devoted to linguistic analysis of Nakhchivan place names which are reflected in the Russian scientific literature of the XIX century. The names of Alinja, Julfa, Berdick, Gazanchi which in the XIX century were a part of Alinja mahal (region) are analyzed in the paper. Information about these places is taken from the works of I.Shopen "The historical monument of Nakhchivan province", V.Grigorev "Statistical description of the Nakhchivan province" and "Collection of materials for describing places and tribes of the Caucasus".

Key words: *Russian scientific sources of the XIX century, Alinja mahal, Julfa, Berdick, Gazanchi.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Adil Bağırov tərəfindən təqdim edilmişdir)

RƏŞAD ZÜLFÜQAROV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: reshadzulfugarov@yahoo.com

ORDUBAD DİALEKTİ VƏ CULFA ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏDİLƏN ƏMLİK, AZMAN, ERKƏC VƏ QARADIŞ TERMİNLƏRİ HAQQINDA

Məqalədə Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlədilən əmlik, azman, erkəc terminlərindən bəhs olunur. Müəllif Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlədilən bu terminləri başqa türk dillərinin dialektləri və qədim türkdilli yazılı abidələrlə müqayisəli təhlil etmişdir. Göstərilmişdir ki, bu terminlərin əksəriyyəti qədim türkdilli yazılı abidələr və başqa türk dillərinin dialektlərində mövcuddur. Bütün bu terminlər türk dillərinin və onların dialektlərinin ən qədim dövrlərdən mövcud olduğunu sübut edir.

Açar sözlər: Naxçıvan, əmlik, dialektlər, azman, erkəc, qaradiş.

Azərbaycan Respublikasının bir çox bölgələrində olduğu kimi, qoyunçuluq Ordubad və Culfa rayonunun təsərrüfat həyatında geniş yayılan və inkişaf etmiş sahələrdəndir. Naxçıvan Muxtar Respublikası, o cümlədən Ordubad və Culfa rayonu ərazilərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri (Culfa rayonu ərazisində e.ə. III minilliyə aid qoyun və digər heyvan sümükləri, gil, keramika məmulatları) [11, s. 114]; [Ordubad rayonu ərazisində isə eradan əvvəl IV-I minilliklərə aid nümunələr, [12 s. 208-209], Gəmiqaya təsvirləri, xalqımızın ruhunu, məşğuliyyətini əks etdirən çoxlu sayda sırf qoyunçuluqla bağlı işlədilən folklor nümunələri (xüsusilə sayaçı sözlər – R.Z.) və ən əsası isə qədim milli dil elementlərimizi özündə saxlayan dialekt və şivələrimiz Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında heyvandarlığın, xüsusilə də qoyunçuluğun Eneolit dövründən inkişaf etdiyini göstərməkdədir. Məlumdur ki, cəmiyyətin inkişafı zamanı hər hansı bir təsərrüfat sahəsinin güclü və sürətli yüksəlişi bir tərəfdən insanları ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədi güdürsə, digər tərəfdən əhalinin məskunlaşdığı təbii-coğrafi şəraitin verdiyi imkanlardan asılı olur.

Ordubad dialekti və Culfa şivələrində “əmliy”/“əmlix” şəklində “anasının yanında qalan, süd əmən quzu” mənasında işlənən bu termin, dialektoloji ədəbiyyatların əksəriyyətində də qeyd olunduğu kimi, “əmmək” felindən yaranmışdır. Bu ləksəmə istər Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində, istər-

sə də müxtəlif türk dillərində eyni və ya bir qədər fərqli fonetik tərkibdə, lakin əsasən eyni mənada işlənərkəndir. Məs.: Azərbaycan dilinin Lerik şivələrində “əmlig” [4, s.119] “anasının yanında olan əmən quzu”; Qərb qrupu dialekt və şivələrində “əmlix” [7, s. 45], Türk dilində “emlik” [27, s. 30], Meğri (Mehri – R.Z.) şivələrində “əmlix” [6, s. 377] “çox süd əmmiş quzu, oğlaq, buzov” mənasında; Gədəbəy şivəsində [14, s.125], Gəncə və Gəncəbasar dialekt və şivələrində “əmlik” [8, s. 41] “yalnız ana südü ilə bəslənən 5-6 aylıq quzu” mənalarında işlənir.

Türkiyə türkcəsinin Qars və Çoruh şivələrində “emlig” [21, s. 146; 17, s. 176] “anasını əmmə çağındakı quzu”; Urfa şivəsində “emlek” [23, s. 108] “süd əmən quzu, oğlaq, buzov” və s. mənalarında, Niğdə şivəsində isə eyni fonetik tərkibdə “emlik” [20, s. 219], ancaq fərqli mənada “vaxtından sonra balalayan qoyun” şəklində mövcuddur.

Z.Xasiyev öz əsərində qeyd edir ki, X.İ.Syunçev “emlik//elmik” sözünü Qaraçay-Balkar dilində “hələ minilməyən at mənasında” izah etmiş və bu sözün “emniq” formasında, eyni mənada monqol dilində işləndiyini qeyd etmişdir [7, s. 45]. Beləliklə, “əmlik” leksemi türkmənşəli sözlərimizdən biri olub, həm Ordubad dialekti və Culfa şivələrində, həm də digər türk dillərində varlığını qorumaqdadır.

Bu leksem Türkiyə türkcəsinin Niğdə şivəsində öneç//öneç [19, s. 226], Giresun şivəsində “üveç” [18, s. 352] – ikiyaşlı erkək; türkmən dilində “ük//üke // ükeç” [26, s. 213] – dörd yaşlı erkək; Qaraqalpaq dilində “əvac” [25, s. 312] yazılışında eyni mənada işlənərkəndir. Tədqiq olunan dialektlərdə “öyəc” sözü ilə bağlı xalq arasında belə bir yanaşma var ki, bu söz “öymək, öyünmək” felindən yaranıb. Belə ki, öyəclər adətən iri və gümrə heyvanlar olduğundan sahibi onu öyə (tərifləyə – R.Z.) və ya onunla öyünə bilər. “Öymək” feli isə ən qədim leksik vahidlərimizdən biri olmaqla “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boylarında da geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır. Məs.:

Altındakı atın nə öyərsən, mərə kafir

Alabaşlı keçimcə gəlməz mana [33, s. 48].

Ordubad dialekti və Culfa şivələrində leksik-semantik mənalarına görə böyüklük, təcrübəlilik, nəhənglik, ululuq ifadə edən qaradış//qərədiş, azman//əzman, əkə, əkəbükə, qərə//qara kimi sözlər heyvan adlarına qoşularaq onlardan birini digərlərindən yaşına və əlamətinə görə fərqləndirir. Eyni zamanda bu dialekt və şivələrdə əsasən heyvan yaşlarının göstəricisi olan bu terminlər həm qoyun, həm keç, bəzən isə qaramala aid edilə bilər.

Bu rayonların dialekti və şivələrində qaradış//qərədiş leksemi 5-7 yaşlı erkək heyvan mənasında işlənir. Bu heyvandarlıq termini ən qədim türkmənşəli leksemlərimizdən biridir. Məlumdur ki, “qaradış” lekseminin I komponenti olan “qara” sözü müasir Azərbaycan dilində rəng bildirən sifət olsa da, qədim türk dillərində həmin söz iri, ulu, böyük mənalarında mövcud olmuşdur. Buna qədim türk dastanlarından “Yaradılış” dastanındakı Qara xan (“dünyanın yaradı-

cısı”), “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı Qaragünə, Qarabudaq, Qaraca Çoban, Azərbaycan Qaraqoyunlular dövlətinin yaradıcısı Qara Yusif, Qaradağ (nəhəng, iri dağ) və başqa bu kimi onlarla misal göstərmək olar. Bu leksem dilimizin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində eyni və ya fərqli fonetik tərkibdə var olmaqdadır. Məsələn, Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində “qaratiş//qaraçış” [2, s. 48] – dörd illik qoç; Gəncəbasar şivələrində “qaratiş” (8, s. 24) – 5-6 illik qoyun; Meğri şivəsində “qərədiş” [6, s. 377] – 5-6 yaşlı ətlik erkək; Quba dialektində “qaradiş” [13, s. 205], Çənbərək və Karvansaray şivələrində “qaradiş” [9, s. 253] – ikiillik heyvan; Qazax dialektində “qaraçış” [1, s. 307] – beşyaşlı erkək mənalarında işlənir.

Galladamlar öz heyvanlarının yaşını təyin edərkən onların dişinə baxır, həmin göstəriciyə əsasən isə heyvanın cavan, yoxsa qoca olduğunu müəyyən edirlər. Bu hal xüsusilə atçılıq təsərrüfatında geniş yayılsa da, heyvandarlıq sahəsində də tətbiq olunur. Təsədüfi deyil ki, müasir xalq deyimlərimizdə “bəy verən atın dişinə baxmazlar”, – deyə bir atalar sözü də işlədilir. Bu deyilən fakt və nümunələri əsas tutaraq demək olar ki, “qara” və “diş” sözlərindən təşkil olunan “qaradiş” sözündəki “diş” heyvanın sadəcə dişi deyil, həmçinin yaşının göstəricisidir. Onda qaradiş sözünün sırf türkmənşəli leksik vahid kimi “böyük diş”, yəni “böyük yaşlı heyvan” mənasını ifadə etməsi tamamilə məntiqəuyğundur.

Ordubad dialekti və Culfa şivələrində beşillik erkək qoyun və ya keçi mənasında işlənən azman//əzman sözünün etimologiyasını araşdıran tədqiqatçılar bu terminin qədim türk dillərində həm də “iri, böyük, nəhəng” mənalarında işləndiyini qeyd etmişlər. Təsədüfi deyil ki, bir sıra nağıl və dastanlarımızda “azman adam, azman pəhləvan” kimi ifadələrə rast gəlirik ki, bu ifadələrdəki bütün mənalarında azman “irilik, nəhənglik, güc və qüvvətin” rəmzidir. Bu leksemə dilimizin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində, bir sıra qədim yazılı abidələrimizdə və digər türk dillərində eyni və ya fərqli fonetik tərkibdə rast gəlinir. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində azman [2, s. 197] – çox yaşlı dişi keçi; Ağdam, Füzuli, Tovuz şivələrində azman [1, s. 24] – beş-altı-illik qoyun, qoç; Qarabağ dialektində əzman//izman [7, s. 48] – iri, böyük qoç; Gəncəbasar şivələrində azman [43, s. 10] – iri, yaşlı qoyun və ya keçi; Cəbrayıl, Zəngilan şivələrində azman [3, s. 224] – altıillik qoyun mənalarında işlənir.

Türkiyə türkcəsinin Kayseri şivəsində “azman” [19, s. 223] – dördyaşlı qoyun; Qazax dilində “azban” [32, s. 15] – axtalanmış qoç; Türkmən dilində azman [15, s.31]; Qırğız dilində osman [29, s.149], Qaqauz dilində xazman [7, s. 49] – buruq qoç; “Divani-lügət-it-türk”də azman [22, s. 130] – axtalanmış qoç; V.Radlovun lüğətində azman [30, s. 582] – 1. Buruq qoç 2. Beş-altıyaşlı öküz və ya erkək at mənalarında işlənməkdədir. Bu terminin etimologiyası haqqında E.V.Sevortyan, Z.Xasiyev müəyyən fikir söyləmişlər.

“Az” komponentini bir çox tədqiqatçılar – Q.Qeybullayev, F.Rzayev, C.Cəfərov və b. Az//as türkləri ilə bağlı apardıqları tədqiqatlarında “güclü, qüvvətli, iri, nəhəng” mənalarında izah etmişlər.

Ümumiyyətlə, as türkləri, onların mənşəyi haqqında və dolayısı ilə “as” komponenti haqqında Herodotun “Tarix” (e.ə. V əsr), Strabonun “Coğrafiya” əsərlərində ətraflı məlumatlara rast gəlinir [5, s. 56].

Z.Xasıyev isə “man” komponentini qədim arxaik türk leksik vahidi kimi “qoyun” mənasında işləndiyini göstərmişdir [7, s. 49, 56]. Bu komponent müasir Türkmən dilinin Əmrəli dialektində və ümumiyyətlə türkmən dilində “man” [31, s. 62; 181, s.62] şəklində “4 yaşlı qoyun” mənasında işlənməkdədir.

Yuxarıda qeyd edilən bütün faktlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, azman//əzmən – iri, böyük, yaşlı qoyun mənasında müasir Ordubad dialekti və Culfa şivələrində də qədim türk dili elementlərini özündə daşıyan termdir.

S.D. Nominxanov yazır ki, türkcə “azman” buruq qoç, monqolca “asaman”/“asman” [7, s. 49; s. 90] – xayasının biri çıxarılan qoç mənalarında işlənir.

Dızman//dizmən (ək.k.) – 7 yaşdan yuxarı erkək və ya diş qoyun. Məs.: Qoyu:n yəşi yedi: əşdı o:r dizmən (Üst.).

“Dızman // dizmən” sözü haqqında bəhs edərkən qeyd edə bilərik ki, bizcə, termin quruluşca mürəkkəb olub, iki komponentdən – dız //diz və “man” sözlərindən təşkil olunub. Terminin birinci komponentini müasir Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində, o cümlədən Culfa şivəsində işlədilən dızix oğlan – “yaşlı, böyük oğlan”, dızmarı üzüm – “irigiləli üzüm növü” I növ ismi birləşmələrinin ilk komponenti ilə oxşarlıq təşkil etdiyini görə bilərik. İsmi birləşmədəki “dızix” sözünün quruluşca düzəltmə olub “dız” kökü və “ix” (ıq, ik, uq, ük şəkilçisinin fonetik variantı) şəkilçisindən yarandığını qeyd etsək, onda deyə bilərik ki, “dız” şivələrdə özünü göstərən “iri, böyük” sözüdür. Deməli, “dızman//dizmən” heyvandarlıq termini “iri, yaşlı qoyun” mənasında bəhs edilən dialekt və şivələrdə işlədilir. Həmçinin Culfa şivələrində “dız qalmax, dıza qalmax” – ən sona, yəni axıra qalmaq ifadəsi də işlədilir ki, bu da dızman terminin mənşəyinin milli, qədim türk dili elementi ilə izahını bir daha aydınlaşdırır. Yəni “dızman qoyun” axıra qalan, daha yaşlı qoyun anlamını daşımaqdadır.

Erkəş//erkəc//erkəc (ək.k.) – Ordubad dialekti və Culfa şivələrində çox yaşlı keçi. Məsələn: Erkəş geçi beşini həxlüyəndi (Dır.).

Keçiləri səciyyələndirən bu termin Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekti, Şahbuz, Şərur, Babək şivələrində eyni və ya yaxın fonetik tərkibdə və mənalar da işlənir. Bundan başqa dilimizin Gəncəbasar şivələrində “erkəc” (8, s. 40), Qərb qrupu dialekt və şivələrində “erkəc//erkəş” [7, s. 54] – ikiillik erkək keçi, Meğri şivələrində “erkəş//erkaş” [6, s. 378] – yaşlı keçi, Azərbaycan dilinin Tovuz, Qazax dialektlərində “erkəc” [1, s. 162], Dərələyəz şivələrində “erkəs” [10, s. 285] – sürünün qabağında gedən 3 yaşlı erkək keçi mənalarında işlənməkdədir.

Bu leksik vahidin də türk dilləri, onların dialekt və şivələrində işlənmə arealı və tarixi dilimizin qədim dövrlərinə təsadüf edir. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında: – Mərə, qoyun başları, erkəc! Bir-bir gəl keç! – dedi [33, s. 117], Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərində “erkəc” [22, s.

95] – ikiillik erkək keçi, Qaraçay-Balkar dilində erkeç axtalanmış keçi [26, s. 130], qırğız dilində – “эркэч” üç yaşdan yuxarı keçi [28, s. 8], özbək şivələrində “эркэч/эркач” keçi [22, s. 117], türkmən dilinin Əmrəli dialektində “erkeç” – 3 yaşlı keçi [31, s. 103] kimi forma və mənalarda özünü göstərir.

Sözə Türkiyə türkcəsinin Çankırı şivəsində “e:k” [16, s. 217] – yaşı çox olan heyvan, keçi, Giresun şivəsində “erkeç” [18, s. 319] – üç yaşını doldurmuş keçi mənalarında rast gəlinmişdir.

Erkəc//erkəç sözünün etimologiyasına nəzər salsaq, qədim türkdilli yazılı mənbələr ilə apardığımız müqayisələr belə deməyə əsas verir ki, bu söz “erk” – qüdrətli, güclü, tez, əvvəl sözündən yaranmışdır. Belə ki, Orxon-Yenisey abidələrində “erklig” [24, s. 140] sözü – qüdrətli, qüvvətli mənalarında işlənmişdir. Sözdəki -lig komponentinin müasir Azərbaycan ədəbi dilində mövcud olan -lı⁴ sifət düzəldən şəkilçinin ilkin fonetik variantı olduğunu nəzərə alsaq, onda “erklik” sözündəki “erk” komponentinin – “qüdrət”, “qüvvət” ifadə etdiyi aydın olar. Fikirlərimizi bir qədər də əsaslandırmaq üçün aşağıdakı nümunələrə baxaq: Orxon-Yenisey yazılarında elig – elli, ellig – dövlətli [24, s. 138], kağanlıq [24, s. 146] – xaqanlı, kedimlig [24, s. 149] – geyimli tipli xeyli sayda söz mövcuddur ki, onlarda da -lıq komponenti -lı şəkilçisinin qrammatik yükünü daşıyır.

Erkeç sözünün II komponenti olan ac//əç şəkilçiləri də müasir Azərbaycan dilində eyni və ya yaxın fonetik tərkibdə anaç//anaş qoyun, anaç toyux və s. sözlərdə işlənir. Həmçinin biz ac // aç və onun saitini itirmiş -c şəkilçisinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarda Buğac – buğa+c (buğa yıxan), müasir Azərbaycan ədəbi dilində “qısqanc”, “utanc” tipli sözlərdə görə bilərik.

Bizcə, erkəç sözünə II bir aspektdən yanaşmaq da mümkündür. Belə ki, I komponentə er – igid, ər, tez, II komponentə kəc – qəc şəkildə yanaşmaq olar. Zirəddin Xasiyev də araşdırmalarında Qərb qrupu dialektlərində işlənən -qəc [7, s. 53] – yaşlı keçi sözündən bəhs etmişdir. Eyni zamanda “qəc” sözü Türkmən dilinin Əmrəli dialektində də “yaşlı keçi” [31, s. 99] mənasında işlədilmişdir. Onda bu faktlara əsaslanaraq “erkəç” sözünün “öndə gedən yaşlı keçi, başçı” kimi izahı mümkündür. Bu leksik vahidlərin etimologiyasından məşhur türkoqlar A.M.Şerbak və E.V.Sevortyan da bəhs etmişlər.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, Ordubad və Culfa rayonları ərazilərindən toplanılan, türk dilləri ilə müqayisəli tədqiq edilən termin səciyyəli leksik vahidlərin əksəriyyəti sırf türkmənşəli dil vahidləri olmaqla Azərbaycan dilinin terminlər sisteminin zənginləşdirilməsində olduqca faydalı mənbədir. Bu terminlərin etnolinqvistik təhlili dilimizin qədim köklərinin öyrənilməsi baxımından olduqca maraqlı faktların ortaya çıxmasına imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: 2 cildə. I c.: A-L, Ankara: Türk Dil Qurumu Yayınları, 1999, 661 s.

2. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri: 2 cildə. I c., Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 283 s.
3. Behbudov S.M. Azərbaycan dilinin Zəngilan rayon şivələri: Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 1966, 407 s.
4. Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı: Nurlan, 2007, 174 s.
5. Cəfərov C., Milli etnik yaddaşın izi ilə. Bakı, Səda, 2005, 171 s.
6. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 579 s.
7. Xasiyev Z.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı: Nurlan, 2004, 146 s.
8. Xasiyev Z.Ə. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti (Gəncəbasar materialları əsasında). Bakı, Nurlan, 2000, 87 s.
9. Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri, Bakı: Nurlan, 2004, 362 s.
10. Mirzəyev H. Dərələyəzin şivə sözləri və bunun lüğəti // Dədə Qorqud, № 1, 2003.
11. Naxçıvan Ensiklopediyası: 2 cildə. I c., Naxçıvan, 2005, 376 s.
12. Naxçıvan Ensiklopediyası: 2 cildə. II c., Naxçıvan, 2005, 378 s.
13. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, 281 s.
14. Sadıqov B.T. Azərbaycan dilinin Gədəbəy şivələri: Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 1963, 370 s.
15. Türkmence-Rusca lüğət. Aşqabad: Elm, 1979, 110 s.
16. Caferoğlu A. Anadolu ağızlarından toplamalar. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994, 270 s.
17. Caferoğlu A. Anadolu illeri ağızlarından derlemeler. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 288 s.
18. Caferoğlu A. Kuzey Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994, 355 s.
19. Caferoğlu A. Güney Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 319 s.
20. Eren E.M. Zonguldak-Bartın-Karabük illeri ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1997, 196 s.
21. Ercilasun A.B. Kars ili ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002, 386 s.
22. Kaşgarlı M. "Divani-lüğət-it-türk". IV c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006, 885 s.
23. Özçelik S. Urfa Merkez ağzı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1997, 271 s.
24. Tekin T. Orhon yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010, 201 s.
25. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II, Москва: АН СССР, Ин-т языкознания, 1952, 542 с.
26. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, 676 с.
27. Еремеев Д.Е. Юрюки турецкие кочевники и полукочевники. Москва: 1968, 215 s.

28. Киргизско-русский словарь (Кыргызча-орусча сөздүк.). Москва: Советская энциклопедия, 1965, 973 с.
29. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959, 111 с.
30. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, Москва: Восточная литература, 1963, 968 с.
31. Худайбергенов Ж. Туркмен дилинин Емралы диалекти. Ашгабат: Ылым, 1977, 127 с.
32. Мусабаев Г. Казакма-Орыста сөздүк. Алма-Ата, 1954, 468 с.
33. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edənləri F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

Рашад Зулфугаров

О ТЕРМИНАХ ЭМЛИК, АЗМАН, ЭРКЕДЖ И КАРАДИШ, ИСПОЛЪЗУЕМЫХ В ОРДУБАДСКОМ ДИАЛЕКТЕ И ДЖУЛЬФИНСКИХ ГОВОРАХ

В статье говорится об овцеводческих терминах эмлик (ягненок-сосун), азман (матерый баран), эркэк (козел-вожак) и карадиш (баран старше трех лет), используемых в ордубадском диалекте и джильфинском говоре. Автор проводит сравнительный анализ этих терминов с терминами из диалектов других тюркских языков и древними тюркоязычными надписями. Показано, что большинство терминов также используется в диалектах других тюркских языков. Эти термины еще раз подтверждают древность тюркских языков и их диалектов.

Ключевые слова: *Нахчыван, эмлик, азман, Эркек, карадиш.*

Rashad Zulfugarov

ABOUT THE TERMS OF AMLIK, AZMAN, ERCHAJ AND GARADISH USED IN THE ORDUBAD DIALECT AND JULFA PATOIS

It is told in the paper about the sheep breeding terms amlik (suckling lamb), azman (full-grown ram), erchaj (leader goat) and garadish (a ram older than three years) used in the Ordubad dialect and Julfa patois. The author carries out comparative analysis of these terms with the terms from dialects of the other Turkic languages and ancient Turkic written monuments. It is shown that majority of these terms also exist in the dialects of the other Turkic languages. And all these terms once again prove antiquity of the Turkic languages and their dialects.

Key words: *Nakhchivan, amlik, azman, erchaj, garadish.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2015, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2015, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2015, № 1

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

FƏRMAN XƏLİLOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: fermanhalilov@yahoo.com

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN KİTABLARINA DAXİL EDİLMƏYƏN BİR MƏKTUBU HAQQINDA

Məqalədə Cəlil Məmmədquluzadənin indiyədək çap olunan kitablarına daxil edilməyən bir məktubu şərh olunur. 1930-cu ildə “Şərq qapısı” qəzetində dərc edilən həmin məktubun məzmunu və yazılma səbəbi aydınlaşdırılır.

Müəllif belə qənaətə gəlir ki, bu məktub və onunla bağlı təfsilatlar C.Məmmədquluzadənin Naxçıvan həyatı ilə bağlılığına dair məlumatımızı zənginləşdirməklə bərabər, ermənilərin riyakarlığını və nankorluğunu da aşkara çıxaran diqqətəlayiq bir faktdır.

Açar sözlər: *Cəlil Məmmədquluzadə, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, “Şərq qapısı” qəzeti, naxçıvanlı müxbirlər, erməni.*

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığının Naxçıvan həyatı ilə bağlılığı məsələsi hələlik tam şəkildə tədqiq olunmamışdır. Halbuki ədibin şəxsi məktubları, bəzi xatirə materialları və arxiv sənədləri, xüsusilə “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunan saysız-hesabsız məqalə, felyeton, xəbər, şeir və karikaturalar sübut edir ki, o, Naxçıvan həyatı ilə həmişə yaxından maraqlanmış, vətəninə baş verən mədəni yeniliklərə sevinmiş, ictimai eybəcərlikləri isə kəskin satira atəşinə tutmuşdur. Bu baxımdan indiyədək tədqiqatçıların diqqətindən yayınan və C.Məmmədquluzadənin kitablarına daxil edilməyən bir məktubu onun Naxçıvan həyatı ilə bağlılığına dair məlumatımızı zənginləşdirmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. “Şərq qapısı” qəzetinin 30 oktyabr 1930-cu il tarixli 57-ci nömrəsində “Cəlil Məmmədquluyev” imzası ilə dərc edilən “Molla Nəsrəddin”in cavabı” başlıqlı həmin məktubda o, Danelyandan aldığı teleqrama cavab olaraq yazır: “Sizin teleqramının məzmununa bütünlükdə şərikəm. Jurnalımızda sizin haqqınızda dərc olunmuş məqalənin haqsız və mənasızlığına hər kəsdən artıq bən özüm mütəəssüf oluram. Redaksiya namından ən səmimi qəlbədən olaraq sizdən üzr istəyərək təmin edirəm ki, bu işi hər hansı orqana

göndərmiş olsanız belə bizim öhdəmizə düşən yalnız öz əfvədlilməz günahımızı boynumuza almaqdır. Redaktor Cəlil Məmmədquluyev” [6, s. 3].

Maraqlıdır. Danelyan kimdir? Onun teleqramının məzmunu nədən ibarətdir? C.Məmmədquluzadə və “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaksiyasının “əfvədlilməz günahı” nədədir?

Bu suallara cavab tapmaq üçün əvvəlcə “Molla Nəsrəddin”in 1930-cu il nömrələrini nəzərdən keçirdik. 28-ci nömrədə “Bisavad” imzası ilə dərc olunan “Xəstə müdir” adlı kiçik bir yazı diqqətimizi cəlb etdi. Yazıda Naxçıvan Firqə Komitəsi təşkilat şöbə müdirinin (o vaxt bu vəzifədə Danelyan işləyirdi) 12 gün işə çıxmıyaraq evində eyş-işrət məclisi qurması tənqid olunur. Yazının tam mətni belədir: “Naxçıvan Firqə Komitəsi təşkilat şöbə müdiri yoldaş 12 gündür ki, idarənin qapısını bağlayıb mənzilində istirahətlə məşğuldur. Çünki dostum axşam o qədər içmişdi ki, başı ağrıyıb idarəyə gələ bilməmişdi. Evdə ona xidmət edən qulluqçuların sayı o qədər idi ki, bir-birlərinin ayağına dolaşırdılar. Zeynəblər, yerinciklər, əmirlər, həsənlər biri cücə aşı gətirir, biri qəndab, biri kakao, biri quzu plovu gətirirdilər. Bir tərəfdən də idarə işçiləri işləri gətirib dəkklada, ancaq yoldaş öz işinə məşğuldu. Kim bu istirahətdən əl çəkər? Bazarda ət, çörək növbəsinə duran adamı yoxdur ki, fikir eyləsin. Bisavad” [1, s. 5].

Bu ifşəedici yazı ilə kifayətlənməyən məcmuə növbəti nömrəsində Danelyanın eyş-işrət məclisində karikaturasını vermişdir. Həmin karikaturada jurnalın 28-ci nömrəsində gedən “Xəstə müdir” məqaləsində yazılanlar əyani şəkildə oxuculara çatdırılır. Karikaturanın aşağısında yazılıb: “Dostum, bax cücə supu, yağlı bozbaş, quzu plovu və sərin şərab da var. Daha könlün nə istəyir? Biz də ki, qulluğunda varıq [13, s. 8].

Lakin jurnalın 1930-cu il 30-cu nömrəsində dərc olunan “Təhqiqat nəticəsi” başlıqlı məlumatda gözlənilmədən həmin yazıdakı faktlar və bu faktlar əsasında çəkilən karikaturanın doğru olmadığı bildirilir: “Məcmuəmizin 28-ci nömrəsində dərc olunmuş “Xəstə müdir” sərlövhəli məqalə və 29-cu nömrəmizdə “Müdir xəstədir” başlıqlı şəkil təhqiqat nəticəsində doğru çıxmadı. Bu barədə günahkarlar qanunən məsuliyyətə cəlb olunacaqlar” [16, s. 7].

Həç vaxt ağa qara deməyən “Molla Nəsrəddin”in bu məsələyə münasibətindəki “ehtiyatsızlığının” səbəbini müəyyən etmək üçün digər mənbələrə də müraciət etdik. Nəhayət, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda C.Məmmədquluzadənin şəxsi arxivindən tapdığımız 8 nəfər naxçıvanlı müxbirin imzaladığı bir məktub kimin haqlı, kimin haqsız olduğunu sübut etdi. Əvvəla, qeyd edək ki, bu məktub haqqında ilk məlumat C.Məmmədquluzadənin arxivinin tədqiqinə xüsusi kitab həsr edən M.Paşayevaya məxsusdur (14, s. 74). Uzun müddət qeyri-mətbu qalan həmin məktubun mətni kiçik ixtisarla bizim tərəfimizdən oxuculara təqdim olunmuş [19, s. 2], nəhayət, C.Məmmədquluzadənin əsərlərinin müxtəlif nəşrlərinə daxil edilmişdir [7, s. 413-414; 8, s. 450; 11, s. 139]. Lakin təəssüf ki, həmin nəşrlərdəki mətnə məktubu imzalayanların içərisində İ.İmanzadənin adı göstərilməmişdir.

Məktubun tam mətni belədir: “28 nömrəli jurnalınızda “Bisavad” imzası ilə “Xəstə müdir” sərlövhəli məqaləni biz aşağıda imza edən firqə qəzeti (“Şərq qapısı” qəzeti nəzərdə tutulur – F.X) müxbirləri təsdiq edərək məlum etməliyik ki, Naxçıvan ölkəsində müxbirləri təqib etmək işləri sizə aşkardır. Hansını ki, təsdiq etdi mərkəzi qəzetlər və Zaqafqaziya Kontrol Komissiyası və müxbir təqibçilərini də məsuliyyətə almaq qərarını çıxarıb, bu haqda Naxçıvan işçilərinə acıq gələrək 5-7 oktyabrda çağırılmış müxbirlər konfransında həmin məqaləni yazan müxbiri məsuliyyətə cəlb etmək istəyirlər. Onun üçün də komissiya ayrıl-mışdı ki, bu işi təhqiqat etmək ilə bərabər ali idarələr vasitəsilə müxbirin imza-sını tələb etməyə çalışsınlar. Onun üçün də biz xahiş edirik onun imzasını heç bir təşkilata verməməli və gizlin saxlamalı. Çünki məqaləni yalana çıxarmağa çalış-sınlar.

1. M.Ə.Əsədullazadə

2. R.Babayof

3. N.Əlizadə

4. M.Ə.Seyidof

5. X.Abasof

6. K.Tağıyof

7. İ.İmanzadə

8. N.Hacıqulu

Naxçıvan, Arasda. 7/X-1930” [12].

Məktubda yazılanların doğru və etibarlı olmasını aşağıdakı faktlar təsdiq edir:

1. Məktuba imza edənlərin birincisi M.Ə.Əsədullazadə Azərbaycanın Naxçıvanda inanılmış mətbuat müvəkkili idi. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin “geniş kütlə içərisinə, ələlxüsus qəza və dairə mərkəzindən uzaq kəndlərə yay-maqda” [2, s. 5] xüsusi xidmətlər göstərmişdi. Bakıda çıxan “Bəsirət”, “Hürriy-yət”, “Azərbaycan” və başqa qəzet və jurnallarda məqalələri dərc olunurdu [9, s. 91]. Şübhəsiz ki, yalan məlumatı imza atmaq onun nüfuzuna və vəzifə mə-suliyyətinə uyğun olan bir iş deyildi.

2. Məktubda yazıldığı kimi keçən əsrin 30-cu illərində Naxçıvanda müx-birlərin təqibi az qala bir hərəkət halını almışdı. Bu barədə 1930-cu il 5-7 oktyabrda keçirilən IV Naxçıvan ölkə müxbirlər konfransına aid “Şərq qapısı” qəzetində dərc edilən materiallarda daha ətraflı və dəqiq məlumatlar vardır. Za-qafqaziya Dairə Kontrol Komissiyasının sədri İ.Yakovlevin iştirak etdiyi bu konfransda çıxış edən yerli müxbirlərdən İ.Xudiyev, M.Seyidov, Ə.Ağayev, A.Hatəmov, H.Əlizadə, X.Abbasov, Q.İskəndərov, İ.İmanzadə, M.Tarverdiyev və başqaları belə bir fikri təsdiq etmişlər ki: “Müxbirlərə canlı rəhbərlik olun-maması üzündən onlar çox təqiblərə uğrayırlar... Şəxsi tənqidi boğan və müx-birləri həyasızcasına təqib edən məsul işçilər vardır” [4, s. 2].

Məruzəçi M.Rəsulzadə isə bəzi müxbirlərin öz təqiblərinə dair verdikləri məlumatlara cavab olaraq qəti şəkildə bildirmişdir: “Müxbir təqibçiləri həmişə

proletar cəzasına mübtəla ediləcəklər” [4, s. 2].

Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar:

1. “Bisavad” imzalı müəllif vəzifəsinə məhəl qoymadan Danelyanı tənqid etdiyi üçün təqibə məruz qalmışdır.

2. Səkkiz nəfər müxbirin imzaladığı 7 oktyabr 1930-cu il tarixli məktubla vaxtında tanış ola bilməyən C.Məmmədquluzadə Danelyanın daha əvvəl göndərdiyi və indi mətni əlimizdə olmayan teleqramına inanmış və redaksiya adından ondan üzr istəmişdir.

3. Əslində “öz əfvədlməz günahı” üçün üzr istəmək Danelyanın öhdəsinə düşürdü.

4. Vaxtilə baş vermiş bu əhvalat xalqımızın məkrli düşməni olan ermənilərin riyakarlığı, əxlaqsızlığı və nankorluğundan xəbər verən minlərcə məlumat və faktlardan yalnız biridir.

Bir neçə kəlmə də “Xəstə müdir” məqaləsinin müəllifi haqqında. Qeyd etdiyimiz kimi bu yazı “Bisavad” gizli imzası ilə dərc olunmuşdur. “Bisavad” kimdir?

Elmi ədəbiyyatdan məlumdur ki, Azərbaycan miqyasında bu imza ilə “İrşad” qəzetində Üzeyir Hacıbəyov, “Molla Nəsrəddin” və “Zənbur” jurnallarında isə Həsən Mirzəyev müxtəlif məqalələr dərc etdirmişlər [9, s. 28]. Lakin “Molla Nəsrəddin”də çap olunan “Xəstə müdir” yazısını nə Ü.Hacıbəyova, nə də H.Mirzəyevə aid etmək olar. Çünki adı çəkilən yazıda söhbət Naxçıvanda baş verən əhvalatlardan gedir. İkinci bir tərəfdən C.Məmmədquluzadəyə göndərilən teleqramda məhz naxçıvanlı müxbirlər ondan “Bisavad” imzasının kimə məxsus olduğunu “heç bir təşkilata verməməsini” və “gizli saxlamasını” xahiş etmişdilər. Deməli, “Xəstə müdir” yazısının müəllifinin Naxçıvanda yaşayan müxbirlərdən biri olması şübhəsizdir.

Bu imzanın kimə məxsus olduğunu müəyyənləşdirmək üçün bir çox mənbəyə müraciət etməli olduq. Nəhayət, bəhs etdiyimiz dövrdə Naxçıvanda müxbir kimi fəaliyyət göstərən, 5-7 oktyabr 1930-cu ildə keçirilən IV Naxçıvan ölkə müxbirlər konfransının iştirakçısı, sonralar isə yazıçı-jurnalist kimi məşhurlaşan Məmmədəli Tarverdiyevin bizə verdiyi yazılı məlumat bu məsələyə aydınlıq gətirdi. Həmin məlumatın kiçik bir hissəsinə nəzər salmaqla o vaxt Naxçıvanda fəaliyyət göstərən digər müxbirlərin gizli imzaları haqqında da təsəvvür əldə etmək mümkündür: “Bəzi müxbirlər tənqidi yazılarına görə ciddi təqib olunurdular. Bunlardan Xəlil Məhərrəmovu, Musa Məmmədovu, Qədim Qədimovu Noraşen rayonundan; Məmmədəli Əsədullazadəni, Əkbər Abbasovu, Məmməd Əkbərovu Naxçıvan şəhərindən; Manaf Xudiyevi Şahbuz rayonundan və başqalarını göstərmək olar.

Bu təqiblər müxbirləri ehtiyatlı olmağa, gizli imzalarla çıxış etməyə məcbur edirdi. Məsələn, Əkbər Abbasov – “Bisavad”, Xəlil Abbasov – “Fikirli”, Məmməd Əkbərov – “Zəki”, Məmmədəli Tarverdiyev – “İstedadlı”, “Hüse-

noğlu”, Qədim Qədimov – “Səderəklı”, Musa Məmmədov – “Kəndli” kimi gizli imzalarla çıxış edirdilər” [18, s. 137-138].

Beləliklə, aydın olur ki, “Xəstə müdir” məqaləsinin sonuna qoyulan “Bisavad” imzası naxçıvanda yaşayan müxbir Əkbər Abbasova aiddir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə o, həqiqətən “Şərq qapısı” qəzetinin ilk müxbirlərindən olmuşdur [4, s. 2; 15, s. 26]. Lakin 1930-cu illərdən sonra onun imzası həmin qəzetin səhifələrində bir daha görünməmişdir. Maraqlıdır. Əkbər Abbasov kimdir?

Araşdırmalar nəticəsində həmin dövrdə Naxçıvanda yaşayan Əkbər Abbas oğlu Abbasov adlı bir şəxs haqqında məlumatlar əldə etmişik. Naxçıvan MRDA-da saxlanılan şəxsi işindən [5, vər. 1-10] məlum olur ki, o, 1897-cu ildə Naxçıvanda anadan olmuşdur. 1916-1919-cu illərdə Culfa-Təbriz dəmir yolunda fəhləlik etmişdir. 1918-1920-ci illərdə Naxçıvana hücum edən təcavüzkarlara qarşı döyüşlərdə iştirak edən Ə. Abbasov hökumət tərəfindən xüsusi tapşırıqla Təbrizə göndərilmiş, orada qafqazlı mühacirlərə yardım işlərinin təşkili ilə məşğul olmuşdur. C. Məmmədquluzadə ilə şəxsən tanış olan Ə. Abbasov Təbrizdə teatr sahiblərindən birinin yanına getmiş və “Ölülər” əsərinin tamaşası üçün bina kirayə edərək 250 qran avans vermişdir [10, s. 360]. Ə. Abbasov 1921-ci ildə İranda həbs olunmuş, azad olunduqdan sonra 1922-ci ildə Naxçıvana qayıtmış, ömrünün sonunadək burada Maarif Komissarlığı, Həmkarlar İttifaqı və Kommunal Təsərrüfat Trestində bir sıra məsul vəzifələrdə çalışmış, 1967-ci ildə isə 70 yaşında vəfat etmişdir.

1934-cü ildə ona “Naxçıvan MSSR-inin Qırmızı partizanı” adı verilmişdir. Bu haqda “Ədəbiyyat qəzeti”nin 1935-ci il 13 yanvar tarixli nömrəsində yığcam məlumat vardır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının Təbriz nömrələrinin birində isə Ə. Abbasovun qafqazlı mühacirlərlə bağlı apardığı işlər haqqında bəhs olunur [17, s. 7]. Ə. Abbasov haqqında oxuculara ilk dəfə ətraflı məlumat tarix üzrə elmlər doktoru F. Cəfərov tərəfindən verilmişdir [3, s. 77-78].

Əldə olan sənədlərin heç birində Əkbər Abbas oğlu Abbasovun “Şərq qapısı” qəzetinin müxbiri olması haqqında məlumata rast gəlməsək də, çox böyük ehtimalla belə nəticəyə gəlirik ki, həmin şəxs 1930-cu ildə “Bisavad” imzası ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalına məqalə göndərən Əkbər Abbasovun özüdür. Ümid edirik ki, gələcəkdə bu ehtimalımızı təsdiq edən daha tutarlı faktlar aşkara çıxarılacaqdır.

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, “Xəstə müdir” məqaləsi, onunla bağlı karikaturanın dərc olunması “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun redaktoru C. Məmmədquluzadənin mübariz ruhunu, hansı şəraitdə olursa olsun yaramazlıqlara qarşı bərkəllikliyi təsdiq edən ibrətli bir nümunədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bisavad. Xəstə müdir // Molla Nəsrəddin, 1930, № 28.
2. Çağırış // Molla Nəsrəddin, 1930, № 7.

3. Cəfərov F. Erməni vəhşiliyi. Bakı: Nurlan, 2009, 186 s.
4. IV Naxçıvan ölkə müxbirlər konfransı açılmışdır. “Şərq qapısı” qəz., 1930, 10 oktyabr.
5. Əkbər Abbas oğlu Abbasovun şəxsi işi. Naxçıvan MR DA: F. 574, siy. 2, iş 9/32.
6. Məmmədquluyev C. “Molla Nəsrəddin”in cavabı. “Şərq qapısı” qəz., 1930, 30 oktyabr.
7. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə / Tərtib edəni və izahların müəllifi İ.Həbibbəyli. IV c., Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
8. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 2 cildə / Toplayanı, tərtib edəni və izahların müəllifi İ.Həbibbəyli. II c., Naxçıvan, Əcəmi, 2009, 496 s.
9. Məmmədli Q. İmzalar. Bakı: Azərnəşr, 1977, 120 s.
10. Məmmədli Q. Molla Nəsrəddin. Bakı: Gənclik, 1984, 520 s.
11. Mirzə Cəlil və Məmmədquluzadələr (məktublaşma) / Toplayanı, tərtib edəni, sözdardı və izahların müəllifi İ.Həbibbəyli. Bakı: Çinar-çap, 2003, 240 s.
12. “Molla Nəsrəddin” idarəsinə (məktub). AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, C.Məmmədquluzadənin arxiv-i-6, Q-9 (315).
13. Müdir xəstədir (karikatura) // Molla Nəsrəddin, 1930, № 29.
14. Paşayeva M. Cəlil Məmmədquluzadənin arxivinin təsviri. Bakı: Elm, 1961, 156 s.
15. Seyid S. “Şərq qapısı” qəzeti və Naxçıvanda ədəbi mühit. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 208 s.
16. Təhqiqat nəticəsi // Molla Nəsrəddin, 1930, № 30.
17. Təşəkkür // Molla Nəsrəddin, 1921, № 8.
18. Yazıçı-jurnalist Məmmədəli Tarverdiyevin F.Xəlilova yazdığı məktub / Ömür yolu. Fərman Xəlilov-60 / Tərtib edəni S.İbrahimov. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 280 s.
19. Yunisoğlu F. Bir məktubun izi ilə. “Şərq qapısı” qəz., 1990, 27 yanvar.

Фарман Халилов

ОБ ОДНОМ ПИСЬМЕ, НЕ ВКЛЮЧЕННОМ В КНИГИ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИЗАДЕ

В статье говорится об одном письме Джалила Мамедкулизаде, до сих пор не включенном в изданные книги.

Выясняются причина написания и содержание письма, опубликованного в 1930 г. в газете «Шарг гапысы».

Автор приходит к такому выводу, что содержание письма, обогащая наши знания о жизни Нахчывана того времени, в то же время выявляет двурушничество и неблагодарность армян.

Ключевые слова: *Джалил Мамедкулизаде, журнал «Молла Насреддин», газета «Шарг гапысы», нахчыванские корреспонденты, армянин.*

Farman Khalilov

**ABOUT ONE LETTER WHICH IS NOT INCLUDED
IN THE BOOKS OF JALIL MAMMADGULUZADEH**

The paper refers to a letter of Jalil Mammadguluzadeh which hasn't still been included in his published book.

The cause of writing and the contents of this letter, published in 1930 in the newspaper "Sharg Gapysy" (The Door of The East) are investigated.

The author comes to a conclusion that the contents of this letter enriches our knowledge about the life in Nakhchivan at that time, and at the same time reveals the duplicity and ingratitude of Armenians.

Key words: *Jalil Mammadguluzadeh, "Mullah Nasreddin" magazine, "Sharg gapysy" newspaper, Nakhchivan's correspondents, Armenian.*

(Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2015, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2015, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2015, № 1

RAMİZ QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi,
E-mail: ramizasef@yahoo.com.tr

ZÜLFİYYƏ İSMAYİL

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ismayilzulfyye@yahoo.com

MƏMMƏD ARAZIN ƏSƏRLƏRİNDƏ MİLLİ XARAKTER YARADICILIĞI

Məqalədə xalq şairi Məmməd Arazın yaradıcılığında milli azərbaycanlı xarakteri və düşüncəsinin təsvirindən bəhs olunur. Müəlliflər göstərir ki, yaradıcılığı milli yaddaşın mənbələrindən biri olan xalq şairi Məmməd Arazın əsərlərində həmişə vətən mövzusu başlıca yer tutmuşdur. Onun əsərlərində təsvir olunan doğma kəndi vətənin, atası, anası, babası və nənəsi isə ulu ata, ulu ana obrazlarının ümumiləşmiş surətidir. Şair əsərlərində milli azərbaycanlı xarakterini də mükəmməl formada təsvir edir. Onun əsərlərində azərbaycanlı xarakterinin vətənsevərlik, qeyrətlilik, namusluluq, qonaqpərvərlik, dözümlülük kimi mənəvi keyfiyyətləri özünün canlı, təsirli təsvirini tapır.

Açar sözlər: *Azərbaycanlı xarakteri, milli yaddaş, qonaqpərvərlik, qeyrətlilik, dözümlülük, vətənpərvərlik.*

Azərbaycan ədəbiyyatında çoxcəhətli, vətənpərvərlik ideyaları ilə zəngin ədəbi irsə malik olan görkəmli söz ustalarından biri Xalq şairi Məmməd Arazdır. Məmməd Arazın yaradıcılığında xalq ruhuna bağlılıq xüsusilə diqqəti cəlb edir. “Şeirə gətir” adlı əsərində də şair əsl həqiqət və ədəbi meyarı xalqa, elə, ana yurdun insanı vəcdə gətirən təbiətinə bağlılıqda görürdü. “Şair dostum, çaldığın saz, Eldən ayrı səs ucaltmaz” [6, s. 22] – deyən şair insanın elinə bağlılığını sosial-mənəvi tamlıq kimi qəbul edirdi. Görkəmli söz ustası Məmməd Arazın sənət dünyasında xalqın müqəddəs, ülvi sərvətlərini, baxış tərzini, vətən qüdsiyyətini, el məhəbbətini təsvir etmə, xalqın özünəməxsus milli baxış tərzindən həqiqətə baxma başlıca yeri, yazı üslubunu təşkil edir. Onun hər sətri, hər misrası, təqdim və təsvir olunan hər obrazı, detallı vətən qüdsiyyətini ifadə edir. Şairin əsərlərinə gətirdiyi hər daş parçası, qaya, hər kol, ağac, dərə, dağ, quş, heyvan, ot – bir sözlə: hər xilqət vətən əzəməti, el sevgisi, yurd müqəddəsliyinə xidmət edir, vətəndaşlıq heysiyyətini təcəssüm etdirir. Bu baxımdan doğru de-

yilir ki, “əsl, həqiqi, böyük poeziya ümumbəşəri yaddaşdır. Məmməd Arazın şeiri də düşüncədə, əxlaqda və qeyrətdə belə yaddaşın şeirdə ifadəsidir” [3, s. 5].

Şair öz poeziyasında ən mükəmməl şəkildə Azərbaycan xalqının milli xarakterini əks etdirir. Çünki “millət – genetik səviyyədə, yaddaş – ağır səviyyəsində dərk olunmuş vəhdətdən və bütövlükdən başqa bir şey deyildir. Yalnız yaddaş olan yerdə sabitlik və tamlıq var, nəsillər və əsrlər, ilahi və bəşəri dəyərlər və sərvətlər arasında əlaqə və estafet var. ...Əsl, həqiqi, böyük Poeziya isə ümumbəşəri yaddaşdır. Məmməd Arazın şeiri də düşüncədə, əxlaqda və qeyrətdə belə yaddaşın şeirdə ifadəsidir” [3, s. 5]. Ata ocağı, kişilik, yaxşılıq kimi ifadələr də Məmməd Araz yaradıcılığında təkcə hər hansı bir keyfiyyət, əlamət ifadə etmək üçün işlədilən sözlər olaraq deyil, Azərbaycan milli xarakterinin bütöv mahiyyətini ifadə edən mənə yüklü ifadələr kimi təqdim edilir. Həm də şair bu ifadələrə əhəmiyyət verdikcə onları azərbaycanlı xarakterini fərqləndirən təməl əlamətləri kimi təqdim edir. Şairin “Ata ocağı”, “Qoca əmim belə dedi” və başqa əsərləri məhz milli xarakteri təsbit etmək baxımından sanballı nümunələrdir. “Qoca əmim belə dedi” şeirində şair:

Kişilərdən haray qalıb, ad qalıb bizə.
Nakişinin səpdiyi dən qum bitiribdi.
Sən arabir bu yerlərə özgə kimi gəl,
Qərrib yolçu donunda gəl.
Şər qarışanda
Gör atının yedəyini tutan olurmu!
Varsa, demək, bu yerlərdə kişilər ölmür.
Sən arabir bu yerlərə söz almağa gəl,
Söz çəkməyə sözdən düzgün tərəzi yoxsa,
Etibarın “para”, “bütün” çeşidi yoxsa,
Dul arvadın çəpərinə daş atan yoxsa.
“Üç ayaqlı uşaqlara” sataşan yoxsa,
Bulaqları övlad kimi qoruyan varsa,
Dağ çayını nənə kimi qoruyan varsa,
Demək, burda qoca əmim yaşayır hələ,
Demək, burda kişi ölür, kişilik ölmür [8, s. 57] –

deyə tipik Azərbaycan yaşayış-yurd yerini, yaşayış mühitini, azərbaycanlı xarakterini, onun mənəvi dünyasını, əxlaqı, həyat və düşüncə tərzini çox mükəmməl şəkildə ifadə edir. Diqqət edilsə, şair bu xarakteri açmaq üçün təkcə xarakter əlamətlərinə deyil, həm də heysiyyət, baxış, düşüncə tərzinə də əhəmiyyət verir. Bulaqların, dağ çayının qorunması kimi keyfiyyətlər verilməklə bərabər həm də hansı düşüncədən, mənəvi əhəmiyyətdən irəli gəlinməsi də şərh və izah edilir. “Dul arvadın çəpərinə daş atılmaması” azərbaycanlı xarakterinin ən qabarıq mənəvi keyfiyyəti kimi namus, qeyrət, iffət, sədaqət, təmizlik və s. əxlaqi dəyərlərin təcəssümünə çevrilir. “Atın yedəyinin tutulması” isə mili xarakterin ən əlamətdar keyfiyyətlərindən biri kimi evin kişi qeyrəti ilə birgə qonaqpər-

vərliyə işarə edilir. “Burda kişi ölür, kişilik ölmür” misrası ilə isə şair milli xüsusiyyətlərin fərdlərdən milli xarakterə, stereotipə çevrilməklə yaşaması əbədiliyini, ənənə, adət, düşüncə davamlılığını göstərir. Şairin “Ata ocağı” əsərindəki:

Babandan qalıbdır bu ocaq bizə,
Bir ocaq sönəndə bir tifaq itir.
Bir ocaq söngüsü qeyrətimizə
Bir düşmən nəslinin qəhqəhəsidir.
Apar bu ocağı evində yandır,
O, gözdən qor alır, gözdən odlanır.
Kişi yer üzündə od qoruyandır,
Kişi ona görə kişi adlanır [7, s. 18] –

misraları şairin lirik qəhrəmanı olan atasının timsalında Ulu ata obrazı müəllifin özünün simasında yeni nəsillərə vəsiyyətlə birlikdə mənəvi miras, borc, vəzifə müəyyənləşdirmiş olur. Bu vəsiyyətin məzmununda əsas məğz, məna odun, ocağın timsalında xalqın minillik mənəvi irsinin qorunması, yaşadılması və gələcək nəsillərə ötürülməsi vəzifəsi öz ifadəsini tapıb. Bu baxımdan şairin bu kimi misraları özünün yığcam, dolğun və məzmunlu ifadəsi ilə Azərbaycan övladı üçün kişilik proqramı olaraq səslənir. Bütün bu səciyyətlər Məmməd Araz irsində azərbaycanlı xarakterinin, bir az da geniş, tam mənası ilə desək, azərbaycanlı ruhunun əks olunduğunu qətiyyətlə deməyə imkan verir. Şairin müxtəlif əsərlərində, xüsusilə “Ata ocağı” əsərində təsvir etdiyi atası İnfil kişi “şairin atası olmaqla bərabər millət ağsaqqalının, onun yaşadığı kənd, əzib ram etdiyi torpaq Vətənin ümumiləşmiş obrazıdır” [4, s. 95]. Fikrimizcə, görkəmli şairin təsvir və təqdim etdiyi kimi, bu xarakterə, mənəviyyəyə, oda, ocağa bu cür münasibətə həm tarixi qədim, həm də ruhu zəngin, ruhun ölməzliyinə inanan xalq malik ola bilər. “Ata ocağı”ndakı:

Burda neçə nəsil baş əyib oda,
Nənələr əl basıb ocaq daşına.
Burda dəyməyiblər ilanlara da
Pənah gətirəndə ocaq başına [7, s. 18] –

kimi misraları da şairin gözünü açıb böyüdüüyü tipik Azərbaycan, Naxçıvan mühitində insanların yaşam tərzini, inanc və inanclarını ərz edir. Bu isə, deyildiyi kimi, adi bir davranış nümunəsi olaraq deyil, bütöv bir ruhi-mənəvi dünya olaraq səciyyə tapır. Necə deyərlər, yalnız qəlbində, ruhunda inanc daşıyan adam rahatlıqla ocağa pənah gətirən ilana xoş davranma, öz inam – etiqad dəyərlərinə görə ilanı, ilanın timsalında düşməni amana buraxa bilər.

Məmməd Araz yaradıcılığının xarakterizə baxımından maraqlı bir məqam da hər hansı mənəvi, xarakterik keyfiyyətin təqdimindən başqa şairin həmin keyfiyyətə özünəməxsus düşüncədən irəli gələrək böyük istedad və ustalıqla izah, şərh verməsi, yozum etməsidir. Şair xarakter keyfiyyətlərinə elə bir yozum, şərh gətirir ki, bu izahda milli keyfiyyət bütün məna gücü, mənəvi mahiyyəti ilə ehtiva tapır. Ata ocağı anlayışına da, fikrimizcə, Məmməd Arazın ver-

diyi qədər dərin, bütün məna-məzmun, mənəvi mahiyyətilə tutarlı izah gətirilməyib. Onun irsində nənəyə, babaya, ataya, anaya olan münasibət və göstərilən yer sırf milli Azərbaycan mənəviyyatı, düşüncəsi və heysiyyəti ilə özünə yer tapır. Həm də təsvir olunan, haqqında bəhs olunan obrazların timsalında şair elə böyük ustalıqla mükəmməl, kamil bir xarakter canlandırır ki, bu, həm xarakter canlandırma baxımından sənətkara böyük şöhrət qazandırmış olur, həm də onun obrazları canlanan tipik xarakterlərilə simvolik azərbaycanlı ata, ana, baba, nənə xarakterlərini ifadə etmiş olur. Şairin “Babamın səsi”, “Nənəmin kitabı” əsərləri ulu obrazların əksi baxımından müvəffəqiyyətli nümunələrdir. Şairin böyük təntənə ilə vəsf etdiyi “nənəmin kitabı” və “atamın kitabı” Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus bədii yer tutan və məna daşıyan, xüsusi simvolik məzmun kəsb edən “anamın kitabı”nın uğurlu davamıdır. Məmməd Arazın təsvir etdiyi “Nənə” obrazı xalq şairinin sələfi görkəmli azərbaycançı şair Cəlil Məmmədquluzadənin “Ana”sıdır. Şairin doya-doya vəsf etdiyi “nənəmin kitabı” xalqın müqəddəslik, ülviyyət, sədaqət, qüdsiyyət dolu mənəvi xəzinəsinin saxlandığı daşlaşmış xalq yaddaşının obrazıdır. Şair özü də bunu belə ifadə edirdi:

Ellərin zəkası, xəyalı, dərdi,
Onda pərdə-pərdə dilə gəlirdi.
Onda nəğmə vardı, bayatı vardı,
Onda sevinc quşu, qəm atı vardı.
Onda dinləyirdim Zərniyarı da,
Valehi sızladan qəm-qubarı da.
Kitab Məcnun kimi ağlardı bəzən,
Leylinin yasını saxlardı bəzən.
Kitabın ildırım sürəti vardı,
Bir anda bir əsri uçub aşardı...
Ondakı nağılın hüdudu hanı?
Saysızdı ondakı hünər dastanı.
Ondaydı ellərin fikri, nəfəsi,
Keçmişin sükutu, bu günün səsi.
...Ellərin sevinci, ellərin dərdi,
Nənəmin dilində dilə gəlirdi.
Mənsə gah sevinər, gah da yanardım.
Nənəmi ən böyük alim sanardım.
Sənəmə el sazı asdı o kitab,
Sənəmə çox kitab yazdı o kitab.
...O kitabın səsi el səsi idi,
O kitab nənəmin sinəsi idi [7, s. 108-109].

Şairin böyük əzəmət verərək yaratdığı Baba surəti də özünün kişilik əzəməti və möhkəm, dəmir xarakterində xalqın milli düşüncə tərzindən, adət-ənənəsindən irəli gələn kişilik əlamətləri mükəmməlliklə təcəssüm olunur.

Babamın gur səsi vardı,
 ...Babam elə danışardı
 Bəlkə də bir qərbli qonaq
 Deyərdi ki,
 İnsana bax!
 Adətə bax!
 Bəli, babam
 dağ oğluydu.
 Dağ sinəli olmalıydı.
 ...Bu nəfəsi –
 Miras verən babalardı,
 Min illəri yola salan
 Bu dağlardı,
 Dərələrdi,
 Obalardı.
 ...Bəzən elə bir nəərə də
 Sıldırımli bir dərədə
 Səda verib min olurdu.
 Qoca dağlar silkələnib
 Düşməni üstə uçulurdu.
 Qoy bu günün düşməni də
 At çapmasın harın-harın,
 Torpaq altda gizlətməmişik
 Gur səsinə babaların!.. [6, s. 70] –

deyə təsvir etdiyi baba – kişi xarakterində Qazan xanı, Beyrəyi, Cavanşiri, Babəki, Şah İsmayılı, Səttar xanı, dahi lider Heydər Əliyevi yetirən Azərbaycan xalqının min illərlə gələn kişilik xarakterinin əzəmətli təsviri var. Bu kişilər bir tərəfdən “at qabağına çıxıb yüyən tutub” qonaq qəbul edən kişilərdisə, digər tərəfdən nərsəsi ilə dağları, göyləri düşməni başına uçuran qətiyyətli, şücaətli ərlərdirlər. Bu mənada bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Məmməd Arazın yaratdığı bu xarakter – obrazlar Azərbaycan bədii nəsrində İsa Hüseynovun, Fərman Kərimzadənin, İsmayıl Şıxlının, İsi Məlikzadənin və başqalarının yaratdığı obrazların paralel olaraq Azərbaycan şeirindəki yaradıcılıq nailiyyətidir.

Ümumiyyətlə, Məmməd Arazın yaradıcılığını xalqımızın mənəvi-xarakterik səciyyənaməsi kimi qiymətləndirmək olar. Bu baxımdan: “Məmməd Araz poeziyasında nə varsa, onun özüdür və özünüdür: şəxsiyyət də, insanilik də, kökə bağlılıq da, ilahiyyə inam da, yurddaşlıq da, həzinlik də, haray da, fəryad da...” [10, s. 86-87].

Beləliklə, Məmməd Araz sənəti və sənətkarlığı əbədi bir vətəndaşlıq tərbiyəsi məktəbidir. Şairin xalqa bağlılığına, ana dilinə, xalq ədəbiyyatına, xalq müdrikliyinə, hikmətinə bələdçiliyindən irəli gəlir ki, onun əsərləri axan bir su, qaynayan bir bulaq təsiri bağışlayır. Bu mənada şair Məmməd Araz öz söz yü-

kü, mənə dərinliyi və mövzu əhatəsində Azərbaycan ədəbiyyatında liman salan bir gəmidir. “Tanrının öz bir zərrəsi kimi Yer üzünə göndərdiyi Məmməd Araz təkcə şair istedadı ilə deyil, bu vətənə, bu millətə, bu torpağa, insanlığa olan sevgi istedadı ilə sağlığında klassikə çevrildi” [1, s. 6]. Həm də Məmməd Araz şeiri bir qüvvə olaraq “xalq mədəniyyətinin çəki daşlarından, gəncliyin baş tərbiyəçilərindən biri” [9, s. 5] kimi bu gün də öz rolunu müvəffəqiyyətlə icra edir. Şübhəsiz ki, hər gələn yeni nəsillər bu görkəmli Xalq şairinin yaradıcılığından sevə-sevə istifadə edəcək, onun vətəndaşlıq qayəsi ilə zəngin ədəbi-bədii irsindən mədəni qida, estetik zövq və tərbiyə alacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbas A. Şairlər Tanrının zərrələridir // Məmməd A. Seçilmiş əsərləri / Tərtib edən və ön sözün müəllifi A.Abbas. Bakı: Çapaşloğlu, 2004, 384 s.
2. Həbibbəyli İ. Xalq şairi Məmməd Araz: Albom-monoqrafiya. Bakı: Azərbaycan, 1999, 160 s.
3. Qarayev Y. Ön söz // Məmməd A. Seçilmiş əsərləri / Tərtib edən G.Fətəliqizi: 2 cildə. I c., Bakı: Lider, 2004, 224 s.
4. Mehdiyev H. Çağdaş poema və gerçəklik (Xalq şairi M.Arazın poemaları əsasında). Bakı: Elm, 2000, 140 s.
5. Məmməd A. Yol ayrıcında söhbət. Bakı: Azərbaycan, 1997, 318 s.
6. Məmməd A. Seçilmiş əsərləri / Tərtib edən G.Fətəliqizi: 2 cildə, I c., Bakı: Lider, 2004, 224 s.
7. Məmməd A. Seçilmiş əsərləri: Şeirlər və poemalar. Bakı: Azərnəşr, 1986, 480 s.
8. Məmməd A. Aylarım, illərim. Bakı: Yazıçı, 1979, 224 s.
9. Rüstəmxanlı S. Məmməd Araz sözünün sehri // Məmməd A. Seçilmiş əsərləri: Şeirlər və poemalar. Bakı: Azərnəşr, 1986, 480 s.
10. Yusifli V. Azərbaycan şeirinin Arazı / Karvanbaşı, yolun hıyanətidir. Bakı: Gənclik, 1998, 130 s.

Рамиз Касымов, Зульфия Исмаил

ТВОРЧЕСТВО НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАМЕДА АРАЗА

В статье описывается изображение национального характера и сознания азербайджанцев в творчестве народного поэта Мамеда Араза. Авторы показывают, что тема Родины всегда занимала основное место в произведениях Мамеда Араза, творчество которого является одним из источников национальной памяти. Родная деревня, описанная в его произведениях, является образом Родины, а отец, мать, дед и бабушка – образами великих

праотца и праматери. Поэт в своих произведениях в совершенстве описывает национальный азербайджанский характер. В его произведениях находят живое, впечатляющее изображение такие моральные качества азербайджанского характера, как любовь к родине, смелость, достоинство, гостеприимство,

Ключевые слова: *азербайджанский характер, национальная память, гостеприимство, смелость, терпеливость, патриотизм.*

Ramiz Gasimov, Zulfiya Ismayil

CREATION OF NATIONAL CHARACTER IN THE WORKS OF MAMMAD ARAZ

Image of national character and consciousness of Azerbaijanians in the works of the People's poet Mammad Araz is described in the paper. Authors show that the theme of Homeland always takes an important place in Mammad Araz's works which are one of the sources of our national memory. His native village described in his works is the image of the Homeland, and the mother, father, grandfather and grandmother are generalized images of our grand Forefather and Foremother. The poet in his works describes national Azerbaijani character in perfect form. Such moral qualities of the Azerbaijani character as hospitality, honesty, tolerance, patriotism found real and impressive description in his works.

Key words: *Azerbaijani character, national memory, hospitality, honesty, tolerance, patriotism.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

NƏRGİZ İSMAYİLOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: nergiz.ismayilova@hotmail.com

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNİN YETİŞDİRMƏSİ OLAN ÜÇ BÖYÜK SƏNƏTKARIN ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞƏRQ

Məqalədə XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələri olan Cəlil Məmməd-quluzadə, Məmməd Səid Ordubadi və Hüseyn Cavidin bir sıra əsərlərində yer alan Şərq meylləri və bunu ortaya çıxaran səbəblərdən söhbət açılmışdır. Bu sənətkarların yaradıcılıqlarında yer alan Şərq meylləri və Şərq mövzusu haqqında konkret ədəbi-bədii materiallara əsaslanmaqla müəyyən elmi təsəvvür yaradılmışdır.

Tədqiqat zamanı bəzi elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Şərq, Ədəbiyyat, ədəbi mühit, XIX-XX əsrlər.*

XIX-XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrdə həm dünya ədəbiyyatında, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında maraqlı konsepsiyalar ortaya atılmış, bu istiqamətdə fərqli ədəbi yanaşmalar ortaya çıxmışdır. Həmin dövrün ədəbiyyatı uğurlu inkişaf dövrü keçməklə yanaşı, bir o qədər də qarışıq olmuşdur. Dünyaya inteqrasiya, dünya ədəbiyyatı ilə sintez, dünya ədəbiyyatı fəvqündə milli ədəbiyyat yaratmaq cəhdləri bu dövr ədəbiyyatının əsas prinsiplərindən idi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində də Naxçıvan Azərbaycan elminə və maarifinə böyük töhfələr vermişdir. Azərbaycanda təzahür edən milli maarifçilik hərəkatı Naxçıvanda da özünü göstərməyə başlamışdır. İctimai-iqtisadi, sosial-mədəni yeniliklər mütərəqqi, demokratik ziyalılar təbəqəsinin formalaşması üçün münbit zəmin yaratmışdır. Yeni tipli mədəni-maarif ocaqlarının təşkil edilməsi nəticəsində dünyəvi elmlər tədris olunmağa başlamış, müəllim və şagirdlərin sayı getdikcə artmağa başlamışdır. Qərb ədəbiyyatına meylin artdığı bir zamanda, Şərq ədəbiyyatına hörmətin izləri hələ də qalırdı. Naxçıvan ədəbi mühitində yetişən sənətkarların hər birinin yaradıcılığında Şərq motivi özünəməxsus bir şəkildə təzahür edib.

“Çar hakimiyyətinin Cənubi Qafqazdakı yerli hakimiyyət orqanları regionun bir sıra şəhərləri ilə yanaşı, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində də yeni tipli qəza məktəbləri açmağı planlaşdırmış,

lakin bir sıra səbəblərdən xüsusilə müəllim kadrlarının olmaması səbəbindən bu layihəni həyata keçirməmişlər” [9. s, 4].

Uzun müddət müəyyən qüvvələrin təsirinə məruz qalan ədəbiyyatımız, təhsil sistemimiz zərbələr almamış deyil. Lakin zərbələrə, qadağalara sinə gərən, mühitimizdə yetişən aydın fikirli ziyalılarımız xalqın parlaq gələcəyi uğrunda dayanmadan mübarizə apardılar.

Bu baxımdan XX əsrin əvvəllərində meydana çıxan “Molla Nəsrəddin” jurnalı ədəbiyyatımızı yeni bir istiqamətə yönəltdi. Naxçıvan ədəbi mühitində həmin dövr ədəbiyyatının formalaşması və inkişafında Eynəli bəy Sultanov, Mirzə Cəlil, Əliqulu Qəmküsar, Qurbanəli Şərifzadə və başqalarının xidmətləri danılmazdır. Naxçıvan mühitində formalaşmağa başlayan Qərb təfəkkürü, Qərb meylləri XIX əsrin sonlarına doğru daha da inkişaf etmiş bir şəkildə təzahür edirdi. Biz bu dövrdə yazıb-yaradan sənətkarların əsərlərində bunu müşahidə edirik. Tarixən bir Şərq ölkəsi olaraq inkişaf edən və son min il ərzində islam mədəni-mənəvi dəyərlərini mənimsəmiş və özününküləşdirmiş olan Şimali Azərbaycan XIX əsrdən başlayaraq Rusiya imperiyasının tərkibində yeni mədəni-mənəvi dəyərlər sistemi ilə sıx əlaqəyə girmək və onları bəzən icbari yolla mənimsəmək məcburiyyətində qalmışdır. Rusiya vasitəsilə qabaqcıl Avropa ictimai-siyasi fikrinin və maarifçilik ideyalarının Azərbaycana keçməsi Şərq və Qərb dəyərlər sisteminin bu ölkədə qovuşması üçün münbit şərait yaratdı. Bu özünü hər sahədə göstərməyə başladı.

XIX əsrdə ədəbiyyatın daha çox Şərq yaradıcılıq tipinə meyil göstərən bir qolu da ədəbi məclislərdə formalaşırdı. Burada millətini sevən, Qərblə tanış, lakin milli ədəbiyyatın formalaşmasında marağı olan insanlar toplanırdı. Onlar burada əski və yeni ədəbi nümunələri oxuyur və müzakirə edirdilər. Burada Şərq ədəbiyyatına, mədəniyyətinə marağı olan və yaradıcılığında Şərq ədəbiyyatına meyil edən sənətkarlar da çoxluq təşkil edirdi.

Qubadakı “Gülüstan”, Ordubaddakı “Əncüməni-şüəra” (“Şairlər məclisi”), Lənkərandakı “Fövcül-füsəha” (“Gözəl danışanlar dəstəsi”), Şamaxıdakı “Beytüs-Səfa” (“Səfanın evi”), Bakıdakı “Məcməüş-şüəra” (“Şairlər toplusu”), Gəncədəki (sonralar Tiflisdə) “Divani-hikmət”, Şuşadakı “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan” (“Unudulmuşlar məclisi”) və s. kimi ədəbi ocaqlar mühitin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayıblar.

Bu məclislərdə Şərq və Qərb ədəbiyyatı, mədəniyyəti öz qiymətini almağa başladı.

Antik mənbələrdə Şərqi Qərbə mədəni təsiri ilə bağlı kifayət qədər məlumatlar mövcuddur: “Maraqlıdır ki, qədim yunan mifologiyasında bəzi yunan tayfalarının və məşhur nəsilələrinin mənşəyi qədim Şərqlə bağlıdır. Yunan ədəbiyyatında bir sıra epik motivlər də Şərqlə bağlıdır. Bu baxımdan “Odiseya”da Kiklop-Polifem haqqında hekayət maraq doğurur. Təkgözlü (Təpəgöz) nəhəng varlıqlar haqqında rəvayətlər dünya xalqlarının, xüsusilə qədim türklərin şifahi ədəbiyyatında olan süjetlərdir” [10. s, 3-4].

Bu cür süjetlərə biz R. Babayevin “Azərbaycan folklorunun Regional xüsusiyyətlər”i, Naxçıvan folkloru adlı dissertasiyasında da rast gəlirik: “Qırğızlar “təkgözlü divi” Məlgün, yəni Məlun, qaqauzlar isə Denegoz adlandırırlar. Yunan, Hind və digər mənbələrdə onunla bağlı maraqlı məlumatlar var. Azərbaycan folklorunda Təpəgözə münasibət daha maraqlıdır” [1, s. 46].

“Bütövlükdə XIX yüzilliyin ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatının yeni yüksək mərhələsi sayılan XX yüzillik ədəbiyyatına keçid üçün möhkəm zəmin hazırlamışdır. Məhəmmədəğa Şahtaxılının mədəniyyət konsepsiyası və bundan doğan vətəndaşlıq keyfiyyətləri “Şərqi-rus” qəzetində çap edilən “Hər gün bir az” silsilə məqaləsində də öz ifadəsini tapmışdır. O, Şərqi-taleindən danışarkən ilk növbədə tərəqqini mühüm amil hesab edir. Avropalıların bütün nailiyyətlərə və yeni mədəniyyətlərə tərəqqi ilə nail olduqlarını söyləyir və bunu müsəlmanlara nümunə göstərir. Eyni zamanda, tərəqqidən danışarkən qadınların cəmiyyətdəki roluna da xüsusi diqqət yetirir. Avropa və Amerika qadınları ilə müsəlman qadınları arasındakı fərqi Şərqi-talein işlədiyini əsaslandırır” [8, s. 41].

Qadın azadlığı şüarı ilə diqqət çəkən sənətkarlardan olan Eynəli bəy Sultanov, Cəlil Məmmədquluzadə isə qadınların azadlığını, inkişafını elmdə təhsildə görürdü.

Eynəli bəy Sultanov da publisist məqalələrində Qafqaz və Şərqi-xalqlarının mənafeyini müdafiə etmişdir. O “Təzə pir” hekayəsinin əvvəlində Hafizdən bir sitat gətirmişdir: “Riyazi-dəruniyi – pərdə zi rindani-məst pürs” [13, s. 35], (Pərdənin dalındakı sirri sərxoşlardan soruş). Bu hekayədə o, müsəlmanların avammlığından, dini-fanatizmdən və onun bilinməyən, gülünc tərəflərindən bəhs edir. Hekayədə eşşəklərin dəfn olunduğu məzarları xalqa “əməlisaleh, mömin şəxsin məzarı” kimi qələmə verib, məzarın üzərində türbə ucaldan fırıl-daçqılar tənqid atəşinə tutulur.

Azərbaycan klassikləri ilə bərabər, Şərqi və Qərbin böyük sənətkarlarını, böyük filosoflarını, tələbəlikdən oxuyub öyrənməyə başlayan Mirzə Cəlil isə bu işə 80-90-cı illərdə daha ciddi fikir verir. Dünya mədəniyyəti gənc yazıçının təşəkkülünə, kamilləşməsinə kömək edən bir amil, fikir xəzinəsi olsa da, onun fikrincə, hər bir milli mədəniyyətin öz qiyməti, öz gözəlliyi vardır.

C.Məmmədquluzadə “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda qədim yunan filosofu Sokratdan sitat gətirmişdir. Həmin əsərdə həm də “Camei-Abbasdan” bəhs edən müəllif Qəzetçi Xəlilin dili ilə o vaxt oxunan əsərlərə bu yolla diqqət çəkir. Görüldüyü kimi, sonrakı dövrdə Azərbaycanın məktəb və mədrəsələrində Sədinin “Gülüstən”, “Bustan” əsərləri, Füzulinin “Divanı”, “Tarixi-Nadir”, “Camei-Abbas” kimi kitablar dərslik və dərs vəsaitləri kimi geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Həmin kitablar şagirdlərin bilik və yaş səviyyəsinə uyğun olmasa da, milli dərslik yaradıcılığımızda ilk nümunələr kimi qiymətlidir. C.Məmmədquluzadənin başçılıq etdiyi “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin nümayəndələrinin yaradıcılıqlarında da Şərqi-təsviri, Şərqi mövzusu aktual idi.

Molla Nəsrəddinin adı Şərq xalqlarına çoxdan tanış idi. Əsrlər boyu məclislərdə, adamların bir-biri ilə söhbətlərində tez-tez eşidilən Molla Nəsrəddin lətifələri ağızdan-ağıza keçmiş, deyilən əhvalatlara, söylənən fikirlərə şirinlik gətirmişdir [9, s. 43].

Şərq təsirinin təməlində inkişaf edən Naxçıvan ədəbi mühiti getdikcə Qərb ədəbiyyatı ilə sintez edilirdi. Bu ədəbiyyatların qovşağında yaranan yeni ədəbiyyat ədəbi mühit üçün yeni nəfəs idi. Məmməd Səid Ordubadinin yaradıcılığında bu sintez xüsusilə diqqət cəlb edir.

“Dumanlı Təbriz” tarixi romanı isə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının tarixini ən sistemli əks etdirən romanlardandır. Bu romanda Səttarxan hərəkatı ən real boyalarla təsvir olunmuşdur. Romanda Səttarxan, Bağır xan kimi qəhrəmanların xalqın azadlığı yolunda göstərdiyi qəhrəmanlıqlar öz əksini tapmışdır. “Azərbaycanda bir neçə nəsillə Sərdari-milli Səttarxanı qüdrətli bir sərkərdə kimi tarixdən çox “Dumanlı Təbriz”dən tanımışdır” [11, s. 14].

Şərq və Qərbin sintezi şəklində əsaslandırılan hadisələr və bu hadisələrə fərqli baxış romanı daha da qiymətli edir. Əsərdə müəllifin Şərqə və Qərbə münasibəti müxtəlif surətlərin dili ilə verilir. “Dumanlı Təbriz” romanında həmçinin Qərbin Şərqə, Şərqin də Qərbə münasibəti, bu münasibətdəki mənfi və müsbət cəhətlər təsvir olunub. Əsərdə “Vəhşi Şərqə” mədəniyyət gətirib, Şərqi mədəniləşdirmək istəyən rus, alman, türk, ingilis xalqlarının daxili siması məharətlə təsvir olunub. Əsərin müxtəlif hissələrində Ordubadi Şərq və Qərbin müqayisəsini də vermişdir. Şərqi maddi zənginliklərini tərif edən ədib bəzən də Şərqin təfəkküründəki geriliyi tənqid edir. “Şərqin mülkədarını da Qərbin mülkədarı ilə müqayisə etmək olmaz” və s. kimi ifadələr bu fikri sübut edir. Şərqdə hökm sürən fanatik və cahil mühitin bədii və siyasi mənzərəsini yaradır və göstərir ki, dinini kamil bilməyən şərqiləri molla qiyafəsinə bürünən rus və Qərb casusları aldada bilir. Şərqilərin yaşadığı evləri təsvir edən sənətkarın bu qeydləri də diqqət çəkir: “Ümumiyyətlə, Təbriz evləri fransızların nəşə və zövqünə uyğun bir vəziyyətdə düzəldilmişdir. Təbriz evlərinin səqfində çılpaq məlakə şəkillərinə təsadüf etmək olurdu” [12, s. 82] – deyən ədib bu yolla Şərqdəki Qərb meyillərinə diqqət çəkmək istəmişdir. Şərqdə Qərb əhval ruhiyyəsini təsvir edən bu xırda cəhətlər xaric, Şərqdə Qərbə bəslənmək ab-havası hiss edilmir.

Ordubadi əsərində təzadlı fikirlərlə çıxış edib, Şərq qadınının gözəlliyini ucaltsa da “xüsusən gözlərindən gülmək və baxışında oynamaq yalnız Təbriz qadınlarına məxsus gözəllikdir” [12, s. 84] desə də, əsərdə əsas obraz olaraq qərbli qadın seçilmişdir. Ədib romanda Saib, Əndəlib, Əda, Sədi, Xəyyam, Hafiz, Rudəki, Füzuli, Xaqani, Firdovsi kimi Şərqin məşhur sənətkarlarını da xatırlayır.

Şərqdəki inkişafın hər sahəsinə diqqət çəkilən və əsaslandırılan “Qılınç və Qələm” əsəri də bu baxımdan qiymətlidir. Əsərdə müəllif Firdovsidən bəhs etmiş, hətta bəzən onun müəyyən fikirləriylə razılaşmadığını bildirmişdir. Lakin buna baxmayaraq Ordubadi Şərqin dahi sənətkarına böyük ehtiramla yanaş-

mışdır. Naxçıvan ədəbi mühitində yaranan ədəbiyyatda Şərq mövzusu, Şərqi öyrənmək, təbliğ etmək geniş vüsət tapmışdır. Şərqə maraq, Şərqi tərənnüm etmək XIX-XX əsrlərdə əvvəlki dövrlərə nisbətən zəif olsa da, müəyyən qrup sənətkarların yaradıcılığında bu motiv güclü idi.

Mənbələrdə göstərilir ki, Ə.Qəmküsar da Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatını dərinlən mənimsəmişdir. Məsələn, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İman Cəfərov özünün “Ə.Qəmküsar yaradıcılığında Şərq-türk ədəbiyyatına münasibətin tənqidi-realist prinsipləri” adlı məqaləsində qeyd edir: “Əliqulu Qəmküsarın Şərq-türk ədəbiyyatı ilə bağlılığında aşağıdakı məqamlar daha çox diqqəti cəlb etməkdədir:

1. Klassik Şərq şeiri şəkillərindən istifadə;
2. Şərq ədəbiyyatı tarixində mühüm yer tutan məşhur yazarların və ya surətlərin nəzər nöqtəsinə çəkilməsi;
3. Klassik Şərq-türk ədəbiyyatına ehtiram;
4. Çağdaş türk müəlliflərinin yaradıcılığına tənqidi münasibət” (5, s. 30).

Hüseyn Cavid isə Şərqi öz əsərlərində özünəməxsus bir şəkildə əks etdirirdi. Məlumdur ki, “Şeyx Sənan” Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum tarixi faciədir. Və bu mövzunun tarixi, yaxud əfsanəvi olub olmaması xüsusi bir söhbətin mövzusuudur.

“Cavidnamə” müəllifi Azər Turan yazır ki, “Şeyx Sənan” “Dünya ədəbiyyatında təsəvvüf anlayışlarının bir küll halında dramaturgiyaya tətbiq edildiyi ilk əsərdir...” [8, s. 50] bu sətirlər çox böyük və dərinidir. Cavid dühası haqqında səlis məlumatdır.

Bir məqama da diqqət edək: Şeyx Sənan “Piri-mürşid” – deyə müraciət etdiyi Dərvişi yüksək qiymətləndirir, ondakı ilahi nuru görür. Şeyx Sənan həmçinin Xumarı görüncə, “Lailahə illəllah!” – deyə kəlmeyi-şəhadət gətirir, ona ilahi bir varlıq kimi səcdə qılır, onu “nuri-həqq” adlandırır. Xumar da Şeyx Sənanı eyni ucalıqda qiymətləndirir.

Əvət, ən möhtərəm, nəcib insan...

Hələ dursun kəmalı, mərifəti,

Onda var sanki evliya sifəti.

Hüseyn Cavid “Şeyx Sənan”da “Quran”dan seçmələrdən istifadə edib. Məsələn, “Hər üçü (böyük bir yə’s və heyrət içində ahəngi-məxsus ilə) “inna-lillahi və inna-ileyhi raciun” [4, s. 194].

Fakt budur ki, H.Cavid bu möhtəşəm əsərində – romantik faciədə ilahi eşq problemini qoyur. Əsərin sonunda Şeyx Sənan Xumarın əlindən tutub “Ya Allah!” deyərək uçuruma atılır. “Uçalım, haqqa doğru, gəl uçalım!” – deyir Şeyx Sənan. Oxucu bu uçurumdakı yüksəkliyi dərk edir.

Tək Tanrılı türkün müqəddəs “Quran” vasitəsilə öyrəndiyi cənnətin qədim türk dilindəki sinonimi uçmaq idi. Dərvişin xəbər verdiyi və ümumun şəhadət gətirdiyi kimi Şeyx Sənanla Xumarın fəzada sanki bir mələk olaraq uçduqlarını bütünlüklə romantizm ədəbi metodunun imkanları çərçivəsində incələmək ye-

tərli deyil, burada göyə qayıdan türk oğlu Sənan var, Tanrı sevgisinin mü-qabilində cənnətlə-uçmaqla müjdələnmiş Sənan var” [14, s. 77].

“Beləliklə də aydın olur ki, H.Cavid ilahi eşq sahibi Şeyx Sənanın Tanrıya qovuşma məkanı olaraq uçmağı – cənnəti seçir” [16]. “Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsi öz klassik mahiyyətiylə Fəridəddin Əttarın “Mantikut-tayr” əsərindəki Şeyx Sənan hekayəti ilə, demək olar ki, eyni təsəvvüf ortamında Cərəyan edirdi. Hər iki əsərin paralel mütaliəsi zamanı aydın olur ki, Əttarda və Caviddə, az qala, sjet, mətn və rəmlər belə eynidir, amma buna rəğmən fərqlər cüzi olduğu qədər də çox ciddidir” [15].

Bu məqamda qeyd etmək istədik ki, hər bir bilik dinməz-söyləməz həqiqət kimi qəbul edilsə, onda insanlar öz baxışlarını yeniləşdirə bilməz, inkişaf etməzlər. Bu ideya “Şeyx Sənan” əsərində Dərvişin dili ilə “Babam Heyrət, anamdır Şübhə” kimi səsləndirilir. “Həqiqət istəmə, yalnız həqiqət!” – deyən Dərviş buna çatmağın yolunu şübhədə görür. Zira, Cavidin Dərvişi bir sufi mütəfəkkirindən daha çox, qəlb üzrə ixtisaslaşmış Qərb divanəsidir-bir Şopenhauer, Nitsşe və ya bir Berqsondur deyə bilərik.

Amma daha konkret müqayisə göstərir ki, o, məhz bir Nitsşedir. Burada Nitsşenin ideya obrazı onun “Zərdüşt belə demişdir” əsərindəki nurani Qoca obrazı ilə bir araya gətirilir. Caviddə ixtiyar, nurani Dərviş ağaclıqdan Şeyx Sənanın qarşısına çıxır. Nitsşenin nurani Qocası meşədə Zərdüştün qarşısına çıxır və ona insanlardan uzaq olmağı məsləhət görür: “Bəs mən niyə meşəyə çəkilmisəm, niyə özümdə dəfn olunmuşam? Ona görə deyilmi ki, mən insanları qədərindən artıq sevirdim? İndi yalnız Allahı sevirəm. İnsanları sevmirəm daha. İnsan mənim nəzərimdə natamam, yarımçıq məxluqdur” [7].

Bəzən Cavidin yolu Nitsşedən ayrılır və yenidən Əttarla qoşalaşır. “Bəli, Cavid öz qəhrəmanını Nitsşe ilə Əttar arasındakı uçurumdan keçirməyə cəhd edir! Təhkiyə müstəvisində hər ikisinin təkrarı, ideya müstəvisində hər ikisinin inkarı üzərində qurulmuş yeni bir baxış! – Sintez!” [16].

Cavidin “İblis” faciəsi isə Şərqin xeyir və şər təfəkkürünü ən sanballı anladan əsərlərdəndir.

“Ən çox yayılmış baxışlardan biri Xeyrin də, Şərin də, Allahın da, İblisin də insanın öz qəlbində, öz içərisində axtarılması cəhdidir. İfrat Şərq təfəkkürünün məhsulu olan bu baxış insanı qüdrəti-külliyyə hesab etmək, “mənəm Allah” iddiasına haqq qazandırmaq, dünyanın bütün problemlərini kamil hökmdar, kamil insan axtarışları ilə həll etmək mövqeyini əsas tutur. Biz Şərq və Qərb təfəkküründə idealı ilk dəfə qabarıq şəkildə Caviddə, məhz “İblis” əsərində görürük” [14, s. 49].

Cavid yaradıcılığında Şərq mövzusunə müxtəlif aspektlərdən yanaşılmışdır. O gah Şərqin dahi filosofundan danışır, gah da Şərqin igid qəhrəmanlarından. Onun qədim Şərq klassikləri arasında daha çox sevdiyi, sənətinə və şəxsiyyətinə hörmət etdiyi şəxslərdən biri də Ömər Xəyyam idi. O, Xəyyamın sənətkarlığı ilə yanaşı, filosofluğu ilə də maraqlanmış, bunu əsərində yüksək sə-

nətkarlıqla əks etdirmişdir. Cavidin əsərlərində fəlsəfə tarixində görkəmli rol oynayan bir çox filosofların, görkəmli mütəfəkkirlərin xidmətlərinə də yüksək qiymət verilir. İbn Sinanın fəlsəfə tarixində nə qədər görkəmli yer tutması və yaratdığı əsərlərin dəyəri belə şərh edilir:

İbn Sinanı eşitdinsə, oxu,
İştə Şərqin o böyük filosofu
Bax, yaratmış nə böyük xaliqələr,
Bir dəha nuri ki, daim parlar.
Bax, bu “Məntiq”, bu da “Qanuni-şəfa”
Bunların qədrini anlar ürəfa [3, s. 94].

Cavidin “Peyğəmbər” dramının Şərqlə bağlılığı son dərəcə əhəmiyyətlidir. “Peyğəmbər” pyesi başlanğıc remarkasından etibarən tarixi gerçəkləri əks etdirir. Əsər “Bisət”, “Dəvət”, “Hicrət”, “Nüsrət” adlanan dörd pərdəyə bölünmüşdür ki, bu da Məhəmməd Peyğəmbərin (sallallahu aleyhi və səlləm) rəsul kimi seçilməsi anından başlayaraq İslamın qələbə çalması, yayılması və genişlənməsi dövrünə qədərki mərhələləri əhatə edir.

“Dram tarixi faktlarla zəngindir, gerçəkləri ehtiva edir, həmçinin şair tərəfindən tarixi vəsiqələrə obyektiv münasibət gözlənilməklə bərabər mövzuya təəssübkeşliklə yanaşılmışdır. Əsərin “Bisət” pərdəsi, adından da göründüyü kimi, Həzrəti Məhəmmədin ömrünün peyğəmbərliyin gəlməsi dövrünü əhatə edir. Peyğəmbərin müztərib ruhunun Allah axtarışı, onu dərk etmək istəyi, “siyah çarşafı” yırtıb hüsnü-mütləqə qovuşma arzusu birinci pərdədə öz ifadəsini tapmışdır” [16].

Cavid “Səyavuş” əsəri ilə Şərqin böyük sənətkarı Firdovsiyə olan etiramını nümayiş etdirdi. “Firdovsi və onun “Şahnamə”silə bizim ədəbiyyatımız arasında böyük bir əlaqə vardır. Bu əlaqə dörd şəkildə meydana çıxmaktadır: 1) Firdovsi qəhrəmanlarının xalq yaradıcılığına təsiri; 2) Ədiblərimizin Firdovsiyə münasibəti; 3) “Şahnamə”dən müxtəlif parçaların tərcümə edilməsi; 4) Bədii yaradıcılıqda Firdovsi üslubunun təqlid olunması” [8, s. 19].

XX əsrin ilk illərində E.Sultanov, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi və H.Cavid yaradıcılığında xüsusi yer tutan qadın azadlığı məsələsi Şərq ədəbiyyatı ilə ortaqlıq təşkil edən hadisələrdəndir.

Naxçıvan Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Məşhur şairlər, nasirlər, elm və mədəniyyət xadimləri yetirən bu torpaqda olduqca zəngin ədəbi mühit formalaşmışdı. Bu illərdə yaradılan ədəbiyyatda tarix, incəsənət, psixologiya, pedaqogika, coğrafiya, politologiya, dilçilik və sair kimi elmlərin izləri vardır.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Naxçıvan ədəbi mühitində hər zaman qədim Şərqə xüsusi rəğbət və meyil olmuşdur. Son dövrlərdə yazıb-yaradan gənc ədiblərin yaradıcılığında yer alan Şərq janrlarına aid nümunələr də bunun ən bariz nümunəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev R. Azərbaycan folklorunun Regional xüsusiyyətləri (Naxçıvan folkloru materialları əsasında): filol. elm. dok. ... dis. Naxçıvan, 2008, 167 s, NDU-nun Elmi kitabxanası.
2. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə, IV c., Bakı: Lider, 2005, 256 s.
3. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə, III c., Bakı: Lider, 2005, 304 s.
4. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə, II c., Bakı: Lider, 2005, 352 s.
5. Əliqulu Q. Taleyi və sənəti. Bakı: Elm və təhsil, 2001, 140 s.
6. Əliyev K. Ədəbiyyat tarixinə bir baxış. Bakı: Folklor İnstitutu, 2013, 302 s.
7. Friedrich N. Böyle buyurdu Zerdüş. İstanbul, 27 s.
8. Xəlilov S. Cavid fəlsəfəsi. I kitab: "İblis"də fəlsəfi motivlər, Bakı: Qanun, 1996, 112 s.
9. İsgəndər A. Əsrin şairi. III kitab: Hüseyn Cavid Azərbaycan Sovet ədəbi tənqidində. Bakı: Müəllim, 2011, 246 s.
10. Mollayev İ. Naxçıvanda MSSR-də maarifin inkişafı. Bakı: Bilik cəmiyyəti, 1983, 103 s.
11. Nağıyev C. Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixi. Bakı: 2004, 350 s.
12. Ordubadi M.S. Dumanlı Təbriz. I kitab, Bakı: Yazıçı, 1985, 373 s.
13. Ordubadi M.S. Dumanlı Təbriz. II kitab, Bakı: Yazıçı, 1985, 730 s.
14. Sultanov E. Seçilmiş hekayələr. Bakı: Azərnəşr, 1966, 142 s.
15. www.bizimyazi.com
16. www.525.az

Наргиз Исмаилова

ВОСТОК В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТРЕХ ВЕЛИКИХ МАСТЕРОВ ВОСПИТАННИКОВ НАХЧЫВАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ

В статье говорится о представителях Нахчыванской литературной среды, в которую входили Джалил Мамедкулизаде, Мамед Саид Ордубади и Гусейн Джавид. Также здесь рассмотрены восточные тенденции в некоторых их произведениях, причины их возникновения. На основе конкретных литературно-художественных материалов сформировано определенное научное представление о восточных тенденциях и восточных темах в творчестве этих мастеров.

В ходе исследования получены некоторые новые научные результаты.

Ключевые слова: *Нахчыван, Восток, литература, литературная среда, XIX-XX век.*

Nargiz Ismayilova

**THE EAST IN WORKS OF THREE GREAT MASTERS,
NURSLINGS OF NAKHCHIVAN LITERARY MILIEU**

It is reported in the paper about the representatives of Nakhchivan literary milieu, which included Jalil Mammadguluzadeh, Mammad Said Ordubadi and Hussein Javid. There is also considered the eastern trends in some of their works and causes of their origin. Certain scientific conception of the eastern trends and themes in the works of these artists are formed on the basis of literary-artistic materials.

In the course of this study some new scientific results have been obtained.

Key words: *Nakhchivan, the East, literature, literary milieu, XIX-XX centuries.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

RUFİK İSMAYILOV

E-mail: erturan_ismayil@mail.ru

JURNALİST TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNİN MÜSTƏQİL MƏTBUATIN İNKİŞAFINDA ROLU

Məqalədə faktoloji materiallar əsasında jurnalist təşkilatlarının fəaliyyətinin müstəqil mətbuatın inkişafında rolu nəzərdən keçirilir.

Bununla əlaqədar olaraq, konkret misallar gətirilir və jurnalist təşkilatlarının fəaliyyətinin müstəqil mətbuatın inkişafındakı rolunun vacibliyi vurğulanır.

Məqalədə təqdim edilən faktlar bunu əsaslı şəkildə təsdiq edir.

Açar sözlər: *jurnalistika, media, KİV, informasiya, hüquq normaları, məsuliyyət, jurnalist təşkilatları.*

Beynəlxalq təşkilatlarla yanaşı, mətbuat azadlığı mövzusunda həssas olan, müxtəlif miqyaslı xarici və yerli jurnalist təşkilatları da var. Hazırda ölkəmizdə mətbuatın və QHT-lərin bu tip təşkilatlarla əlaqəsi genişlənməkdədir və müstəqil mətbuatın inkişafında onların rolu danılmazdır. Həm dövlət səviyyəsində, həm yerli jurnalist təşkilatları, həm ayrı-ayrı mətbu orqanlar bu təşkilatlarla daim təcrübə mübadiləsi aparmağa çalışırlar.

İstənilən halda beynəlxalq jurnalist təşkilatlarının iş təcrübəsindən faydalanmaq mühümdür. Çünki jurnalist təşkilatları xüsusilə son illərdə ölkədə keçirilən treninqlər, seminarlar, tədbirlərlə yadda qalır. Bu tədbirlərin nəticəsi olaraq çap olunan kitablar, broşürlər, videolar və s. əyani vəsaitlər jurnalistlərin sonrakı fəaliyyətində yardımçı olur. Həmçinin xaricdə keçirilən kurslar, təlimlərdə iştirak edən jurnalistlərin sayının son illərdə artması müsbət haldır.

Sözügedən istiqamətdə Beynəlxalq Mətbuat İnstitutu, Beynəlxalq Jurnalistlər Federasiyası, Beynəlxalq Avrasiya Mətbuat Fondu və s. təşkilatların fəaliyyətləri təqdirəlayiqdir. Bu təşkilatlar bir sıra xarici ölkələrin Azərbaycan Respublikasındakı səfirlikləri, nazirliklər, agentliklər, eləcə də regiondakı yerli və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq çərçivəsində aşağıdakı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərirlər:

- Media və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı;
- Böhranın idarə olunması, sülhməramlı aksiyalar və konfliktologiya;
- Qaçqınlar və məcburi köçkünlərin problemləri;

- İcmanın inkişafı;

BAMF fəaliyyət istiqamətlərindən biri olan media və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı sahəsində indiyədək xeyli uğurlu işlər görüb. Vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında və hüquqi dövlət quruculuğunda mətbuatın rolunu xüsusi qiymətləndirən Fond bu sahəni daim diqqət mərkəzində saxlayır. Azərbaycan jurnalistikasını siyasətin əlindən xilas etmək, kütləvi informasiya vasitələrinin ətrafda cərəyan edən hadisələrə ədalətli və tərəfsiz münasibətinə nail olmaq, Qarabağ probleminin həllində media mənsublarının bir araya gəlməsini və beynəlxalq jurnalistikanın dəstəyini təmin etmək təşkilatın əsas vəzifələrindən biridir.

Bunlardan əlavə, Beynəlxalq Söz Azadlığı Mübadiləsi, Sərhədsiz Reportyorlar Təşkilatı, Jurnalistlərin Müdafiə Komitəsi, XIX Maddə, Dünya Mətbuat Azadlığı Komitəsi, Dünya Qəzetləri Assosiasiyası, Orta Asiya və Güney Qafqaz Söz Azadlığı Şəbəkəsi, Beynəlxalq Mediaya Dəstək kimi önəmli beynəlxalq təşkilatları da Azərbaycanda irili-xırdalı fəaliyyətləri ilə seçilirlər. Bunlardan son illərdə fəaliyyəti ilə diqqəti cəlb edən Söz Azadlığının Müdafiəsi Fondunun işləri daha təqdirəlayiqdir. Xüsusilə Söz Azadlığının Müdafiəsi Fondu tərəfindən jurnalistlər üçün dərc olunan kitablar keyfiyyəti və mahiyyəti ilə seçilirlər.

Təbii ki, onların Azərbaycanın mətbuat institutları və təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqələrini də nəzərə almaq lazımdır. Hazırda bir çox milli təşkilatlar beynəlxalq qurumlarla əlaqələr yaratmağa və ortaq layihələr keçirməyə çalışırlar. Bu təşkilatlardan bəziləri çox, bəziləri isə nisbətən az dərəcədə müstəqil mətbuatın inkişafında rol oynayır.

Beynəlxalq jurnalist təşkilatlarının sözügedən istiqamətdə fəaliyyətləri son beş ildə daha intensiv xarakter almışdır. Belə ki, 2010-cu ilin sentyabrında bir neçə beynəlxalq jurnalist təşkilatının birlikdə keçirdiyi tədbir son illərin ən önəmli hadisələrindən biridir. Həmin il Bakıda “Söz və ifadə azadlığına beynəlxalq ictimai dəstək forumu” keçirilib. Bu forum çərçivəsində söz və ifadə azadlığı mövzusunda debatlar keçirilib, insan hüquqları mövzusunda foto və karikatura sərgisi fəaliyyət göstərilib və konfrans təşkil edilib [14].

Dünyanın ondan çox beynəlxalq jurnalist və hüquq-müdafiə təşkilatının – “Sərhədsiz reportyorlar”, “Artikl 19”, “Freedom House”, Beynəlxalq Jurnalistlər Federasiyası, Ümumdünya Qəzetçilər Assosiasiyası, Sülh və Müharibə İnstitutunun nümayəndələri Azərbaycan jurnalistlərinə həmrəylik nümayişi məqsədi ilə ictimai foruma qatılıb. Bu forumda iştirak edən azərbaycanlı jurnalistlər üçün geniş, hərtərəfli təcrübə mübadiləsinə imkan yaradıldı.

Forumun məqsədi yerli jurnalistlərə həmrəyliyin aşılması olduğu üçün onun xarici iştirakçıları ilk növbədə bu sahədə olan boşluqlar barədə fikir bildiriblər. Qonaqların da dediyi kimi, ölkədə jurnalistlər arasında həmrəyliyin zəif olduğunu göz ardı etmək olmaz. Lakin çox vaxt jurnalistlər bu problemin üstündən ötəri keçirlər. Həmin tədbirdə səslənən fikirlər arasında bu problemin

əsas səbəbi kimi mətbuatın hökumətdən asılılığının davam etməsi göstərilirdi. Buna sübut olaraq bir məqama diqqət yetirmək olar. Hətta həbsdə olan media işçilərinin müdafiəsi ilə bağlı belə media rəhbərləri bir araya gələ bilmir. Bu baxımdan Reportyorların Azadlıq və Təhlükəsizliyi institutunun direktoru Emin Hüseynin fikrini doğru hesab etmək olar. O, Azərbaycan jurnalistləri ilə beynəlxalq təşkilatları öz aralarında olandan daha çox həmrəylik nümayiş etdirdiyini qeyd edib. Önemli olan isə azərbaycanlı jurnalistlərin bu əməkdaşlıqdan nəticə çıxarmasıdır.

Son illərdə bir çox beynəlxalq təşkilatları narahat edən məsələ bu tədbirdə də yada düşüb. “Artıqlıq-19” və “Sərhədsiz Reportyor” Təşkilatlarının Bakıda səfərdə olan təmsilçiləri isə öz növbəsində Azərbaycanda media azadlığına dəstək verdiklərini və həbsdə olan jurnalistlərin azadlığa buraxılmasının vacibliyini qeyd ediblər.

Eyni zamanda, “Sərhədsiz Reportyorlar” təşkilatının yeni media departamentinin rəhbəri Lusi Morion da Azərbaycanda jurnalistlərə qarşı fiziki təzyiqlərin istintaqının uzadılmasından narahatlığını ifadə edib. Kənardan belə bir mənzərə yaranır ki, jurnalistlərə qarşı çoxsaylı fiziki təzyiqlər olmasına baxmayaraq hökumət bu hadisələrə laqeyd yanaşır. Buna bir sübut olaraq Jurnalistlərə qarşı təzyiqlərlə bağlı cinayətlərin 95 faizi açılmamış qalmasını göstərmək olar.

Yerli mətbuat orqanlarının məsuliyyətinin artması üçün onların ölkəmizi xaricdəki səfərlərdə təmsil etməsi ilə də bağlıdır. Bu cür tədbirlərdə iştirak etdikcə istər-istəməz beynəlxalq mühitə uyğunlaşmaq üçün müəyyən ənənələr formalaşır, daha yaxşı nəticələr əldə etmək istəyi yaranır. 2008-ci il iyunun 14-dən 17-dək Serbiyanın paytaxtı Belqrad şəhərində baş qərargahı Vyanada yerləşən Beynəlxalq Mətbuat İnstitutunun (IPI – International Press Institute) ümumdünya qurultayı və 57-ci baş məclisi keçirilib. Tədbirdə əsasən Şərqi Avropa ölkələrinin timsalında yeni qonşuluq siyasəti, silahların susdurulması və barış yollarının aranması, yeni medianın ortaya çıxardığı imkan və təhlükələr, gəlir axtarışlarının medianın obyektivliyini şübhə altına salması, transmilli araşdırma jurnalistikası və Amerikadan xəbər yayımı kimi məsələlər müzakirə edilib. Belə mühüm mövzuları əhatə edən tədbirdə iştirak etmək hər ölkənin jurnalistikasına öz töhfəsini verə bilər [11].

Beynəlxalq Mətbuat İnstitutu da Azərbaycanda müəyyən tədbirlər keçirib. 2009-cu ildə Beynəlxalq Mətbuat İnstitutunun (BMİ) Azərbaycan Milli Komitəsinin və Beynəlxalq Avrasiya Mətbuat Fondunun (BAMF) dəvəti ilə Azərbaycana BMİ sədri Ceyn Virkkunenin ölkəyə səfəri olub [14]. Səfər çərçivəsində şəhid jurnalistlərin məzarlarını ziyarət edən BMİ rəsmiləri BAMF-də, Mətbuat Şurasında, Prezident Administrasiyasında bir sıra görüşlər keçiriblər. BMİ kimi nüfuzlu təşkilatların Azərbaycan mətbuatı haqqında fikir bildirməsi, ölkədəki vəziyyətlə tanış olması, çatışmazlıqları qeyd etməsi inkişafa yardım edir.

Ölkə mətbuatını beynəlxalq tədbirlərdə təmsil edən və əksinə xarici qonaqları ölkədə qəbul edib onların təcrübəsini yerli mətbuat orqanları ilə bölüşən təşkilatlardan biri Beynəlxalq Avrasiya Mətbuat fondudur. Ümumiyyətlə jurnalist təşkilatları içində BAMF-in fəaliyyəti və təsiri xüsusilə hiss olunur. Bu təşkilat daim mətbuat üçün yeniliklər etməyə, beynəlxalq əlaqələrin kəsilməməsinə çalışır. Jurnalistlər üçün nəşrlərin hazırlanmasında da BAMF təcrübəsi var. Beynəlxalq Avrasiya Mətbuat Fondu 2008-ci ildə jurnalistlərə və media ilə əlaqə saxlayan digər qurumlara kömək məqsədi ilə media-soraqça da hazırlayıb. 116 səhifədən ibarət media-soraqçada 500 dövlət, qeyri-hökumət, beynəlxalq təşkilat, fond və kütləvi informasiya vasitəsi barədə məlumatlar var. Soraqçada həmçinin Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilməsi, millətimizin yaşadığı faciələr, dövlət tərəfindən rəsmi qeyd edilən bayramlar, əlamətdar milli və beynəlxalq günlər barədə bilgi verilib. Məzmununun daim dəyişə biləcəyini nəzərə alaraq kitabça vaxtaşırı zənginləşdirilərək təkrar çap edilir. Bu media – soraqça jurnalistlər və digər maraqlananlar arasında pulsuz yayılmışdır [7].

2009-cu il noyabrın 24-də BAMF-la BMT-nin Vyana bölməsinin İnformasiya Xidmətinin mətbuatla əlaqələr xidmətinin rəhbərliyinin görüşü keçirilib. Görüşün əsas məqsədi birgə əməkdaşlıq məsələləri ətrafında fikir mübadiləsi aparmaq və gələcək perspektivlərə nəzər salmaq idi. Azərbaycanda media və vətəndaş cəmiyyəti ilə bağlı BAMF tərəfindən həyata keçirilmiş layihələr və təlimlər, qurumun apardığı monitorinqlər müzakirə edilib və bu sahədə əməkdaşlıq planları əsas müzakirə mövzularından olub [8].

Beynəlxalq Jurnalistlər Federasiyası Azərbaycanda müstəqil medianın inkişafını daim diqqət mərkəzində saxlayır və vəziyyətlə bağlı müəyyən bəyannatlarla çıxış edir [9].

Beynəlxalq Jurnalistlər Federasiyasının və Azərbaycan Jurnalistlərinin Həmkarlar İttifaqının təşkilatçılığı, Beynəlxalq Avrasiya Mətbuat Fondu, Demokratik Jurnalistlər Liqası, “Ruh” Jurnalistlərin Hüquqlarını Müdafiə Komitəsinin təşkilati dəstəyi, Avropa Komissiyasının maliyyə yardımı ilə gerçəkləşdirilən “Etik jurnalistika təşəbbüsləri – Azərbaycan” layihəsi də yaddaqalan tədbirlərdən idi. Təlimlərin keçirilməsində məqsəd Azərbaycan media təmsilçilərinə etik jurnalistika prinsiplərinin beynəlxalq təcrübədə necə tənzimlənməsi barədə məlumat vermək idi. Mətbuat Şurası ATƏT-in dəstəyi ilə etik davranış kodeksinin yeni variantını hazırlayıb. Jurnalistləri bu kodekslərlə tanış etmək və prinsiplərə əməl olunmasının zəruriliyi barədə onlarda təsəvvür yaratmaq lazımdır. Keçirilən layihə də məhz bu məqsəddə xidmət edirdi. Təlimlərdə mətbuat nümayəndələri də daxil olmaqla 30 nəfər jurnalist iştirak edib [10].

Azərbaycanda medianın inkişafına diqqət yetirən təşkilatlardan biri də dünya üzrə belə beynəlxalq nüfuzlu mətbuat təşkilatlarından biri də Dünya Qəzetlər Assosiasiyasıdır. Bu təşkilatın nümayəndələri də 2009-cu ildə Azərbaycana səfər etmiş və informasiya mübadiləsi məsələsini müzakirə etmişlər.

Azərbaycan Mətbuat Şurasının (AMŞ) sədri Əflatun Amaşovla görüş zamanı qurumun ölkədə media-ictimaiyyət, media-hakimiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsindəki fəaliyyəti barədə söhbət aparılıb. Bu fəaliyyət kütləvi informasiya vasitələrindən olan narazılıqların məhkəmə müstəvisinə çıxması, məsələlərin media müstəvisində həllini tapması baxımından əhəmiyyətlidir. DQA təmsilçilərinin bu səfərinin məqsədi də Azərbaycandakı mövcud söz və mətbuat azadlığı mühitinin qəzetlərin fəaliyyət dairəsinə təsirini müəyyənləşdirmək idi [12].

Söz Azadlığının Müdafiəsi Fondunun (SAMF) fəaliyyəti bu təşkilatlar arasında diqqət çəkir. Beynəlxalq təşkilatlarla əlaqə saxlayan, beynəlxalq əməkdaşlıq edən və səmərəli işlər görən təşkilat mətbuatla bağlı bir çox kitabların, tədqiqat işlərinin nəşrinə, təlimlərin və digər tədbirlərin keçirilməsinə yardım edib. “KİV-lərin informasiya alması zamanı ən operativ mətbuat xidmətlərinin müəyyən olunması”-nı aydınlaşdıran rəy sorğusunu buna misal göstərmək olar. Təşkilatın nümayəndələri sorğunun nəticələri barədə hesabat verən zaman bildirişlər ki, bu rəy sorğusunu keçirməkdə məqsəd ölkədə informasiyalı cəmiyyət üzərində yaradılması nəzərdə tutulan demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu prosesinə, eləcə də vətəndaş cəmiyyətinin əsas atributlarının inkişafına kömək etmək, təkan verməkdir. Qanunvericilik, normativ aktların qəbulu prizmasından əksər problemlər öz həllini tapmalıdır. Azərbaycanda hələ də qanunların qəbulu və onun işlək mexanizmi arasında böyük bir boşluq, məsafələr qalır. Bu çatışmazlıqdan media barədə normativ aktlar da sığortalanmayıb. Bu cür sorğuların keçirilməsi mətbuatda olan boşluqları aşkara çıxarır [3].

Daha bir tədbir isə araşdırılan mövzuya xüsusilə yaxındır. Söz Azadlığını Müdafiə Fondu və İnsan Hüquqlarına dair Beynəlxalq Standartların Təsbiti üzrə Birgə İşçi Qrupunun təşkilatçılığı ilə keçirilən “Rusiya mediası kontekstində müasir mətbuatın problemləri” mövzusunda dəyirmi masada yerli media ekspertləri və Rusiya jurnalistikasının aparıcı simaları, media mütəxəssisləri iştirak edib. Demokratik cəmiyyətlərin yaranması ilə əlaqədar müasir mətbuatın bir sıra problemləri mövcuddur. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün ayrı-ayrı ölkələrin jurnalistlərinin münasibətləri koordinasiya edərək birgə addımlar atması müsbət bir haldır [4]. Rusiya Jurnalistlər Birliyinin (RJB) sədri, SSRİ Dövlət Televiziya və Radio Komitəsində mərkəzi Televiziya Proqramlarının baş direktoru işləmiş Vsevolod Boqdanov müasir jurnalistikanın problemlərindən birinin qloballaşma və qloballaşma texnologiyaları problemləri olduğunu vurğulayıb. Müasir qloballaşma insan və cəmiyyət arasında ziddiyyət yaradır. Amma müasir insanlar jurnalistlərə o qədər də inanmır və bu da böyük problemdir. Rusiya Jurnalistlər Birliyinin katibi Y.M.Baturin mövzu ilə bağlı fikirləri maraqlıdır. Müasir jurnalistika peşəkarlıqla bərabər universallıq da tələb edir. Media mənsuqları bu faktorları bir-birindən ayırmamalıdırlar. Rusiya Jurnalistlər Birliyinin digər katibi hüquq elmləri doktoru, professor, tanınmış media eksperti, Rusiyanın sabiq Mətbuat və İnformasiya naziri M.A.Fedotov isə

“Mətbuatdan şikayətlər” mövzusunda məruzə ilə çıxış edib. Jurnalistikanın əsas funksiyası informasiya və etibardır. Əgər etibar yoxdursa, istənilən məlumat dezinformasiya kimi qəbul ediləcək. M.Fedotov Rusiya mediasından onlara olunan şikayətlər və bu şikayətlərin araşdırılması zamanı ortaya çıxan problemlər barəsində konkret faktlarla məlumat verdi. Tədbirdə mövzu ətrafında yerli media nümayəndələrinin, hüquqşünas və ekspertlərin iştirakı ilə geniş müzakirələr aparılıb. Tanınmış hüquqşünas Adil Minbaşı, media eksperti Azər Həsərat, “Say” qəzetinin baş redaktoru Rafiq Əliyev, İctimai Yayım Şurasının üzvü Altay Zahidov və başqaları müzakirələr zamanı hər iki ölkənin media qurumlarındakı pozitiv və neqativ məqamlardan danışdılar.

Söz Azadlığını Müdafiə Fondu Azərbaycanın Milli Mətbuatının 135 illik yubileyi münasibətilə “Həsən bəy Zərdabi və “Əkinçi”” kitabını nəşr edib. Kitab Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası (AVCIYA) ilə birgə hazırlanıb. Kitabda Azərbaycanın ilk milli qəzeti “Əkinçi”nin yaradıcısı Həsən bəy Zərdabinin bioqrafiyası, onun mətbuat tarixindəki rolu, milli oyanış və maarifçilik fəaliyyətini əks etdirən tarixi materiallar, tədqiqatlar yer alıb. Daha bir faydalı kitab isə Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası (AVCIYA) və Söz Azadlığını Müdafiə Fondunun (SAMF) dəstəyilə işıq üzü görən “Media və seçki prosesi: qanunvericilik və qabaqcıl təcrübə” kitabıdır. Kitabda seçki dövründə medianın mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulanır, eyni zamanda seçki ilə əlaqədar bir sıra KİV orqanlarının hazırlıq işlərinin necə aparıldığı yer alıb. Bundan başqa kitabda mövcud seçki qanunvericiliyində KİV-lərə aid müddəalar və onların tənzimlənməsi məsələləri geniş formada əks olunub. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində medianın seçkilərdə rolu, bu sahənin qanunla tənzimlənməsi, jurnalistlərin hüquqları və digər məsələlər kitaba daxil edilib [5].

“Bakı Jurnalistika Məktəbi” QHT layihəsi kimi həyata keçirilir. Bu layihəni Niderlandın “Press Now” və Azərbaycanın Jurnalistika Mərkəzi paylaşdırılmış proqram əsasında gerçəkləşdirir. Layihənin əsas məqsədi Azərbaycan jurnalistlərinin peşə səviyyəsinə və dünyagörüşünə müsbət təsir göstərməkdir. Layihəyə görə elan müsabiqə əsasında seçilmiş 15 işləyən jurnalist və ya jurnalist tələbə 3 ay ərzində həftənin beş günü (bazar ertəsi-cümə) səhər saat 10-dan 14:15-ə kimi Niderland və yerli mütəxəssislər tərəfindən hazırlanmış əsas kursu öyrənir, xəbər, oçerk janrlarının xüsusiyyətlərini qavrayır, tapşırıq həll edir və müəllimlərlə məşğul olur.

Məktəbdə üç dəfə xüsusi təyinatlı kurslar keçirilib. Bir dəfə regional qəzetlərin jurnalistləri Soros Fondunun maliyyə dəstəyi ilə, bir dəfə səhiyyə mövzusunda ixtisaslaşan jurnalistlər, bir dəfə isə araşdırıcı jurnalistlər məktəbdə təlim keçiblər. Hər yay (iyun, iyul, avqust) aylarında məktəbdə Bakının jurnalistika fakültələrinin tələbələri üçün təlim təşkil olunur. Məktəbin məzunları birləşib şəbəkə yaradıblar. “Niderland Jurnalistika Məktəbinin məzunları” (AzNAN – Azerbaijan Netherlands Alumnus Network) şəbəkəsi artıq müstəqil

QHT kimi fəaliyyət göstərir. Bu şəbəkəyə 70-ə yaxın məzun daxildir. Kurslarda dərs demək üçün Bakıya səfər etmiş holland müəllimlər yerli mütəxəssislərin proqramı gözəl öyrəndiklərini və təlim keçdiklərini qeyd edirlər [13].

Jurnalist təşkilatlarının keçirdiyi tədbirlərin sayı günü-gündən artmaqdadır. Bu səfərlər, təlimlər, konfranslar, kitab nəşrləri jurnalistikanı yeni və müstəqil mətbuatın tam formalaşmasına addım-addım yaxınlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. ATƏT Parlament Assambleyasının Varşava Bəyannaməsi. 1997, 8 İyul.
2. Avropada ifadə azadlığı – İnsan Hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsi ilə bağlı məhkəmə təcrübəsi // İnsan hüquqlarına dair materiallar, № 18, Avropa Şurası Nəşriyyatı, 1998-2006.
3. “Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2002, 12 Mart.
4. Gün işığı bələdçisi. Media Hüququ İnstitutu. Bakı: ATƏT-in media Azadlığı Ofisi, 2007, 309 s.
5. Gün işığı qanunu. Media Hüququ İnstitutu. Bakı: Yeni Nəsil MMC, 2004, 44 s.
6. Azərbaycan Respublikası Kütləvi İnformasiya Vasitələri haqqında Qanun. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2003, 24 s.
7. Mediaya aid Avropa Şurasının bəyannamə və tövsiyələri. Avropa Şurasının İnformasiya Ofisi. Bakı: Çarşıoğlu, 233 s.
8. Media qanunvericiliyi: yenidənqurma ideyaları. Media Hüququ İnstitutu. Bakı, 2008.
9. Məmmədli C. Jurnalistikanın müasir inkişaf meyilləri. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2006, 94 s.
10. Məmmədli S.R. İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasında mətbuat azadlığı problemi / T.Rüstəmovun 70-illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2006, s. 28-31.
11. Məmmədli S.R. İnsan hüquq və azadlıqları beynəlxalq jurnalistikanın əsas mənbəyidir // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2009, № 3, s. 173-178.
12. Rüstəmov A. Jurnalistika. Bakı: Nurlan, 2005, 138 s.
13. Алиев А. Ситуация в области средств массовой информации в Азербайджане: что изменилось за год (доклад) / III Южнокавказская конференция СМИ. Тбилиси, Грузия, 2006, 19-20 ноября.
14. Всеобщая Декларация Прав Человека. Юбилейное издание к 60-летию Декларации. Организация Объединенных Наций, 1948-2008.

Руфик Исмаилов

РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В РАЗВИТИИ НЕЗАВИСИМОЙ ПРЕССЫ

В данной научной статье автор на основе фактических материалов подробно рассматривает роль средств массовой информации в развитии независимой прессы.

В связи с этим автор приводит ряд примеров, обращает внимание на важность роли средств массовой информации в развитии независимой прессы. Факты, освещенные в статье, обстоятельно подтверждают это.

Ключевые слова: журналистика, медиа, СМИ, информация, право, нормы, ответственность, журналистские организации.

Rufik Ismayilov

ROLE OF THE MASS MEDIA IN THE DEVELOPMENT OF INDEPENDENT PRESS

In this scientific paper the author on the basis of factual materials considers in detail the role of mass media in the development of independent press.

In this connection, the author cites a number of examples, draws attention to the importance of the role of mass media in the development of independent press. Facts covered in the paper confirm this thoroughly.

Key words: journalism, media, mass media, information, law, standards, responsibility, journalistic organizations.

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Şamil Vəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

RAFİQ BABAYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: babayev_1953@mail.ru

İNANCLARLA BAĞLI BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR (Naxçıvan materialları əsasında)

Məqalədə inancların funksionallığından söz açılır, müxtəlif türk xalqlarına məxsus mətnlər müqayisə edilir, arxetip, transformasiya məsələlərinə toxunulur. İnanc sisteminin səciyyəvi cəhətləri konkret faktlar əsasında müəyyənləşdirilir, inanc-yasaq münasibətlərinə aydınlıq gətirilir. Bu müstəvidə yaxşı-yaman semantik qarşıdurma strukturu ilə bağlı mülahizələr yürüdüülür.

Açar sözlər: *inanclar, hökm, yasaqlar, motiv, predmet.*

Düşüncə vahidi kimi inanclar funksional aktuallığını həmişə özünəməxsus şəkildə hifz edib. Bu isə, ilk növbədə, inancların funksiyası ilə şərtlənir. İnamdan inanca gedən yolu bərpa etmək, qənaətimizcə, onların sərhədlərini müəyyənləşdirmək deməkdir. Tədqiqatlarda inancların sınımlar nəticəsində qətiləşən hökmlərin bədii ifadəsi olduğu göstərilir [11, s. 312]. İnamların da, inancların da ortaqlıq nöqtəsi “sınımlar nəticəsində qətiləşən hökmlər” ola bilər. İnamlarda sınımlar hər zaman əsas şərtə çevrilməsə də, inanclarda bu, janrın daxili tələbidir. Eləcə də inanclarda “hökmlərin bədii ifadəsi” çox vacib şərt olsa da, inamlar bu məsələdə “sərbəstdir”. Üzdə olan, ilk baxışdan görünən cəhətlərdən biri budur. Orası da var ki, inamlar inanclar üçün informasiya bazası, qaynaqdır. İnam inanca transfer olunub, janra aid nümunəyə (mətnə) çevrilir. Onların hər ikisi əbədi hadisəsidir. Üst qatda hər ikisi eyni əbədin “məhsulu” kimi görünsə də, aid olduqları sahələr əbədiyə yanaşmada fərqli prizmlər da müəyyənləşdirib. Bu müstəvi inancları, müəyyən mənada, yasaqlara yaxınlaşdırır. Mətnlərin birində deyilir: “Körpünü götürüb aparıb yandırmazlar. Ona görə ki, el malıdır, haram hesab olunur. Kim aparır, ziyanını çəkir” [5, s. 107]. Burada həm yasaq, həm də inanc elementləri vardır. Yasaq (qadağanedicilik – körpünü götürüb aparıb yandırmazlar) mətnin əvvəlindədir. Elə bu yasaqla da işi bitmiş hesab etmək olardı; mətnin həm fiziki, həm də informasiya imkanları bir cümlə ilə bitirdi. Yəni ki, körpünün qırılıb yandırılmağı yasaqdır. Qadağanedicilik qəbul olunana, əməl edilən yerə, zamana qədər yasaq öz ömrünü yaşayır. Qəbul

olunmursa, daha yasaq da öz mahiyyətini itirir, ortada funksiya imkanlarını itirmiş “söz yığını” qalır. Qəbul olunanda isə öz poetikası olan mətnin funksionallığı davam edir. Bu mənada körpünün yandırılmasına qoyulan yasaq öz ömrünü yaşayır. Mətnin davamı bu yasağın şərhinə xidmət edir. İzah olunur ki, körpü el malıdır, kiminsə ona göz dikməsi haramdır. Bu şərh inancla bağlı olduğundan “sınamalar nəticəsində qətiləşən hökmlərdəndir”. Mətnin sonrakı hissəsi də inancla əlaqədardır (kim aparır, ziyan çəkir). Göründüyü kimi, həm yasaq, qadağanedicilik (aparma), həm də inanc (ziyan çəkmək) mətnin tərkib hissələri kimi formalaşmış.

“Aya, bir də aynaya çox baxmazlar. Hər ikisi ağıl aparan şeydi. Ziyanın çəkərsən”

Burda da əvvəlki mətnlə struktur eyniliyi göz qabağındadır: yasaq, izah, inanc.

İnanc mətnlərinin böyük bir qismi məhz bu quruluşda formalaşmışdır.

Tədqiqat göstərir ki, inancların, yasaqların müxtəlif “biçimlərdə” (modellərdə) gerçəkləşməsi janrın səciyyəvi cəhətlərindəndir. Bütün bunlar isə ənənəvilik qazanmışdır. Poetik sistemin aşkarlanması üçün məsələyə bu istiqamətdən yanaşmaq, fikrimizcə, daha əlverişlidir. Bu sistemi inanc və yasaqların funksiyası formalaşdırmışdır. Mətnin həcmə kiçikliyi də, ifadə üsullarının, modellərin çoxluğu da elə bu funksiyadan irəli gəlir.

Eyni inancların müxtəlif janrlara aid mətnlərdə ifadəsi ilə, necə deyərlər, “janrlaşaraq” inanca çevrilməsi də bu baxımdan vurğulanmalı məsələdir. “Manas” dastanında deyilir ki, Çakıb yuxuda Anka quşu kimi bir quş tutur, ona uzun ipək ip bağlayır. Ayılanda deyir ki, bu, taleyə işarədir. Arvadı isə yuxuda alma yeyir, almanın içindən bir əjdaha işıq salaraq çıxır, ata dönür. Sabahı gün Çakıb bu yuxuya görə böyük ziyafət verir [8, s. 15-16].

Nağıllarda, dastanlarda alma motivi geniş yayılıb. El arasında “dalınca qırmızı alma göndərməmişəm” - deyimi var. Ordubadın Dırnıs kəndində toy başlamamışdan oğlan evindən buynuzlu qoç gətirilir, qoçun hər iki buynuzuna qırmızı alma taxılır. Eləcə də Naxçıvanda yuxuda alma görmək uşaq olacağı kimi yozulur [1, s. 110]. Bölgədə gəlin gətirəndə bəy uca bir yerdə durar, almanı bıçaqla bölüb gəlinin başına atar. Subayların hərəsi də almanın bir parçasını yeyər, deyər ki, mənə də qismət olsun [1, s. 35]. Bir inanc mətnində isə deyilir ki, axır çərşənbə günündə alma yeyərlər. Onun toxumlarını sayar, on dənəsini yastığın altına qoyub yatarlar, yuxuda öz qismətlərini görərlər [1, s. 34].

“Manas” dastanı ilə bu inanclardakı paralelliklər göz qabağındadır: Çakıbın arvadı da yuxuda öz qismətini görür. Onun yuxusundakı almanın içindən çıxan əjdaha inanc mətnindəki almanın içindən çıxanla (toxum) eyni funksiyalıdır.

Maraqlı burasıdır ki, funksiya eyniliyi hadisə olaraq onları eyniliyə gətirib çıxarmır. Eyni predmet (alma) “Manas”da dastan, toyda mərasim hadisəsini reallaşdırırsa, inanc mətnində başqa biçimdə ortaya çıxır. Dastanda təhkiyə, mərasimdə ritual inamın ifadəsinə hesablanıb, ehtimalların reallaşacağına inam hər

janrın imkanları çərçivəsində gerçəkləşib. Ancaq inanc mətnində gümana, ehtimala yer qoyulmayıb; mütləqlik janrın təbiətinə çevrilib. Digər tərəfdən dastanda, mərasimdə alma ilə əlaqəli olanlar çoxsaylı motivlərdən biridir, informasiya cərgəsində bir hadisədən digərinə keçiddir, onu nə iləsə əvəz etmək olar (Çakıbın yuxusundakı Anka quşu kimi), ancaq inancda onu heç nə ilə əvəz etmək olmaz. Burda o, element, motiv yox, mətnin, çatdırılan hadisənin özüdür.

Naxçıvanda deyilir ki, üstünə həmzətli qadın gələn gəlinin uşağı olmaz. Onda ona boylama duası yazdırırlar. Deyərlər, get balalı qancığın üstündən keç, qancığın balaları olsun, sən həm doğarsan, həm də doğduğun uşaqlar ölməz [8, s. 26]. İğdirdə isə inanılır ki, bəzi qadınların uşağı qalmaz, ölür. Belələrinə həmzətli deyilir. Həmzətli qadın başqa bir doğan qadının yanına gedərsə, onun da uşağı ölür. Belə də həmzətli tökmək gərəkdir. Pişiyin, itin yanına gedib “həmzətini sənün üstünə tökürəm” deyilməlidir. Belə də heyvanın bir balası ölür, ondan sonra qadının uşağı sağ qalır [6, s. 141].

Deməli:

- İğdirdə uşaqları qalmayıb, ölən qadınlara həmzətli deyilir.

- Naxçıvanda bu, fərqli düşünülür. Burda həmzətli iki anlamdadır: ayağı gəlinlərə düşməyən, onlara bədbəxtlik gətirən qadın; cinlə eyni zatdan, həmzət olan şər qüvvə. Bölgədə belə bir deyim də var: “Uşağı həmzət apardı”, yəni öldürdü.

- Həmzətli qadının uşağı olmaz və ya cinlə eyni zatdan olan şər qüvvə gəlinin üstünə gəlsə, uşağı olmaz, doğan qadının üstünə getsə, uşağı ölür.

- Əlac həmzətli tökməkdə, ya da boylama duası yazdırmaqdadır.

- Həmzətli tökmək də, boylama duası da balalı heyvanla bağlıdır.

Hər bir motivin mətnində müəyyən işarəvi semantikaya malik olduğu qənaətindən yanaşsaq, Naxçıvan və İğdirdən toplanmış nümunələrdə elə bir fərq görünür. Motivlənmə eynidir. Fərq həmzətə münasibətdədir.

Naxçıvanda o, şər qüvvə olaraq düşünülür. İğdirdə isə uşağı qalmayan, ölən qadındır. Deməli, o, Tanrı qarğışına rast gəlib. Bu mənalı elementlərin fərqliliyi həmzətə münasibətdə fərqli mövqelər formalaşdırır. Doğrudur, adın eyniliyi (həmzət) onları birləşdirir, ancaq bu əlamətə görə onlardan biri özü dərd çəkir, digəri başqalarına dərd verir. Birincisi dərddən yaxa qurtarmaq üçün həmzətini tökməlidir, ikincisinin dərdə saldığı gəlinlər öz həmzətlərini tökməli, onlara boylama duası yazılmalıdır. Deməli, həmzət uşaqla, həmzətli tökmək heyvan balası ilə əlaqəlidir. Qənaətimizcə, hər iki inancın ortaq nöqtəsi bu düşüncədədir. Ortaq nöqtə isə onların eyni modeldə gerçəkləşməsinə səbəb olub.

Mahmud Kaşğarlının “Divani-lügət-it-Türk”ündə belə bir inanc vardır: “Axşam buludlar qızarırsa, bu, qadın oğlan doğacaq” – deməkdir, dan üzü buludlar qızarırsa, bu, “evə düşmənlər basqın edəcək” – deməkdir [7, s. 251]. Göründüyü kimi, inancda axşam buludunun qızarması ilə dan üzü buludunun qızarması qarşılaşdırılır. Bu qarşılaşdırma çox “ustalıqla” aparılıb. Qadının oğlan doğması arzulanırdı, evə düşmənin basqın etməsi isə arzuolunmazdır. Deməli,

axşam buludun qızarması yaxşılığa, dan üzü qızarması pisliyə işarədir. Həm-zatla bağlı mətndə ölüm-həyat qarşılaşdırılması da bu cür “ustalıqla” yaradılıb. Bu yönümdən qarşılaşdırmalar inanc mətnlərinin böyük qismi üçün səciyyəvidir. Bu qarşılaşdırmalar müxtəlif səviyyələrdə (obraz, element, motiv, təbiət hadisələri və s.) reallaşır.

Belə bir inanc var: “Hamilə qadın çərşənbə səhəri səmaya baxsa, Günəş görsə qızı, Ay görsə oğlu olar”. Qarşıdırmalara nəzər salaq:

Hamilə qadın – hamilə olmayan qadın;

Səma (göy) – yer;

Günəş – Ay;

Qız – oğlan.

Nəzərə alsaq ki, bu mətndə Günəş qadın başlanğıc, Ay kişi başlanğıc kimi düşünülür, o zaman kişi-qadın qarşılaşdırmasını da bu cərgəyə əlavə etməliyik. Qarşılaşdırmalar konfliktlə şərtlənir. Maraqlıdır ki, konflikti yaradan tərəflərin rəmzləndirilməsi də səciyyəvidir. Boş qab, qara pişik, kürən, qozbel qarı, boz dovşan uğursuzluğu işarələndirir [12, s. 50]. İnanılır ki, ağ gül ayrılıq, qırmızı gül məhəbbət, sarı gül bədlük gətirər.

Məlumdur ki, rəmzləndirmə də ənənə hadisəsidir. Rus xalq mahnılarında qu quşu, göyərçin – gəlini, şonqar, şahin – arvadı, palıd – kişini, qalanı, gücü, ağcaqayın – qızı, gənc qadını, qovaq – dərdi, kədəri, çay – ayrılığı, günəş – sevinci, şadlığı rəmzləndirir [13, s. 131].

Naxçıvanda inanılır ki, yuxuda ağ paltar geymək, ağ at görmək pisdə, qırmızı at görün isə murada yetər [3, s. 94]. Ağ-qırmızı rənglər, göründüyü kimi, təkcə qarşılaşdırmaları reallaşdırmır, həm də yaxşını, pisi rəmzləndirir.

Qədimdə günlərin necə adlandırılması ilə bağlı Naxçıvandan toplanmış inanclarda rəmzləndirmənin özünəməxsus sistemi var. Yel günü (I), Süd günü (II), Duz günü (III), Torpaq, ara günü (IV), Od günü (V), Su günü (VI), Arıncı günü (VII) [3, s. 26-27]. Adların belə bir düzümü xüsusi semantikaya malikdir, rəmzləndirmə də məhz bu semantika ilə şərtlənir (I gün – yellə, II gün – südlə, III gün – duzla, IV gün – torpaqla, V gün – odla, VI gün – su ilə, VII gün – yekun, final olduğundan – arınmaqla, ayrılmaqla).

Maraqlıdır ki, günlərin dördü çərşənbələrlə eyni adı daşıyır. Lakin eyni adlılıq eyni funksiyalılıq deyil. Araşdırmalar göstərir ki, funksiyaların fərqliliyi həftənin gün adları ilə çərşənbə adlarına başqa müstəvilərdən yanaşmağı reallaşdırır.

İnanılır ki, I gün yel pis nəfəsləri qovub aparır, eli-obanı şərdən təmizləyir. Pis nəfəs şərlə əlaqələndirilir, şərin bir əlaməti kimi düşünülür. İnanca görə, pis nəfəsi ancaq birinci gün əsən yel qovub apara bilər. Onun funksiyası budur. Bu funksiya da onu başqa günlər əsən yeldən ayırır, fərqləndirir. Başqalarından fərqləndirilən, bir növ, xüsusişdirilən yel təkcə günü adlandırmır, həm də o günün məzmununa çevrilir. Nəticədə birinci gün əsən yelə, inanca görə, başqa cür yanaşmaq lazım gəlir.

İnanılır ki, ikinci gün heyvanatın nəfəsi təmiz olduğundan heyvanların südü də təmiz olur. Bu düşüncə mifoloji situasiya ilə əsaslanan məntiqdən doğur. Heyvanatın nəfəsinin məhz ikinci gün təmiz olması müəyyən sistemlə, hökmlə bağlıdır. Məhz bu mifoloji hökmlə ikinci günə belə bir status verilmiş, müəyyən sistemdə həmin status işarələnmiş, bu isə ikinci günü həftənin digər günlərindən ayırmış, fərqləndirmiş, xüsusişdirmişdir. Göründüyü kimi, əski görüş və təsəvvürlər “Süd günü” adı ilə işarələndirilmişdir.

Üçüncü gün, inanırdılar ki, duza bərəkət yenir, bu duzla çörək kəsənlər ömür boyu o duzu, çörəyi atmazlar. Günü ritual tərəfi də xeyirxah, yaxşı adamların evlərindən hər kəsin duz alması ilə gerçəkləşirdi. Məhz bu ritualdan “çörəyin duzu yoxdur” parameoloji vahidinə yanaşdıqda müəyyən əski təsəvvürləri də bərpa etmək olar. “Çörəyin duzu yoxdur” deyimi yaxşı-yaman qoşalığının təzahürüdür. Çörəyin duzu olmayan – xeyirxah, yaxşı, sədaqətli, ancaq haqqı bilinməyən tərəfdir. Duzu itirən isə – haqq bilməyən, çörəyi dizinin üstündə olan, yaxşılığı dəyərləndirməyən tərəfdir. Deməli, rituala görə, üçüncü gün yaxşı adamların evindən duz alanlar bununla duz-çörək itirməyən olacaqlarına inanırlar. Nəticədə Duz günü bir informativ vahid olmaqla “çörəyin duzu yoxdur” parameoloji vahidinin şərhini kimi qəlibləşə bilib. Söhbət təkcə üçüncü günün yaxşı-yaman qütblərinin “balansına” təsirindən getsəydi, məsələ üst qatda, üzde olardı. Daha ciddi tərəf, üçüncü günə belə bir statusu verən ilahi güc, bu sistemi formalaşdıran düşüncədir.

İnanca görə, dördüncü gün torpağa bərəkət yenir, şəri, şeytanı torpaqdan aralayır. Deməli, düşüncədə torpağın bərəkətini qaçıran qüvvə şəri, şeytan kimi işarələnib. Şəri, şeytanı ancaq dördüncü gün torpaqdan aralamaq olar. Məhz bu məsələ həmin günün mifoloji məzmunudur. Bu məzmun da iki qütbü – xeyiri və şəri ortaya qoyur. Məhz dördüncü gün xeyir şəri üstələyib, inancda “bərəkətlə” işarələnən gücünü göstərir.

Düşünülür ki, beşinci gün od, atəş xətər yetirməz. Bu günün öz ritualları var. Hər evdə beş şam yandırılar, ruhların azad günü olduğundan ocaq çatılar, yeməklər bişirilər ki, ruhlar rahatlıq tapsınlar. Xeyirxah, yaxşı adamların evindən od, şam almağa gedərlər. Bu ənənə həmin gündəki ritualların qəlibləşmiş elementləri kimi əski düşüncələrdən qaynaqlanır. Günü bağlı düşüncənin semantik yükünün dəyərini müəyyənləşdirərkən bütün bunlara diqqət yetirmək lazım gəlir.

İnanılır ki, altıncı gün su içib ruhu qaralardan, şəkk-şübhələrdən təmizləmək olar. Günü mifoloji məzmununda bu inam əsasdır. Yaxşı-yaman qarşıdurmasında su mühüm gücdür. Suyun bu gücünün reallaşması üçün altıncı gün hesablanıb. Günü əsas mahiyyəti bununla işarələnib. Maraqlıdır ki, həmin gün daşın üstünə su səpib canlı olduğunu onun “yadına salırlar”. Bu məqamda iki cəhət diqqəti çəkir:

1. Suyun mediatorluğu (vasitəçiliyi). Canlı kimi düşünülen daşın statizm-dən dinamizmə keçirilməsi üçün vasitəçiyə (suya) ehtiyac duyulması.

2. Bütün canlı olaraq düşünülənlərin həmin gün suya “tutulması”.

İnanca görə, həmin gün suya tutulmayanlar, eləcə də daşlar qarğış edirlər. Fikrimizcə, qarğış eləmək həmin günlə bağlı inanclar cərgəsində ciddi yer tutur. Yəni daşın belə ruhunu su ilə şəkk-şübhədən təmizləməsən, qarğışa tuş gələrsən.

Ruhu qaralardan, şərdən təmizləmə və qarğışlanma bir-birilə şərtlənir. Belə ki:

- Təmizlənmə varsa, qarğışlanma yoxdur;

- Təmizlənmə yoxsa, qarğışlanma vardır. Bu, Su gününü fərqləndirən, xüsusişdirən cəhətdir.

Yeddinci gün yekundur, lakin son deyil. O, düşüncədə zamanın davamlı prosesinin ciddi bir həlqəsidir. Yəni yeddi günlə işarələnən zaman ölçüsü bu həlqədə həm yekunlaşır, həm də yeni mərhələyə keçid baş verir. Ona görə də yalnız bu günün “qədim bir duası da var” [3, s. 27]. Həmin gün insan nəfsinə dur deyib, şər-şamatadan, pis əməllərdən arınar.

Göründüyü kimi, düşüncədə zaman vahidi olaraq hər gün özünəməxsus semantikaya malikdir, Yellə (pis nəfəsləri qovmaq), Südlə (heyvanatın nəfəsinin təmizlənməsi), Duzla (duza bərəkət yenməsi), Torpaqla (torpağa bərəkət yenməsi), Odlə (od, atəşin “xeyir üzü”), Su ilə (suyun ruhu qaralardan təmizlənməsi), Arıncı (insan nəfsinin şər-şamatadan, pis əməllərdən arınması) işarələnir.

Düşüncədə bu yeddi gün zamanın daim təkrarlanan, davamlı səciyyəyə malik ölçüsüdür. Məhz buna görə də bu ölçü düşüncənin, ənənənin müqəddəs bildiyi “7” ilə işarələnib. Bəlkə də 7 ilə işarələndiyi üçün meyarə, ölçüyə çevrilib. Özünəməxsus semantikasi, statusu olan hər bir gün 7 işarəsində öz yerini yaratdıqdan sonra yeni bir status qazanıb. Bu statusa uyğun yeni semantika ortaya çıxıb. Burada günün yox, günlərin ümumi məzmunu reallaşmış. Bu zaman bir xüsusiyyət, bir element yox, xüsusiyyətlər, elementlər (nəfəs, şər, heyvanatın nəfəsi, duza, torpağa bərəkətin yenməsi, ruh, canlı daş və s.) aktivləşib.

Yeddi günün fasiləsiz, davamlı təkrarı ənənədə zamanın özü kimi qavranılır. Bu düşüncə məsələyə başqa müstəvidən yanaşmağı ortaya çıxarır. Daha ölçü, çərçivə yox, sonsuzluq, hədsiz-hüduzsuzluq, əbədilik gündəmə gəlir. Bu zəmində yaxşı-yaman, xeyir-şər qoşalığı funksionallaşır. Yel pis nəfəsləri qovub aparır, aləmi şərdən təmizləyirsə, yel – yaxşıdır, xeyirdir, pis nəfəs – yamandır, şərdir; duza bərəkət yenəndə duznan çörək kəsənlər sədaqətli, mərd olurlarsa, sədaqətli, mərd – yaxşıdır, xeyirdir, sədaqətsiz, namərd – pisdir, şərdir; şeytan torpaqdan aralananda torpağa bərəkət yenirsə – bərəkətli torpaq-yaxşıdır, xeyirdir, şeytan – yamandır, şərdir; su ruhu qaralardan təmizləyirsə, nəfs şər-şamatadan, pis əməllərdən arınırsa, ruhun qaralmağı, nəfsin şər-şamataya uyması-yamandır, şərdir, ruhun da, nəfsin də təmizliyi – yaxşıdır, xeyirdir. Tədqiqatlarda deyildiyi kimi, Yaxşı-Yaman semantik qarşıdurma strukturu İşıq-Qaranlıq, Gündüz-Gecə, Əlverişli-Əlverişsiz, Şirin-Acı və s. kimi çox sadə qarşıdurma strukturları ilə birlikdə dünyanın məhz ikili struktura malik şəklini, obrazını,

yaxud modelini vermiş olur [4, s. 349]. Bütün bunların fərqli məzmunlarda, eləcə də total mətnlərdə ifadəsi müxtəlif modelləri reallaşdırır. Bu müstəvidə ümumi semantik modeldə gündəlik hadisələrin inkişafını gün, günlər, zaman fonunda izləmək inanclardakı simvollaşmanın mənzərəsini bərpa etməyə imkan yaradı. Hiss olunur ki, yeddi gün bir-birini əvəz edən yox, təkrarlanan zaman ölçüsü kimi anlaşılmış. Elə bu anlamda da yaxşı-yaman qarşılıqlı da təkrarlanan proses kimi qəbul edilmiş. Həftənin günlərisə təkrarlanan yox, bir-birini əvəz edən vahidlər olaraq düşünülürmüş. Ona görə də fərqli semantikalar, bu semantika əsasında simvollaşmalar gerçəkləşmişdir. Bu əsasda gün-məzmunda, həftə-mövzuda, zaman-total mətnə öz ifadəsini tapır.

Qənaətimizcə, qədimdə günlərin adlandırılması ilə bağlı inanclar Yaxşı-Yaman semantik ikiliyinin düşüncədəki strukturunu nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru: 3 cildə. I c., Naxçıvan, Əcəmi, 2010, 510 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru: 3 cildə. II c., Naxçıvan, Əcəmi, 2011, 496 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru: 3 cildə. I c., Naxçıvan, Əcəmi, 2012, 560 s.
4. Cəfərli M. Azərbaycan dastanlarının struktur poetikası. Bakı: Nurlan, 2010, 404 s.
5. El sözü, yurd yaddaşı / toplayıb tərtib edən M.İsmayıl. Bakı: Elm, 2010, 168 s.
6. İğdır kulturu. İğdır Belediyesi Kültür Yayınları, 2006, 398 s.
7. Kaşgarlı M. Divanü-lüğat-it-türk. IV c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, 886 s.
8. Manas dastanı. Bakı: Nurlan, 2009, 290 s.
9. Мифы народов мира. Т. I, Москва: Советская Энциклопедия, 1987, 671 с.
10. Мифы народов мира. Т. I, Москва: Советская Энциклопедия, 1988, 719 с.
11. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı: Dərslik. I hissə, Bakı: Turan nəşrlər evi, 2002, 380 s.
12. Nəbiyev A. Azərbaycan folklorunun janrları. Bakı: ADU-nun nəşri, 1983, 84 s.
13. Наровчатov. Необычное литературоведение. М.: Молодая гвардия, 1970, 335 с.
14. Rzasoy S. Oğuz mifi və Oğuznamə eposu. Bakı: Nurlan, 2007, 182 s.

Рафик Бабаев

**НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ В СВЯЗИ С ВЕРОВАНИЯМИ
(На основе нахчыванских материалов)**

В статье говорится о функциональности верований, сопоставляются тексты, характерные для разных тюркских народов, затронуты проблемы архетипа, трансформации. Здесь на основе конкретных фактов определяются характерные черты системы верований, проясняется соотношение запрета и веры. В этой плоскости высказаны соображения о структуре семантического противопоставления добра и зла.

Ключевые слова: *верования, веление, запреты, мотив, предмет.*

Rafig Babayev

**SOME CONSIDERATIONS REGARDING BELIEFS
(On the basis of Nakhchivan materials)**

It is reported in the paper about functionality of beliefs, texts typical of different Turkic peoples are compared; problems of the archetype and transformation are touched on. Here, on the basis of concrete facts the characteristic features of the system of beliefs are determined, correlation of prohibition and faith is clarified. In this plane, concerns about the structure of the semantic opposition between good and evil are expressed.

Key words: *beliefs, dictate, prohibitions, motive, subject.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Muxtar İmanov tərəfindən təqdim edilmişdir)

ELXAN MƏMMƏDOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: elxan.yurdoglu@yahoo.com

EYNƏLİ BƏY SULTANOVUN BƏDİİ YARADICILIĞINDA ŞİFAHİ XALQ ŞEİRİ

E.Sultanov şifahi xalq ədəbiyyatının xalq şeiri nümunələrindən də toplamışdır. Buna misal olaraq müxtəlif aşıqların şeirlərini göstərmək mümkündür. Topladığı folklor materiallarını öz bədii əsərlərində mümkün dərəcədə çox işlətməyə çalışan ədib şifahi xalq ədəbiyyatının nəzm nümunələrinə də əsərlərində xüsusi yer ayırmışdır.

O, öz əsərlərində bir çox aşıqların şeirlərindən epigraflar gətirir, hekayələrində mətn daxilində yeri gəldikcə aşıq yaradıcılığı nümunələrindən yararlanırdı.

Bu məsələyə toxunan Aidə Feyzullayeva yazır: “E.Sultanov öz hekayələrində çoxlu atalar sözü, zərbi-məsəl, xalq mahnısı, bayatı, aşıq şeiri və s.” folklor nümunələrindən istifadə etmişdi.

Bu baxımdan məqalədə Eynəli bəy Sultanovun bədii yaradıcılığında istifadə etdiyi şifahi xalq ədəbiyyatının nəzm nümunələri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Eynəli bəy Sultanov, xalq şeiri, xalq mahnısı, bayatı, bədii yaradıcılıq.*

E.Sultanov şifahi xalq ədəbiyyatının xalq şeiri nümunələrindən də toplamışdır. Buna misal olaraq müxtəlif aşıqların şeirlərini göstərmək mümkündür. O eyni zamanda sayacı sözlərini də toplayıb F.Köçərliyə göndərmişdir ki, biz bu barədə dissertasiyanın I fəslində ətraflı məlumat vermişik. Topladığı folklor materiallarını öz bədii əsərlərində mümkün dərəcədə çox işlətməyə çalışan ədib şifahi xalq ədəbiyyatının nəzm nümunələrinə əsərlərində xüsusi yer ayırmışdır. O, öz əsərlərində bir çox aşıqların şeirlərindən epigraflar gətirir, hekayələrində mətn daxilində yeri gəldikcə aşıq yaradıcılığı nümunələrindən yararlanırdı. Bu məsələyə toxunan Aidə Feyzullayeva yazır: “E.Sultanov öz hekayələrində çoxlu atalar sözü, zərbi-məsəl, xalq mahnısı, bayatı, aşıq şeiri və s. folklor nümunələrindən istifadə etmişdi. O, zəngin xalq müdrikliyi xəzinəsinin pərəstişkarlarından biri idi” [5, s. 13].

Yuxarıdakı fikri qüvvələndirmək baxımından İ.Maqsudovun sözlərinə də baxmağımız kifayətdir: “Sultanovun “Seyidlər” kimi öz vaxtında şöhrət qazanan, 1924-cü ildə yeni əlifba komitəsi tərəfindən elan edilmiş mükafata layiq

görülən və ayrıca kitabça şəklində nəşr edilən hekayəsini oxuyarkən Tufarqanlı Abbasın:

Namərd ilə səcdəgaha varmayın,
Əgərçi yediyi qəndi-bal ola –
misralarının məzmununu görürük” [8, s. 4].

Maraqlıdır ki, hekayənin əvvəlində müəllif yuxarıdakı iki misranı epigraf kimi gətirmiş və altında “aşıqlar sözü” yazmışdır [17, s. 11]. Bu da E.Sultanovun aşiq sözünə nə dərəcədə qiymət verdiyini göstərir. Ümumiyyətlə ədibin bir çox hekayələrində biz həm aşiq şeirlərinə, həm bayatılara, həm də mahnılara rast gəlirik. Bu yolla E.Sultanov yazdığı əsərin ideya-bədii xüsusiyyətini göstərməyə çalışırdı. Həmçinin obrazların daxili hiss-həyəcanını, düşüncələrini nəzm nümunələriylə ifadə edirdi. “Seyidlər” hekayəsində Aşiq Abbas Tufarqanlıya məxsus olan şeirdən iki misranın epigraf kimi verilməsi burada hekayənin ümumi süjet xəttini göstərir, ideyasını ortaya qoyur.

E.Sultanovun “Acı Masqara” hekayəsində də biz şifahi xalq ədəbiyyatının nəzm nümunəsi ilə qarşılaşırıq. Dilşadın timsalında oxumuş zamanə qızları haqqında gözən dedi-qoduları, söz-söhbətləri anladan müəllif hekayənin bir yerində kənd arvadlarının dili ilə fikrini belə ifadə etməli olur:

İnistutun qızları,
Kəbin kəsər özləri [17, s. 35].

İki misrası verilmiş bu nümunəylə biz Naxçıvandan toplanmış folklor materiallarında – haxıştalarda qarşılaşırıq:

Ağ dəvənin gözləri,
Yerə gəlməz dizləri.

İnistutun qızları,
Kəbin kəsər özləri [19, s. 379].

Bildiyimiz kimi haxıştalarda qız və oğlan evi bir-biri ilə qarşılıqlı atışır, deyir. Burada məqsəd bir tərəfin digəri üzərində üstünlük qazanmasına çalışmasıdır. Bu nümunə də, görünür ki, məclislərdə, xına gecələrində haxışta deyilən zaman institutun qızlarından birinə deyilmişdir. E.Sultanov isə bu haxıştanı öz hekayəsində ümumi sujet xəttinə uyğun olaraq işlətməmişdir.

Yazıçının “Çadra altında” hekayəsində də nəzm nümunələri ilə qarşılaşırıq. Düzdü, bu hekayədə E.Sultanov Molla Pənah Vaqifin “Sən qönçə kimi hər bir edən dəmdə yaşınmaq” misrasıyla başlayan müstəzadını da Mirzə Mustafanın diliylə işlədir [17, s. 64]. Vaqifin bu şeiri klassik şeir janrında yazılsa da hekayədə biz başqa bir nəzm nümunəsiylə də qarşılaşırıq. Həmin nümunə aşağıdakı kimidir:

Daim qış olmaz,
Həmişə belə qalmaz.
Əlbət gələr yaz [17, s. 54].

Ədibin hekayələrində xalq şeiri məsələsinə toxunan İ. Maqsudov yazır ki, onun hekayələrində işlədilən mahnılar, bayatılar, aşiq sözləri və laylalar hadisə

ilə əlaqədar səsləndiyi, yerli-yerində işləndiyi kimi surətin də əhval-ruhiyyəsini aydınlaşdırır [7, s. 140].

Bu cür deyimlərin heca vəznə ilə ifadə olunması xalqın uzun illərə dayanan folklor təcrübəsinin həm də kamilləşdiyini göstərir.

“Dəhşətli intiqam” hekayəsində biz daha bir “haxışta” ilə qarşılaşırıq. Keçili kəndi yaxınlığındakı Çinqilli bulağının başında əylənən, yeyib-içən cavanlar, o bulaqdan su aparmağa gələn qızlara özlərini göstərmək üçün haxışta söyləyirlər. Müəllif həmin səhnəni belə ifadə edir:

“Xanların məclisi qurulanda, kəndin qız-gəlini dəstə-dəstə bulağın başına yığışır və uzaqdan kefə tamaşa edirdilər. Cavanlar isə bu gözəllərin ayna kimi dumduru rənglərini, nar kimi qırmızı yanaqlarını, qara qaşlarını görəndə kefə daha da qızıqırdılar. Bir əllərində çaxır piyalələri, o biri əllərində siyirmə gümüş və qızıl xəncərlər yallı tutub oynayırdılar...

Sərxoş cavanlar qızlara baxaraq, səs-səsə verib oxuyurdular:

Börkümü yan qoymuşam,

İçinə biyan qoymuşam.

Mənə baxan qızların

Qəlbinə qan qoymuşam” [17, s. 81].

E.Sultanovun “Bülbül” hekayəsi də folklordan gələn nəzm nümunələrinin işlənməsi baxımından diqqəti cəlb edir. Biz mətn daxilində mahnı kimi oxunan iki bayatıyla qarşılaşırıq. “Pəncərənin dalından gələn gözəl bir oxumaq səsi aşağıdakı mahnını oxuyurdu:

Gedən, getmə, dayan, dur,

Sirrim sənə əyandır.

Daş olsaydım, ərirdim,

Torpaq idim, dayandım...

Haray əsirin olum!..” [17, s. 115].

Həmin səsin sahibi Məmməd pəncərədəki Rənanın xoşuna gəlir. Və bunu anlayan Məmməd gedə-gedə əlini başına aparıb, papağını alnının üstünə çəkdi və oxudu:

Papağımı yan qoymuşam, ay balam,

İçinə biyan qoymuşam, ay balam!

Pəncərədən baxan qızın

Ürəyinə qan qoymuşam.

Haray, əsirin olum!

Aman, aman, ay aman! [17, s. 117].

“Qayınanan-xain ana” hekayəsinin epigrafinə də biz xalq şeiri nəzm nümunəsini görürük. Aşağıdakı mətnin altında E.Sultanov “xalq şərqişi” sözlərini yazır:

“Damda dirək qaynana,

Tövlədə kürək qaynana.

Oğlu evə gələndə,

Gəлиндən zirək qaynana” [17, s. 126].

Görünür el arasında mahnı mətni kimi söylənən nümunəni ədib hekayəsinin ümumi mənasına uyğun olaraq epigraf kimi təqdim edir.

Hekayədə oğlu Əli bəyə qız axtaran Püstəxanım həmişə belə deyərdi:

“Mən oğluma bacarsam, şah qızı alacağam... Canım nəcibə qurban olsun, nəəcibdən insana gələn xeyir nə olacaq? Qara adamın başı dağca olsa da, dibi qılca olar. Allah mənə heç o günü göstərməsin ki, gəlinim qara adam qızı olsun.”

Əsil al çirkin olsun,

Bədəsil gözəl alma [17, s. 127].

Biz bu nümunəyə Azərbaycan atalar sözlərinin toplandığı kitablarda da rast gəlirik [2, s. 203; 3, s. 456]. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, mərasim folklorumuzda da bu iki misra bir bayatı mətnində də işlədilir.

Mən aşiq gözəl alma,

Tutubdu gözəl alma,

Əsil al çirkin olsun,

Bədəsil gözəl alma [20].

Həqiqətən də hər birində bir dünya fikir olan, hər misrasına bir dünya ürək döyüntüsü sığmayan, hər biri ayrı-ayrılıqda bitkin bədii əsər olan bu kiçik parçalarda məna ilə bərabər, fəlsəfi fikrin yığcamlığı, əxlaqi və ictimai anlamların dərinliyi diqqəti çəkir. Hələ bu az imiş kimi, xalq yeri gəldikcə öz ürək sözünü daha dəqiq, daha tutarlı, daha inandırıcı demək üçün bayatılarda atalar sözlərindən də istifadə edir.

Epik növdə, xüsusən də nağıl və dastanlarda xalqın dilək və arzuları müəyyən əfsanəvi ünsürlərlə qarışdığı halda, lirik növdə, ələlxüsus da bayatı və aşiq poeziyasında bu arzu və dilək tamamilə real ünsürlərdən ibarət olur. Buradakı sevgi də, nifrət də, kədər və ələm də həyatiliyi ilə seçilir [21].

Haqqında danışdığımız hekayədə oğlunu Sənəmlə evləndirəndən sonra gəliniylə yola getməyən qaynananın dilindən biz başqa bir folklor nümunəsini oxuyuruq:

Evimə hezan gətirmişəm,

Pərgarı pozan gətirmişəm.

Gündüz olan işləri,

Gecələr yozan gətirmişəm [17, s. 129].

Bunun qarşılığında gəlinin-Sənəmin ifasında bir növ qayınanasına cavab məqsədli nəzm formasında deyilmiş atalar sözü ilə qarşılaşırıq:

“Qız idim sultan idim...

Nişanlandım – xan oldum,

Gəlin oldum – qul oldum,

Ayaqlara çul oldun...” [17, s. 131].

Gətirilən nümunələrdən də görüldüyü kimi “hər bir xalq şeiri ayrı-ayrılıqda mükəmməl bir bədii mətn mahiyyətindədir. Biz bilirik ki, xalq ədəbiy-

yatının əlamətlərindən biri, bəlkə də ən başlıcası, onun yüksək dərəcədə bədii olmasıdır. Xüsusilə xalqa daha yaxın olan sənətkarlar folklorun bu keyfiyyətindən çox məharətlə istifadə edirlər. Onsuz da bədii, yığcam olan nümunənin üstündə naqqaş kimi mahir bir sənətkar əli gəzdikdə onun bədii təsir qüvvəsi birə-beş qat artır” [16, s. 16].

E.Sultanovun “Naxırçı qızı gözəl” hekayəsində xalq bayatılarından birini oxuyuruq. Hekayənin sujet xəttinə uyğun olaraq verilmiş bayatı əsərə də orijinallıq qatır. Süjetdən belə bəlli olur ki, naxırçı qızı Gözəli özünə övrət edən Kamran Sultan qızı aparanda “füqarə arvadları Gözəli oxşayıb ağlayırdılar və deyirdilər.

– Vay bizim halımıza, vay bizim balamıza... Atamızın evi yıxıldı. Nə yaman günlərə qaldıq. Bəziləri bayatı çəkib ağlayırdılar:

Yamana yaman bala,
Qoy gəlsin yaman, bala.
Heyifdi yaxşı gedə,
Yerində yaman qala” [19, v. 115].

“Dərviş Nurəli” hekayəsində isə ağı janrı təhkiyəyə daxil edilib. Öz balasını itirən Qızxanım yanıqlı-yanıqlı ağı deyir:

Balam vay, balam vay,
Məni dərdə salan vay!
Torpaq altı qalan vay!...

Mənim balam sarı gül,
Sarı bülbül, sarı gül.
Tez açıldı, tez soldu,
Olmayaydı barı gül” [19, v. 62].

Hekayənin sonunda isə biz bir bayatının son iki misrası ilə qarşılaşırıq. Dərviş ilə Zəhranı evləndirən Səfərxan onları qatıra mindirəndən sonra kənd uşaqları çəpik çalıb belə oxuyurdular:

“Bu gəlin şahzadədir,
Gəlibdir sultan bağına” [19, v. 83].

Bayatının bütöv şəklində “Azərbaycan bayatıları” kitabında və “Naxçıvan folklor antologiyası”nın II cildində rast gəlirik:

“Əzizim xan bağına,
Gül əkdim xan bağına.
Bu gəlin şahzadədir,
Gəlib sultan bağına” [4, s. 113; 10, s. 258].

E.Sultanovun xalq şeiri nümunələrinin işləndiyi hekayələrindən biri də “Xırmanda” hekayəsidir. Hekayədəki şeir nümunələri Həsən dayının dilindən verilir. Müəllif hekayənin sonunda buna işarə edərək yazır: “Həsən dayı holavar çəkib oxuyur. O oxuduğu bayatılarda o qədər hüzn var idi ki, mənim ürəyim yenə başladı sıxılmağa” [19, v. 136].

Hekayədə Həsən dayının söylədiyi nümunənin biri xalq deyimi, digəri isə aşiq şeiridir. Xalq deyimi aşağıdakı kimidir:

“Keçən günə gün çatmaz,
Calasan günü-günə” [19, v. 130].

Biz bu deyimə bir çox toplama kitablarında, ayrı-ayrı məqalələrdə rast gəlmişik [22, s. 16]. Hətta bəzi kitablarda yuxarıdakı nümunə atalar sözü kimi də verilir. Atalar sözlərimizin arasında da kifayət qədər heca vəznli nümunələrin olduğunu unutmamalıyıq. Bu məqama toxunan Sədnik Paşa Pirsultanlı yazır ki, bizə görə, heca vəznli atalar sözünün qoynunda yetişmiş, formalaşmışdır. Xalq poeziyası daxilində püxtələşən mənzum atalar sözlərinin azhecalı, çoxhecalı, qeyri-bərabər hecalı olması məzmunə, mənaya, fikrə tam uyğun olur, bu da onun təsirini, şəriyyətini artırır, uzun müddət yaddaşda qalmasına və yaşamasına kömək edir. Özünün ictimai gücə malik, müstəqil, kamil bir janr olduğunu çoxdan təsdiqləmiş mənzum atalar sözləri, yazılı ədəbiyyatda böyük şöhrət qazanmış, əsərlərdə özül yerində işlədilmişdir [12, s. 4].

Sədnik Paşa Pirsultanlının “Heca vəznli şeir və mənzum ata sözləri” [13], “Heca vəznli tapmacaların inkişafı” [14], “Heca vəzninin bayatı və qoşma möcüzələri” [15] kitablarında, həmçinin Hənəfi Zeynallının “Xalq ağız ədəbiyyatı” [18] məqaləsində bu barədə maraqlı faktlar ortaya qoyulmuşdur.

Həsən dayının ötən günlərlə bağlı təəssüratlarının ifadə olunduğu digər nümunə Aşiq Abbas Tufarqanlıın qoşmasından bir parçadır. Dissertasiyanın II fəslində E.Sultanovun topladığı və “Dan yıldızı” jurnalında çap etdirdiyi “el ədəbiyyatı” nümunələrindən olan şeirlər haqqında bəhs etmişdik. Hekayədə verilmiş bu şeir də məhz ədibin özünün topladığı aşiq nümunəsindən götürülüb. Hekayədə oxuyuruq: “Yenə də deyirəm ki, keçən günlər bir gün deyildi ki, onlara adam hayıfılsınsın. Bu barədə ancaq aşiq yaxşı bir söz deyib:

Uca təpələrə dağ demək olmaz,
Keçən günümüzə ağ demək olmaz.
İxtiyarsız igitə sağ demək olmaz,
Rüstəm tək pəhləvanı-nər ola” [19, v. 130].

Mirzə İbrahimov bir əsərində göstərir ki, ümumiyyətlə bizim realist və demokratik yazıçılarımız xalq ədəbiyyatının və o cümlədən aşiq yaradıcılığının xalqa yaxınlığı, həmişə həyat və zamanə ilə bağlılığı, dil sadəliyi, ifadə vəsi-tələrinin xəlqiliyi kimi gözəl xüsusiyyətlərindən istifadə etmiş, bu keyfiyyətləri yüksək tutmuşdur [7, s. 21].

“Qurd balası” hekayəsində də müəllif xalq arasında dolaşan nəzm nümunələrinə yer ayırır. Hekayədən oxuyuruq: “Xırmançı qıpqırmızı bir oğlan idi. O, vəli sürə-sürə çuxasının ətəyini belinə vurub holavar çəkirdi və bu cür sözlər oxuyurdu:

Hanı sən o təntənən, Kərim xan!
Çıxart çuxanı, gey nimtənə, Kərim xan!” [19, v. 169].

Bu şeir forması hər hansı bir janra daxil olmasa da, onu xalq arasında yayılmış nəzm şəklində söylənilən bir deyim olaraq qiymətləndirmək lazımdır.

E.Sultanovun digər hekayələrində istifadə etdiyi bayatılar, qoşmalar və gəraylılar aşiq yaradıcılığına sevgisini və bağlılığını göstərməklə yanaşı dövrünün ziyalılarına əsərlərində mümkün dərəcə folklor nümunələrindən istifadə etməyin əsərə necə gözəl məna qatdığını, xalq həyatının müxtəlif məqamları haqqında məlumat verdiyini göstərmək idi.

Gənc folklorşünas Gülnar Osmanovanın fikirləri də bu baxımdan diqqəti cəlb edir: “Xalqın həyatını, məişətini, işini onun bədii yaradıcılığından ayrı təsəvvür etmək olmur. İnsan dünyaya gələndən dünyadan köçənədək layladan tutmuş ağıyadək xalq şeiri ilə mənəvi bağlanır, bu tükənməz xəzinədən qidalanır. Əgər bu insan yaradıcı şəxsiyyət olarsa, öz əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatına münasibətini bildirmədən keçinə bilmir, çünki folklor bütün sənət növlərinin örnəyidir. Xalq ədəbiyyatı bizdən əvvəl yaşayanların əsrlər boyu qazandıqları həyat təcrübəsini, eləcə də daxili, mənəvi aləmini əks etdirən əsl müdriklik xəzinəsidir... [11, s. 15].

E.Sultanov da bu müdrik xəzinədən, onun xalq şeiri nümunələrindən bədii yaradıcılığında istifadə etmiş, bu tükənməz xəzinədən lazımınca qidalanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abid Əmin. Heca vəzninin inkişaf tarixi // Maarif işçisi, Bakı, 1927.
2. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
3. Atalar sözü. Bakı: Yazıçı, 1985, 690 s.
4. Azərbaycan bayatıları. Bakı: Elm, 1984, 260 s.
5. Feyzullayeva A. Maarif carçıları. Bakı: Maarif, 1988, 100 s.
6. İbrahimov M. Böyük şairimiz Sabir. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1962, 38 s.
7. Maqşudov İ. Eynəli Sultanovun həyat və yaradıcılığı: Fil. elm. nam. ... dis. Bakı: ADU-nun əsaslı kitabxanası, 1963, 226 s.
8. Maqşudov İ. E.Sultanov və xalq ədəbiyyatı. “Şərq qapısı” qəz., 1959, 7 aprel, № 68.
9. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə, I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 512 s.
10. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 496 s.
11. Osmanova G. Məmməd Araz yaradıcılığında rəqəmlərin simvolikası. Kaspi qəzeti, 2013, 25 dekabr, № 246 (3090).
12. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan şifahi xalq şeiri və heca vəzninin inkişaf tarixi. Bakı: Təknur, 2013, 482 s.
13. Pirsultanlı S.P. Heca vəznli şeir və mənzum ata sözləri. Gəncə: Əsgəroğlu, 2001.
14. Pirsultanlı S.P. Heca vəznli tapmacaların inkişafı. Gəncə: Agah, 2001.
15. Pirsultanlı S.P. Heca vəzninin bayatı və qoşma möcüzələri. Bakı, 2003.

16. Saləddin Ə.M. Sabir və folklor. Bakı: Gənclik, 1969, 126 s.
17. Sultanov E. Seçilmiş hekayələri. Bakı: Azər nəşr, 1966, 142 s.
18. Zeynallı H. Xalq ağız ədəbiyyatı / Ədəbiyyatdan iş kitabı, 1928.
19. ARDƏİA: F. 526, siy. 11, Q-30, v. 7.
20. <http://edebiyatdefteri.com/yaziya.asp?yaziId=109098>.
21. <http://www.525.az/view.php?lang=az&menu=7&id=40457>.
22. www.turkologiya.org/saylar/Turkologiya%202012%203-4.doc.

Эльхан Мамедов

УСТНАЯ НАРОДНАЯ ПОЭЗИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТВОРЧЕСТВЕ ЭЙНАЛЫ-БЕКА СУЛТАНОВА

Э.Султанов собирал и образцы народных стихотворений из устной народной литературы. В качестве примера можно указать различные стихотворения ашыгов. Литератор, пытаясь насколько возможно полно использовать фольклорные материалы в своих художественных произведениях, особое место в них выделил поэтическим образцам устного народного творчества.

Он в своих произведениях часто использует стихотворения ашыгов в качестве эпиграфов, в тексте рассказов с пользой и к месту применяет образцы творчества ашыгов. Аида Фейзуллаева, касаясь этого вопроса, пишет: «Э.Султанов в своих рассказах использовал очень много пословиц, поговорок, народных песен, баяты, поэзии ашыгов и других образцов фоль-клора».

С этой точки зрения в статье исследованы поэтические образцы устного народного творчества, использованные в художественном творчестве Эйналы-бека Султанова.

Ключевые слова: *Эйналы-бек Султанов, народная поэзия, народная песня, баяты, художественное творчество.*

Elkhan Mammadov

FOLK-LORE POETRY IN ARTISTIC CREATIVITY OF EINALI BEY SULTANOV

E.Sultanov collected also samples of folk poems from the folk-lore literature. As an example it is possible to specify different poems of ashugs. The writer, trying to use the folk-lore materials in his works as far as possible completely, a special place there allocated to poetic samples of folk-lore.

He often uses in his works poems of ashugs as epigraphs, in the text of his stories cites examples from the ashugs' works in place and to benefit. Aida Feyzullayeva touching this question, writes: "E.Sultanov in his stories used a lot of proverbs, sayings, folk songs, bayati, poetry of ashugs and other folk-lore samples".

From this point of view the poetic samples from folk-lore used in artistic creativity of Einali bey Sultanov are studied in the paper.

Key words: *Einali bey Sultanov, folk-lore poetry, folk song, bayati, artistic creativity.*

(Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏKRƏM HÜSEYNZADƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ekrem.h@mail.ru

“ƏSLİ VƏ KƏRƏM”DƏN GÖRÜNƏN TARİX

Məhəbbət dastanları sırasında “Əsli və Kərəm”in özünəməxsus yeri vardır. Dastan və onun variantları geniş tədqiqata cəlb olunmuş, müxtəlif istiqamətlərdə təhlillər aparılmışdır. Məqalədə bütün bunlardan söz açılır, “Kitabi-Dədə Qorqud”la müqayisələr aparılır, paralelliklər müəyyənləşdirilir. Eləcə də tarixi hadisələr fonunda bəzi epizod və motivlər şərh edilir.

Açar sözlər: *Dastan poetikası, Mahmud, Dədə Kərəm, Şah Təhmasib, Cavad xan.*

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının böyük bir hissəsini dastanlar təşkil edir ki, həmin bu dastanlarda millilik, adət-ənənələr, qəhrəmanlıq, dostluq, vətənpərvərlik, məhəbbət janrın geniş imkanları səviyyəsində öz ifadəsini tapmışdır. Bəzən tarixin gözündən yayınanlar da dastanın gözlərindən qaçmamışdır. Qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları həm də qəhrəmanlığın və ədəbi düşüncənin tarixidir. Həmin dastanların qəhrəmanları xalq arasında əli sazlı “haqq aşiq”ləri, “haqq aşiq”ləri kimi tanınıb. Məlumdur ki, ağır ədəbiyyatımızın hələ tam açılmamış sirləri çoxdur. “Haqq aşığı” istedad vergisi olan sənətkardır. Onlar bədahətən çalıb-çağırmaq, sinədən söz söyləmək bacarığına malik olmuşlar. Məhəbbət dastanlarında aşıqlıq, butavermə ilahidən gələn buyruqdur. Eyni mahiyyət daşıyan buta qəhrəmanlara fərqli talelər bəxş edir. “Əsli və Kərəm” dastanının ustadnaməsindən finalacan hadisələri bir gərginlik müşayiət edir.

Tədqiqatçıların fikrinə görə, “Əsli və Kərəm” dastanı əsasən XVI əsrin əvvəllərində yaranmış və həmin vaxtdan da məşhurlaşmışdır. “Əsli və Kərəm”in Orta Asiya, Kiçik Asiya və Yaxın Şərqdə müxtəlif variantları mövcuddur. H.Araslı, M.H.Təhmasib, X.Koroğlu, N.Boratav və başqa tədqiqatçılar dastanın Azərbaycanda yarandığını göstərmişlər. Hətta M.F.Köprülü, V.M.Qocatürk, V.C.Aşkun, habelə S.Mümtaz, M.H.Təhmasib və digərləri Kərəmi tarixi şəxsiyyət hesab etmişlər.

Azərbaycanın tanınmış folklorşünası M.H.Təhmasib “Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)” əsərində 120 xalq dastanını təhlilə cəlb edib. Bu dastanlar arasında 12-dən artıq variantı, bir neçə nüsxəsi (variant və variasiya səviyyəsinə qalxmayan) mövcud olan “Əsli və Kərəm” də xüsusi yer tutur. Müəl-

lif öz tədqiqatında əvvəlcə dastanların variantları haqqında qısaca söz açır, sonra da onların ümumi xüsusiyyətlərini şərh edir. Onun əsas tədqiqat obyekti dastanın Gəncə variantıdır (Dastanın Cənubi Qafqaz variantları ilə yanaşı, Türki-yə, türkmən variantları da mövcuddur).

M.H.Təhmasib bu dastan haqqında məlum olan mənbələrin hamısını nəzərdən keçirmiş, mübahisəli məsələlərə də münasibətini bildirmişdir: “Oğlanın adı Mahmud, qızın adı isə Məryəmdir”. “Variantların heç birində yaxşı əsaslandırılmayan səbəbə görə, hər ikisi adlarını dəyişirlər. Oğlanın adı Kərəm, qızın adı Əsli qoyulur” [1, s. 277].

Qurani-Kərimdə də “Məryəm surəsi” mövcuddur. “Əsli” sözü ərəb dilindən “əsilli, nəcabətli” kimi tərcümə olunur. “Kərəm” – Allahın sifətlərindəndir. “Kərim” Allahın 99 gözəl adından biridir. “Nəml” surəsində Kərəm sahibi Cənabi Allahın, göy ilə yer arasında mövcud hər nə varsa, altı gündə yaratdığından söhbət gedir [2, Həml surəsi, 40-cı ayə].

Maraqlı burasındadır ki, dastanın başlanğıcında peyğəmbərin adını daşıyan qəhrəmanın adı dəyişilib, Cənabi-Allahın adına yaxınlaşdırılır. M.H.Təhmasib dastandakı süjet elementlərinin “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi ilə səsleşməsindən geniş söhbət açır.

Yeri gəlmişkən, “Dədə Qorqud” və “Əsli və Kərəm” arasındakı bir süjet oxşarlığı məqamını da qeyd edək. Nə səbəbdənsə bu problem, tədqiqatçıların nəzərindən qaçıb. Məsələ burasındadır ki, “Dədə Qorqud”da Baybörə bəyin oğlu Beyrək və Baybican bəyin qızı Banıçiçək bəylərin duası ilə dünyaya gəlirlər. Bəylər dua edəndə Baybican bəy deyir: “Bəglər, Allah-təala mənə bir qız verəcək olursa, siz tanıq olun ki, mənim qızım Baybörə bəg oğluna beşik-kərtmə, yavuqlu olsun!” – dedi”. Ancaq Baybican sonradan başqasına da qızını verəcəyi haqda söz verir. Doğrudur, onun başqasına söz verməsi abidədə əksini tapmayıb. Ancaq abidədə buna işarə edilir: “Yarımacun-yarçımasun kafirin casusu bunları casusladı. Varib Bayburud hasarı bəginə xəbər verdi. Aydır: “Nə oturarsan, sultanım, Baybican bəg ol sana verəcəgi qızı Beyrəgə verdi. Bu gecə gərdəgə girür” – dedi”.

Bayburd bəyi yeddi yüz kafirlə yemək-içməklə məşğul olan Beyrəyin çadırına gecə vaxtı hücum edir. Beyrəyin naibi şəhid olur, özü isə otuz doqquz igidi ilə əsir götürülür və on altı il kafirin qalasında əsirlikdə qalır. Demək, nikah məsələsində müsəlman-xaçpərəst söhbəti “Dədə Qorqud” abidəsində də var. Selcan Xatun da Trabzon təkurunun qızıdır. “Əsli və Kərəm” dastanı müsəlman-kafir münasibətləri üstündə bərqərar olub. Yəni süjetin mayası yenə də “Dədə Qorqud”a gedib çıxır.

Dastanda söhbət variantdan deyil, adicə olaraq Dədə Kərəmin məhəbbət aşiqi olan bir yaradıcı aşiq olmasından getməlidir. “Əsli və Kərəm” dastanının Dədə Kərəm imzası ilə şeirlər söyləyən bir yaradıcı şəxs tərəfindən yarandığı şübhə doğurmamalıdır. Dastan yazıya köçürülmədiyi üçün dastanın nəsr hissəsi əsr-dən əsrə, aşiqdən aşığa keçdikcə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Dastanın

va-riantlarında bəzi səhnələr olduqca geniş təsvir edilir, bəzilərinə isə müxtəsər verilir. Belə hallar bəzən də dövrün tələblərinə uyğun olaraq bilərəkdən də də-yişdirilir.

Dədə Kərim zamanəsinin savadlı, alicənab şəxslərindən olmuşdur. Şərqi gözəl əsərləri olan “Leyli və Məcnun”, “Fərhad və Şirin”lə yaxından tanış olduğu hamıya məlumdur. “Şeyx Sənan” əfsanəsi ilə Dədə Kərimin tanış olması da bir həqiqət kimi qəbul olunmalıdır.

M.H.Təhməsin haqlı olaraq aşağıdakı fikri söyləyir: “Bizcə, “Əsli və Kərim” nəinki Cavad xandan, onun atasından, yaxud babasından, hətta bu sülalənin banisi olan ilk bəylərbəyi Əmir Şahverdi sultandan və onu hakimiyyət başına gətirmiş şah Təhməsinin hakimiyyəti illərindən də qabaq yaranmış bir əsərdir. Bu, əlbəttə, tam sübut olunmuş bir həqiqət deyil, ancaq ehtimaldır. Lakin bu ehtimal vardır ki, ən əsasları aşağıdakılardır”, – deyə görkəmli alim altı müddəə irəli sürür:

1) Bir sıra araşdırmalarda dastanın XVII əsrdə artıq mövcud olduğunu H.Araslı qeyd edir;

2) XVII əsrdə dastanın ayrı-ayrı qoşmalarının Eylas Muşeqin “Nəğmələr” kitabına da düşdüyündən söhbət açır və misallar gətirir;

3) Dastanda Kərimin özünə “Qarabağlıyam” – deməsi, xüsusilə Gəncəliyəm deməsi;

4) “Əsli və Kərim”də Qurbaninin adının çəkilməsi;

5) Dastanın qədim dastanlarla səsleşməsi.

Onu da əlavə edək ki, bütün tədqiqatçılar, eləcə də aşıqlar Qurbanini XVI əsr aşığı adlandırırlar. Mərhum şair-tərcüməçi Vladimir Qafarov Qurbaninin XV əsrin ikinci yarısı, XVI əsrin əvvəllərində yaşadığını söhbətlərinin birində belə əsaslandırır: “Qurbani Şah İsmayılın sarayına iki yaşında gəlməyib ki! O, Pərinin dalınca şahın sarayına gələndə qıfılənd söyləyib, qıfılənd açan aşığı idi”.

Dastanın qədimliyi şeirlərin leksikası ilə də izah olunur, dastancı aşığı çox yəqin ki, şeirlərin bir çoxunu “redaktə edib müasirləşdirmişdir”. Biz bu dastanda Dədə Qorqud deyimləri ilə səsleşən sözlərlə rastlaşırıq. Məsələn, nəsnə (şey), say (ləyi), yey (yaxşı), yol (uğur), üşənmək (incimək), yazı (çöl), duş (yuxu), dövlət (ağıl), ün (səs), qat (yan), üsullu (ağıllı), göz (dəfə, kərə), qırçın (tel), silə (vətən), belə (birlikdə) və s. sözlər tez-tez təkrar olunur.

Eposda çox yüksək səviyyədə dini-mifoloji vəziyyət hökm sürür. Dastanda vüsala qovuşmaq istəyində olan gənc sevgililərə bəzi qara qüvvələr təsir edir ki, bu da hər iki gəncin məhəbbətinə qalib gələ bilmir. Hətta onlara elə bir sirli qüvvə verilir ki, onlar saysız-hesabsız sirlərdən xəbər tutur, sınaqlardan qalib çıxır və ölümə belə qalib gəlirlər. Yalnız bircə qüvvə bu məhəbbəti məhv edib vüsali əbədi hicrana çevirir ki, bu da mifoloji düşüncə ilə sərtlənir.

Maraqlıdır ki, qızının ölümünə razı olan keşiş, Ziyad xana söz verməsinə, əhd-peyman etməsinə baxmayaraq qızının Kərimə qovuşmasını istəmir. Keşiş

Əsli üçün hazırlanan gəlinlik libasının düymələrini tilsimləyir. Mifoloji baxımdan diqqət çəkən məqamlardan biri də Əslinin libasının düymələrinin onu boğması, Kərəmin libasın düymələrini açıb Əslini boğulmaqdan qurtarmağa çalışması, sazi, səsi, sözü ilə düymələrə yalvarmasıdır. Düymələrin açılması tilsimin məhəbbətlə qırılmasına işarədir. Nəhayət, düymələr bir-bir açılan zaman sonuncu düymə açılanda böyük bir alov qalxır və Kərəmi yandırır külə çevirir. Əslinin fəryadı el-obaya səs salır və Kərəmin külünü ovuclayıb başından aşağı sovurur. Külün içindəki yanıq bir parça Əslinin də saçlarına od salır və beləliklə, o, Kərəmin öz nakam sevgilisinin dalınca gedir.

Dastanda məhəbbət mövzusu çox möhkəm qoyulmuşdur. Məsələn, Kərəmin gəzdiyi bütün ellər, obalar, çaylar, sular, ümumiyyətlə, bütün kainat Kərəmə kömək üçün Əslinin keçdiyi yerlərdən xəbər verir.

Bu cür dərin məhəbbət, nəhayət, Məliyi belə rəhmə gətirir, onların qovuşmasına razı olur. Ancaq burada da Məlikdən böyük bir din xadimi ortaya çıxır, məsələyə qarışır. Dastan dini motivlər üzərində qurulmasa da məsələyə aydınlıq gətirilmir.

“Əsli və Kərəm” dastanı variantlarının əksəriyyətində qəhrəmanların hər ikisi Gəncədə olurlar. Mahmud Ziyad xanın oğlu, Məryəm isə Qara keşişin qızıdır. Lakin bu, yeganə variant deyil. Məsələn Üzeyir Hacıbəylinin opera librettosu üçün istifadə etmiş olduğu variantda da Kərəm İsfahan şahzadəsidir. Buna görə də bu variantda o, lələsi Sofiyə: “Mən Kərəməm, İsfahandır elimiz” – deyir.

Dastanın türk variantında da oğlanın adı Əhməd Mirzə, özü də İsfahan padşahının oğlu (3), türkmən variantına görə isə adı Mahmud, özü də Təbriz şahının oğludur. Qızın isə adı Zöhrə olaraq göstərilmişdir [4].

Daha bir fərq ondadır ki, Azərbaycan variantında uşaqlar hələ anadan olmamışdan atalar əhdi-peyman edir, sonra da uşaqları bir-birinə göbəkkəsmə adaxlayırlar.

Türk variantında Kərəm Əslini yuxuda görüb sevir. Türkmən variantına görə isə şahzadə Mahmud ovda uçuduğu şahininin dalınca gedib Qara Məliyin bağına çıxır, Zöhrəni də orada görür.

“Əsli Kərəm” dastanının digər bir variantı da var ki, bunun kim tərəfindən toplandığı məlum deyil. Lakin burada ciddi bir fərq var. Belə ki, Kərəm bir sərv ağacının altında Əsli adlı gözəl bir qızla evlənmiş olduğunu yuxuda görür. Səhər durub həmin ağacın yanına gedir, görür ki, qız onu orada gözləyir. Hər ikisi elə oradaca ürəklərini bir-birinə açıb əhd-peyman bağlayırlar [1, s. 280].

Dastanın bütün variantları və hissələri demək olar ki, eyni başlayıb davam edir. Onu da qeyd etməliyik ki, bu epiloq türk dilli xalqlarda çox geniş bir şəkildə yayılmışdır. Fəciə ilə, qəhrəmanların ölümü ilə bitən dastanların əksəriyyətində bunu müşahidə etmək olar.

“Əsli və Kərəm” dini ayrı olan xalqların gəncləri arasındakı məhəbbət mövzusunə həsr olunmuş qüvvətli və geniş yayılmış bir dastandır. Dastanın, təbii ki,

müxtəlif rayonlardan toplanmış bir neçə variantı vardır. Bu fərqli variantlar arasında cüzi hiss olunur. Lakin bu fərqli dastana heç bir xələl gətirmir.

ƏDƏBİYYAT

1. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 399 s.
2. Quran-i Kərim. Bakı: Azər nəşr, 1992, 720 s.
3. Gökalp-Alpaslan. Metinlerarası İlişkiler Işığında Cemal Süreyya Şiirinin Bileşenleri // TurkishStudies, 4/1-I, İstanbul, 2009, s. 435-463.
4. Türkmən şəri antologiyası. Moskva, 1949, 151 s.
5. Azərbaycan dastanları. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 528 s.

Акрам Гусейнзаде

ИСТОРИЯ, ПОКАЗАННАЯ В ДАСТАНЕ «АСЛИ И КЕРЕМ»

Дастан «Асли и Керем» занимает самобытное место в ряду дастанов о любви. Дастан и его варианты привлечены к широкому исследованию, проведен анализ по различным направлениям. В статье рассмотрены все эти вопросы, проведено сравнение с дастаном «Китаби-Деде Горгуд», определены параллели. Также некоторые эпизоды и мотивы прокомментированы на фоне исторических событий.

Ключевые слова: поэтика дастана, Махмуд, Деде Керем, Шах Тахмасиб, Джавад-хан.

Akram Husseinzadeh

HISTORY SHOWN IN THE DASTAN “ASLI AND KARAM”

The dastan “Asli and Karam” takes an original place among dastans of love. The dastan and its variants are involved in extensive research; analysis in different directions is carried out. All these problems are considered in the paper, comparison with the dastan “Kitabi Dada Gorgud” is made, parallels are determined. Also some scenes and motifs are commented on the background of historical events.

Key words: epos poetics, Mahmud, Dada Karam, Shah Tahmasib, Javad khan.

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

SƏBUHİ İBRAHİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: s.ibrahimov71@mail.ru

XIX ƏSRİN SONU, XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNƏ AİD NAXÇIVAN ƏLYAZMA MƏTNLƏRİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan doğma Naxçıvanımızla bağlı əlyazma mətnlərinin araşdırılması, onların müəllifləri haqqında dəyərli lazımı bilgilərin əldə edilməsi, yazılma tarixlərinin müəyyənləşdirilməsi, XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan əlyazma mətnlərinin bədii xüsusiyyətləri və ümumiyyətlə yazılı mətnlərin məzmunu haqqında elmi biliklərin əldə edilməsi bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, əlyazma, tarix, ədəbiyyat, mətn.*

Naxçıvan əlyazma mətnlərinin bədii xüsusiyyətləri olduqca xüsusi tərtib formasında yazılmışdır ki, bu da indiyədək nəşr olunmuş analoji kitabların heç birində qeydə alınmamışdır. Bu maraqlı əlyazma mətnləri sırasında təkcə müasir dövrün qələm sahiblərinin deyil, əvvəlki dövrlərin ədiblərinin əsərləri də diqqəti cəlb edir. Həmçinin burada yazılı ədəbiyyat materialları ilə yanaşı, müxtəlif əsrlərdə, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə Naxçıvanda yaranan, özündə Naxçıvan ruhunu, mövzusunı, motivini yaşadan diqqətəlayiq şifahi söz sənəti nümunələri də özünə yer tapır. Bu istiqamətin əsas sahələrini bayatılar, əfsanələr, hekayələr, hədislər, şeirlər, qissələr, qəzəllər, qəsidələr, nohələr, sinazənlər, aşiq şeirləri və s. kimi bədii yaradıcılıqla bağlı nümunələr zənginləşdirir. Digər tərəfdən ədəbi mühitlə bağlı yazılan əlyazma mətnlərin janr rəngarəngliyi də diqqətdən yayınmır, Naxçıvan haqqında yazılan şeir, poema, nəsr, bədii publisistika və s. əsərlər qədim el yurdu barədə duyğuların, düşüncələrin sənət dili ilə daha əhatəli, hərtərəfli şəkildə təəcəssümünə şərait yaratmışdır.

Tədqiqatda müxtəlif dövrlərdə yalnız naxçıvanlı müəlliflərin əsərlərinə yer verilməsi müəyyən mənada həm də bu qədim sənət məskəninin dünənki və bu-günkü ədəbi potensialını da layiqincə nümayiş etdirməkdədir.

Belə ki, müxtəlif dövrlərdə yüksək ilhamla yazılmış bu əsərlər doğma Naxçıvanın dünəni və bu günü barədə poetik təəssüratlar özünün dolğun təəcəssümünü tapmışdır. XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri poeziya əsərləri ilə zəngin olan Naxçıvan əlyazma mətnləri ilə tanış olduqca görürük ki, müxtəlif ədəbi

mərhələ və nəsiləri təmsil edən çoxlu sayda yaradıcılıqla məşğul olan adamlar olmuşdur. Fəqir Ordubadi, Salik Ordubadi, Şahhüseyn Ordubadi, Hüseyn Nadim Naxçıvani, Xəlil Naxçıvani və s. kimi 25 məşhur şairlərin müxtəlif istiqamətlərdə yazdıqları əlyazma yazılara rast gəlinir ki, bu da həmin dövrün ədəbi-tarixi əks-sədası kimi diqqəti cəlb edir. Xüsusən H.Nadimin “Millət” şeri 1918-20-ci illərdəki erməni fitnəkarlığını yada salması M.S.Ordubadinin əsərindəki hadisələri poetik şəkildə bir daha tamamlayır.

Həmin dövr Naxçıvan bədii ədəbiyyatının görkəmli maarifçi şəxslərindən biri olan Qazı Məhəmməd Nəsiridir ki, o, öz əlyazma əsərləri ilə Azərbaycan ədəbi salnaməsini bəzəmişdir. Onun şerləri haqqında məlumat verən M.Tərbiyət “Həft-iqlim” əsərindən istifadə edərək yazır:

“Nəsiri – adı Qazı Məhəmməd Ordubaddandır. O, incə təbli və iti zəhinli şair olmuşdur. Aşağıdakı şer ondandır:

Könlünü vermiş bülbülün al qanından gülüstanda,
Gülbuta neyzə başında bağlı güldəstəyə bənzər.
Bu qanı təmizləməkçin arxılardan axan sulara,
Mövclər təbiət əlində dişlənmiş əy-yə bənzər” [2, s. 542].

Zərgərlik etməsinə baxmayaraq sonralar Naxçıvanın gözəlləşməsi üçün xeyli abadlıq işləri aparmış görkəmli ictimai xadim, şair və ədib Xəlil Naxçıvani yaradıcılığı XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan bədii ədəbiyyatı üçün geniş və hərtərəfli aparılan tədqiqatların obyektlərindəndir.

“Xəlil Naxçıvani – gənc yaşlarında zərgərlik etmişdir. O, bir müddət türklərin hakimiyyəti əleyhinə üsyan qaldırıdıqdan sonra zərgərliyi buraxıb, Naxçıvan kələntəri olmuş, bu şəhərin abad olması üçün çox səy göstərmişdir. Onun gördüyü xeyir işlərin izi indi də qalmaqdadır. Ömrünün axırında o, kor olmuşdur. Xəlil iki dəfə Məkkəyə ziyarətə getmişdir. Aşağıdakı «Uveys» adına tapmaca ondandır:

Dünyanın qəm-kədərindən olmaq istərsənsə uzaq,
Su kimi doldur bardağa, bir sərv ayağına burax” [2, s. 226].

XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan bədii ədəbiyyatda kifayət qədər zəngin ədəbi mühitə malik olmuş və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün yetərli əsərlər yetişdirmişdir. Yaradıcılıq fəaliyyəti ölkədən çox-çox uzaq yerlərdə olsa da ürəyi həmişə Naxçıvanda olan ədiblərimiz öz tutarlı əsərləri ilə Şərq aləmində nüfuz sahibi olmuşlar. “Şahhüseyn Ordubadi Azərbaycanın məşhur şairlərindəndir. O, ömrünün ilk çağlarında Xorasana gedib, orada öz incə məfkurəsi, biliyi və düşüncəsinə görə böyük şöhrət qazanmışdır. Şahhüseyn Mirəlişirin məclisində olmuş, orada öz məlahətli şerlərindən oxuyaraq, ara-sıra mükafat və ənam almışdır. Şahhüseyn Ordubadinin bir çox qəsidələri müəmma şivəsində yazılmışdır. Bir beytinin tərcüməsi belədir:

Nə yaxşı olar yarım gəlsin kinli qılınc əlində,
Rəqiblərim qaçsın, mən qalım yarım ilə xəlvət evində” [5, s. 5].

Fikri Ordubadinin şeirlərində poetik tərənnüm konkret bədii detal zəminində gerçəkləşmişdir. Doğma yurda olan məhəbbət duyğularını poetikləşdirən şeiri şairin ideya-bədii mükəmməlliyi ilə diqqəti çəkir:

Yer olmuşsa göz yaşından lalə kimi qanla dolu,

Pərişanlığa yer yoxdur, yerlər açmış aşiq gülü [1, s. 354].

Eynilə buna misal olaraq tanınmış şair Rami yaradıcılığı Naxçıvan tarixi və ədəbi mühiti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan bədii ədəbiyyatda geniş və hərtərəfli yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olan şair və yazıçılarının əvəzedilməz əlyazma xəzinəsinə çevrilmişdir. Yaradıcılığı məhəbbət dastanı ilə zəngin olan Rami Ordubadi həmin dövrün sayılıb-seçilə bilən şairlərdəndir. “Rami – Ordubaddandır. O, xoş təbli və incə düşüncəli idi. Rami Vəhşi Bafəqinin müasiridir. Aşağıdakı şeir ondandır:

Dərdlərimin vəsfini dil açıb, verə bilməz,

Bir dünya qəm-kədəri sözlə bildirə bilməz.

Eşq olduğu könlə yeni bir aləm doğar,

Məhəbbət bostanını xəzan soldura bilməz” [2, s. 248].

Əslə Naxçıvanın gözəl guşəsi Ordubaddan olan Ordu təxəllüsü ilə Təbrizdə məşhur olan görkəmli şairimizin əsərləri əvəzedilməzdir. Onun haqqında M.Tərbiyət öz təzkirəsində Fətulla ibn Mirzə Məhəmməd Cəfərin “Məcmuətül-əşar” əsərindən faydalanaraq yazır: “Ordu – əslə Ordubaddandır, lakin Təbrizdə anadan olmuşdur. Adı Mirzə Rəhimdir. Aşağıdakı beyt ondandır:

Dolanıram başına, buna görə, gözətçisinin,

Bir gün öpdüm bəlkə torpağı astanəsini” [1, s. 266].

Şair öz fəlsəfi düşüncələrini şeirlə ifadə edərək Vətən həsrətini ürək yanğısı ilə ifadə etmişdir.

Həmin dövrün digər tanınmış şairi və söz ustası Naci Ordubadidir. “O, görkəmli söz ustasıdır. Bir neçə vaxt Təbrizdə yaşamış və ömrünün sonunda Hindistana gedib, orada vəfat etmişdir. Naci Katibinin “Şütür hücrə” qəsidəsinin cavabında bir qəsidə demiş və onun sözlərinə “pəşşə” (“milçək”) sözü artıraraq maraqlı bir qəsidə demişdir. O, bu işin öhdəsindən bacarıqla gələ bilmişdir. Bu qəsidənin birinci beyti “Məcmuəl-Xəvas” əsərində yazılmaqla aşağıdakı kimidir:

Bəsdir bədən hücrəmdə fikir milçəyi dəvə olsun,

Mənim hücrəmdə belə milçək dəvə işini görsün” [2, s. 529].

XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan bədii ədəbiyyatda geniş və hərtərəfli təmsil olunmuşdur. Əslən Ordubaddan olan həmin dövrün tanınmış tarixçisi və eyni zamanda şairi haqqında M.Tərbiyət “Xülasətül-əşar” əsərindən faydalanaraq öz “Dənışməndani-Azərbaycan” təzkirəsində qeyd edərək bir daha Naxçıvana dair əlyazmaların nə qədər tarixi əhəmiyyət kəsb etməsi və zəngin xarakter daşdığını təsdiqləmişdir. “Səbati – Ordubaddandır. O, həm zahiri, həm də batini gözəlliyi ilə məşhur idi. Tarix və keçmiş hadisələr haqqında geniş

məlumatlı idi. Şeir və müəmma fənlərində də bilikli olmuşdur. O, ürəyəyatan, məzmunlu şeir qoşmuş və ölməz əsərlər yaratmışdır. Aşağıdakı şer onundur:

Eşq rüsvayıyam mən, avaralıqdan nə qəm,
Eşq avarasına rüsvay olmaqdan nə qəm.
Dağları çapmaqdan Fərhadın nə qorxusu,
Məcnun üçün yalın dost axtarmaqdan nə qəm.
Qürbətdə yaşayan qəriblikdən heç qorxmaz,
Cənnətdə yaşayana yalquzluqdan nə qəm” [2, s. 156].

XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan bədii ədəbiyyatda geniş bir sahəni əhatə edir və mövzular ayrı-ayrılıqda təhlil edilərkən məlum olur ki, bu istiqamətdə işlər daha da zəngin xarakter daşıyır. Həmin dövrdə Naxçıvanda kitablar daşbasma üsulu ilə çap edilməyə başlasa da, texnikanın çox zəif tətbiqi, kitab çapının mövcud ehtiyacları ödəyə bilməməsi, əlyazma kitabının yaşamasını zəruri edir, xüsusən, mədrəsələrdə dərsliklər, Azərbaycan, türk, ərəb və fars dillərində bir çox kitablar, toplular, cümlələr, təzkirələr əlyazma kitabları şəklində köçürülüb, çoxaldılırdı. Nəinki Naxçıvanda, Azərbaycanda nəfis, qiymətli əlyazma kitablarının son yaradıcısı Əbdülqəni Nuxəvi olmuşdur. “Bolshevik rejiminin Azərbaycanda apardığı repressiyaların “qurbanı” olmuş mənəvi sərvət xəzinələrimizdən biri, XIX əsrin fədakar maarifçisi, alim və kitabşünası Şəmsəddin Əbdülqəni Nuxəvi Məhəmməd əfəndi oğlu Xalisəqarızadənin (1817-1879) kitabxanası olmuşdur” [6, s. 136]. Ondan əlavə əslən Naxçıvanlı olan Hacı Məhəmməd Naxçıvani (1880-1967) Cənubi Azərbaycanda yetişən mətnşünas alim və ictimai xadim olmuşdur. O, Təbrizə köçərək orada yaşamaqla əsas işi ticarət olsa da, dünyanın bir çox şəhərlərinə, Bakıya, habelə Asiya, Afrika və Avropa ölkələrinə səfər edərək [7] öz vəsaiti hesabına ərəb, fars, Azərbaycan dillərində bir sıra əlyazma və çap kitabları toplamış, zəngin şəxsi kitabxana yaratmışdır. H.M.Naxçıvani həmçinin mətnşünaslıq elmi ilə də məşğul olmuş, Q.Təbrizin divanını çap etdirmiş, ədəbiyyat, tarix və mətnşünaslığa dair çoxlu məqalə yazmışdır. O, həmçinin ilk dəfə olaraq Təbrizdə “Tərbiyət” kitabxanasının kataloqunu tərtib etmişdir.

XIX əsrin görkəmli nümayəndəsi, dəyərli əlyazma əsərləri ilə tanınan Salik Ordubadi yaradıcılığı Naxçıvan ədəbi mühiti üçün çox gərəklidir. Onun yaratdığı əsərlər klassik ədəbiyyatımızın zəngin xəzinə mənbəyinə çevrilmişdir. Çünki o, öz dövrünün həm şer vurğunu, həm də söz ustası idi. “Salik Ordubadi – hicri qəməri XIII (XIX) əsr söz ustalarındandır. Onun şerləri türk dilindədir” [2, s. 267]. Mənbələrin verdiyi məlumata görə onun yaratdığı əsərlər türk dilində olmuşsa da, bəzi şerləri ərəb və fars dilində yazılmışdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, Salik Ordubadi həm ərəb, həm də fars dillərini dərindən bilmiş, hətta cığatay dillərində də yazmışdır. Onun divanında cığatay, ərəb və fars dillərində şerlər mövcuddur. Salik Ordubadinin divanı haqqında ilk dəfə məlumat verən Əli Qənbərli olmuşdur. “Bu divanı ilk dəfə Ordubadın tanınmış maarif

xadımlərindən olan mərhum Əli Qənbərli tapmışdır” [3, s. 69]. Həmçinin divanın necə adlandırılması barədə professor Ə.Qədimov yazır:

“Məhəmmədqulu Salik öz divanını “Gülşəni-vəhdət” adlandırmışdır” [3, s. 69].

Bununla yanaşı şair özü də yazdığı divanı haqqında və onun tarixi barədə “Qiteyi-lətifə” adlı farsca yazdığı şerdə açıqlayır:

Gülşəni-vəhdət”i yazmaqdan ötrü,
Gülşəni seyr etməyə çıxdım.
Peyğəmbərin hicrətindən 1200 il keçirdi,
Bunu dörd fəsildə nəzmə çəkdim.
Yeddini yetmişə əlavə eylə,
Ta haqqın kamalı yerinə yetişsin.
Sevinc gətirən, ürək açan bağ,
Dolandıqca hamıya sevinc bağışlasın.
Bu, kəmtər, mühəqqirin ərməğanı,
Salikin səfərdən sonra töhfəsidir.
O dostlara ki, sədaqətli olalar,
Onlara yox ki, sədaqətsiz və zalım olalar [4, s. 495-496].

İstifadə etdiyimiz əsas mənbə hesab edilən “Danışməndani-Azərbaycan” təzkirə əsəri XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış Azərbaycanın böyük alimlərindən olmuş, əslən təbrizli Mirzə Sadiqin oğlu Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyət yaradıcılığının ölməz yadigarıdır. M.Tərbiyət 1875-ci ildə Təbrizdə anadan olmuş və ibtidai təhsilini bu şəhərdə almışdır. Gənc Məhəmmədəli öz hafizə, zəka və hazırcavablığı ilə müəllimlərinin rəğbətini qazanmışdır. Qısa bir vaxtda nücum və tibb elmini mənimsəyərək böyük nüfuzə malik olmuşdur. Həmçinin təkbəşinə fransız və ingilis dillərini də öyrənmişdir. Onun haqqında Məhəmməd Naxçıvani və başqaları yetəri qədər yazmışlar. “Məhəmməd Naxçıvani 1324 (1941)-cü ildə “Şəfəq” jurnalında nəşr etdiyi “Mirzə Məhəmmədəlixan Tərbiyət” adlı məqaləsində M.Tərbiyətin elmi yaradıcılığının ilk dövründən geniş danışmışlar” [1, s. 4]. Hətta M.Tərbiyətin 1905-ci ildə Azərbaycana gəlməsi XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ziyalılarının böyük rəğbətinə çevrilmişdir. Onun Məhəmmədəğa Şahtaxtinski ilə görüşməsi tarixi naliyyət olmuşdur. O, Azərbaycan jurnalisti Məhəmmədəğa Şahtaxtinski ilə 1323 (1905)-cü ildəki görüşünü xatırlayaraq yazır: “1323 (1905)-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetinin redaktoru Məhəmmədəğa Şahtaxtinski ilə görüşdüm. O, əlifbanı dəyişdirmək üçün yeni bir layihə hazırlayırdı” [1, s. 7]. 12 mindən artıq kitab əldə edən M.Tərbiyətin əlyazma kitablarını həmyerlimiz Məhəmməd Naxçıvani onların kataloqlarını hazırlayaraq, 1954-cü ildə çap etdirmişdir. Naxçıvan alimləri və onların yaradıcılıq fəaliyyətləri barədə məlumat verən “Danışməndani-Azərbaycan”ın ikinci cildinin də olması haqqında müəyyən məlumatlar verilmişdir. “Məhəmməd Naxçıvanının “Şəfəq” jurnalında yazdığına görə, “Danışməndani-Azərbaycan”ın ikinci cildinin əlyazmasını müəlli-

fin ailəsi saxlayır. Bu əsər dil və üslub baxımından da böyük bir bacarıqla yazılmışdır” [1, s. 10].

XIX əsrin axırı-XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan bədii ədəbiyyatda öz səmərəli yaradıcılıq töhfəsini vermişdir. Çoxlu sayda əlyazma mətnləri ilə seçilən Cəlil Məmmədquluzadənin “Cümhuriyyət” əsəri demokratik respublika quruculuğunun əsas yönlerini müfəssəl şəkildə ümumiləşdirən nümunə kimi maraqlı olsa da, romantik ədəbiyyatımızın korifeyi Hüseyn Cavidin “Qəzəl”i qəlbində daima yurd sevgisini yaşadan şairin “başında şur ilə məskən salan Vətən xəyalının” poetik ifadəsidir. Öz yenilməz əsərləri ilə məşhur olan görkəmli M.S.Ordubadinin “Qanlı illər” əsərinin “kədərli Naxçıvan hadisələri” parçaları isə XX əsrin əvvəllərində 1905-1907-ci illərdə Naxçıvana müvəqqəti olaraq köçürülmüş ermənilər və onları dəstəkləyənlər tərəfindən törədilən qanlı qırğınlar, soydaşlarımızın tükənməz torpaq sevgisi, özünümüdafiə istiqamətində gördüyü tədbirlər və s. barədə tarixi məlumatları bədii publisistikanın imkanları ilə əlyazmalarda nəzərə çarpır.

Əlyazma şeirlərin bir qisminə doğma Naxçıvanın şanlı, şərəfli tarixinin müxtəlif səhifələrini, ədəbiyyat sorağını günümüzdə çatdıran ölməz yadigarları bədii təqdim etmənin və tanışlığın əsas predmetidir. Belə ki, həmin dövrün görkəmli şairlərdən Fəqir Ordubadinin lirikasında bu və ya digər şəkildə təzahür edir. Əlyazmalarda şairin lirik qəzəllərinin bir qismi real həyatı gözəllərin vəsfinə həsr edilmişdir. Hətta şair çox vaxt təsvir və tərənnüm etdiyi gözəlin yaşadığı Naxçıvan haqqında da kifayət qədər şeir misraları yazmışdır:

Allah, Allah yenə hardan belə mahparə gəlib?
Bənd olub zülfünə yüz min dili-biçarə, gəlib.
Tuti qoftari edib bağda bülbülləri lal,
Hansı sərvindü bu qumru ki, bu gülzarə gəlib?
Naxçıvan mülkünü ol şux vurub bir-birinə,
Can alıb, içməyə qan bu büti-xunxarə gəlib [8, s. 18].

Bəşər sivilizasiyasının ilkin məskənlərindən olan Naxçıvan və oradakı qədim tarixi yazı abidələri, müxtəlif dövrlərdə bədii ədəbiyyata ciddi şəkildə yanaşaraq onun üçün şərait yaradan tarixi şəxsiyyətlərə hörmətlə yanaşan Hacıağa Fəqir Ordubadi öz dolğun əsərlərində Naxçıvanı və XIX əsrin tarixi şəxsiyyətlərindən olan Kalbalı xan Naxçıvanını poetik düşüncələrlə, bu yerin ulu tarixinin şanlı ünvanı kimi tərənnüm etmişdir:

İlahi, günbəgün artsın cəlali-Kalbalı xan,
Bahari-şövkətinə əsməsin səmumi-xəzan.
Bu növ adili-bazil nə bu zəmanə görüb,
Nə belə sahibi-mürvət fələk veribdi nişan.
Zibəs vücudi salıb Naxçıvanə sayeyi-lütf,
Gərək o şəhrə deyilsin cahanda Nəqşi-cahan [8, s. 140].

XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan bədii ədəbiyyatda öz səmərəli mövqeyini əlyazmalarda şeirlərin Naxçıvanın ayrı-ayrı regionlarının

təbii gözəlliklərinə, dünəninə və bu gününə həsr olunması ilə büruzə vermişdir. Həmçinin şair XIX əsrdə Ordubadda yaşayıb yaratmış məşhur xəttat, şöhrətli əmək adamı Mirzə Mehdi Ordubadinin nurlu şəxsiyyətinə, pak mənəviyyətinə, halal və fədakar zəhmətinə həsr etdiyi şeiri “Mirzə Mehdi Ordubadini tərif” adı ilə adlandıraraq yazmışdır.

Mən əzab görsəm də fələk əlindən,
Misilsiz Mirzəni vəsf edirəm mən.
Dünyada onuntək varmı sənətkar?
Onun qələmində incə hikmət var...
Ey Fəqir, kasıbdır bu təriflərin,
Mirzəni tərifə çatmaz hünərin [8, s. 147].

XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan bədii ədəbiyyatda öz səmərəli mövqeyini milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına, yurdumuzun həmin dövrdə yenilməzlik simvoluna çevrilən əxlaqi-mübarizə istiqamətində yazılan şeirlər də az yer tutmamışdır. Bu baxımdan həmin dövrün tanınmış ədibi Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani öz zəngin yaradıcılıq əsərləri ilə Azərbaycanın bədii ədəbiyyatında Naxçıvanın yeri və mövqeyi istiqamətində böyük işlər görmüşdür. Onun yaratdığı bədii nümunələr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında xüsusi yer tutur. Naxçıvanın şanlı keçmişini, igidlik salnaməsini vərəqləyən görkəmli ədib bu qədim diyarın məşhur yetirmələrini, onların misilsiz xidmətlərini, fəaliyyətləri ilə elə-obaya şöhrət gətirdiklərini hərarətli misralarla bədii təsvirin və tərənnümün obyektinə çevirmişdir.

Bütövlükdə Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji-tekstoloji tədqiqi (XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri) istiqamətində aparılan elmi-tədqiqat işinin müəyyən etdiyi vasitələr və yarımbaşlıqlar qədim diyarımızın tarixi, bu günü, təbii gözəllikləri, sənətkarlıq nümunələri yaradan insanları barədə mükəmməl bir toplu, dəyərli “Əlyazmalar xəzinəsi” adlandırmaqla Naxçıvanımızın şanlı bədii ədəbiyyat salnaməsinə layiqli ədəbi töhfədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məhəmmədəli T. Danişməndani-Azərbaycan (Azərbaycanın görkəmli elm, sənət adamları) / Azərbaycan dilinə tərcümə. Bakı: Azərnəşr, 1987, 464 s.
2. Məhəmmədəli T. Danişməndani-Azərbaycan / farsca. Tehran: Sazimani çap və entişarat erşade-islami, 1377 h.ş., 655 s.
3. Qədimov Ə.N. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2010, 546 s.
4. Ordubadi Divani-Salik / Təribçi, müqəddimə müəllifi və çapa hazırlayan filologiya elmləri doktoru Əsgər Qədimovdur. Təbriz: Müəsseye-çap və nəşre-Hadi, 2001, 1186 s.
5. Yəqubi Ə.R. Ordubad və Naxçıvanın elm-sənət adamları. “Kredo” qəz., 2014, 18 yanvar, № 01 (756), s. 4-5.

6. Şərifli K. Mətnşünaslığın əsasları. Bakı: Nurlan, 2003, 312 s.
7. Naxçıvani H.M. Tərcümeyi-halı. Təbriz: Təbriz şəhərinin Mərkəzi Kitabxanası, H.M.Naxçıvaninin kataloqu.
8. Ordubadi F. Ağlar qələm əlimdə. Seçilmiş əsərləri / Tərtib, müqəddimə, şərh və lüğət filologiya elmləri namizədi, dosent Ə.Qədimovundur. Bakı: Yazıçı, 1989, 232 s.

Сабухи Ибрагимов

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАХЧЫВАНСКИХ РУКОПИСНЫХ ТЕКСТОВ

В качестве целей статьи поставлены следующие: изучение рукописных текстов, связанных с нашим родным Нахчываном, являющимся неотъемлемой частью Азербайджана, получение необходимых ценных знаний об авторах этих рукописей, определение истории и дат написания, получение сведений о художественных особенностях и в целом о содержании рукописных текстов Нахчывана конца XIX-начала XX веков.

Ключевые слова: *Нахчыван, рукопись, дата, литература, текст.*

Sabuhi Ibrahimov

ARTISTIC FEATURES OF NAKHCHIVAN MANUSCRIPTS

The follows are set as objects of this paper: the study of manuscripts concerned with our native Nakhchivan, which is an integral part of Azerbaijan, receiving the necessary valuable knowledge about the authors of these manuscripts, the determination of history and dates of their creation, receiving information about the artistic features and of Nakhchivan manuscripts written at the end of the XIX-beginning of the XX centuries and contents of these manuscripts on the whole.

Key words: *Nakhchivan, manuscript, data, literature, text.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

FƏXRƏDDİN EYLAZOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov.f@gmail.com

“GÜLŞƏNİ-RAZ” ƏSƏRİNİN ŞƏRHÇİSİ BABA NEMƏTULLAH NAXÇIVANI HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Dünyanın ən möhtəşəm mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan Naxçıvan diyarı zaman-zaman dünya mədəniyyətinə öz töhfəsini vermişdir. Bu qəbildən olan şəxsiyyətlərdən biridə sufi ədəbiyyatının incisi sayılan “Gülşəni-raz” əsərinin şərhçisi Baba Nemətullah Naxçıvanidir.

Açar sözlər: *Baba Nemətullah, Naxçıvan, mətnşünaslıq.*

Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan tarixin müxtəlif dövrlərində o cümlədən orta əsrlərdə Şərqi elm, mədəniyyət, ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi şöhrət qazanmışdır.

Bəşər sivilizasiyasının ilk mərkəzlərindən olan Naxçıvan dünya mədəniyyətinə müxtəlif sahələrdə bəxş etdiyi dəyərli töhfələr inkar olunmaz bir faktdır.

Bu mədəniyyət ocağının məşhur elm xadimləri, sərkərdələri, bəşəri dəyərləri açıb xalqına bəxş edən övladlarından yalnız ulu öndər Heydər Əliyev irsini izləmək bütün dünya mədəniyyətinə yetər [1, s. 14].

Naxçıvan diyarının qədim və dünyanın möhtəşəm elm mərkəzlərindən biri olduğu müxtəlif qaynaqlarda göstərilmişdir [2, s. 9]. Bu diyarın alimlərinin maddi mədəniyyət nümunələri, əlyazma və əsərləri onun sərhədlərindən kənarda da öz məşhurluğunu qoruyub saxlamışdır. Bu qəbildən olan şəxsiyyətlərdən biri də Baba Nemətullah Naxçıvanidir.

Orta əsrlərə aid təzkirələr, tarixi və ədəbi əsərlər, müxtəlif səpkili çağdaş sorğu kitablarında Baba Nemətullah Naxçıvaninin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı bəzi qeydlər yer almışdır.

Aparılan araşdırmalardan bu nəticəyə gəlinir ki, Baba Nemətullah Naxçıvani hicri qəməri IX (XV) əsr ariflərindən və tanınmış ilahiyyatçı filosoflarından olmuşdur. O, Şeyx Mahmud Naxçıvaninin oğlu idi. Atası Şeyx Mahmud Naxçıvani barədə əlimizdə olan qaynaqlarda heç bir məlumat yoxdur.

دانشمندان آذربایجان "Daneşməndani-Azərbaycan" (Azərbaycanlı alimlər) əsərinin müəllifi Məhəmmədəli Tərbiyəti [3, s. 133] və "Məfəxir Azərbaycan" (Azərbaycan fəxrləri) əsərinin müəllifi Dr. Əqiqi Bəxşayışı, Baba Nemətullahın

həyatı haqqında yalnız onun XV əsrdə yaşadığını qeyd edirlər [4, s. 501]. Baba Nemətullahın əsərlərinin yazılma tarixinə nəzər saldıqda müəllifin yaşadığı dövrü təqribi olsa da müəyyənləşdirmək olar. Baba Nemətullah təxminən hicri qəməri 900 (1493)-cu ildə Beyzavinin Quran təfsirinə və Möhiyyəddin Ərəbinin *فصوص الحکم* Fususul-hikəm (Hikmətin qiymətli daşları) əsərinə haşiyə və əlavələr yazmışdır. O, hicri qəməri 901 (1494)-ci ildə Qurani-Kərimə (dövrünün heç bir təfsir və izahatından istifadə etməyərək) ikicildli *الفواتح الالهيه و المفاتيح الغيبية* “Əl-fəvatihul-ilahiyyə vəl-məfatihul-qeybiyyə” “İlahiyyatın başlan-ğıcı və sirlərin açarı” adlı dəyərli izah yazmışdır. Əsər dəfələrlə Misirdə çap edilmişdir. Müəllifin digər qiymətli əsəri onun Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “گلشن راز” “Gülşəni-raz” (Sirli Gülşən) əsərinə yazmış olduğu dərin mənalı şərhidir. XIII əsrin sonu və XIV əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycanın məşhur ariflərindən orta əsr müsəlman Şərqində fəlsəfi fikrin xüsusilə də sufizmin inkişafında mühüm xidmətləri olan ən görkəmli parlaq simalardan biri də Şeyx Mahmud Şəbüstəridir. O, Keyxatuxanın şahlığı zamanı Şəbüstər qəsəbəsində anadan olmuş, Sultan Məhəmməd Xudabəndənin və Əbu Səid Bahadur xanın zamanında Təbrizdə alimlərin və fəzilət sahiblərinin rəhbəri kimi qəbul olunmuş bir şəxsiyyət idi. Şeyx Mahmud Şəbüstərinin vəfat tarixini “Ərəfat” əsərinin müəllifinə görə hicri-qəməri 718 (1318)-ci ildə, “Şahidi-sadiq” əsərinə görə hicri-qəməri 719 (1319)-cu ildə, “Məcalisül üşşaq” əsərinə görə hicri-qəməri 720 (1320)-ci ildə və “Həft iqlim” əsərinə görə hicri qəməri 725 (1324)-cu ildə baş verdiyini göstərməkdədir. Onun qəbri Şəbüstər qəsəbəsində Gülşən adlanan bağçanın içərisində müəllimi Bəhaəddin Yaqub Təbrizi ilə bir məqbərədədir. Hacı Mirzə Ağası tərəfindən 1267 (1850)-ci ildə Şeyx Mahmudun qəbrinin üstünə iki böyük mərmər daş qoyulmuşdur. Bu daşların birinin üstündə aşağıdakı sözlər yazılmışdır: “Yüksək rütbəli Şeyx hicri-qəməri 720 (1320)-ci ildə 33 yaşında fani dünyadan əl çəkib əbədi dünyaya köçmüşdür”.

Göstərilən mətnə və digər mənbələrə əsasən Şeyx Mahmud Şəbüstərinin 687 (1287)-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Şəbüstər qəsəbəsində anadan olduğunu və 720 (1320)-ci ildə 33 yaşında vəfat etdiyi qənaətinə gəlmək mümkündür.

Şeyx Mahmud Şəbüstəri ömrünün çoxunu səyahətdə keçirmiş bir çox alim və ariflərlə görüşmüş, onlarla məktublaşmışdır. Gənc yaşlarında Misir, Suriya və Hicaza səfərlər edərək bu yerlərdə bir sıra məşhur alimlərlə görüşmüş və bunların nəticəsi olaraq bir neçə elmi əsərini qələmə almışdır [5, s. 43].

Mövcud mənbələrdən məlum olur ki, M.Şəbüstərinin bir çox əsərləri vardır. Onlar fars dilində olub aşağıdakılardan ibarətdir: “Səadətnamə”, “Həqqul-yəqin fi mərifəti rəbbil-əl-ələmin” (Aləmləri yaradanı tanımaq üçün gerçək həqiqət), “Miratu-əl-mühəqqiqin” (Həqiqət arayanların güzgüsü) və “Gülşəni-raz” əsərlərini göstərmək olar. Ş.M.Şəbüstəri əsərlərinin əsas mövzusunda təsəvvüflə yanaşı qədim yunan fəlsəfəsi və məntiqə daha çox üstünlük vermişdir.

M.Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” məsnəvisi Şərqdə fəlsəfi fikrin və sufizmin inkişafında mühüm rol oynamışdır. M.Şəbüstəri vəfatından 3 il öncə (hicri 717-

ci ildə) yazdığı “Gülşəni-raz” məsnəvisi sufizmdə önəmli yer tutan “Vəhdət-vücut” nəzəriyyəsinin əsaslarını bütövlükdə bir inanc olaraq qəbul etmişdir. Mütəfəkkir şairə böyük şöhrət qazandıran “Gülşəni-raz” yazıldığı dövrdən başlayaraq, sufi eşqini və sufilərin məcazi mənada işlətdiyi bir sıra anlayışları açıqlamaq baxımından ən dəyərli və klassik kitablardan biri sayılaraq geniş yayılmışdır. Əsərin çoxlu əlyazmalarının mövcudluğu buna əyani sübutdur [5, s. 52].

Sufi anlayışları və rəmzləri haqqında ilk mötəbər qaynaqlardan biri sayılan “Gülşəni-raz”ın yazılmasının maraqlı tarixçəsi vardır. Şəbüstərinin “Gülşəni-raz”a yazdığı “Səbəb-e nəzm-e kitab” (kitabın yazılması səbəbi) başlıqlı ön sözündən aydın olur ki, hicri 717-ci ilin Şəvval ayında (1317-ci ilin dekabrında) Xorasanın nüfuzlu alimlərindən biri (onun adı ayrı-ayrı ədəbiyyatlarda Mir Hüseyni Səadət, Seyid Hüseyni və Əmir Hüseyni Hərəvi kimi qeyd olunur) müəllifin yanına öz nümayəndəsini göndərərək ona şeirlə yazılmış bir məktub verir.

Məktub müəllifin də iştirak etdiyi məclisdə oxunur və məlum olur ki, Xorasanlı alim Şəbüstəridən onu düşündürən 15 suala şeirlə cavab verməsini xahiş edir. Şəbüstəri əvvəlcə həmin suallara cavab vermək istəməyərək bu qərarını onunla əsaslandırır ki, soruşulan məsələlər onun nəslrlə yazdığı risalələrində döənə-döənə şərh edilmişdir. Müəllif onu da bildirir ki, indiyədək qələmini şeirdə sınaamamışdır və söz-mənanın əruza, qafiyəyə sığacağına inanmır. Bununla belə məclisdə olan bir nəfər dünyagörmüş şəxs (həmin şəxs Şeyx Bəhaəddin Yaqub Təbrizi və ya Şəbüstərinin ustadı Şeyx Əminəddin Təbrizi olması güman edilir) ondan xahiş edir ki, Xorasan aliminin nəzm şəklində olan suallarına nəzmlə də cavab yazsın. Şəbüstəri həmin şəxsin xahişini nəzərə alaraq ona ünvanlanan suallara nəzmlə cavab yazır [6, s. 30].

Bir müddətdən sonra Şəbüstərinin ustadı ona ikinci dəfə üz tutaraq sözü gedən suallara daha geniş və ətraflı cavab yazmasını xahiş edir. Beləliklə Şəbüstəri bu məsələyə yenidən qayıdır və təxminən 1000 beyt həcmində “Gülşəni-raz” məsnəvisini yazır [5, s. 11-13].

“Gülşəni-raz” təxminən yetmiş beytlik dibaçə (ön söz) ilə başlanır. Burada müəllif ilk öncə Allahın qüdrət və birliyini mədh edərək, “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsindən qısaca söz açır, daha sonra isə əsərin yazılma səbəbini açıqlayır.

Baba Nemətullahın “Gülşəni-raz”-a yazmış olduğu şərhin nüsxələrindən biri İstanbulun Həmdiyyə kitabxanasında saxlanılır. Nüsxə aşağıdakı sözlərlə başlanır.

هو يقول الحق و يهدي السبيل و ما توفيقي الا بالله. آغاز سزاوار عندليبان خوش الحان گلشن
يقين و عرفان و سرداستان قمریان بلند اشیان روضه تحقيق و بيان و ابتدائي مقال پرذوق و حال
طوطیان شیرین زبان عرصه کشف و عیان حمد و ثنائی پادشاهی لایق و سزاوار است که پرتو آفتاب
عالمتاب جمال از چهره هر ذره نمایان و هویداست ولمعه رخساره غرای اوست که بر صفحات
جهان ظاهر و پیداست
والله نور السموات و الارض .

Ancaq o haqdır və düz yola rəhbərlik edən odur. Mənim müvəffəqiyyət əldə etməyim ancaq Allahdandır. Sarsılmaz inam və irfan gülşəninin xoş nəğ-

məli bülüllərinin ilk sözü, izah və axtarış bağının yüksəkliklərində yer salan qumruların baş dastanı, kəşf və aydınlaşdırmalar sahəsində yerləşən şirin dilli tutuların zövqlü, könülə yatan ilk söhbəti o padşahın şükür və sənasına, mədhiyə həsr edilmişdir ki, camalı aləmi işıqlandıran günəşin hər zərrədə özünü göstərir. Onun parlaq nuru dünyanın bütün ucqarlarında görünür. Yerlərin, göylərin işığı Allahdandır.

الشقايق النعمانيه “Əş-Şəqayiqun-nomaniyyə” əsərinin müəllifi Baba Nemətullanı Sultan Bəyazid xan ibn Məhəmməd xan Qazı zəmanəsinin (hicri qəməri 886-918 (1481-1512) şeyxləri sırasında qeyd edərək yazır:

الشيخ العارف بابا نعمت الله كان رحمت الله افتخار الفقر والغناء و كان يخفي نفسه وكان متبحرا في المعارف الربانيه و غريقا في بحر الاسرار الالهيه وقد كتب تفسيرا للقران العظيم بلا مراجعه الي التفاسير و ادرج فيها من الحقايق و الدقايق ما يعجز عن ادراكها الكثير من الناس مع الفصاحه في عباراته و البلاغت في تعبيراته و شرح گلشن راز شرحا مقبولا عند اهله و كان متوطنا ببلده أقشهر من ولايت قارامان و توفي و دفن بها نور الله قبره.

“Allah yolunda xidmət edən ariflərdən biri, dərvişlik və sufiliyin fəxri olan Baba Nemətulla özünü xalqdan gizlədirdi. O, rəbbani (ilahi) elmlərdə dərin bilikli olmuşdur. O, Quranın digər təfsirlərinə müraciət etmədən ona təfsir yazmış, orada bir çox şəxslərin dərk etmədiyi incəlikləri və həqiqətləri fəsahtlı ibarələr və bəlağətli ifadələrlə aydınlaşdırmışdır. “Gülşəni-raz” əsərinə təsəvvüf tərqiği əhalinin hüsn-rəğbətini cəlb edən bir izah yazmışdır. O, Qaraman vilayətinin Ağ şəhər şəhərində yaşamış və orada vəfat etmiş, o şəhərdə də dəfn edilmişdir. (Allah onun qəbrini nurani etsin)”.

“Əş-Şəqayiqun-nomaniyyə” əsərinin müəllifi öz qeydində Baba Nemətullahın əsərlərinin adları ilə yanaşı onun yaşadığı yerə də diqqət çəkərək göstərir ki, Baba Nemətullah Naxçıvani Türkiyənin Qaraman vilayətinin Ağ şəhər şəhərində yaşamış və hicri qəməri 902 (1495)-ci ildə vəfat etmiş, o şəhərdə də dəfn edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan qədim Azərbaycan diyarıdır. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2004, 169 s.
2. Mahmudov Y., Şükürov K. Naxçıvan, Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2007, 129 s.
3. Məhəmmədəli T. دانشمندان آذربایجان Daneşmāndāni-Azərbaycan. Tehran: Mədəniyyət Nazirliyi nəşriyyatı, 1378, 605 s.
4. Bəxşayışi Ə. Məfəxir Azərbaycan. I c., Təbriz: Azərbaycan nəşriyyatı, 1374, 608 s.
5. Исмаилов Ш. Философия Махмуда Шабустари. Баку: Элм, 1966.
6. Gölpınarlı A. Şəbüstəri Gülşəni-raz. İstanbul, 1989.

Фахраддин Эйлазов

**НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О ТОЛКОВАТЕЛЕ СОЧИНЕНИЯ
«ГЮЛЬШАНИ-РАЗ» БАБА НЕМАТУЛЛАХЕ НАХЧЫВАНИ**

Исследование истории и культуры древнего Нахчывана, являющегося неотъемлемой частью Азербайджанской Республики, занимает большое место в нахчывановедении. Статья посвящена некоторым моментам жизни и творчества ученого-богослова, философа Баба Нематуллаха Нахчывани, жившего в XVI веке.

Ключевые слова: *Баба Нематуллах, Нахчыван, текстоведение.*

Fakhraddin Eylazov

**SOME NOTES ABOUT BABA NEMATULLAH NAKHCHIVANI,
AN INTERPRETER OF THE WORK OF “GULSHANI-RAZ”**

Investigation of the history and culture of the ancient Nakhchivan, which is an integral part of the Republic of Azerbaijan, occupies a large place in the Nakhchivan study. The paper is devoted to some moments from life and creativity of the scientist-theologian, philosopher Baba Nematullah Nakhchivani, who lived in the XVI century.

Key words: *Baba Nematullah, Nakhchivan, textual criticism.*

(AMEA müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir).

İNCƏSƏNƏT

ƏLİ QƏHRƏMANOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: a.qehremanov@yahoo.com

SİDQİ RUHULLA VƏ NAXÇIVAN TEATRI

Xalq artisti Sidqi Ruhullanın yaradıcılığı teatrşünaslığın həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu görkəmli sənətkar Azərbaycan teatrının tarixində özünəməxsus mərhələ yarada bilmişdir.

Naxçıvanda teatrın formalaşmasında ciddi xidmətləri olan S.Ruhulla müxtəlif illərdə Naxçıvan səhnəsində aktyor, rejissor kimi fəaliyyət göstərmiş, bir müddət teatra rəhbərlik etmişdir. Məqalədə bütün bunlardan danışılır, Naxçıvan və Ordubadda görkəmli sənətkarın fəaliyyəti araşdırılır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Sidqi Ruhulla, rejissor, aktyor, teatr.*

SSRİ xalq artisti Sidqi Ruhulla milli dramaturgiyamızı geniş təbliğ edən fəal incəsənət xadimlərindən biridir. Sidqi Ruhulla həyatını milli teatrımızın inkişafına həsr etmişdir. O, Azərbaycan teatri tarixində ilk teatr həvəskarları cəmiyyətinin təşkilatçısı və görkəmli səhnə ustası kimi məşhurdur. Azərbaycanda romantik aktyor məktəbinin ən görkəmli simalarından biri olan S.Ruhulla Türkiyədə, İranda, Orta Asiya respublikalarında, Volqa çayı boyu diyarlarda, həmçinin İrəvanda, Naxçıvanda, Tiflisdə, Petrovsk portda (indiki Mahaçqala) 1910-1920-ci illərdə ən çox tanınan simalardan olmuş, həmin yerlərin əksəriyyətində ilk teatr tamaşaları göstərmiş, peşəkar teatrın bünövrəsini qoymuş və milli səhnə mədəniyyətimizin ən parlaq səhifələrini yaratmışdır.

Milli teatr tariximizdə iz qoymuş bu görkəmli sənətkar Sidqi Ruhulla (Ruhulla Fətulla oğlu Axundov) 1886-cı ildə Bakının Buzovna kəndində müəllim ailəsində anadan olub. İlk təhsilini Buzovnada molla məktəbində alan Sidqi Ruhulla 1903-cü ildə 17 yaşında ikən atasının tövsiyəsi ilə Bakıda tacir şagirdi işləyib. Atasının məqsədi oğlunu ticarətə alışdırmaq idi. Lakin atanın xəbəri yox idi ki, onun öz oğluna təlim etdiyi kitablar, elm, şeir və sənət onun mənəviyyatını tamamilə başqa bir istiqamətdə tərbiyə edib. Sidqi Ruhullanın fikri-zikri təhsilini davam etdirmək idi. Sidqi vaxtını gənc ziyalı yoldaşları ilə birlikdə keçirərdi. Buna görə də məktəbdə oxuduğu illərdə onu “ipə-sapa yatmayan

şagird” adlandırırdılar. On dörd-on beş yaşlarında “Kosa-kosa” xalq oyunlarında, şəbih tamaşalarında Arus Qasım və Əliəkbər rollarında çıxış edib. Bakıda Ağa Kərbəlayı Məlikovun mağazasında işləyən Sidqi teatra maraq göstərüb, imkan tapanda Tağıyev teatrında oynanılan tamaşalara baxıb. Hüseyn Ərəblinski sənətinə məftunluq onda aktyor olmağa arzu və inam yaradıb.

1904-cü ildə Sidqinin atası vəfat edir. Sidqi dostlarının və yoldaşlarının təşviqi ilə atasından qalan ev əşyalarını satıb Moskvaya oxumağa gedir. O, Moskvada qala bilməyib, Bakıya qayıdır. İlk dəfə səhnəyə çıxışı 1906-cı ildə Ərəblinski quruluş verdiyi və Balaxanı dram dərnəyi klubunda göstərilən Nəcəf bəy Vəzirovun “Adı var, özü yox” məzhəkəsinin tamaşasında Telli rolu ilə olub. Elə həmin ildə Azərbaycan səhnəsində böyük tragik Hüseyn Ərəblinski rejissorluğu ilə tamaşaya qoyulan Mirzə Fətəli Axundovun “Vəziri Xani Lənkəran” komediyasında Teymur Ağa rolunda görünür. H.Ərəblinski Sidqinin səsinə, qamətinə, mimikasında, jestlərində böyük gələcəyi olan aktyoru əvvəlcədən görə bildiyi üçün onu səhnəyə cəlb etmişdi. O, hər cür yersiz, süni deklamatorluqdan uzaq idi. Hər bir hərəkətində, tələffüz və ifadəsində son dərəcə təbii və inandırıcı idi. Bu uğurlu tamaşalardan sonra Sidqinin gələcək taleyi həll olundu. O, həyatını teatra-səhnəyə bağladı. Xalqına şərəflə xidmət etmək yolunu seçdi. 1908-ci il dekabrın 21-də Bakıda “Morskoe Sobranie” zalında N.Vəzirovun “Müsibəti Fəxrəddin” faciəsi tamaşaya qoyuldu. Həmin tamaşada Sidqi – Rüstəm bəy rolunu daha təsirli, daha inandırıcı ifa etməklə, Ərəblinskiyin ləyaqətli şagirdi olduğunu bir daha sübut etdi. Namiq Kamalın “Vətən” dramında Sidqi rolunda böyük uğur qazandığına görə Sidqi adını özünə təxəllüs götürür. 1908-ci ildə bu uğurlu tamaşadan sonra Sidqi Ərəblinski ilə birlikdə bir neçə ay İrəvan, Naxçıvan, Tiflis, Batumi və Vladıqafqazı gəzib tamaşalar verir. Bir neçə il sonra Sidqi Ruhulla yenə səyyar aktyor sifətilə İrana – Cənubi Azərbaycana gedir.

Sidqi Ruhulla “Nicat”, “Səfa”, az müddət “Həmiyyət” cəmiyyətlərinin teatr truppalarında, Abbasmirzə Şərifzadənin rəhbərlik etdiyi “Müsəlman artistləri ittifaqı”nda, “Zülfüqar bəy və Üzeyir bəy Hacıbəyov qardaşlarının müdiriyyəti”ndə, Ərəblinskiyin müxtəlif teatr dəstələrində, özünün yaratdığı dəstə-truppalarda iştirak edib. 1918-ci ilin sonu, 1919-cu ildə Məsavat hökumətinin yaratdığı Dövlət (Hökumət) Teatrosunda, 1920-ci ildən isə arada qısa fasilə ilə Akademik Milli Dram Teatrında işləyib.

1913-cü ildə Moskva teatrlarında təcrübə keçən Sidqi Ruhulla İranda və Gəncədə “Ərəbli”, “Ərəblinski” imzaları ilə tamaşalar hazırlayıb və özü də baş rollarda çıxış edib. Sidqi Ruhulla İranın Rəşt, Qəzvin, Xoy şəhərlərində ilk teatr təşkilatçısı olub, Təbrizdə səhnə sənətinin təbliği məqsədilə “Xeyriyyə” cəmiyyəti yaradıb. Azərbaycanın qədim paytaxtı olan Təbriz şəhərində peşəkar teatrın təşəkkülü və inkişaf yönü ilk növbədə Sidqi Ruhullanın adı ilə bağlıdır. O, Özbəkistan Respublikasının paytaxtı Daşkənddə Üzeyir bəy Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” (30 dekabr 1916) və “Əsli və Kərəm” (13 yanvar 1917)

operalarını yerli özbək və tatar teatr həvəskarlarının iştirakı ilə tamaşaya hazırlayıb. Tiflisdə məşhur bəstəkar Fikrət Əmirovun atası Məşədi Cəmil Əmirovun “Seyfəl-mülk” operasını səhnəyə qoyub. Azərbaycanın rayonlarında, getdiyi xarici ölkələrdə yerli həvəskarlarla Nəriman Nərimanovun, Nəcəf bəy Vəzirovun, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Mirzə Fətəli Axundzadənin, Üzeyir bəy Hacıbəyovun, həmçinin Osmanlı ədibləri Namiq Kamalın, Şəmsəddin Saminin və başqalarının əsərlərinə səhnə təfsiri verib. Özü dramatik, faciə rolları ilə yanaşı, opera və operettalarda Məcnun, Kərəm, Sərvər, Rüstəm bəy, Soltan bəy... obrazlarında çıxış edib.

Üç yüzdən çox irili-xırdalı rol oynayan Sidqi Ruhulla həm ayrı-ayrı truppalarda, həm də dövlət teatrında rejissorluq etmişdir. İyirminci illərin əvvəllərində o, aktyorluqdan əlavə, teatrın rejissor ştatında işləyib. Rejissorlardan Hüseyn Ərəblinskinin, Aleksandr İvanovun, Saracan Valentinovun, Hüseynqulu Sarabskinin, Abbasmirzə Şərifzadənin, Mirseyfəddin Kirmanşahlının, Aleksandr Tuqanovun, İsmayıl Hidayətzadənin, Yusif Yulduzun, Ədil İsgəndərovun, Rza Darablinin, Əlihüseyn Rzayevin, Səftər Turabovun, Əliheydər Ələkbərovun, Məhərrəm Haşimovun və başqalarının quruluşlarında milli, klassik və çağdaş dünya dramaturgiyasının tamaşalarında silsilə rollar yaradıb. Demək olar ki, Azərbaycan klassiklərinin pyeslərinin tamaşalarında müxtəlif quruluşlarda əsas rolları oynayıb.

Birinci rus inqilabından sonra Azərbaycanın başqa yerlərində olduğu kimi Naxçıvanda da ədəbi qüvvələrin və teatr həvəskarlarının fəaliyyəti genişlənir. Həmin illərdə şair Əliqulu Qəmküsar (Nəcəfov), istedadlı artist Rza Təhmasib, görkəmli rejissor kimi tanınmış şəhər hakimi Böyükxan Naxçıvanski Naxçıvan teatrının inkişaf etdirilməsi üçün ciddi səy göstərirlər. 1909-cu ilin axırlarında S.Ruhulla Cənubi Azərbaycana ilk qastrolundan sonra Naxçıvana gəlir. Həmin müddətdə B.Naxçıvanskinin xidməti işlərə başı qarışdığına görə teatrda məşğələlər müntəzəm keçmirdi. Həvəskar aktyorlar vəziyyətdən çıxmaq üçün müəyyən yollar axtarırdılar. Sidqinin Naxçıvana gəlişi yaranmış çətinliyi aradan qaldırdı. O, Naxçıvanda olduğu müddətdə yerli teatr həvəskarlarının fəaliyyətinə istiqamət verərək tez-tez tamaşaların göstərilməsinə köməklik etdi. Bununla da Naxçıvan teatr həvəskarlarının işini yenidən canlandırmış oldu. Onun Naxçıvan teatrının inkişafı və tərəqqisində mühüm xidmətləri olmuşdur.

Sidqi Ruhulla 1910-cu ildə yenidən Naxçıvana gəlir. O, uzun müddət burada qalaraq teatr həvəskarlarına kömək edir. Teatrda Sidqi Ruhulla və Rza Təhmasibin rəhbərliyi ilə “Bəxtsiz cavan”, “Pəhləvani zəmanə”, “Pulsuzluq” əsərləri tamaşaya qoyulur.

Görkəmli sənətkar Naxçıvanda olarkən 1911-ci ilin avqust ayının 12-də öz iştirakı ilə məktəbin binasında “Kimdir müqəssir”, “Dursunəli və ballıbadı”, “Bəxtsiz cavan”, avqust ayının 24-dən sentyabrın 24-dək Culfada Karnaulov teatrında “Adəm və Həvva”, “Nadir şah” (son pərdə), “Dursunəli və ballıbadı”, “Zorən təbib”, “Bəxtsiz cavan” əsərlərini tamaşaya qoyur [1, s. 258-259].

Sidqi sonralar dəfələrlə Naxçıvana gəlmiş və burada teatr işinin canlandırılmasında öz qüvvə və bacarığını əsirgəməmişdir. O, Ordubad teatrının təməlini qoyan sənətkardır. Sidqi 1912-ci ildə Ordubada gələrək teatr tamaşaları göstərmişdir. Görkəmli sənətkar bu barədə yazırdı: “1912-ci ildə Ordubada gedib, birinci teatr tamaşasını təşkil etdim. Burada tamaşa verməyə yer olmadığından əvvəl Nəcəf adlı birisinin tövləsində, Mehdi xanın zalında və Əbab Rzayevin ipək fabrikasının dalanında səhnə düzəldib tamaşalar verirdik. Yaxşı yadımdadır, bir dəfə tamaşaya xor lazım idi. Bir çayçı dükanında gecə saat 12-dən sonra icazə alıb xor məşq edirdik. Şeyx Qafar ağa tar səsinə eşidən kimi gəlib bizi hədələdi, tarı alıb sındırdı və bizi qovaladı” [4, 26.10.1956].

Bütün bu hücumlara və hədələrə baxmayaraq görkəmli sənətkar teatrın inkişafı uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. S.Ruhulla 1913-cü ilin dekabr ayında da Naxçıvanda olur. O, iki aya yaxın burada qalır. 1914-cü ilin yanvar ayının 7-də yerli teatr həvəskarlarının iştirakı ilə “Ağa Məhəmməd şah Qacar” (son pərdə) və “Leyli və Məcnun” (son pərdə), fevral ayının əvvəllərində isə “Cəhalət”, “Qaranlıqda işıqlar”, “Mən ölmüşəm”, “Pulsuzluq”, “O, olmasın, bu olsun” əsərlərini tamaşaya qoyur.

S.Ruhullanın rəhbərliyi və Böyükxan Naxçıvanskinin müavinəti ilə Naxçıvan teatr həvəskarları 1915-ci ilin avqust ayının 1-də N.Vəzirovun “Pəhləvani zəmanə” və ruscadan tərcümə edilmiş “Bizim kirayənişin özünü öldürdü” əsərlərini tamaşaya qoyurlar [1, s. 405].

1926-cı ilin iyul ayının 10-da Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrından böyük bir qrup Naxçıvana qastrola gəlir. Bundan istifadə edən görkəmli sənətkar S.Ruhulla Ordubada gedərək 10 günlük məşqdən sonra yerli həvəskar artistlərin iştirakı ilə Namiq Kamalbəyin “Qaplan Paşa” faciəsini tamaşaya qoyur. Əsərin tamaşaya qoyulması haqqında Əvəz Sadıqın resenziyası “Şərq qapısı” qəzetində dərc edilir. Orada deyilir: “1910-cu ildən bəri ara-sıra Ordubada gəlməklə və Ordubad teatrosunu əsaslandırmaqda böyük xidmətlər göstərən S.Ruhulla bu il “Qaplan Paşa” teatrosunu tamaşaya qoymaqla mərkəzdən uzaqda qalmış bir guşə olan Ordubad camaatına layiqli bir tamaşa göstərdi” [4, 26.10.1956].

“Qaplan Paşa” pyesi istibdad dövründə Türkiyə Paşalarının məmləkətdə törətdikləri dərəbəyliyi və xalqa etdikləri zülmü ifşa edən bir faciədir. Tamaşa dərəbəylik həyatını açıb göstərərək, xalqın zülm və zindan əzablarından xilas olmaq uğrunda apardığı mübarizəni təsvir edir.

Tamaşanın son pərdəsində inqilabın qələbə çalması nəticəsində paşanın üsul idarəsinin darmadağın edilməsi və xalqın azadlığa çıxması kimi məsələlər Türkiyə həyatından götürülmüş həqiqi hadisədir. Əsərdə Qaplan paşa rolunu S.Ruhulla çox məharətlə oynadı. Muxtar bəy rolunda yerli aktyorlardan Həsənqulu, Zülfüqar rolunda Məmmədəli, Qara Vəli rolunda Əbülfəz, Zabit rolunda Abbas Ziya (Kazım Ziyanın qardaşı – Ə.Q) yüksək dərəcədə yaxşı oynadılar. Onların oyunu tamaşaçıları yüksək dərəcədə qane etdi. Qadınlardan Araksi və

Səlbə rollarını təcrübəli artist kimi başa çatdırdılar. Tamaşaçılar tamaşanın sonunda görkəmli sənətkarı alqışladılar. Səhnəyə qalxıb S.Ruhullanı qolları üstə atıb tutdular [4, 15.7.1926].

Demək olar ki, həmin illərdə geniş fəaliyyət göstərən Ordubadda teatrın formalaşmasında Sidqi Ruhullanın çox böyük rolu olmuşdur.

Bölgələrə hər cür mədəni yardım etmək üçün Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrının bir qrup görkəmli aktyoru Naxçıvan teatrını şefliyə götürdü. 1927-ci ilin may ayında Rza Təhmasib, Ülvü Rəcəb, İsmayıl Hidayət-zadə, Rza Əfqanlı, Cabbarzadə, Aslan Tahirov, Şəfi Əkbər, Bəbirli, Cəvahir xanım, Soltan Zəki, Dadaş Şaraplı, Şeyxov, Əli Qurbanov, Əlili, Yeva xanım, Vəlixanlı, Məmmədəli, Ağa Hüseyn Rzayev və Sidqi Ruhulla Naxçıvana qastrola gəlirlər. Onların tamaşaya qoyduqları əsərdə sənət aləminə gətirdiyi yeniliklərdən həzz alıb məftun olan naxçıvanlılar dəfələrlə böyük sənətkarları alqışlamışlar. “Şərq qapısı” qəzeti yazırdı: “Böyük qardaşlarımız Naxçıvana xoş gəlmişsiniz! Yeni həyat və yeni mədəniyyət gətirən Bakı aktyorlarına alqışlar! “Tamaşaya qoyulan “İki yetimə”, “Müfəttiş”, “Otello”, “Ölülər”, “Hacı Qəmbər”, “Hamlet”, “Tələbələrin kələyi”, “Qaçaqqlar” kimi teatr tamaşaları tamaşaçıların şüurunda əbədi iz buraxmışdır” [4, 20.5.1927]. Naxçıvan tamaşaçıları üçün teatra olan yüksək tələbini ödəmək məsələsi 20-30-cu illərdə Azərbaycanın görkəmli aktyorlarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycanın görkəmli aktyorları, o cümlədən S.Ruhulla Naxçıvanda olarkən teatrın işinin yenidən qurulmasına, gənc istedadlı qüvvələrin teatra cəlb edilməsinə yaxından köməklik göstərmişlər.

Hökumət tərəfindən 1930-cu ildə Naxçıvan teatrının inkişafı üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdür. 1931-ci ildə Sidqi Ruhulla Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının işini yenidən qurmaq və gənc kadrlarla aparılan işi yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə Naxçıvana dəvət edilir. O, teatrın direktoru və baş rejissoru təyin olunur. Sidqi Ruhulla az müddətdə teatra yeni gənc kadrlar cəlb edir. Onlarla aparılan işi yaxşılaşdırır. Naxçıvanın ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edir. Muxtar Respublika zəhmətkeşlərinin nüfuzunu qazanır. Məhz buna görə də o, Azərbaycan teatrının 60 illik yubileyi münasibəti ilə Naxçıvan MR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 3 may 1933-cü tarixdə fəxri fərmanı ilə təltif olunmuş və ona Azərbaycanın xalq artisti fəxri adının da verilməsi Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsindən xahiş edilmişdir [6, v. 8].

Sidqi Ruhulla Naxçıvan teatrında işləyərkən yalnız tamaşalar hazırlamaqla kifayətlənmir, eyni zamanda aktyor kollektivinin qarşısında H.Ərəblinski, N.S.Stanislavski, C.Zeynalov, V.Meyerxold kimi ölməz teatr xadimlərinin yaradıcılıqları haqqında geniş elmi mühazirələrlə çıxış edir.

Sidqi Ruhullanın rejissorluğu ilə hazırlanmış bir çox pyeslər, o cümlədən N.V.Qoqolun “Müfəttiş”, N.Nərimanovun “Nadir şah”, C.Cabbarlının “Sevil”, “Od gəlini”, “1905-ci ildə”, F.Şillerin “Qaçaqqlar” C.Məmmədquluzadənin

“Ölülər”, V.Şekspirin “Otello” əsərləri ciddi yaradıcılıq işi kimi teatrın repertuarında özünə möhkəm yer tutmuşdur.

F.Şillerin “Qaçaqqlar” əsəri dünya ədəbiyyatının böyük incilərindəndir. Həmin əsər Naxçıvan teatrında 1930-1931-ci teatr mövsümündə müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur.

Rejissoru, dramaturqu dərinlən duyan, onların qarşıya qoyduqları amalı, ideyanı səhnədə gözəl təcəssüm etdirən İsa Musayev Sidqi Ruhallanın göstərişi və tələbi əsasında Karl Moor obrazını əlvan boyalarla tamaşaçılara çatdırır.

V.Şekspirin “Otello” əsəri dəfələrlə Naxçıvan aktyorları tərəfindən sənətkarlıqla tamaşaya qoyulmuş və hər dəfə də hərarətlə qarşılanmışdır. Lakin Sidqi Ruhallanın rejissorluğu ilə 1932-ci ildə oynanılan “Otello” Naxçıvan teatrının tarixində xüsusi yer tutur. Həmin tamaşada Yaqo obrazını Sidqi Ruhalla oynayırdı. Bunun qarşısında Otello obrazını bütün məziyyətləri ilə canlandırmaq artistdən böyük cəsarət, məharət və ustalıq tələb edirdi. Otello son dərəcə çətin və mürəkkəb obrazdır. Dünya teatrları onu müxtəlif cür təqdim etmişlər. Burjua teatrları səhnəsində Otello çox vaxt ağ dərili Yaqonun qızısqırdığı, acıtdığı yırtıcı bir pələng kimi təsvir edilmişdir. “Otello” faciəsinin əsas mahiyyətini, əsas ictimai ideyasını yalnız dünyanın tərəqqipərvər səhnə xadimləri, mütərəqqi teatrlarının görkəmli nümayəndələri açmışlar [3, s. 400].

Naxçıvan teatrında isə artist İ.Musayev Sidqi Ruhallanın göstəriş və qayğısı sayəsində qabaqcıl teatrların gözəl ənənələrini, zəngin təcrübəsini diqqətlə öyrəndi. O, qəhrəmanın ruhi aləminə nüfuz etməyə, onu daxildən öyrənməyə çalışdı. Buna görə də onun oyunu tamaşaçıları sevindirdi. Otellonun görkəmli ifaçılarının sırasına daxil oldu.

Azərbaycanın xalq artisti İ.Musayev “Otello” əsərinin tamaşaya qoyulması haqqında yazır: “1932-ci ildə Sidqi Ruhallanın rəhbərliyi ilə Şekspirin “Otello” əsəri tamaşaya hazırlanırdı. Mənə Otello rolu tapşırıldı. Mən bu rol üzərində ciddi çalışırdım. Sidqi Ruhalla mənə çox kömək edirdi. Bu zaman Abbas Mirzə Naxçıvanda qastrol tamaşaları verirdi. O, həmişə bizim məşqlərə gəlirdi. Mən çox həyəcan keçirirdim. İstəyirdim ki, Otellonu A.Mirzə oynasın. Lakin o buna razı olmayıb dedi ki, “ilk tamaşanı sən özün oynamalısan. Sənə nə lazımdırsa kömək edəcəyik”. Baş məşq zamanı mən özüm bilmədən balışı dişimlə götürüb tulladım. Balış havada yırtıldı. İçindəki saman mənim saçlarıma üstünə töküldü. A.Mirzə bu işin üstündə məni məzəmmət etdi. Əgər Otellonun balışı Qu tükündən olmuş olsaydı, bunu etmək olardı, dedi. Madam ki, balışa saman doldurulub bu hərəkət lazım deyil. Mən sevimli ustadımın dediyi kimi etdim. İlk tamaşadan bir neçə gün sonra “Otello”nu A.Mirzənin iştirakı ilə oynadıq. Tamaşaya şəhər əhalisindən başqa ətraf kəndlərdən də adamlar gəlmişdi. Tamaşa böyük müvəffəqiyyətlə keçdi [2, s. 108-109].

Sidqi Ruhalla öz bacarığı və böyük ustalığı ilə Naxçıvan aktyorlarına və teatr həvəskarlarına səhnə yaradıcılıqlarını inkişaf etdirməkdə yorulmadan yardım edirdi. Onun Naxçıvanda apardığı böyük təşkilatçılıq işlərindən biri də on-

dan ibarətdir ki, o, teatra bacarıqlı, istedadlı aktyor kadrları cəlb etmişdi. Naxçıvan teatrının görkəmli artistlərindən İsa Musayev, Mirhəsən Mirişli, Əyyub Haqverdiyev, Xədicə Qazıyeva, Firuzə Əlixanova, Rza İsfəndiyarlı və başqaları Sidqi məktəbinin təsiri altında püxtələşib səhnə sənətinin sirlərinə yiyələnmiş və Şekspir, Şiller əsərlərindəki qəhrəmanların rollarını ifa etmələrinə qədər yüksəlmişlər [7, v. 43]. Sidqi Ruhulla teatrın binasının genişlənməsinə, müxtəlif avadanlıqların alınmasına da köməklik etmiş və yaradıcı kollektivin sənətkarlığını yüksəltmək məsələsi ilə də məşğul olmuşdur. Onun təşəbbüsü ilə teatrın yanında ədəbiyyat, dil və sənətsüənəslığə dair məşğələlər təşkil edilmişdir.

1941-ci ildə Sidqi Ruhalla səhnə fəaliyyətinin 35 illiyi ilə əlaqədar olaraq Naxçıvana dəvət edilir. Onun buraya dəvət edilməsində məqsəd zəhmətkeşlərin və hərbi hissənin qarşısında çıxış etməklə yanaşı xalqı vətənin müdafiəsinə ruhlandırmaq idi. Naxçıvan teatrı və eyni zamanda muxtar respublikanın zəhmətkeşləri onun gəlişini böyük sevinclə qarşıladılar. Naxçıvan teatrının artistləri isə hörmətli səhnə müəllimləri ilə birlikdə S.Vurğunun "Vaqif" əsərinin tamaşasını göstərdilər. Tamaşada Qacar rolunu Sidqi Ruhalla oynadı. Salona toplaşanlar görkəmli sənətkarı hörmətlə qarşıladılar. Ustad sənətkar muxtar respublikanın zəhmətkeşlərinin və hərbi hissənin qarşısında çıxış etməklə kifayətlənməyib teatrın kollektivi ilə yaradıcılıq söhbətləri aparması da teatr üçün faydalı oldu [9, v. 5].

Görkəmli sənətkar yenidən Naxçıvana 1945-ci ilin may ayında alman faşizm üzərində tarixi qələbədən sonra gəlir. O, burada olduğu müddətdə S.Vurğunun "Vaqif", "Fərhad və Şirin" əsərlərində Qacar və Şapur rollarında çıxış edir. 1946-cı ilin avqust ayının 8-dən 16-dək olan müddətdə isə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının görkəmli ustaları, başda Sidqi Ruhalla olmaqla Mərziyə Davudova, Əli Zeynalov yerli aktyorlarla birlikdə tamaşaya qoyulan S.Vurğunun "Vaqif", "Fərhad və Şirin", S.Rüstəmin "Qaçaq Nəbi", C.Cabbarlının "Oqtay Eloğlu", Şekspirin "Otello" əsərlərində müvəffəqiyyətlə çıxış edirlər. Bu münasibətlə "Şərq qapısı" qəzetində K.Bəktaşinin "Sənət ustalarının tamaşaları haqqında" məqaləsi dərc edilir. Məqalədə deyilir: "Vaqif" əsərinə tamaşa etməyə gələn naxçıvanlılar yay səhnəsinin doldurmuşdu. Onlar sənət ustalarının ilk çıxışına böyük ruh yüksəkliyi ilə baxır, hörmətli qonaqları səhnədə gördükcə sevincə alqışlayırdılar. Mərziyə xanımın yaratdığı Xuraman surəti ona naxçıvanlıların dərin məhəbbətini qazandırdı. Naxçıvan səhnəsində dəfələrlə Qacar surətində görünən Sidqi Ruhalla tamaşaçıları tərəfindən yenə də böyük sevincə qarşılanırdı. Tamaşaçılarımızın Naxçıvanda ilk dəfə gördükləri Əli Zeynalovun yaratdığı Vaqif surəti hədsiz sevincə və razılığa səbəb oldu [8, v. 23]. Avqustun 16-da görkəmli sənətkarların yaradıcılıq gecəsi keçirilir. Həmin gecədə S.Ruhulla, M.Davudova, Ə.Zeynalov "Hamlet", "Qaçaq", "Kimdir müqəssir" və "Sevil" əsərlərindən parçalarda çıxış edirlər.

1948-ci ilin oktyabr ayının 5-də S.Ruhalla və M.A.Əliyev Naxçıvana gəlir. Onların tamaşaya qoyduqları "Vaqif", "Fərhad və Şirin", "Almaz", "Ar-

şın mal alan” əsərləri tamaşaçıların qəlbində silinməz izlər buraxır.

Unudulmaz sənətkar 1955-ci ilin avqust ayının axırında Naxçıvanda olduğu müddətdə muxtar respublikanın bütün rayonlarında zəhmətkeşlərlə görüşlər keçirir. Şahbuz rayonunda keçirilən görüşdə “Sıdqi Ruhullanın həyat və yaradıcılığı haqqında” Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının artisti İ.Musayev məruzə edir. İsa Şahbuzlu görkəmli sənətkara ithaf etdiyi “Qocaman ustad” adlı şerini oxuyur [5, 29.8.1955].

Unudulmaz sənətkarların Naxçıvan teatri ilə əlaqədar olan fəaliyyətinə dair əlimizdə olan sənədləri araşdırarkən qeyd etmək istərdik ki, onun Naxçıvandakı fəaliyyəti burada milli peşəkar teatrın yaranıb təşəkkül tapmasına və inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Sıdqi Ruhulla milli teatrın inkişafında xidmətlərinə görə respublikanın əməkdar artisti (26 mart 1931), xalq artisti (4 dekabr 1938) və SSRİ xalq artisti (22 iyul 1949) fəxri adları ilə təltif olunub. 1945-1946-cı illərdə ona “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordeni, “Əmək igidliyinə görə” və “Qafqazın müdafiəsi üçün” medalları verilib. Akademik Milli Dram Teatrının 1948 və 1959-cu illərdə Moskva qastrolları zamanı Sıdqi Ruhullanın oyunu dünya şöhrətli rus teatrşünasları tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilib. Aktyor “Şərqi səhəri” tamaşasındakı Ağalarov roluna görə 1948-ci ildə bir qrup yaradıcı heyətlə birgə Stalin (Dövlət) mükafatına layiq görülüb. 1956-cı ildə SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Sıdqi Ruhullanın anadan olmasının 70 və səhnə fəaliyyətinin 50 illiyi münasibətilə onu “Lenin ordeni” ilə təltif edib.

Sıdqi Ruhulla cəfəkeş, fədakar, maarifpərvər, milli mədəniyyətin çiçəklənməsi yolunda yorulmaq bilmədən çalışan sənətkarlardan biri idi. O, zəngin həyat təcrübəsi, bitib-tükənməyən işgüzarlığı, fitri istedadı ilə həmişə seçilirdi. Dahi sənətkarın əbədi uyuduğu məkan (5.5.1959) Bakıda Fəxri xiyabandır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan teatrının salnaməsi: 2 cildə. I c., Bakı: Azərnəşr, 1975, 584 s.
2. Şərifzadə A.M. haqqında xatirələr. Bakı: Azərbaycan teatr cəmiyyəti, 1963, 280 s.
3. Qəhrəmanov Ə. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatri. Bakı: MBM, 2004, 420 s.
4. “Şərq qapısı” qəzeti.
5. “Qabaqcıl” qəzeti.
6. Naxçıvan MR DA: F. 40, siy. I, qov. 27\17, iş 16.
7. Naxçıvan MR DA: f. 40, siy. I, iş 37.
8. Naxçıvan MR DA: f. 40, siy. I, iş 39.
9. Naxçıvan MR DA: F. 50, siy. I, iş 23.

Али Кахраманов

СИДГИ РУХУЛЛА И НАХЧЫВАНСКИЙ ТЕАТР

Творчество народного артиста Сидги Рухуллы всегда было в центре внимания театроведов. Этот выдающий мастер сумел создать своеобразный этап в истории Азербайджанского театра.

Имея серьезные заслуги в формировании Нахчыванского театра, С.Рухулла некоторое время руководил театром, действовал как режиссер и актер на Нахчыванской сцене. В статье рассказывается обо всем этом, исследуется деятельность выдающегося мастера в Нахчыване и в Орду-баде.

Ключевые слова: *Нахчыван, Сидги Рухулла, режиссер, актер, театр.*

Ali Gahramanov

SIDGI RUHULLA AND NAKHCHIVAN THEATRE

Creativity of the People's Artist Sidgi Ruhulla has always been in the focus of interest of theater science. This outstanding master was able to create an original stage in the history of Azerbaijan theater.

Having a serious contribution to the formation of Nakhchivan theater S.Ruhulla some time directed the theater, acted as a director and an actor on the Nakhchivan stage. The paper tells about all this, we investigate the activities of this outstanding master in Nakhchivan and Ordubad.

Key words: *Nakhchivan, Sidgi Ruhulla, director, actor, theater.*

(Professor Rafiq Sadıxov tərəfindən təqdim edilmişdir)

İQTİSADİYYAT

ASİF ŞİRƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: asifshireliyef@mail.ru

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA YEYİNTİ SƏNAYESİNİN SÜRƏTLİ İNKİŞAFI VƏ SƏMƏRƏLİLİYİ

Məqalədə sənaye, o cümlədən yeyinti sənayesi və müəssisələrinin mahiyyəti və rolu açılıb göstərilir. Bundan başqa onun növləri aydınlaşdırılır. Zəruri faktlar əsasında Naxçıvan regionunda bu sənayenin mövcud vəziyyəti təhlil olunur. Sənayenin inkişafının və səmərəliliyinin yüksəlişi barədə müəllifin bəzi tövsiyə və təklifləri verilir.

Açar sözlər: *maddi istehsal, sənaye, yeyinti sənayesi, yeyinti sənaye müəssisələri, sürətli inkişaf, səmərəlilik.*

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı bütünlükdə ölkəmizin tərəqqisini və əsaslı sürətdə irəliləməsi və daim fəaliyyətinin əsasıdır. Bu eyni zamanda tamamilə və bütünlükdə ərazilərin sənayenin və onun yeyinti sənayesinin inkişafını, ona aid olan müəssisələrin daim artmasını və onun səmərəliliyinin yüksəlməsini də ön plana çəkir, əhəlinin tələbatının daha çox yerli istehsal hesabına ödənilməsinə şərtləndirir.

Yeyinti sənayesi bütünlükdə ümumi sənayenin, başqa sözlə sənaye istehsalının tərkib hissəsidir. Yeyinti sənayesi xammalın daha dərindən və keyfiyyətli emal olunması, yeyinti məhsulunun bioloji və enerjililik səviyyəsinin yüksəldilməsinin ən zəruri amillərindən birini təmsil edir və başlıca olaraq və əsasən yerli tələbatı ödəməyi nəzərdə tutur. Bu sənaye həmçinin ölkənin ərzaq təminatının və ərzaq kompleksinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir və öz funksiyasını səmərəli olaraq reallaşdırır və həyata keçirir. Bundan başqa əsas kənd təsərrüfatı məhsulunun emal sənayesinin inkişafı və onun getdikcə təkmilləşdirilməsi və rolunun artması əhəlinin ərzaq və digər çox növlü yeyinti məhsullarla təmin olunmasına əlverişli şərait yaradır, ölkə əhalisinin yeyinti məhsulları ilə təmin edilməsində fərqləri aradan qaldırır, əhəlinin istehlakının fizioloji normalar səviyyəsinə yaxınlaşmasına getdikcə daha çox imkan verir. Bu norma isə

kalorinin sayı ilə yox yeyinti məhsulunun miqdarı və keyfiyyəti ilə şərtlənir, daha doğrusu ölçülür.

Onu da nəzərə gətirmək çox lazımdır ki, bütünlükdə yeyinti sənaye sahələrini çörək və çörək məhsulları, ət və süd, şəkər, bitki yağı, meyvə-tərəvəz konservləri, pivə və alkoqolsuz içkilər, şərabçılıq və süfrə mineral sular təmsil edir.

Bütünlükdə ölkəmizdə və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalini istehlak etdiyi yeyinti məhsullarının həcmi, faktiki həcmi səmərəli istehlak normalarına xeyli olaraq yaxşılaşmış, yeyinti məhsullarının quruluşunda təkmilləşmə baş verməsinə gətirib çıxarmışdır, çörəyin, kartofun və s. bu kimi yeyintilərin az istifadəsində çox ciddi müsbət dəyişikliklər baş vermişdir, əksinə heyvandarlıq məhsullarının istehlakına tələbat əsaslı sürətdə artmağa meyl göstərmişdir.

Regionda əhalinin tələbatının ödənilməsinə xidmət edən sahələrlə yanaşı yeyinti məhsulları istehsalına, başqa sözlə yeyinti sənayesinin inkişafı və onun səmərəliliyinin getdikcə yüksəldilməsinə, artırılmasına xüsusi qayğı və diqqət göstərilir və prioritet bir sahə kimi daim nəzərdə saxlanılır, ona önəm verilir. Belə ki, sənayenin bu sahəsinə həmişə olduğu kimi xüsusilə hazırda da Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi tərəfindən xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılır, onun inkişafı, innovasiyası, genişləndirilməsi məsələləri ön plana çəkilir, qərar və sərəncamlar qəbul edilib yerinə yetirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır, ərzaq və yeyinti məsələlərinə aid Dövlət proqramları hazırlanır, sahibkarlarla azı ildə iki dəfə yığıncaq keçirilir, yeyinti şirkət sahibkarları ilə görüşlər təmin olunur, yeyinti sənayesi rəhbərləri və mütəxəssisləri ilə görüşlər olunur, bu sənayenin Muxtar Respublikanın bütün ərazilərində yerləşdirilməsi, iqtisadi-texniki cəhətdən işlənilib hazırlanmış tədbirlər hazırlanır və reallaşdırılması təmin edilir. Ona xüsusilə diqqət göstərmək olar ki, görülmüş tədbirlər özünün sosial-iqtisadi faydasını verir, regionda yeyinti sənayesinin müəssisələrinin yerləşdirilməsinə xüsusi təminat verir, belə müəssisələrin faydalılığını və nəticələrini müntəzəm olaraq artırır. Onu bir daha xüsusilə diqqətə gətirmək və diqqətdə saxlamaq zəruridir ki, Naxçıvan Muxtar respublikasında maddi istehsalın bütün sahələrində olduğu kimi yeyinti sənayesi sahəsinin əsası xalqımızın ümumi milli lideri Heydər Əliyev tərəfindən onun ölkəyə birinci rəhbərliyi dövründə qoyulmuş, bu sahə qəti olaraq formalaşmış və inkişafı təmin edilmişdir. Belə ki, 1970-1985-ci illərdə regionda yaradılmış sənaye müəssisələrini 11 və yaxud 52 faizi yeyinti müəssisələrin payına düşmüşdür. Həmin dövrdə quşçuluq fabriki, şərabın ilkin emalı, pivə, süd, pendir zavodları, dəyirman kombinatı, mineral sular zavodları tikilib istifadəyə verilmiş və nəticə etibarilə yeyinti sənayesinin möhkəm bazasını təmin etmiş, Muxtar respublikada çox sahəli və faydalı yeyinti sənayesi formalaşdırılmışdır. Onu da xüsusilə diqqətə gətirmək lazımdır ki, regionda sənaye məhsulunun həcmində 1955-ci ildə yeyinti sənayesinin payı 36,3 faiz, 1970-ci ildə 72 faiz olduğu halda 1985-ci

ildə bu rəqəm 76,1 faizə çatmışdır [6]. Yeyinti sənaye müəssisələri Muxtar respublikanın bütün coğrafiyasını – ərazisini əhatə edir və onların əksəriyyəti demək olar ki, dövlət sahibkarlığı ilə yanaşı özəl, xüsusi sahibkarlıq qaydası ilə, xüsusi sahibkarlığa əsaslanır, fəaliyyət göstərir və inkişaf edərək fayda verir, nəticələnir.

Muxtar respublikada yeyinti sənayesi müəssisələri ona daxil olmaqla yeyinti sənayesinin müxtəlif vəzifələrini icra edir, yerinə yetirir. Bu işdə muxtar respublika yeyinti sənayesinin mühüm sahəsi olan çörək-bulka məmulatı istehsal müəssisələri əsas və başlıca vəzifəni reallaşdırır, un dəyirmanları, çörək zavodları, evdə çörək bişirmə bu istiqamətdə fəaliyyət göstərirlər.

Yeyinti sənayesinin tələbatını və fəaliyyətini yerli xammal hesabına ödəmək üçün Naxçıvan şəhərində tutumu 18 min ton olan uzun müddətli taxıl bunkerini tikilib istifadəyə verilmişdir. Çörək-bulka məmulatının istehsalı yerli yeyinti sənaye müəssisələrinin əsas və başlıca vəzifəsini yerinə yetirir, 10-dan çox un dəyirmanı, çörək zavodları, ev təsərrüfatında çörək bişirmə təndirləri istiqamətdə fəaliyyət göstərirlər. Bu sahədə “Bərəkət” məhdud məsuliyyəti qida məhsulları müəssisəsini ayrıca göstərmək lazım gəlir. Bu müəssisədə çörək, makaron, peçenyə, kolbasa və süd məhsulları istehsal olunur.

Onu da diqqətə gətirmək lazımdır ki, çörək-bulka məmulatı, makaron məmulatı istehsalı üçün ehtiyatlı bərk və qüvvətli taxıl, buğda tələb olunur. Həm də çörək bişirmə sənayesi yeyinti sənayesinin ən iri sahəsidir və onun məmulatı insanın zülalə olan tələbatının 28 faizini ödəyir. Çörək-bulka məmulatının qablaşdırılmasında, bükülməsində sellofan, polietilən plenka (rus. – nazik təbəqə, nazik pərdə), müxtəlif kağız növlərindən istifadə olunur. Onu da göstərmək lazımdır ki, orta illik istehlakı adambaşına çörək məmulatının illik istehlakı Azərbaycanda və Naxçıvan regionunda 139 kq (1980) – ABŞ-da 42 kq, İngiltərədə 48 kq, Kanadada 33 kq təşkil edir [4, s. 56]. Çörək məmulatına olan tələbat Azərbaycanda və Naxçıvanda çörək-bulka zavodları ilə yanaşı həm də ev təsərrüfatlarında bişirilir.

Əvvəllər olduğu kimi müasir dövrdə də kartof ikinci çörək adlandırılır. O, hər bir əhali üçün gündəlik ərzaq istehlakının dördə birini təşkil edir. Onu da göstərmək zəruridir ki, dünyanın müxtəlif ölkələrində kartofdan müxtəlif cür yeyinti məhsulları istehsal edirlər. Lakin faktlar sübut edir ki, bütün dünya üzrə kartof istehsalının yarıdan çoxu yeməyə, üçdə bir hissəsi mal-qara yemi məqsədlərinə, onda bir hissəsi toxum və 25-də bir hissəsi nişasta (kraxmal) istehsalına istiqamətləndirilir, sərf edilir. Son illərdə dünyanın bir sıra ölkələrində və o cümlədən ABŞ, Almaniya, Fransa, İngiltərə və Kanadada son illərdə uzun müddət saxlanma qabiliyyətinə, imkanına malik olan kartof istehsalı artımına xüsusi diqqət yetirilir.

Müasir dövrdə dövlət və xüsusi özəl sahibkar ət və süd məhsulları istehsal edən yeyinti sənayesinin ən iri müəssisələrini – yeyinti sənayesini təmsil edir. Naxçıvan regionunda perspektivdə də ət və süd məhsullarını emal edən müəs-

sisələr duz mədəni, konserv istehsalı, yağ-pendir zavodları muxtar respublikanın təşkil edildiyi ilk dövrünün yeyinti sənaye məhsulları sayılır. Daha sonra 1993-cü ildən başlayaraq 2003-cü ilin sonuna muxtar respublikada 66 sənaye müəssisəsi 2013-də 7 dəfə artaraq 438-ə çatmışdır ki, bunun da çoxunu yeyinti müəssisələri təşkil edir. 2013-cü ildə əvvəlki 10 ilə nisbətən əsas kapitala yönəldilmiş qoyuluşların həcmi 16,4 dəfə artaraq 1 mlrd. 37 mln. 748 min manata çatmış [6], onun əsas hissəsi MR-də yeyinti sənaye müəssisələrinin yaradılmasına yönəldilmişdir.

Muxtar respublikada 2013-cü ildə 346 növdə məhsul istehsal olunmuşdur ki, bunun da əsas hissəsi yeyinti məhsullarının payına düşür. Bu məhsulların 115 ərzaq növü olmuş, 106 növ ərzağa olan tələbat yerli istehsal hesabına təmin olunmuşdur [6]. Regionda yeyinti sənayesini təmin edən “Bərəkət” məhdud məsuliyyətli qida məhsulları müəssisəsində qida məhsulu istehsal edən sexləri mövcuddur və əməli fəaliyyət göstərir, yeni növ yeyinti məhsulları istehsalı üçün tədbirlər görülməli həyata keçirilməkdədir. Son illərdə müəssisənin məhsul istehsalı fəaliyyətini daha da genişləndirmək istiqamətində öz işini davam etdirir, istehsal həcmi artırır. Bu müəssisədə çörək sexində saatda 3000 ədəd çörək bişirən qurğu quraşdırılmışdır. Həmin müəssisədə eyni zamanda şərq şirniyyatları istehsal edilir, süddən kərə yağı, pendir, qatıq istehsal olunur və müəssisədə əvvəlcə 100 nəfər çalışdığı halda indi onların sayı 200 nəfərə çatdırılmış və müəssisənin fəaliyyəti yalnız yerli xammala arxalanmaqla öz fəaliyyətini davam etdirir.

Onu xüsusilə diqqət gətirmək çox zəruridir ki, bu müəssisənin şəkər sexi demək olar ki, bu müəssisə dünya ölçüsü nümunələrinə (standartlarına) uyğun texnologiya əsasında öz istehsalını təşkil etmişdir. Həmin müəssisədə hələ 2007-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının təmizlənməsi, qovurulması və qablaşdırılması sexi normal fəaliyyət göstərir və məhsul istehsalı yerli xammala söykənir və arxalanır.

Bu müəssisənin istehsal gücü və istehsal həcmi ildən-ilə artır indi bu müəssisədə 21 adda və 62 çeşiddə məhsul buraxılır. Onun texnologiyası müasir avadanlıqlara əsaslanır, söykənir. 2010-cu ildə bu müəssisənin tərkibində biskvit və şokolad fabriki yaradılmışdır. Müəssisənin istehsal gücü saatda 300 kiloqrama çatdırılmışdır. Bu fabrikin işə düşməsi ilə bağlı 35 iş yeri açılmış və onların bacarıqlı işçilərlə təmin olunması həyata keçirilmişdir.

Bu müəssisədə saatda 3 min ədəd çörək bişirilir, bu iş tam avtomatik xətlərlə görülür, sutkada 60 min ədəd çörək bişirilir, 14 çeşiddə çörək buraxılır, MR-nın əhalisinin 60 faizini yüksək keyfiyyətli çörəklə təmin edir, başqa sözlə MR əhalisini çörəklə təmin edən əsas müəssisə kimi fəaliyyət göstərir. Müəssisə sutka ərzində 36 ton çörək, 10 ton ət və süd, 5 ton makaron, 2 ton şirniyyat istehsal gücünə malikdir [6]. Bu müəssisənin məhsulları ölkənin bir sıra rayonlarının yeyinti məhsullarına olan tələbatını ödəməklə yanaşı, yaxın vaxtlarda xarici ölkələrdə də satışa başlanması nəzərdə tutulmuşdur.

“Ləzzət qida sənaye” məhdud məsuliyyətli müəssisə Naxçıvan şəhərində artıq 8-ci ildir ki, fəaliyyət göstərir və bu müəssisədə qida məhsulları istehsal olunur, MR-in daxili tələbatla yanaşı, ölkənin digər zonalarına da məhsul ixrac edir.

“Prestij” Naxçıvan pivəsi MM cəmiyyəti 2006-cı ildə yaradılmış Naxçıvan sahibkarlığa kömək fondunda bu müəssisəyə 1 mln. 80 min manat kredit verilmiş, illik istehsal gücü 300 min dekalitrdir [3, s. 124]. Müəssisə 2008-ci ildə istifadəyə verilmişdir. Məhsulu saxlamaq və yerlərə göndərmək üçün müəssisəyə “Hunday” markalı soyuducu kamerası olan avtomobil alınmışdır, həmçinin xammalın saxlanması üçün 288 kvadrat metrlik anbar tikilmiş, pivənin 6 ay saxlanması üçün Çexiya pastozatoru alınmış və quraşdırılmışdır. Sərinləşdirici içkilərdən kvas və limonad istehsalı sahəsi yaradılmış və fəaliyyətə başlamışdır. İndi zavodda pivə ilə yanaşı 5 yeni növ məhsul da istehsal edilir. 2 çeşiddə isə pivə istehsal olunur. Müəssisənin məhsulu muxtar respublika ilə yanaşı tezliklə ölkənin digər rayonlarına da göndərilməsi üzrə iş aparılır. Ümumi tutumu 7 min 920 ton olan 12 soyuducu anbar istifadəyə verilmiş və bunun əsasında əhalinin yeyinti məhsullarından ilin bütün dövrlərində istifadəsinə xeyli əlverişli şərait yaradılmasına imkan vermişdir.

MR-də yeyinti sənaye məhsulları sənayesi kompleksinin formalaşması xarici ölkələrdən gələn belə məhsulların azalmasına və sonralar tamamilə ixtisar olunmasına əsaslı köməklik göstərmiş və zəmin yaratmışdır. Yeyinti sənaye müəssisələri müasir avadanlıqlarla təmin edildiyinə görə istehsalda xammalın daha dərindən emalına əsaslı imkan yaratmışdır.

Regionda yeyinti sənayesinin əsas bazası olan kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması, tədarükü, emalı və reallaşdırılması üçün bütün lazımi və əsaslı tədbirlər görülməli və həyata keçirilmişdir. Bu sahədə regionun yeyinti sənayesi əsas və başlıca rol oynamaqdadır və bu funksiyanı – vəzifəni lazımi səviyyədə icra edir.

Onu diqqətə gətirmək lazımdır ki, son illərdə MR-da 450-dən çox müəssisə yaradılmışdır ki, bunun sayəsində muxtar respublika xalq istehlakı məhsullarına ödənilməsinə və regionun idxaldan asılılığının aradan qaldırılmasına əlverişli şərait yaradılmışdır. 2013-cü ildən bu günədək daha 41 yeni istehsal və xidmət müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmişdir [6].

2014-cü ilin keçən dövrü ərzində sahibkarlığa kömək fondu xətilə 1 milyon 258 min manat məbləğində köməklik göstərilmişdir. Açılışda Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov iştirak və çıxış etmişdir. Bu kompleksin istifadəyə verilməsi müxtəlif çeşidlərdə ət və ət məhsullarının istehsalı istehlakçıların seçimi üçün imkan verəcəkdir. Həm də bu kompleks yeni iş yerləri deməkdir. Müəssisədə 30 yeni iş yeri açılacaqdır [6].

Kompleksin formalaşmasına 3 milyon 248 min manat kredit vəsait yönəldilmişdir ki, bunun da 1 milyard 530 min manatı sahibkarlığa kömək fondunun krediti payına düşür. 20 min kvadrat metr sahəsi olan bu kompleksdə iri və

xırda buynuzlu heyvanların kəsimi sexləri, kolbasa və sosiska istehsalı sahələri, soyuducu kameralar, hazır məhsulun realizə edilməsi dükanlara kəsilmək üçün heyvanların saxlanılmasından ötəri şərait də mövcuddur. Bu müəssisədə gündə 100 baş iribuynuzlu və 250 baş xırda buynuzlu heyvanın kəsilməsi üçün lazımı şərait də yaradılmışdır. Burada hər gün 2 ton kolbasa istehsal imkanı təmin edilmişdir.

Naxçıvan MR-də 1993-2003-cü illərdə regionda əsas kapitalla yönəldilən vəsaitlərin həcmi 147 milyon 394 min manata çatdırılmış və bu işə təxminən yarısı regionun müxtəlif yerlərində yeyinti sənaye müəssisələrinin yaradılmasına yönəldilmişdir.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talibovun sərəncamları ilə təsdiq edilmiş "Naxçıvan Muxtar respublikasının regional inkişaf proqramı (2005-2008-ci illər)", "Naxçıvan Muxtar respublikasının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı", başqa sahələrlə yanaşı regionda yeyinti sənayenin əsaslı inkişafına xeyli müsbət təsir göstərilir. Belə ki, 2013-cü ildə əvvəlki 10 ilə nisbətən sənaye və o cümlədən yeyinti sənaye məhsulu istehsalı 49 dəfə artmışdır. 2003-cü ilin sonuna regionda 66 sənaye və o cümlədən yeyinti sənaye müəssisə fəaliyyət göstərdiyi halda son 10 ildə onlar 7 dəfə artaraq 438-ə çatmışdır. 2013-cü ildə əvvəlki 10 ilə nisbətən əsas kapitalla yönəldilən vəsait qoyuluşları 1 milyard 37 milyon 748 min manata çatmışdır [6].

2013-cü ilin sonuna 346 növdə məhsul istehsal olunmuş, onun 115 ərzaq, 106 növdə ərzaq yerli istehsal hesabına təmin olunmuşdur. Bunlar yaradılmış un dəyirmanları və yeyinti müəssisələri hesabına baş vermişdir.

Göstərilənlərlə yanaşı kənd təsərrüfatı məhsulları emalı, yeyinti sahəsinin inkişafı üçün kiçik və iri yeyinti müəssisələri yaradılmış, onların çoxu ya bərpa olunmuş və yaxud yeniləri tikilmişdir. Taxıl, süd məhsulları emalı, tünd və ya alkoqolsuz içkilər, kolbasa, şəkər istehsalı, şəkərli və unlu qənnadı, geniş çeşiddə çörək məmulatları makaron, halva, vafli, konservləşdirilmiş balıq, təbii meyvə və şirələri, meyvə qurusu, kənd təsərrüfatı məhsullarının qovurulması və paketləşdirilməsi, meyvə-tərəvəz məhsullarının konservləşdirilməsi, çoxlu çeşiddə xörək duzu istehsalı və balın qablaşdırılması üzrə yeyinti müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir. Muxtar respublikada 113 növdə, 311 çeşiddə ərzaq məhsulları istehsal olunur, 93 növ ərzaq məhsullarına olan tələbat bütünlüklə yerli istehsal hesabına təmin olunur [6].

Həmçinin muxtar respublikanın yeyinti sənayesi məhsulları istehsal edən müəssisələri nəinki daxili tələbatı ödəyir, həmçinin ölkənin bəzi yerlərinə də göndərilir, xarici çıxış üçün hazırlıq işləri görülür. Onu da qeyd etmək olar ki, regionda yeyinti sənaye sahələri sürətlə inkişaf edir və özünün səmərəlilik səviyyəsini daim yüksəldir. Bu götür-qoy edilmiş proses Naxçıvan muxtar respublikasının rəhbərliyi tərəfindən ardıcıl və ölçülüb biçilmiş qaydada davam etdirilir, yeni yeyinti müəssisələri yaradılır ki, bunların da çoxu özəl, xüsusi sahibkarlığa əsaslanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədli O.Q., İsmayilov F.İ. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı: MBM, 2007, 800 s.
2. Menkyu N.Q. Ekonomikanın əsasları. Harvard Universiteti, 2004, 836 s.
3. Nadirov A.A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı: Elm, 2001, 452 s.
4. Şirəliyev A.İ. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı: Elm, 2004, 419 s.
5. İqtisadi nəzəriyyə / Vəliyev T.S., Babayev Ə.P., Meybullayev M.X. redaktəsi ilə. Bakı: Çarşıoğlu, 1999, 684 s.
6. [www.http://www.statistika.nmr.az](http://www.statistika.nmr.az)

Асиф Ширалиев

БЫСТРОЕ РАЗВИТИЕ И ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В статье раскрываются сущность пищевой промышленности, ее роль в промышленности в целом, освещаются ее виды. На основе фактического материала анализируется состояние этой сферы и ее предприятий в Нахчыванском регионе. Автором представлен ряд рекомендаций и предложений по дальнейшему развитию и повышению эффективности пищевой промышленности.

Ключевые слова: *материальное производство, промышленность, пищевая промышленность, предприятия пищевой промышленности, быстрое развитие, повышение эффективности.*

Asif Shiraliyev

RAPID DEVELOPMENT AND EFFECTIVENESS INCREASE OF FOOD INDUSTRY IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The essence of the food industry and its role in the industry as a whole is revealed in the paper, its kinds are covered. The conditions of this sector and its enterprises in the Nakhchivan region are analyzed on the basis of factual material. The author presents a number of recommendations and proposals for further development and effectiveness increase in the food industry.

Key words: *material production, industry, food industry, food industry enterprises, rapid development, effectiveness increase.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əli Nuriyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2015, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2015, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2015, № 1

AĞARZA RÜSTƏMOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: Agarza Rustamov@ndu.edu.az.

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA AQRAR SAHƏNİN FORMALAŞMASI İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ MƏHSUL İSTEHSALININ NƏTİCƏLƏRİ

Məqalədə ölkənin müstəqillik əldə etməsindən sonra muxtar respublikada həyata keçirilmiş proseslərdən, formalaşan sahibkarlıq mühiti və qanunvericilik bazasından, onların istehsal olunan məhsul həcməsinə təsirindən, atılacaq perspektiv addımlardan bəhs olunmuşdur. Statistik göstəricilərdən istifadə etməklə sosial-iqtisadi inkişafın əsas istiqamətləri haqqda düşüncə formalaşdırılmış, sonra cədvəllər vasitəsilə iqtisadi təhlil aparılmışdır.

Açar sözlər: *müstəqillik dövrü, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Azərbaycan Respublikası, aqrar sahə, istehsal nəticələri.*

Ötən əsrin 80-ci illərinin sonu – 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən keçmiş ittifaqın dağılması və mərkəzləşdirilmiş iqtisadi münasibətlər sisteminin liberal-laşdırılması ilə əlaqədar olaraq, keçmiş Sovetlər İttifaqına daxil olan hər bir ölkənin iqtisadiyyatında köklü və çox şaxəli böhran özünü büruzə vermişdir. Həmin iqtisadi böhranın qarşısının alınması iqtisadiyyatda köklü struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsini və islahatların reallaşdırılmasını tələb edirdi. 1991-ci illərin əvvəllərindən etibarən yenidən formalaşmaqda olan milli iqtisadiyyatda baş verən iqtisadi böhran aqrar sahədən də yan keçməmiş, kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının kəskin azalması, ərzaq bazarında qıtlığın yaranması və istehlak qiymətlərinin dəfələrlə artımı ilə müşayiət edilirdi. İstehlak bazarındakı qiymətlərin artımı inflyasiya proseslərinin genişləndirilməsi ilə səciyyələnirdi. Haqqında bəhs olunan amillər əhalinin real gəlirlərinin aşağı düşməsinə səbəb olurdu.

Kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən müəssisələr (kolxoz və sovxozlar) artıq yeni iqtisadi sisteminin xarakterinə adekvat reaksiya göstərmək iqtidarında deyildilər. Ümumiyyətlə, sosialist sistemi üçün xarakterik olan aqrosobyektlərin iqtisadi imkanları demək olar ki, tükənmişdi. Yaranan situasiya bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında olduğu kimi, aqrar sahədə də islahatların həyata keçirilməsinə,

yeni təsərrüfatçılıq formalarının yaradılmasına, yeni idarəetmə düşüncəsinin bərqərar olmasına ehtiyacı hiss etdirirdi.

Formalaşan zərurət Ulu Öndər Heydər Əliyevin ikinci dəfə özünün həmvətənlərinin köməyinə gəlməsilə nəticələndi. Dəyişməz məfkurəyə, tükənməz potensiala və genişspektrli, çoxşaxəli təcrübəyə malik bu insan Naxçıvana qayıdışı ilə özünün sistemli, yaradıcı qabiliyyətlərini ortaya qoydu. Kəndin və kəndlinin iqtisadi, sosial, psixi-psixoloji və digər amillər əsasında sonrakı fəaliyyətinə yeniliklərin gətirilməsi – onun çoxsaylı quruculuq işlərindən mühüm istiqamətlərdən birini təşkil edir.

Real qiymətləndirmələrdən sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sədri vəzifəndə çalışan Heydər Əliyevin aqrar sahədə atdığı ilk addımlardan biri bu diyarın xüsusilə də zəruri ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi sahəsində işlərin icrası idi. Məhz həmin məqsəd əsasında birinci mərhələdə Culfa rayonunun Şurut və Gal təsərrüfatlarının nümunəsində zərərli işləyən kolxoz və sovxozların özəlləşdirilməsinə, baş tutacaq işlər haqda əhəlinin maarifləndirilməsinə və digər əlaqəli işlərin yerinə yetirilməsinə qərar verilir. Sonralar bu işlərə təsərrüfatlarda mövcud olan heyvanların onların üzvlərinə paylanması və istehsal-texniki vasitələrin daxili özəlləşdirilməsi də əlavə olundu. Beləliklə, kəndli öz torpağının, heyvanının, kənd təsərrüfatı texnikasının sahibi oldu. Siyasi sahədə demokratik dəyərlərin bərqərar olmasına start verildi.

Bəlli əmək bilik və vərdişlərinə sahib kəndlilər ordusunun fəaliyyətinin tənzimlənməsi zəruri hüquqi-normativ bazanın formalaşması ilə müşayiət olunmalı idi. Bu bir tərəfdən kəndlinin kənddə hüquqlarını təsbit etməyə, digər tərəfdən isə onun fəaliyyətinin idarəetmə-tənzimləmə alətləri çərçivəsində davam etdirilməsinə şərait yaradırdı. “Demokratiya – qanunun aliliyinə əsaslanan xalq hakimiyyətidir” düşüncəsi ilə bəhs olunan fəaliyyət istiqamətinə öncə Naxçıvanda start verildi, sonradan isə Müdrik Rəhbərin Bakıya “gedişi” ilə həmin yöndəki işlər ölkəmizin paytaxtından daha iri-miqyaslı və əhatəli şəkildə davam etdirildi, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını təmin edəcək qanunlar qəbul olundu və onların icra mexanizmləri hazırlandı. Kifayət qədər qısa dövrdə görülmə işlər bütün ölkədə olduğu kimi, muxtar respublikada da öz nəticəsini verməyə başladı.

Ardıcıl və məqsədyönlü inkişaf strategiyası Ulu Öndərin layiqli davamçısı olan çiçəklənən Azərbaycanın Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən davam etdirildi, təkmilləşdirildi və daha mütərəqqi səviyyələrə yüksəldildi. İstər regional Dövlət Proqramlarında, istərsə də fərdi yanaşma tələb edən layihələrdə Naxçıvanın iqtisadiyyatı (o cümlədən aqrar sahəsi) kənarda qalmadı. “Vətənimin hər qarışı mənim üçün doğmadır, əzizdir” fikrini əsas tutaraq İlham Əliyev muxtar respublikaya səfərlərində kənd təsərrüfatının bilavasitə və ya dolayı yolla inkişafına təsir edəcək çoxsaylı işlərə, layihələrə özünün “xeyir duasını” verdi.

Aqrar sahənin inkişafı özünün müxtəlif yönləri əhatə edən sistemliliyi və kompleksliliyi ilə fərqlənir. Kənd təsərrüfatında istər birbaşa istehsal fəaliyyətinin təmin olunması, istərsə də onun baş verməsi üçün texniki təchizat, su, yanacaq-enerji, nəqliyyat və digər aspektlərdə işlərin vəhdət şəklində icrası tələb olunur.

Ölkədə yaradılan işgüzar aqroistehsal mühiti Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin rəhbərliyi ilə layiqincə inkişaf etdirilməkdədir. Qəbul edilən dövlət Proqramlarının nəticəsidir ki, bir tərəfdən aqrar sahəyə olan diqqət daim yüksəlir, digər tərəfdən isə kəndin istehsal həcmələri artır ki, bu da məhsul bolluğunun zəminidir.

Bəhs olunan istiqamətdə əyani misal kimi əhaliyə göstərilən lizinq xidməti göstərilə bilər. Belə ki, cari ildə muxtar respublikanın kənd təsərrüfatı üzrə fəaliyyət göstərən sahibkarlara bəhs olunan formada 242 ədəd müxtəlif təyinatlı kənd təsərrüfatı texnikası və 3765,6 ton mineral gübrə verilmişdir. 2006-cı ildən “Naxçıvan Aqrolizinq” ASC tərəfindən sistemli şəkildə həyata keçirilən müvafiq xidmət muxtar respublikada məhsul bolluğunun yaradılmasında mühüm komponentlərdəndir [4].

Analoji fikirlər istehsala yardım, onun genişləndirilməsi, modernləşdirilməsi məqsədilə verilən aqrokreditlərlə bağlı da ifadə oluna bilər. Müşahidə və təhlillər nəticəsində aydın olmuşdur ki, bu istiqamətdəki 2014-cü ilin doqquz ayına aid olan həcm 2013-cü ilin analoji dövrünə aid həcmi 35,2% üstələməklə 13,2 milyon manata bərabər olmuşdur [4]. Kəndli sahibkarı maraqlandırmaq məqsədilə hər hektar əkin üçün nəzərdə tutulan ödənişlər, imtiyazlı şərtlərlə onlara verilən yanacaq-sürtgü materialları da məhsul istehsalına, onun bolluğuna təsir edən amillərdəndir. Sadalamaq istədiyimiz amillərdən birini də muxtar respublikanın paytaxtında və onun rayonlarının mərkəzlərində istehsal mövsümünə uyğun keçirilən yarmarkalar təşkil edir ki, bu da kəndlidə istehsal edilmiş məhsulun reallaşdırılacağı ilə bağlı etibarın formalaşmasına gətirib çıxarır.

Qeyd etdiyimiz məsələlər də daxil olmaqla, fikrimizcə, aqrar sahəyə baxışın 2 aspektdə araşdırılmasına diqqət yetirməliyik:

- Cari vəziyyət, onu formalaşdıran əlamət və amillər;
- Muxtar respublikada aqrar sahənin perspektiv dövrünü səciyyələndirəcək işlər [1, s. 19].

İlk növbədə nəzərə alınmalıdır ki, kənd təsərrüfatı ümumiyyətlə bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrindən ibarət olsa da, kifayət qədər rəngarəng tərkibə malikdir. Onun tərkibinə bitkiçilikdə ərzaq və yem təyinatlı məhsullar, bostançılıq və tərəvəzçilik məhsulları, birillik və çoxillik əkmələr, heyvandarlıqda maldarlıq və heyvandarlıq, quşçuluq və balıqçılıq kimi istiqamət və elementlər daxildir. Bu isə görüləsi işlərin kifayət qədər böyük olması haqda fikir söyləməyə imkan verir.

Aparılan düşünülmüş və məqsədyönlü işlər özünün müsbət nəticələrini verməkdədir. Heç də təsadüfi deyil ki, məsələn, 2014-cü ilin ilk doqquz ayında

270768 min manatlıq məhsul istehsal edilmişdir ki, bu da bitkiçilik və heyvandarlıq üzrə müvafiq olaraq 185981 min manat və 84787 min manat təşkil edir. Bəhs etdiyimiz rəqəmlər 2008-ci ilin analoji göstəriciləri ilə müqayisədə müvafiq olaraq 2,4 dəfə (və ya 108488,9 min manat) və 81,8% (və ya 15522,2 min manat) çoxdur [4].

Bəhs olunan istiqamətdə məhsullar üzrə fiziki həcm ifadəsində istehsalın xarakterizə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müvafiq yöndə tədqiqatın aparılmasını aşağıdakı bəndlər üzrə təşkil etmək məqsədəuyğun olardı:

- əkinə yararlı sahələrin ümumi həcmi və əsas bitki növləri üzrə bölgüsü;
- bitkiçilik məhsulları istehsalı (fiziki həcm ifadəsində);
- heyvandarlıq sahəsində aparılan işlər və məhsul göstəriciləri [2, s. 108].

Birinci bənd haqda daha aydın fikrə malik olmaq üçün cədvəl 1-ə baxaq.

Cədvəl 1

Əkin sahələri haqda məlumat

S. №	Göstərici	Həcm ifadəsi, ha (2014-cü ilin doqquz ayının nəticələrinə görə)
1.	Naxçıvan MR üzrə əkin aparılan sahə	60829
2.	Taxıl əkilən sahə - cəmi	35749
	ondan:	
	a) buğda	26274,1
	b) arpa	9475,6
3.	Kartof	2962

Mənbə: cədvəl Nax. MR. DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Cədvəl nəticələri əkin sahələrinin həcmində keçən illə müqayisədə 702 hektarın çox olduğunu göstərir (2013-cü ildə əkin sahəsi – 60127 ha). Digər tərəfdən taxilin əkin sahəsi də keçən illə müqayisədə 2014-cü ilin yaz əkinində 425,7 hektar çox olmuşdur.

Sahələrin həcmindəki müşahidə digər amillərlə birlikdə məhsulun həcmi-nin artımına da şərait yaratmışdır. Belə ki, məsələn, strateji məhsul sayılan taxıl istehsalı 1990-cı ildə 22527 ton olduğu halda, son 5 ildə (2010-2014) 100 min ton həddindən aşağı enməmişdir ki, bu da 4 dəfədən (400%-dən) də artıqdır. Təkcə 2014-cü ilin 9 ayının nəticələrinə görə Naxçıvan MR-də 103070 ton taxıl toplanılmışdır ki, bu da öncəki ilə nisbətən 0,1% çoxdur.

Əkinçilik məhsullarının həcm ifadələri üzrə 1990-cı illə müqayisəliliyi digər əsas məhsullar üzrə də aparmaq məqsədəuyğun olardı. Məsələn, araşdırmalar nəticəsində aydın olmuşdur ki, cari ildə kartof istehsalı sahəsindəki kənarlaşma 4,6 dəfə (və ya 461,4 %), tərəvəz sahəsindəki isə 2,5 dəfə (və ya

253%) təşkil etmişdir. Bitkiçilik məhsulu ilə bağlı daha ətraflı məlumatın alınması üçün cədvəl 2-yə müraciət edək.

Cədvəl 2

Əsas bitkiçilik məhsullarının 1 oktyabr 2014-cü il tarixinə toplanması həcmi

S. №		Həcm ifadəsi, ton (2014-cü ilin doqquz ayının nəticələrinə görə)
1.	Dənli və dənli-paxlalılar	109624
2.	Kartof	41405,5
3.	Dən üçün qarğıdalı	4225,5
4.	Dən üçün günəbaxan	662,8
5.	Tərəvəz	63752,8
6.	Ərzaq üçün bostan məhsulları	34338,9
7.	Meyvə	34495
8.	Üzüm	9427,2

Mənbə: cədvəl Nax. MR. DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Araşdırmalar göstərir ki, məhsul istehsalı ilə yanaşı məhsuldarlıq ifadələrinin səviyyələrində də müsbət yöndə irəliləyişlər müşahidə olunmaqdadır. Məsələn, kartof istehsalında 1990-cu ildə müşahidə olunan hər hektardan 81,0 sentnerlik göstərici 2014-cü ildə 139,8 sentnerə bərabər olmuşdur.

Aqrar sahə üzrə təşkil olunan araşdırma heyvandarlıq istiqamətində də özünün fikir və düşüncələri ilə ifadə olunmalıdır. Bunun üçün növbəti sxemdən istifadə edək.

Cədvəl 3

**Naxçıvan MR üzrə əsas heyvandarlıq göstəriciləri
(1 oktyabr 2014-cü il tarixinə)**

S. №	Göstəricilər	Həcm ifadəsi (2014-cü ilin doqquz ayının nəticələrinə görə)
1.	Qaramal	109822 baş
2.	Qoyun və keçi	668933 baş
3.	Süni yolla mayalandırılan inək və düyü	5694 baş
4.	Süni mayalanmadan alınan sağlam buzov	4833 baş
5.	Ət (diri çəkiddə)	14968,5 ton
6.	Süd	66399,4 ton
7.	İxrac olunan kənd təsərrüfatı məhsulu	76 mln. ABŞ dolları

Mənbə: cədvəl Nax. MR. DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Müqayisəlilik baxımından qeydə edə bilərik ki, heyvandarlıq məhsulunun əsas hissələri hesab olunan ət (diri çəkiddə) və süd üzrə 2014-cü ilin göstəriciləri 2013-cü ilin analoji göstəricilərindən müvafiq olaraq 1,9% və 0,2%, 1990-cü

ilin göstəriciləri ilə müqayisədə 3,7 dəfə (və ya 372%) və 1,9 dəfə (və ya 193,6%) çoxdur [4].

Mövcud vəziyyətlə yanaşı gələcək dövrə hesablanan, müxtəlif proqramları əhatə edən (və ya etməyən, lakin həyata keçirilməsi məsləhət bilinən) işlərin görülməsi də məhsul istehsalı həcminə və dolayısı ilə bir tərəfdən əhalinin ərzaqla, digər tərəfdən isə emal sənayesinin xammalla təminatına öz təsirini göstərmiş olacaqdır. İlk növbədə qeyd etmək yerinə düşər ki, 2014-cü ildə:

- Meyvəçilik və tərəvəzçilik istiqaməti üzrə – 2 istixana kompleksi istifadəyə verilmiş, 5-nin üzərində işlər davam etdirilməkdədir;
- Heyvandarlıq istiqamətində – ümumilikdə 5 təsərrüfat yaradılıb və ya genişlən-dirilib, 1-nin yaradılması üzrə işlər davam etdirilir;
- Quşçuluq istiqamətində – 4 təsərrüfat yaradılıb, 2-nin yaradılması və 1-nin genişləndirilməsi üzərində işlər aparılır;
- Arıçılıq istiqamətində – 1 təsərrüfatın yaradılması davam etdirilir;
- Balıqçılıq istiqaməti üzrə – 1 təsərrüfatın genişləndirilməsi başa çatmışdır [4].

Sadalanan işlər perspektiv dövrdə muxtar respublika əhalisinin artan tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynamaqla bərabər, müvafiq istehsalatların təşkilində də öz sözünü demiş olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rüstəmov A.A., Qasimov D.Q. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı: Avropa, 2013, 406 s.
2. Rüstəmov A.A., Qasimov D.Q. Aqrar sahənin inkişafının regional problemləri. Bakı: Avropa, 2013, 150 s.
3. Bağirov M.S. Aqrar sahənin resurs potensialı, onun istehsal və satış sisteminin formalaşmasında rolu. Naxçıvan: Qeyrət, 2014, 131 s.
4. Bağirov M.S. Kənd təsərrüfatında istehsal və satış münasibətlərinin formalaşdırılması: müasir vəziyyət və xüsusiyyətlər. Naxçıvan: Qeyrət, 2014, 107 s.
5. <http://www.stat.gov.az>
6. <http://www.statistika.nmr.az>

Агарза Рустамов

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ АГРАРНОЙ ОТРАСЛИ И ИТОГИ ПРОИЗВОДСТВА ПРОДУКЦИИ В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ В ЭПОХУ НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье повествуется о процессах, претворенных в жизнь в автономной республике после завоевания страной независимости, о формирующейся предпринимательской среде и правовой базе, об их влиянии на

объемы произведенной продукции, о шагах, предназначенных для перспективного развития. С использованием статистических показателей сформировано представление об основных направлениях социально-экономического развития, затем на основе таблиц проведен экономический анализ.

Ключевые слова: *эпоха независимости, Нахчыванская Автономная Республика, Азербайджанская Республика, аграрная отрасль, итоги производства.*

Agarza Rustamov

DIRECTIONS OF FORMATION OF AGRICULTURAL SECTOR AND RESULTS OF MANUFACTURING WORK IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC IN THE INDEPENDENCE PERIOD

It is reported in the paper about the processes, enforced in the autonomous republic after achievement of independence, about emerging business environment and legal framework, their impact on the volume of production, about the steps meant for perspective development. With the use of statistical indicators is formed the conception of the main directions of socio-economic development, then economic analysis is carried out on the basis of tables.

Key words: *period of independence, Nakhchivan Autonomous Republic, Republic of Azerbaijan, agrarian sector, results of production.*

(Redaksiya heyyyətinin üzvü, professor Asif Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

NAZİM ƏHMƏDOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA İPƏKÇİLİYİN İNKİŞAFI (1924-1990-cı illər)

Məqalədə tarixin müxtəlif inkişaf pillələrində Naxçıvanda ipəkçiliyin inkişafı təhlil edilir. Qeyd edilir ki, XIX-XX əsrlərdə ipəkçilik özünün ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır.

Açar sözlər: *İpəkçilik, Naxçıvan, Ordubad, istehsal, yüngül sənaye.*

İpəkçilik Azərbaycanda qədim tarixə malikdir. İlk dəfə olaraq Çində meydana gələn ipəkçilik oradan Orta Asiyaya, İrana və Azərbaycana yayılmışdır.

Ölkədə aparılan arxeoloji qazıntılar və əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri sübut edir ki, ərazinin əhalisi hələ eramızdan əvvəl III minillikdə toxuculuqla müəyyən dərəcədə tanış olmuşlar.

Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda yüksək inkişaf səviyyəsinə çatan ipəkçilik XIX-XX əsrlərdə daha da inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Naxçıvan, xüsusən onun Ordubad bölgəsi Azərbaycanın mühüm ipəkçilik mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir [1, s. 87].

XIX əsrin axırlarında Ordubad təkcə Moskvaya ildə min pud xam ipək göndərirdi.

XX əsrin ilk 14 ilində Naxçıvanda ipəkçilik daha da inkişaf etməyə başladı. Sovet hakimiyyəti qurulmazdan əvvəl ipəkçilik Naxçıvan və Ordubadda əsas təsərrüfat sahələrindən biri hesab edilirdi. Ordubad qəzasının 46 kəndindən 43-ü ipəkçiliklə məşğul idi.

1900-1914-cü illərdə təkcə Ordubad şəhərində əksəriyyəti buxarla işləyən 12 ipək fabriki inşa edilmişdir. Bundan başqa Əylis, Çənnəb və Əndəmic kəndlərində böyük fabriklər var idi. 1914-cü ildə Ordubad şəhərindəki ipək fabriklərində 325 nəfər fəhlə işləyirdi. Xam ipəyin əsas hissəsi Rusiyaya, bir hissəsi isə İrana göndərilirdi. Lakin 1914-cü ildən başlayaraq baş vermiş olan Birinci Dünya Müharibəsi və habelə ermənilərin Naxçıvana tez-tez basqınları, digər sahələr kimi ipəkçilik sənayesini də tənəzzülə uğratmışdır ki, bu da artıq 1920-ci ildə fabriklərin tamamilə dayanmasına gətirib çıxarmışdı. Müharibədən sonra ölkədə aparılan bərpa və quruculuq işləri Naxçıvan və Ordubadın sənaye sahələrinə də öz müsbət təsirini göstərirdi.

Nəhayət 9 fevral 1924-cü ildə Naxçıvan ölkəsinə “Muxtar Respublika” statusu verildi. Həmin statusun Naxçıvan diyarının varlığı, ictimai-siyasi, mədəni-iqtisadi inkişafı üçün müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Muxtariyyət statusu aldığı ilk gündən Naxçıvan Muxtar Respublikası, onun xalq təsərrüfatının bərpası və inkişafına xeyli diqqət verilmiş və kapital qoyuluşu artırılmışdır. 1923-1926-cı illərdə 4 ipək fabriki bərpa edilib işə salındı. Lakin ipəkçilik sənayesinin tam bərpası üçün ilk baramaçılıq təsərrüfatı bərpa edilməli idi. Baramaçılıq təsərrüfatına dəyən ziyanı bir faktla göstərmək kifayətdir ki, 1924-1925-ci təsərrüfat ilində cəmi 4500 pud barama istehsal edilmişdir ki, bu da müharibədən əvvəl istehsal edilən baramanın 38%-nə bərabər idi [2, s. 56].

Baramaçılıq təsərrüfatını qaydaya salmaq və inkişaf etdirmək üçün 1926-cı ildə Ordubad şəhərində barama toxumu istehsal edən zavod tikilib istifadəyə verildi. Bu zavodun istifadəyə verilməsi təkcə Naxçıvanda deyil, bütövlükdə Azərbaycanda ipəkçilik sənayesinin inkişafında mühüm rol oynadı. Zavod 1926-cı ildə 9350 qutu, 1928-ci ildə 22000 qutu, 1930-cu ildə isə 30000 qutu barama toxumu istehsal edib, Azərbaycan miqyasında paylamışdır.

Ordubad barama toxumu istehsal edən zavodu təkcə Muxtar Respublika daxilində 1925-1926-cı ildə 800 qutu, 1927-ci ildə 1000 qutu, 1928-ci ildə 1600 qutu, 1929-cu ildə 2200 qutu, 1930-cu ildə isə 2600 qutu barama toxumu paylamışdır [3, s. 70-73]. Vaxtilə Ordubadda Bağdad, Buxara, İtaliya, Yaponiya, Fransa və Kərbəla barama növlərindən geniş istifadə olunmuşdur.

Barama toxumu zavodu Muxtar Respublikada 12 təlim-təcrübə stansiyası təşkil etmiş aqrotexniki faydaların təbliğinə diqqəti artırmaqla yanaşı 1 milyon tut tingini əkmək üçün kolxozlara paylamışdır. Zavodun təşəbbüsü ilə Ordubadda ipəkçilik sovxozu da yaradılmışdır. Lakin bu tədbirlər Naxçıvanda ipəkçilik təsərrüfatının əvvəlki şöhrətini özünə qaytara bilməmişdir. Bunun aşağıdakı səbəbləri vardır:

1. Heyvandarlıqla məşğul olan Zəngəzur və Qafan mahalları əhalisinin Ordubad və Naxçıvan qəzalarında yerləşdirilməsi baramaçılığa marağı xeyli azaltmışdır.

2. 1931-ci ildə Ordubad rayonunda 7-8 bal gücündə zəlzələ baş verməsi nəticəsində maddi ziyan dəymiş, çoxlu barama qurdu torpağın altında qalmışdır. Ona görə də 88 ton əvəzinə 46 ton barama istehsal edilmişdir.

3. Həmin ildə güclü sel gəlmiş, rayonun 160 bağını yuyub aparmış, insan tələfatına və böyük maddi ziyanə səbəb olmuşdur.

Muxtar respublikanın əhalisini işlə təmin etmək məqsədilə kустar sənayesinin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verildi.

1926-cı ildə ipək fabriklərinin istehsal etdiyi xam ipək materialları əsasında Ordubadda corab-kəlağayı fabriki, Vənənd, Əylis, Üstüpu, Çənnəb, Parağa və Bist kəndlərində isə onun şöbələri açılmışdır. Fabrikdə ipək və yarım ipək corablar, baş və cib yaylıqları istehsal olunurdu. Burada qurulmuş 17 dəzgahda 253 nəfər işçi çalışırdı ki, bunun da 217-si qadınlar idi.

1930-1932-ci illərdən sonra Ordubad baramaçılıq fabriki köhnə müəssisələrin bazasında formalaşmışdır [4, s. 22]. 1930-cu illərin axırlarından başlayaraq Naxçıvanda iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi və strukturunda ciddi dəyişikliklər edilməsi, Azərbaycanın rayonları ilə Naxçıvan MR arasında mədəni-iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün əlverişli şərait yaranırdı.

1946-1950-ci illərdə xalq təsərrüfatının dinc quruculuq dövrünün tələblərinə uyğun olaraq bərpa və inkişaf etdirmək üçün böyük kapital qoyuluşu həyata keçirildi. Ordubad barama açma fabriki yenidən quruldu. Bu dövrdə baramaçılıq və ipəkçilik sahələri nisbətən sürətlə inkişaf etdirildi. Artıq 1965-ci ildə Naxçıvan MR sənayesi 40 adda məhsul buraxırdı. Muxtar Respublikanın elektrifikasişdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Naxçıvana Mingəçevir su elektrik stansiyasından enerji verilməyə başlanmışdı, xam ipək istehsalı isə 40 tona çatmışdı.

Lakin Naxçıvan MR sənayesinin inkişafında əsaslı dönüş Heydər Əliyevin 1969-cu ildə Azərbaycanda birinci dəfə hakimiyyətə gəlməsi və misilsiz fəaliyyəti ilə bağlıdır. Azərbaycanın Bakı və Sumqayıt istisna olmaqla qalan iqtisadi rayonlarında sosial-iqtisadi inkişafın yerli imkanlardan çox-çox geri qaldığını və buna da bütövlükdə Azərbaycanın inkişafı qarşısında bir maneəyə çevrildiyini hamıdan aydın görən Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyasına rəhbərlik etdiyi ilk aylardan aqrar rayonların, xırda və orta şəhərlərin inkişafını, bunlara investisiya qoyuluşunun fasiləsiz artırılmasını ön plana çəkdi. Elə ilk aylardan respublikanın bütün regionları kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının da sosial-iqtisadi həyatında ən yüksək inkişaf mərhələsinin əsasları qoyulmuşdur.

Səkkizinci beşilliyin ilk üç ili ərzində əgər Naxçıvanın xalq təsərrüfatına cəmi 91 milyon manat və ya hər il üçün təqribən 30,3 milyon manat əsaslı vəsait qoyulmuşdusa H.Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyasına rəhbərlik etməyə başladığı iki il ərzində (1969-1970-ci illər) iqtisadiyyata 105 milyon manat və ya hər il üçün 52,5 milyon manat investisiya qoyulmuşdur. Bu da sənaye məhsulunun son iki ildə 83 faiz artmasına səbəb olmuşdur.

İqtisadiyyatın hərtərəfli və onun mühüm sahələrinin sürətli inkişafının təməlini yerli təbii və istehsal imkanlarından daha səmərəli istifadə olunması yollarının düzgün seçilməsi təşkil etmişdir. Məhz bu imkanlara müvafiq olaraq iqtisadiyyatın məqsədəuyğun inkişaf istiqamətlərinin seçilməsi istehsalın yüksək sürətlə və səmərəli artımının əsasını qoydu. Bütün bu geniş miqyaslı quruculuq fəaliyyəti nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasının sənaye məhsulunun ümumi həcmi 1985-ci ildə 1970-ci ilə nisbətən 4,6 dəfə (Azərbaycanın orta göstəricisi 2,9 dəfə) artmışdır. Bu dövrdə mühüm sənaye məhsulları istehsalı içərisində ipək xammalı 2,2 dəfə artmışdır [5, s. 64].

Bir sıra sənaye məhsullarının istehsal həcminə görə muxtar respublikanın Azərbaycan iqtisadiyyatında rolu daha çox artdı. 1985-ci ildə Azərbaycanda istehsal edilən daş duzun hamısı (118 min ton), alt trikotaj məmulatlarının və

mineral suların (147,5 milyon litr) əsas hissəsi, konservlərin (35 milyon şərti banka) 6 faizə qədəri, ipək xammalının (107 ton) 23 faizdən çoxu məhz Naxçıvanın payına düşürdü.

Yüngül sənaye Naxçıvan MR-in ənənəvi sənaye sahələrindən biridir. İpəkçilik isə bu sənayenin ən böyük sahələrindən biri olmuşdur.

İnqilabdan əvvəl Ordubad şəhərində bəsit şəkildə ipək istehsal edən fabrikin son dövrlərdə texniki səviyyəsi bir qədər yüksəlmiş və istehsal gücü artırılaraq iri baramaaçan və ipəkəyirən kombinata çevrilmişdir.

Ordubad ipək fabriki Muxtar Respublikanın ən iri yüngül sənaye müəssisəsi olmuşdur. Müəssisənin payına 1982-ci ildə Naxçıvan MR yüngül sənayesi üçün ümumi məhsulun 63%-i və sənaye-istehsal heyətinin 27%-i düşmüşdür. Ordubad ipək fabriki əsasən yerli baramanın emalı ilə məşğul olaraq Respublikanın və ölkənin bir sıra ipək parça fabriklərini xammalla təmin etmişdir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi 1985-ci ildə fabrikdə 107,0 ton xam ipək xammalı istehsal edilmişdir ki, bu da 1940-cı ilə nisbətən 6,3 dəfə çoxdur.

Keçən əsrin 70-ci illərində kombinatda yalnız boyama və bəzək vurmaqdan başqa qalan bütün istehsal prosesi yaradılmışdır. İstehsal edilən məhsullar içərisində əsas yeri ipək parça tuturdu. Əgər əvvəllər istehsal edilən məhsulun əsasını xam ipək təşkil edirdisə son vaxtlar “ipək”, “qış günü” və “atlas” kimi yeni parça növlərinin genişləndirilməsinə, eyni zamanda kombinatda süni və sintetik saplardan parça istehsalına əlverişli şərait yaranmışdır. Yuxarıda göstərilən parça növlərinin toxunması ölkənin başqa rayonlarından kombinata süni və sintetik liflərin gətirilməsi zərurətini doğurmuşdur.

Ordubad ipək kombinatına gətirilən ipəyin 14,5 faizi Naxçıvan MR-in, qalan 85,5 faizi isə Azərbaycanın buraya yaxın olan rayonlarının payına düşürdü. Əvvəllər kombinatın tələbatını tam ödəmək məqsədilə hər il Özbəkistandan xeyli miqdarda barama gətirilirdi. Bu barama kombinata daxil olan xammalın 36,1%-ni təşkil edirdi. Son illər Azərbaycan rayonlarından kombinata daxil olan xammalın həcmnin çoxalması nəticəsində onun xüsusi çəkisi xeyli aşağı düşmüşdür.

1990-cı ildə ipək kombinatının işini səmərəli şəkildə təşkil etmək məqsədilə bir sıra işlər görülməsi planlaşdırılmışdır. Lakin Ermənistanın xarici dövlətlərin köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni işğal etməsi, 1 milyondan çox Azərbaycan vətəndaşının qaçqın və köçkünə çevrilməsi və Naxçıvan MR-in blokadaya düşməsi nəticəsində kombinatın işi tamamilə dayanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov N.H. Ordubadda ipəkçiliyin inkişafı tarixindən / Naxçıvan MR-75. Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri. Xüsusi buraxılış № 25. Naxçıvan: Qeyrət, 1999.
2. Сокольский Н.А. Материалы по изучению Нахичеванской АССР.

- Тифлис, 1933.
3. Naxçıvan MDA: F. 40, siy. 1, qov. 226/375, v. 70-73.
 4. Nadirov A.A., Nuriyev Ə.X., Muradov Ş.M. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı: Elm, 2000, 104 s.
 5. Əhmədov N.H. Naxçıvan iqtisadiyyatı inkişaf yollarında. Bakı: Elm, 2005, 312 s.

Назим Ахмедов

РАЗВИТИЕ ШЕЛКОВОДСТВА В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ (1924-1990)

В статье анализируется развитие шелководства в Нахчыване в различные исторические периоды. Отмечается, что в XIX-XX веках шелководство достигало самого высокого уровня развития.

Ключевые слова: *шелководство, Нахчыван, Ордубад, производство, легкая промышленность.*

Nazim Ahmadov

DEVELOPMENT OF SERICULTURE IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC (1924-1990)

The development of sericulture in Nakhchivan in different historical periods is analyzed in the paper. It is noted that in the XIX-XX centuries silkworm breeding reached its highest level of development.

Key words: *sericulture, Nakhchivan, Ordubad, manufacturing, light industry.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əli Nuriyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

CAVADXAN QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: Cavadxan.yusifoglu@mail.ru

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI: SİYASİ SABİTLİKDƏN İQTİSADİ YÜKSƏLİŞƏ

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərindən istifadə olunmaqla, makroiqtisadi uğurların əldə edilməsindən ətraflı bəhs olunmuşdur. Əsaslandırılmışdır ki, muxtariyyətin 90-cı ilində daha da qüdrətli iqtisadiyyata malik olan MR milli iqtisadi inkişafa böyük töhfə verməkdədir. Tədqiqat işində 2014-cü ilin yanvar-sentyabr aylarının statistik göstəricilərinə istinad edilmişdir.

Açar sözlər: *sosial-iqtisadi inkişaf, istehsal, insan potensialı, tələbat.*

Ölkələrin iqtisadi inkişaf istiqamətləri müəyyən olunarkən (iqtisadi formasiyanın necəliyindən asılı olmayaraq) qarşıya qoyulan əsas məqsədlər dayanıqlılıq, tarazlılıq, müqavimətlikdən ibarət olmalı və davamlı inkişafı təmin etməlidir.

Yarım əsrə yaxın dövrdə Ümummilli lider Heydər Əliyevin güclü dövlətçilik təcrübəsi ilə həyata keçirilən müdrik siyasət nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı sözün həqiqi mənasında hərtərəfli inkişafın Azərbaycan modelini ortalığa qoymuşdur. Ümummilli liderin müəyyən etdiyi model həm də ona görə nü-munəvi xüsusiyyətləri ilə önə çəkilməlidir ki, bu, müxtəlif zamanlarda mövcud olan iki böyük iqtisadi sistemin (inzibati amirlik və bazar) fəaliyyət göstərməsi zəminində öz yüksək inkişaf səviyyəsini həm təmin edə, həm də qoruya bildi.

Ümumiyyətlə, ümummilli liderin siyasi fəaliyyətinə bütünlükdə milli iqtisadi inkişaf aiddir. İqtisadiyyatın bütün sahələrinin tarazlı inkişafını əhatə edən bu amil regional siyasətin uğurlu təminatı üçün əsaslar yaratdı. Məlumdur ki, regional siyasət anlayışına ölkənin bütün bölgələrinin inkişafı arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması aiddir. Məhz bu baxımdan da 1969-1982-ci illəri əhatə edən müdrik siyasi fəaliyyət ölkənin çoxsahəli və çoxşaxəli iqtisadiyyatının formalaşdırılmasına güclü təkan verdi.

Təbii ki, bu dövrlərdə bütün regionlar kimi Naxçıvan muxtar respublikası da böyük dövlət qayğısından əhatəli şəkildə faydalanırdı. Ulu öndər özünün siyasi fəaliyyətinə aid olan bütün dövrlərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının

hərtərəfli yüksəlişinə bitməz, tükənməz diqqət göstərmiş, sağlam iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını təmin etmişdir. Əraziyə və əhalinin tələbatına uyğun istehsal sahələrinin yaradılması, bununla da iqtisadiyyatın yeni mərhələyə qədəm qoyması məhz 1970-ci və 1980-ci illərin ən mühüm töhfələrindəndir. Hansı ki, bunlar ötən 90 ilin inkişaf xronikasında çox zəruri amil hesab olunur. Bəhs olunan illərdə kənd əhalisinin fəaliyyətində böyük stimül yaranmış onların fəaliyyətlərində məhsuldarlıq artmışdır. Belə ki, həmin illər üzrə muxtar respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının strukturunda müvafiq olaraq 23,3 min ton-62,1 min ton üzüm, 22,5 min ton-27,0 min ton taxıl, 6,1 min ton-7,2 min ton meyvə və gilə meyvə (birlikdə), 37,0 milyon ədəd-98,5 milyon ədəd mineral su, 65 (onlarda uşaqların sayı 2531 nəfər)-66 (onlarda uşaqların sayı 2629 nəfər) daimi məktəbəqədər uşaq müəssisələri, 210 ümumtəhsil məktəbləri (dərs ilinin əvvəlinə), 53,1 min nəfər-65,4 min nəfər şagird, 3-4 orta ixtisas təhsil müəssisəsi (dərs ilinin əvvəlinə), 1,1 min nəfər-1,8 min nəfər tələbə, 232-244 kitabxana, 166-229 klub müəssisəsi, 2-4 muzey və s.-lə yer almaqdadır [1, s. 134].

Həmin illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində 13 mühüm əhəmiyyəti olan yeni sənaye müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir. Bu göstərici Bakı şəhərində 28, Gəncədə 7, Sumqayıtda 6, Mingəçevirdə 5, Şirvanda 3 idi [4]. Buradan da görünür ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası paytaxtdan sonra diqqət göstərilən ikinci bölgə idi.

Hazırda da ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev həmin siyasi xəttə sadıq qalaraq və onu daha da zənginləşdirərək hərtərəfli inkişafın davamlılığını təmin etmək istiqamətində mütərəqqi tədbirlər həyata keçirməkdədir. 2003-cü ildən bu günlərə qədər 3 mərhələdə qəbul edilən regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramlarında [2, s. 47] tarazlı inkişafın təmin olunması sahəsində zəngin tədbirlər həyata keçirilmiş və bu, hazırda da davam etməkdədir. Qeyd edək ki, Dövlət Proqramlarında birinci mərhələdə (2004-2008-ci illər) 57, ikinci mərhələdə (2009-2013-cü illər) 46 adda tədbir Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı üçün həyata keçirilmişdir. Ölkə başçısı tərəfindən 27 fevral 2014-cü il tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” da bu istiqamətdəki uğurların davamıdır. Dövlət Proqramında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsinə maliyyə dəstəyi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 10 aprel tarixli Sərəncamı da var. Həmin Sərəncama əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabinetinə Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan 5 milyon manat vəsait ayrılmışdır [3].

Qeyd edək ki, həmin Dövlət Proqramı (2014-2018-ci illər) 1 sentyabr 2014-cü il tarixdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədri tərəfindən imzalanan Fərmanla da təsdiq edilmişdir.

Ümummilli liderin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan MR dövründən əsasları müəyyənləşdirilən müasir iqtisadi inkişaf strategiyası son iyirmi ilin də sosial-iqtisadi inkişaf dinamikasına əvəzsiz töhfələrini vermişdir. 2014-cü ilin yanvar-sentyabr aylarının statistik göstəricilərinə diqqət edərkən bunu açıq şəkildə görə bilərik. Belə ki, həmin dövrdə muxtar respublikada 1 milyard 631 milyon 311 min manatlıq ümumi daxili məhsul istehsal olunmuşdur. Bu göstərici ötən ildəkinə 1,5 faiz qabaqlayır. Makroiqtisadi göstəricilərin ən mühüm effektivliyi onun insanların gündəlik həyat tərzinin yaxşılaşmasında hansı səviyyədə görünməsindən də asılıdır. Elə bu baxımdan da göstərə bilərik ki, 2014-cü ilin ötən doqquz ayında hər nəfərə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi 3731,3 manat (4757,5 ABŞ dolları) səviyyəsində olmuşdur ki, bu da ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 1,2 faiz artıqdır [3].

İqtisadiyyat o zaman çoxşaxəli olur ki, o, çevik idarəetməyə, böyük istehsal potensialına, geniş təsərrüfat fəaliyyətinə, məhsuldar nəticələrə, güclü infrastruktura, faydalı və səmərəli məşğulluğa istiqamətlənə bilsin və ərazinin, ölkənin, regionun sosial maraqlarına cavab verməyi və tələbatını qarşılamağı bacarmaqla, milli iqtisadi inkişafı təmin edə bilsin. Bu mənada Naxçıvan muxtar respublikasının əldə etdiyi sosial-iqtisadi inkişaf dinamikası özünün həm də çoxşaxəli təşkilatlanması ilə diqqəti cəlb etməkdədir. Burada iqtisadiyyatın bütün sahələrinin tarazlı, müvazinətli, dayanıqlı inkişafı təmin edilmişdir ki, bu da öz növbəsində sağlam iqtisadi mühitin formalaşmasına geniş imkanlar açmışdır. Nəticədə isə iqtisadiyyatın sahə strukturunda təşəkkül tapan göstəricilərin keyfiyyət yüksəlişinə nail olunmuşdur. Təbii ki, bu isə özünü ilk növbədə ərazinin sənaye əhəmiyyətinin artmasında göstərməkdədir. Məqsədyönlü iqtisadi siyasət ötən doqquz ayda burada 719 milyon 129 min manat həcmində sənaye məhsulunun istehsal olunmasına səbəb olmuşdur ki, bunun da ötən ilin müvafiq dövründəki göstəricidən 1,3 faiz artıq olduğunu görürük. Naxçıvan muxtar respublikasında iqtisadi potensialın artması öz növbəsində iqtisadi (istehsal) münasibətlərinin də inkişafına və nizamlanmasına öz əhəmiyyətli təsirini göstərmiş və istehsalla istehlak arasındakı halqanın qorunması təmin edilmişdir. Bu özünü yaradılmış sağlam iqtisadi mühit nəticəsində istehsal edilmiş sənaye məhsulunun strukturunda da göstərməkdədir. Belə ki, sözü gedən sahənin tərkibində 95,8 faizlik göstərici ilə malların, 4,2 faizlik göstərici ilə isə xidmətlərin [3] yer aldığı görünməkdədir.

Müstəqilliyimizin iyirmi üçüncü ilində milli iqtisadiyyatın uğurlu istiqamətdə formalaşdırılması bütün regionların sənaye əhəmiyyətinin və potensialının gücləndirilməsinə xidmət etməkdədir. Xüsusən də bu, müasir bazar iqtisadiyyatının ən zəruri tələblərindən olan özəl bölmənin inkişafı fonunda təmin edilməkdədir. Əldə olunmuş gerçək nailiyyətlər özəl bölmənin intensiv inkişafının mühüm göstəricisinə çevrilmişdir. Elə dövlət sektorunda 49 milyon 92 min manatlıq, qeyri-dövlət sektorunda isə 670 milyon 37 min manatlıq sənaye məhsulunun istehsal edilməsi fikrimizi təsdiqləyir. Qeyd edək ki, istehsal olu-

nan məhsulun 93,2 faizi məhz özəl sektorun payına düşmüşdür ki, [3] bu da müasir iqtisadi şəraitin səmərəyə söykənən təsdiqindən ibarətdir.

Sosial siyasətin yüksək məhsuldarlıqla müşayiət olunması onun bu gün üçün faydalılığından, gələcək üçün möhkəm baza yaratmasından və zəngin iqtisadi ümidlər doğurmağından ibarətdir. Bu zaman əldə edilmiş uğurlar məqsədyönlü regional siyasətin, böyük infrastruktur potensialının, güclü iqtisadi inkişafın təmin olunmasına səbəb olacaq.

Gerçəkləşdirilməsi nəzərdə tutulan əsas məqsəd Naxçıvan muxtar respublikası iqtisadiyyatının milli iqtisadi inkişafa dəstək ola biləcək səviyyədə qurulması və formalaşdırılmasından ibarətdir. Bütün bunların da uğurlu təminatı nəticəsində muxtar respublikanın böyük tikinti meydançasını bənzədən görünüşü özünün müasir yaraşıqlı siması ilə tamamlanmaqdadır. Bu uğurların təmin olunması müvafiq sahənin maliyyə dəstəyi ilə əhatələnməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. Belə ki, cari ilin doqquz ayı ərzində muxtar respublikada əsas kapitala 696 milyon 535 min manat həcmində investisiya yönəldilmişdir. Onu da göstərək ki, həmin vəsaitin 607 milyon 302 min manatı və ya 87,2 faizi təkcə tikinti-quraşdırma işləri [3] üçün sərf olunmuşdur.

İqtisadiyyatının bütün sahələrində, o cümlədən kənd təsərrüfatında yüksək artım vəziyyətinin təmin olunması mövcud potensialın davamlılıq dinamikasına əsaslar gətirmişdir. Yaradılmış sağlam iqtisadi mühit, kəndlinin stimulverici amilinə çevrilmiş və nəticə etibarlı ilə onların yaradıcılıq, təşkilatçılıq və təsərrüfat fəaliyyətlərinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Əgər əvvəllər kəndli özünə iş yeri axtarmaq məqsədilə yaşayış yerini belə tərk etmək məcburiyyətində qalırdısa, indi əkmək, becərmək marağı və buna görə də yaranan həvəsi onu özünə aid təsərrüfatlarında işləməyə sövq edir. Aqrar sektorun dinamik inkişafının təmin edilməsi məqsədilə istər ölkəmizdə, istərsə də Naxçıvan muxtar respublikasında bir çox hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin işə salınması həyata keçirilən tədbirlərin uğurlu nəticəsini təmin etmişdir. Kənd təsərrüfatına aid olan fəaliyyət sahələrində çalışanların maliyyə, texniki və digər iqtisadi vasitələrdən ibarət dəstəklə əhatə olunması burada məhsul istehsalının da artmasına gətirib çıxarmışdır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün qeyd edə bilərik ki, 2014-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında kənd təsərrüfatı subyektlərinə 13 milyon 211 min manatdan çox kredit verilmişdir. Bundan əlavə, “Naxçıvan Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin xətti ilə 236 ədədi 2014-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında olmaqla cəmi 1481 ədəd müxtəlif təyinatlı kənd təsərrüfatı texnikası muxtar respublikaya gətirilmiş, ötən doqquz ayda 242 ədəd müxtəlif təyinatlı kənd təsərrüfatı texnikası nağd hesablaşma və ya lizinq yolu ilə məhsul istehsalçılarına təqdim edilmişdir. Kəndlilərin stimullaşdırılması tədbirlərinə 3765,6 ton mineral gübrənin verilməsi də daxildir ki, bu da son nəticədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmının artmasında özünü göstərmişdir. Belə ki, 2014-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında 270 milyon 668 min manatlıq kənd təsərrüfatı

məhsulu istehsal olunmuşdur ki, bu da 2013-cü ilin müvafiq dövründəki göstəricidən 4,7 faiz çoxdur [3].

Bütün dövrlərin və bütün dövlətlərin sosial siyasətinin ən mühüm tərkib hissəsi əhalinin səmərəli və faydalı məşğulluq potensialının artırılmasından ibarətdir. Məşğulluq insan amilinin hərtərəfli dövlət qayğısı ilə əhatələnməsinin, ölkələrin iqtisadi qüdrətinin artmasının, sosialyönlü iqtisadiyyatın çox zəruri göstəricisidir. Bu baxımdan da muxtar respublikada əhalinin məşğulluq probleminin aradan qaldırılması daima diqqət mərkəzində saxlanılmış və çox müxtəlif iqtisadi-hüquqi tənzimləmə vasitələri ilə bu sahənin inkişafına əhəmiyyətli dəstək verilməkdədir. Belə ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2013-cü il 18 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “2014-2015-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində 2014-cü ilin doqquz ayında 2627-si faizi daimi olmaqla, 2703 yeni iş yeri yaradılmışdır [3].

ƏDƏBİYYAT

1. Qasimov C.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikası: 90 ilin sosial-iqtisadi inkişaf tarixinin parlaq səhifələri // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri. Xüsusi buraxılış, 2014, № 6 (62), s. 133-135.
2. Rüstəmov A.A., Qasimov D.Q. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi: Dərs vəsaiti. Bakı: Avropa, 2013, 406 s.
3. www.statistika.nmr.az
4. <http://www.stat.gov.az/source/others/H.Aliyev/Pdf/14-21.pdf>

Джавадхан Гасымов

НАХЧЫВАНСКАЯ АВТОНОМНАЯ РЕСПУБЛИКА: ОТ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТАБИЛЬНОСТИ К ЭКОНОМИЧЕСКОМУ РОСТУ

В статье с использованием социально-экономических показателей развития Нахчыванской Автономной Республики подробно повествуется о достигнутых макроэкономических успехах. Обосновано, что автономия, обладающая в свой 90-летний юбилей более сильной экономикой, вносит большой вклад в рост национальной экономики. В исследовании использованы статистические показатели на январь-сентябрь 2014-го года.

Ключевые слова: социально-экономическое развитие, производство, человеческий потенциал, спрос.

Javadkhan Gasimov

**NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC:
FROM POLITICAL STABILITY TO ECONOMIC GROWTH**

In this paper, using socio-economic indicators of the development of Nakhchivan Autonomous Republic, it is thoroughly reported about achieved macroeconomic successes. It is substantiated, that autonomy, which has stronger economics in its 90-year anniversary, contributes greatly to the growth of the national economics. The study uses statistical data for January-September, 2014.

Key words: *socio-economic development, production, human potential, demand.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, professor Asif Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

MEHRİBAN İMANOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: marketing05@mail.ru

MUXTAR RESPUBLİKANIN SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ

Elmi məqalədə innovasiyaların tətbiqinin iqtisadi əhəmiyyəti açıqlanmış, muxtar respublikada sənayenin inkişaf dinamikası təhlil edilmişdir. Burada, həmçinin sənayenin innovativ inkişafının dünya təcrübəsinə nəzər salınmış və muxtar respublika sənayesində innovasiyaların tətbiqinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri göstərilmişdir.

Açar sözlər: *innovasiya, sənaye, texnopark, biznes inkubatoru, sənaye şəhərciyi.*

Müasir dövrdə ümumi sosial iqtisadi inkişafın mühüm şərtini istehsal müəssisələrində müxtəlif formalarda innovasiyaların tətbiqi və idarə olunması təşkil edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə istehsal olunan ÜDM-in 75-80% qədəri innovasiyaların, xüsusi ilə texnologiya, texnika və istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsinin payına düşür. Sənaye müəssisələrinin kəskin rəqabət dövründə fəaliyyət göstərə bilməsi, dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi üçün innovasiyaların tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstehsal olunan məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyini təmin edə biləcək səmərəli texnologiyaların seçilməsi və tətbiqi, satış bazarının təhlil edilməsi, yeni malgöndərənlərlə əlaqələrin yaradılması və s. kimi məsələlərin həlli müəssisələrin bazar sistemində sərbəst fəaliyyətinə imkan yaradır.

İnnovasiya prosesi elm, texnika, iqtisadiyyat, sahibkarlıq, idarəetmə və digər sahələrdə baş verən yenilikləri özündə birləşdirərək yeni ideyaların yaranmasından onun kommersiyalaşdırılmasına qədər olan dövrü əhatə edir. İnnovasiya o zaman faydalı hesab olunur ki, bu fəaliyyətin nəticəsi, yəni onun bazara çıxarılması əlavə gəlirin əldə olunmasına səbəb olur. Yeniliklərin meydana gəlməsi qiymət rəqabətindən fərqli olan daha səmərəli rəqabətin yaranması ilə nəticələnir [4, s. 56].

Müasir dövrdə belə bir fikir yürütmək mümkündür ki, bazar iqtisadiyyatında cəmiyyətin iqtisadi inkişafının hərəkətverici qüvvəsini ənənəvi sahibkarlıq deyil, novator-sahibkar, yəni kapitalla yeniliyi təsərrüfat həyatına tətbiq edən yenilikçi sahibkarlar təşkil edir. Əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdən

ibarət olan sahibkarın istəyinə nail olması yalnız cari xərclərə qənaət etməklə, həm də istehsal olunan məhsulun yeniləşdirilməsi, modernləşdirilməsindən xeyli asılıdır. Çünki hazırkı sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsində qiymətlərin və xərclərin azaldılması deyil, innovasiyaların tətbiqi daha əlverişli və effektiv vasitə hesab olunur.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin regionların tarazlı inkişafı istiqamətində həyata keçirdiyi islahatların davamı kimi muxtar respublikamızda da Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin müvafiq fərmanı ilə “Naxçıvan Muxtar Respublikasının Regional İnkişaf Proqramı (2005-2008-ci illər)” və “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrası nəticəsində ciddi iqtisadi uğurlara nail olunmuş, sürətli inkişaf üçün zəngin potensial formalaşmış, muxtar respublika iqtisadiyyatında həyata keçirilən tarazlaşdırılmış iqtisadi siyasət öz bəhrəsini vermişdir. Qəbul olunmuş iki böyük Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası da əsaslı inkişaf yolu keçmiş, muxtar respublika sənaye regionuna çevrilmiş, 2003-2013-cü illər ərzində muxtar respublikada sənaye məhsulunun ümumi həcmi 217,9 dəfə, sənaye sahəsində işləyənlərin orta sayı 8,4 dəfə, sənaye sahəsində bir işçiyə hesablanmış orta aylıq əmək haqqı 37,9 dəfə artımla müşahidə olunmuşdur [7]. Muxtar respublikada sənaye-yenin inkişaf dinamikasını aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək mümkündür (Cədvəl 1):

Cədvəl 1

İllər	İstehsal olunmuş sənaye məhsulu, min manat	Hər bir nəfərə düşən sənaye məhsulunun həcmi, manat	Əvvəlki ilə nisbətən, faizlə (müqayisəli qiymətlərlə)
2000	13765.4	38.3	107.2
2001	14390.9	39.4	104.5
2002	15627.9	42.6	113.6
2003	17600.3	47.5	127.6
2004	25555.0	68.3	129.7
2005	41207.3	108.8	156.2
2006	70443.6	184.0	164.2
2007	122679.5	316.8	166.0
2008	164451.9	418.5	126.7
2009	212469.1	534.6	124.5
2010	318564.8	776.8	144.4
2011	680921.2	1643.5	2,1 dəfə
2012	799492.4	1890.6	115.7
2013	862870.5	2000.6	106.3

Mənbə: Naxçıvan MR DSK-nin məlumatları.

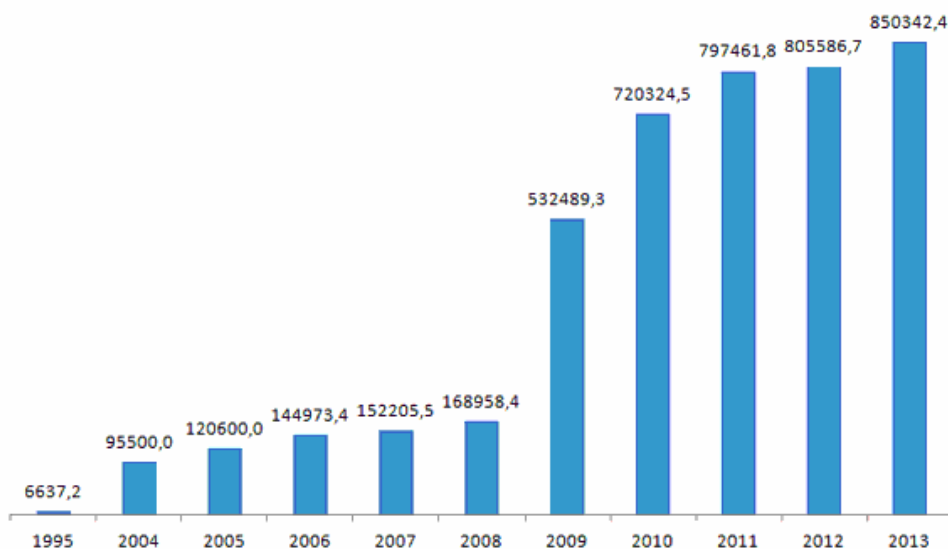
Blokada şəraitinin məlum çətinliklərinə baxmayaraq muxtar respublikanın yerli imkanlar hesabına sənaye potensialının artırılması müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində mümkün olmuş, sənaye məhsulu istehsalı üçün

köhnə infrastruktur yenilənmiş, magistral yolları əsaslı şəkildə yenidən qurulmuş, biznes mühiti yaxşılaşdırılmışdır.

Naxçıvanda sənayenin bu cür yüksək sürətlə inkişaf etməsinə muxtar respublikanın malik olduğu zəngin təbii ehtiyatlar və dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət geniş baza yaratmışdır. Dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətləri isə yeni sənaye sahələrinin yaradılması ilə keyfiyyətli məhsul istehsal etmək, müasir texnologiyalardan istifadə və məhsul çeşidlərini yeniləməklə onun rəqabət qabiliyyətini artırmaq, həm daxili bazara, həm də xarici bazara integrasiyanı təşkil etməkdən ibarətdir. Çünki innovasiya iqtisadiyyatı şəraitində hər gün yeni məhsul növü və çeşidi istehsal olunmaqla informasiya cəmiyyətində sürətlə yayılaraq müəssisələrin bir-biri ilə rəqabət aparmalarına səbəb olur. Müəssisələrin amansız rəqabətə davam gətirib uğur qazanmaları üçün müasir texnologiyalar və yeni ideyalar əsasında modernləşməsi, müasirləşməsi isə innovasiya sahibkarlığının inkişafını zəruri edir.

Muxtar respublikada yerli sahibkarlığın inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərlə əlaqədar olaraq hər il onlarca layihələr reallaşdırılaraq müasir texnologiyalarla təmin olunmuş innovasiyayönümlü müəssisələr yaradılmışdır. Hazırda muxtar respublikada 439 sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Günbəgün artan müəssisələrin fəaliyyətə başlaması nəticəsində xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunda ciddi dəyişiklik baş vermiş, idxalda üstünlük təşkil edən ərzaq məhsulları öz istiqamətini avadanlıq və texnologiyalara doğru dəyişmişdir. Sənaye müəssisələrinin balansında olan əsas vəsaitlərin artım dinamikası aşağıdakı qrafikdə öz əksini tapmışdır:

Sənaye müəssisələrinin balansında olan əsas vəsaitlər, min manatla

Mənbə: Naxçıvan MR DSK-nin məlumatları.

Qrafikdən də göründüyü kimi sənaye müəssisələrinin balansında olan əsas vəsaitlərin məbləği 2013-cü ildə 1995-ci ilə nisbətən 128,1 dəfə artmışdır ki, bu da sənaye sahəsinə qoyulan investisiyaların həcmnin yüksəlməsi nəticə-sində mümkün olmuşdur.

Cəmiyyətin inkişafının əsasını informasiya və elmi-texniki tərəqqi təşkil etdiyindən, dövlətin də sosial-iqtisadi siyasətinin əsasını hazırkı dövrdə innovasiya siyasəti təşkil edir və bu istiqamətdə muxtar respublikada əhəmiyyətli investisiyalar qoyularaq müxtəlif proqram və layihələr həyata keçirilir. Innovasiya siyasəti yeni elmi ideyaların təcrübədə tətbiqi ilə innovasiya sahibkarlığının inkişafı üçün geniş imkanlar açır, müasir standartlara uyğun məhsul istehsalını təmin etməklə iqtisadi səmərəliliyi yüksəldir və ixrac potensialını genişləndirir.

Inkişaf etmiş ölkələrdə elmi-texniki tərəqqinin müasir mərhələsinin xarakterik əlamətlərindən biri müxtəlif elmi-istehsalat sistemlərinin, o cümlədən elmi-texniki parkların, texnoloji innovasiya mərkəzlərinin, biznes inkubatorlarının və digər analoji strukturlarının yaradılmasından ibarətdir. Əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, innovasiyayönümlü kiçik müəssisələrin fəaliyyəti üçün cəlbədicə şərait, xidmət üçün xüsusi infrastruktur yaradılmaqla məhsulun ucuzlaşmasına və müəssisələrin səylərinin öz biznesində daha çox cəmləşməsinə nail olunsun. Nəticədə kiçik innovasiyayönümlü müəssisələr praktiki olaraq rəqəbətqabiliyyətli məhsul istehsal etmək üçün daha çox imkanlar qazanırlar. Belə təşkilati formalar bazar münasibətləri şəraitində ali təhsil müəssisələri, elm, sənaye, sahibkarlıq, maliyyə mənbələri kimi çıxış edir [2, s. 112].

Biznes inkubatorları elmi-texniki ideyaları reallaşdıracaq kiçik innovasiya təşkilatlarının yaranması və səmərəli fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması işləri üzrə ixtisaslaşan strukturlardır. Biznes inkubatorları ön təyinatda fəaliyyət başlanğıcında çətinliklər çəkən kiçik sahibkarlığa ilkin dəstək olaraq icarə əsasında kommunikasiya vasitələri, kompüter, ofis texnikası, inventarlar, iş və güzəştli şərtlərlə binanı onların sərəncamına vermək, eyni zamanda yeni fəaliyyətə başlayan və tanınmamış kiçik müəssisələrə universitetlərin intellektual potensialına çıxış imkanlarının yaradılması missiyasını yerinə yetirir. Sahibkarlar, alim və ixtiraçılar öz ideyaları əsasında kommersiya fəaliyyətini gerçəkləşdirmək istədikdə biznes inkubatorları onlara lazımi informasiya, injiniring və konsalting xidməti göstərirlər. Müəssisənin inkubasiya dövrü 2-3 il davam edir və sonra özü müstəqil fəaliyyət göstərməyə başlayır. Biznes inkubatorlarının səyi nəticəsində sənaye müəssisələrində məhsullarının satışının 3-4 dəfə artması müəyyən olunmuşdur [5, s. 87].

Texnoparklar bir və ya bir neçə universitet, həmçinin elmi-tədqiqat mərkəzləri ilə birbaşa və ya ortaqlıq fəaliyyətləri ilə əlaqədar olub, tərkibində elmi nəticələrə və yüksək texnologiyalara əsaslanan şirkətlərin qurulması və inkişafına təşəbbüs göstərmək üçün qurulur. Texnoparkda fəaliyyət göstərən şirkətlərə, universitet innovativ elmi nəticələrinin transfer edilməsi və işin idarə olunması sahələrində dəstək verir. Bu proseslərdə bütün yanaşmalar təşəbbüs-

karlıq və müəllif hüquqlarının qorunması müstəvisində həyata keçirilir. Belə desək, texnoparklar yeni ideyaların formalaşmasından başlayaraq, onun tətbiq olunması və inkişaf etdirilməsi üçün hərtərəfli şəraitin olduğu (şirkətlərlə ortaq fəaliyyətlər və s.) innovativ fəaliyyətləri təmin edən məkandır. Başqa sözlə texnoparklar insan kapitalını sürətli inkişaf etdirən və yüksək texnologiyaları istehsal edən strukturlardır.

Dünyada ilk texnopark ABŞ-də yaranmışdır və hazırda onların sayı dünya üzrə minlərlədir. Daha sonra belə strukturların yaranması daha çox Qərbi Avropada yaranmış və 90-cı illərin əvvəllərində keçmiş SSRİ-nin bir sıra respublikalarında artmağa başlamışdı. MDB ölkələri arasında Rusiya bu istiqamətdə qabaqcıl yeri tutur. Türkiyədə isə sənaye şəhərcikləri daha çox inkişaf etmişdir. Burada bu strukturlar hökumətin xüsusi dəstəyinə malik olmaqla, ölkəyə müasir texnologiyaların cəlb edilməsinə və iqtisadiyyatın inkişafına ciddi təsir göstərir [3, s. 24].

Sənayenin innovativ inkişafının dünya təcrübəsinə uyğun olaraq aparılan iqtisadi siyasətin davam etdirilməsi və sənayenin modernləşməsi istiqamətində islahatların həyata keçirilməsi məqsədilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2013-cü il 6 iyun tarixli Fərmanı ilə “Sənaye parkları haqqında Əsasnamə” təsdiq olunmuşdur. Təsdiq edilmiş Əsasnamə sənaye parkının yaradılması üçün qanunvericilik bazası olaraq, onun idarə edilməsi və bu ərazidə sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələləri tənzimləyərək muxtar respublikada sənayeləşmənin yeni mərhələsinin başlanğıcını qoyaraq, sənayenin inkişafı üçün perspektivli imkanlar yaradır.

Görülən məqsədyönlü tədbirlərlə yanaşı muxtar respublikanın sənaye müəssisələrində innovasiya fəaliyyətinin təşkilinə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi təkan verə bilər:

- intellektual mülkiyyət hüququ sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi;
- innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi istiqamətində dövlətin dəstəyinin daha da gücləndirilməsi;
- innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün xarici kreditlərin cəlb olunması;
- yüksək riskli layihələrə vəsaitlərin ayrılması;
- innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan sənaye müəssisələri üçün vergi və gömrük güzəştlərinin tətbiqi;
- yaradıcı əməyin stimullaşdırılması və bilik axınına real mexanizmlərin yaradılması;
- patent hüququ sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması və elmi-texniki məhsulların satışının təşkili;
- müəssisənin innovasiya fəaliyyəti sahəsində qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi;
- sahibkarların iqtisadi biliklərinin artırılması və bu sahədə stimullaşdırıcı kursların təşkil edilməsi.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının zəngin təbii potensiala malik olması, həmçinin enerji, ərzaq və nəqliyyat təhlükəsizliyi baxımından özünü təmin etməsi, burada sənayenin innovasiyayönlü perspektivli inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.B. Sahibkarlıq fəaliyyəti: növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri. Bakı, 1998.
2. Abbasov A.B. Biznesin əsasları. Bakı: Nurlan, 2005.
3. Məmmədova L.F. Sənayedə innovasiyanın tətbiqi və idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi problemləri. Diss. avtoreferatı. Bakı, 2007.
4. Молодцова Р.Г. Инвестиции и инновации в концепции экономического роста. М.: Рос.ЭА, 1997, 327 с.
5. Медынский В.Г., Шаршукова Л.Г. Инновационное предпринимательство. М.: ИНФРА-М, 1997, 215 с.
6. <http://www.nakhchivan.az/portal-1/sanaye.htm>.
7. <http://statistika.nmr.az/source/industry/index.php>.

Мехрибан Иманова

ОРГАНИЗАЦИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

В научной статье раскрыто экономическое значение применения инноваций, проанализирована динамика развития промышленности в автономной республике. Также здесь рассматривается мировой опыт инновационного развития промышленности и показаны направления совершенствования применения инноваций в промышленности автономной республики.

Ключевые слова: инновация, промышленность, технопарк, бизнес-инкубатор, промышленный городок.

Mehriban Imanova

ORGANIZATION OF INNOVATIVE ACTIVITIES OF INDUSTRIAL ENTERPRISES IN AUTONOMOUS REPUBLIC

The economic importance of the application of innovations is explained in the paper; development dynamics of the industry in the autonomous republic is analyzed. Also the worldwide experience of innovative development of industry is considered here; and directions of improving the application of innovations in industry of the autonomous republic are specified.

Key words: innovation, industry, technology park, business incubator, industrial town.

(Redaksiya heyətinin üzvü, professor Asif Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

MEHDİ BAĞIROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: Dr.Mehdi_Bagirov@mail.ru

MÜASİR İQTİSADİ ŞƏRAİT VƏ AQRAR SAHƏ: İSTEHSAL VƏ REALLAŞDIRMA PROSESLƏRİ

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının aqrar sferasında istehsal və reallaşdırma potensialına nəzəri və təcrübi aspektlərdən yanaşılır, ətraf mühit elementlərinin təsiri nəticəsində onun səmərəlilik göstəricilərinin dəyişməsi haqqında bəhs olunur və müvafiq tövsiyələr ifadə edilir. Araşdırmanın həyata keçirilməsində istehsal və satış proseslərinin ekomühitə əlaqələndirilməsindən də bəhs olunur. Aparılmış təsnifləşdirmə və hesablamalar real rəqəmləri ifadə edir və obyektiv təhlil üçün zəruri bazanı formalaşdırır.

Açar sözlər: *aqrar sahə, istehsal və satış amilləri, marketing, səmərəlilik.*

Aqrar sahə özünün çoxşaxəliliyi və əlaqələrinin genişliyi ilə fərqlənir. Bu cəhətlər sahədaxili ardıcıl istehsal proseslərində əyani formada təcəssüm olunur. İstər bitkiçilikdə, istərsə də heyvandarlıqda istehsal istiqamətlərinin obyekti və hasil olunan məhsulların növ, çeşid və formalarına görə fərqlənməsi aqrofəaliyyətinin daim nəzərdə saxlanmasını mühüm vəzifə kimi ortaya qoyur. Eyni zamanda yaddan çıxarılmamalıdır ki, məhsul yalnız istehsal sferasından istehlak sferasına çatdırıldıqda, istifadə üçün hazır hesab edilir. Deyilənlər isə yük dövriyyəsinin tədavi prosesinin tərkib ünsürü kimi bərqərar olmasına və istehsal prosesinin inkişafına şərait yaradır.

Aqrar sahədə istehsal münasibətlərinin formalaşması və onun səmərəliliyinin artımına təsir edən amillər araşdırma prosesində aşağıdakı qruplar üzrə təsnifləşdirilə bilər:

- istehsal və satış münasibətlərinin ölkənin aqrar siyasəti əsasında formalaşdırılmasının zəruriliyi;
- fəaliyyəti stimullaşdıracaq təbii-iqlim şəraitinin, infrastrukturun mövcudluğu;
- aqrar sahə üzrə informasiya bazalarının mövcudluğu;
- bitkiçilik və heyvandarlığın düzgün formalaşması və biri-birini optimal tamamlaması;
- hasilatın sahə çərçivəsini genişləndirmək yolu ilə aqrar-sənaye

emalının təşkili;

- istehsal prosesinin MTT səviyyəsi və imkanlarının qiymətləndirilməsi və s.

Sahibkarlıq təcrübədə müxtəlif formalarda təzahür edir, onlar arasında aqrar sferada daha çox inkişaf etdirilən istehsal və onun davamı olan kommersiya sahibkarlığıdır. İstehsal sahibkarlığı müvafiq sahənin təbii və digər xüsusiyyətlərindən irəli gəlir, məhsul hasilatını və xidmətlərin göstərilməsini özündə əks etdirir. Onda məhsul istehsalı üzrə mərhələlərin həyata keçirilməsi ön plana çəkilir, onların reallaşdırılması isə istehsal sahibkarlığı üçün əlavə funksiya hesab edilir. Bir sıra aparıcı ölkələrdə məhsul istehsalçıları öz məhsullarının satışından imtina edir, daha darçərçivəli ixtisaslaşmanı həyata keçirir və müstəqil, kənar satış infrastrukturunun yaranmasını şərtləndirir. İnkişaf etmiş ölkələrdə kommersiya sahibkarlığı təkcə məhsulların alqı-satqısı ilə deyil, eyni zamanda onların təkrar reallaşdırılması prosesi ilə də əlaqəlidir [2, s. 17].

Mövcud iqtisadi sistem kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi və ölkənin ərzaq bazarında yerli məhsulların xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi dövlətin aqrar siyasətinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən hesab edilir. Müvafiq siyasətin prioritetləri aqrar sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə əlverişli mühitin yaradılmasını təmin etməkdən ibarətdir ki, bu da xeyli sayda vəzifələrin icrasını məcburi edir. Bunlardan da mühüm olanlarına kənd təsərrüfatının istehsalının təşkili və həyata keçirilməsi ilə əlaqədar elmi konsepsiya və düşüncələrin işlənib hazırlanmasını, müvafiq sahə əsasında istehsal-satış proseslərinin səmərəli təşkili üzrə işlərin icrasını, kənddə istehsal-satış prosesinə təsir edəcək infrastrukturun qurulmasını, aqrar sahə və əlaqəli sənaye istehsalı sahələri üzrə inkişaf prioritetlərinin araşdırılmasını, aqrar sektorun hərtərəfli, kompleks şəkildə maliyyələşdirilməsi üzrə planların hazırlanmasını, istehsalın və satışın tələblərə müvafiq təşkili, idarə edilməsi məqsədilə müxtəlif iqtisadi alət və vasitələrdən istifadəni və s. aid etmək olar.

Hasilatın səmərəliliyinə təsir edən amillər qrupunda təbii-iqlim şəraiti və infrastrukturun mövcudluğu, onların istehsala təsiri haqqında xüsusi qeyd olunur. Həm birillik və çoxillik bitkiçilikdə, həm heyvandarlıq üzrə mövsümi hərəkətlənmələrdə təbii-iqlim şəraitinin və müvafiq istehsal infrastrukturunun olması zəruri şərt kimi qiymətləndirilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, aqrar sahə özünəməxsus istehsal xüsusiyyəti ilə fərqlənir, əsas məhsulla yanaşı, əlavə məhsulların (taxıl istehsalında – saman, ətlik heyvandarlıqda – süd, yun və s.) çıxışı mövcuddur. Belə vəziyyət bir tərəfdən, əlavə məhsulların şərti məhsul sifətilə ümumi məhsulun tərkibinə daxil edilərək onlardan istifadə olunmasını, digər tərəfdən isə sahədaxili istiqamətlərin qarşılıqlı əlaqələrində daha əlverişli şəraitin yaranmasını mümkündür.

İstehsal münasibətlərinin səmərəliliyinin araşdırılmasında daha iki amilin vəziyyətinə xüsusi diqqətin yetirilməsi məqsədəuyğun olardı: istehsal prosesi-

nin intensivliyinin həqiqi səviyyəsi və bu prosesin ardıcıl təşkili üzrə imkanların qiymətləndirilməsi.

Aqrar hasilatın təşkilində onun texniki-texnoloji səviyyəsinin qiymətləndirilməsi mühüm rol oynayır. Ən son texniki nailiyyətlər əsasında yaradılmış vasitələrlə, daha mütərəqqi texnologiyaya əsaslanan istehsalatlar analoji şərtlər daxilində daha yüksək məhsulvermə səviyyəsinə, rəqabətqabiliyyətliliyə, zərurət yarandıqda yeni məhsulun istehsalına daha çevik keçidə malik olacaq və səmərəliliyin yüksəlməsində öz sözünü deyəcəklər.

Aqrar bazarın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi, eləcə də kəndin sosial baxımdan dirçəlişinin təmin edilməsi, ekoloji tarazlığın təmin edilməsi, kənd təsərrüfatı ilə digər sahələr arasındakı disproporsiyanın aradan qaldırılması müasir şəraitdə dövlətin aqrar siyasətinin məqsədlərini özündə əks etdirir və onlar üzrə irəliləyişin əldə olunması həmçinin aqrar sahədə iqtisadi tənzimləyicilərin müvəffəqiyyətlə tətbiq edilməsindən, qiymət, vergi, kredit, büdcə və investisiya tənzimləyicilərinin əlverişli reallaşdırılmasından da asılıdır [4, s. 211].

Sahibkarlığın səmərəli inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmiş aqrar siyasət, eyni zamanda marketinq xidmətinin formalaşdırılmasını da özündə əks etdirir, bu xidmətin rolu və yeri aqrar sahə məhsullarının satış bazarlarının axtarılması, yeni satış bazarlarının və məqbul satış növ və formalarının seçilməsi ilə əlaqədardır. O, daxili bazarın öyrənilməsi və tədricən xarici bazara çıxış imkanlarının təmin edilməsinə istiqamətlənməlidir. Dövlətin satınalma strukturlarının təşkil etməli olan marketinq xidmətləri daha çevik fəaliyyət mexanizmlərə malik olmalı, istehsalın yekunlaşması üçün müvafiq olaraq qabaqcadan alqı-satqı dövrləşmələri bağlamalı, məhsulların “tarladan birbaşa istehlakçı süfrəsinə” yollanılması, yaxud saxlama kameralarında, anbarlarında bəlli müddət gözlədilərək sonradan reallaşdırılmaya yönəldilməsi sahəsində atılacaq addımları əsaslandırmalıdır. İstehsal münasibətlərinin formalaşması təkcə keçmiş və cari zaman kəsiyi ilə məhdudlaşmamalı, həmçinin həmin əlaqələrin perspektiv dövr üçün inkişafı haqqında da düşünülməli, zərurət yarandıqda onlara uyğun müdaxilələr, təkmilləşdirmələr və düzəlişlər edilməlidir. Amillər qrupuna nəzər saldıqda görürük ki, aqrar istehsalın spesifikasiyası satış münasibətlərinin formalaşmasına da təsir edir. Belə ki, məhsul növü və çeşidi baxımından kənd təsərrüfatı sahəsi geniş diapozona malikdir. Öz növbəsində hər bir məhsul növü və ya çeşidi satış əməliyyatlarında özünün daxili tərkib xüsusiyyətlərindən, formasından və s.-dən asılı olaraq məxsusi izlərini ifadə etmiş olur. Kommersiya xərcləri satılan məmulatların növləri üzrə ayrı-ayrı məhsul növlərinin müstəqim uçotunun məlumatlarına əsasən bölünür, müstəqim və qeyri-müstəqim xərc kimi çıxış edə bilər.

Zəruri məsələlərdən biri də qiymətin tərkibinin araşdırılmasıdır. Hər hansı aqrosobyekt sistemli fəaliyyəti əks etdirən bir “modulun” ifadəsidir. Araşdırmalar nəticəsində aydın olur ki, işlərin icrası onlarda iqtisadi-idarəetmə, texniki-texnoloji, meliorativ, zoobaytar, seleksiya və digər biri digərindən köklü fərqlə-

nən işlərin icrasını zəruri hala çevirir, bu da son nəticədə öz əksini pul ifadəsində tapır və satış prosesində təcəssüm etdirir. Həmin işlərin daha səmərəli, minimum zaman və vəsait sərfi qarşılığında icrası, satış prosesinin daha məqsəda uyğun şəkildə icrası, qeyd olunan istiqamətlərdə aparıcı xarici və yerli təcrübədən istifadə satış münasibətlərinin formalaşdırılmasında məsləhət xidmətlərindən yararlanmanın aktuallığını gözlər önündə sərgiləyir. Respublikanın aqrar sferasının inkişafı və tələblərə uyğun təşkil olunan sahibkarlıq fəaliyyəti təkmil bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının mühüm struktur komponentlərindən hesab olunur. Belə ki, istehsal və satış istiqamətləri üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinin düzgün təşkili və aparılması təsərrüfat subyektlərində marketinq fəaliyyətinin düzgün təşkilinə, onun prinsipləri əsasında istehsal sisteminin tələblərə müvafiq qurulmasına şərait yaradır. İstehsal və satış sisteminin marketinq meyarları əsasında nəzərdən keçirilməsi bu prosesə yanaşmanın mahiyyətini, məzmununu da aktuallaşdırır. Yaranan vəziyyət eyni zamanda istehsal həcmələrinin formalaşdırılması üçün lazım olan xammal və materialların, işçi qüvvəsi və texniki potensialın, istehsal mikromühitinin digər komponentlərinin mövcudluğunu və onlardan səmərəli istifadəni diktə edir.

Marketinq prosesinin obyektini xarakterizə edəcək məsələnin qoyuluşu və tədqiqatın məqsədinin müəyyənləşdirilməsi araşdırmada seçiləcək obyektlərin dəqiqləşdirilməsi yolunda ilkin addımın atılması kimi də qəbul oluna bilər. Problemin düzgün qoyuluşu bir tərəfdən marketinqin kənar mühitə münasibətdə vəziyyətini xarakterizə edən informasiyadan asılıdır ki, bu zaman da dəqiqlik, obyektivlik, etibarlılıq və həcm kimi meyarlar önə çəkilməli, toplanmış informasiyanın təhlili və izah edilmə səviyyəsinin imkanları qiymətləndirilməyə cəlb oluna bilməlidir. Prosesin təşkili və qiymətləndirilməsində ikinci mərhələ marketinq fəaliyyəti üzrə obyekt və məqsədə müvafiq bazardakı real informasiyanın toplanması, onların norma və normativlərlə müqayisə edilməsi, digər zəruri ilkin təhlil işlərinin icrasından ibarətdir. İkinci mərhələdə həmçinin məlumatın toplanması və təhlili üsulları, metodları, qaydaları, kimlər tərəfindən toplanacağı müəyyənləşdirilir [2, s. 36].

Məlumatın toplanılmasının metodiki əsasını müşahidələr təşkil edir. Ümumilikdə iqtisadi sistemdə, o cümlədən aqrar sferada onların vasitəsilə sosial və iqtisadi proseslərin qanunauyğunluqları, həcmələri, səviyyələri və s. haqda informasiya əldə olunur.

Marketoloji müşahidə müxtəlif amil, fəaliyyət və istiqamətlər əsasında bəlli sistemi təzahür etdirməlidir. Müşahidə həmçinin öyrənilən aqrar iqtisadi hadisələrin vahidlərinin əhatə olunmasına görə də təsnifləşdirilə bilər. Monitorinqlərin (müşahidələrin) sistemli, ardıcıl həyata keçirilməsi məqsədilə onlar əvvəlcədən proqramlaşdırılmalıdır. Növbəti mərhələdə marketinqin strateji xətti müəyyənləşdirilməli və onun tətbiqi həyata keçirilməlidir. Marketinq fəaliyyətinin strateji hədudlarının ortaya qoyulması onun kompleksini formalaşdırmağa, istifadə ediləcək spesifik marketoloji vasitələri seçməyə, aidiyyəti planlaşdırma

işlərinin həyata keçirilməsi əsasında xüsusi plan və proqramların hazırlanmasına imkan verir. Marketing prosesinin təşkili və qiymətləndirilməsini ifadə edən sonuncu mərhələ müvafiq tədbirlərinin müəssisənin ümumi fəaliyyət planında öz əksini tapmasını, onların yerinə yetirilməsinə nəzarətin təmin olunması, subyektlərin marketoloji fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi kimi fəaliyyət istiqamətlərini özündə birləşdirir [5, s. 118].

Aqrar müəssisələrdə marketing fəaliyyətinin sistemli öyrənilməsi onu digər prizmadan da xarakterizə etməyə imkan verir. Əgər ənənəvi halda məhsul satışı, alıcının tapılması onun istehsalından sonraya təsadüf edirsə, ikinci halda istehsal prosesi satışın tələblərinə tabe etdirilir, tələbatı ödəyəcək məhsulların hazırlanması nəzərdə tutulur. Aqrar məhsullara olan tələbatın faktiki ödənmə həcmi və tələbatın ödənmə dərəcəsi göstəricisi istehsalçı və istehlakçı tərəflərin ehtiyac və imkanları nəzərə almaqla vahid müstəvidə araşdırılmalıdır. Yaranmış vəziyyət qeyd olunan istiqamətlərin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi üzrə çoxsaylı kombinasiyalardan ən optimal, əlverişli variantın seçilməsini mümkün edir.

Təcrübədə araşdırma obyektinə fərqli amillərin təsirinin hesablanması və yekun qərarların qəbul edilməsində bir sıra hallarda düzgün olmayan addımların atılması ilə də rastlaşıla bilər. Obyektiv və subyektiv amillərin təsiri ilə yaranan biləcək belə situasiyalar adətən arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır. Belə vəziyyətin ümumiyyətlə yaranmaması, və ya artıq yaranmış vəziyyətin aradan qaldırılması məqsədilə mövcud situasiyalar təkrarən nəzərdən keçirilməli, risklilik və digər əlamətlər baxımından yenidən qiymətləndirilməlidir.

Statistik kəmiyyətlər Naxçıvan Muxtar Respublikasında bitkiçiliyin əsas göstəricilərini dinamik inkişaf baxımından xarakterizə edir. Onun tədqiqat obyekti kimi əkin sahəsinin və istehsal olunmuş bitkiçilik məhsullarının həcmi, onlar üzrə orta məhsuldarlıq göstəricisi seçilməlidir. Fərdi qaydada götürülmüş müvafiq göstəricilərin araşdırılması özünü marketing məsələlərində də büruzə verəcəkdir. Zəruri hallarda iqtisadi araşdırma və hesablamalarda fərdi qaydada ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsullarının vəziyyətinə analoji qaydada nəzər salına bilər. Məsələn, 2012-ci ildə taxıl üzrə yuxarıda verilmiş göstəricilər müvafiq olaraq 34965 ha, 101848 ton və 29,1 sent/ha təşkil etmişdir ki, bu da öncəki illə müqayisədə ilk 2 göstərici üzrə nisbi ifadə ilə 0,6% və 0,8% artımı ifadə edir, 3-cü göstərici (taxılın məhsuldarlığı) isə əvvəlki dövrlə müqayisədə dəyişilməmişdir (29,1 sent/ha). Yaranmış vəziyyət yüksəlişin sahələrin həcmimin artması hesabına baş verdiyinə dəlalət edir ki, bu da ekstensiv inkişafdan xəbər verir. 2014-cü ildə taxıl istehsalında artım ekstensiv hesabına baş vermiş və 103070 ton təşkil etmişdir.

Aqrar sahədə yüksəliş tendensiyası 2013-cü ildə də davam etmişdir. Belə ki, məsələn, cari ilin yanvar-iyul aylarında regionda 173,9463 milyon manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulu hasil edilmişdir ki, bu da 2012-ci ilin müvafiq dövründəki göstəricini 7,7% üstələmişdir. Həmin ilin yanvar-iyul aylarında region-

da 11,1 min ton ət (diri çəkiddə), 56,1 min ton sud, 52 mln. 40 min ədəd yumurta istehsal edilmiş, 2012-ci ilin yanvar-iyul ayları ilə müqayisədə ət istehsalı 3,4%, süd istehsalı 1,6%, yumurta istehsalı 2,9% artmışdır.

2014-cü ilin doqquz ayında dəyər ifadəsində əldə olunan nəticə öncəki illərlə müqayisədə aqrar sektorun ifadəsi 4,7% artaraq 270,2 milyon manata çatmışdır. İfadə edilən nəticədə bitkiçiliyin payı 186981 min manat (və ya 69%), heyvandarlığın payı isə 84787 min manat (və ya 31%) təşkil etmişdir [7].

Torpaq sahələrinin ümumi həcmlərinin müəyyən edilməsi istehsal olunacaq, sonradan isə bölgüyə məruz qalacaq (yəni şəxsi istehlaka və ya satışa yönəldiləcək) haqda ilkin istinad müfəssəl fikir formalaşdırmır. Bunun üçün əkin sahələri ilə yanaşı, həmin bitkiçilik məhsullarının istehsal həcmələri və məhsuldarlığı haqqında informasiya olmalıdır.

Yekunda qeyd etmək yerinə düşər ki, həm bitkiçiliyin, həm də heyvandarlığın əsas göstəriciləri haqqında toplanmış informasiya sonrakı tədqiqat mərhələləri üçün zəruri komponentlərin səmərəli tətbiqinə, lazımi nisbət və hasilələrin müəyyənləşdirilməsinə, biramilli və çoxamilli təhlillərin həyata keçirilməsinə şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhəlinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı. Bakı: Qanun, 2008, 41 s.
2. Bağirov M.S. Aqrar sahədə resurs potensialı, onun istehsal və satış sisteminin formalaşmasında rolu. Naxçıvan: İdeya, 2014, 131 s.
3. Rüstəmov A.A., Qasımov D.Q. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı: Avropa, 2013, 406 s.
4. Məmmədov A.T. Marketingin əsasları. Bakı: QAPP-POLİQRAF, 2007, 402 s.
5. Mahmudov C.İ. Biznes: əsasları, təşkili və idarə edilməsi. Bakı: Nurlan, 2011, 272 s.
6. Малахова Н.Г. Финансы и кредит. М.: Дело и сервис, 2010, 544 с.
7. www.statistika.nmr.az.

Мехди Багиров

СОВРЕМЕННАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ И АГРАРНАЯ ОТРАСЛЬ: ПРОЦЕССЫ ПРОИЗВОДСТВА И РЕАЛИЗАЦИИ

В статье осуществлен подход к производственному и реализационному потенциалу аграрной сферы Нахчыванской АР с теоретических и практических аспектов, повествуется об изменении показателей его эффективности вследствие влияния элементов окружающей среды и высказаны соответствующие рекомендации. В ходе исследования говорится

также о взаимосвязях экосреды с процессами производства и сбыта. Проведенные классификации и вычисления отражают реальные цифры и формируют необходимую базу для объективного анализа.

Ключевые слова: *аграрная отрасль, факторы производства и сбыта, маркетинг, эффективность.*

Mehdi Bagirov

CURRENT ECONOMIC SITUATION AND AGRARIAN INDUSTRY: PROCESSES OF PRODUCTION AND REALIZATION

The paper presents an approach to the production and realization capacities of the agrarian sector of Nakhchivan AR from theoretical and practical aspects, reports about change of indicators of its effectiveness due to the influence of environmental elements; and appropriate recommendations are stated. The study also refers to the ecological environment relationships with the processes of production and marketing. Conducted classifications and calculations reflect the actual numbers and form the necessary basis for an objective analysis.

Key words: *agricultural industry, factors of production and sale, marketing effectiveness.*

(İqtisad elmləri doktoru, professor Nazim Əhmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2015, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2015, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2015, № 1

HƏBİB VƏZİROV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: habib.vazirov.76@mail.ru

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ İQTİSADİYYATI

“Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatı” məqaləsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında iqtisadiyyatın inkişafı və səmərəli idarə edilməsi problemlərinin aktuallığını işıqlandırır. Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatına keçidi ilə Heydər Əliyevin məqsədyönlü işi nəticəsində tezliklə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə başlanıldı. Bu işlərin təməli, Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri olanda qoyulub. Məqalənin sonunda müəllif vurğulayır ki, Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında iqtisadi islahatlar üzrə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir və hazırlanmışdır. Bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikası, ən yüksək iqtisadi göstəriciləri ilə çiçəklənən respublikadır.

Açar sözlər: makroiqtisadi sabitlik, investisiyaların, rəqabətə davamlı sənaye məhsulları, sənaye istehsalının, bazar iqtisadiyyatı.

1993-cü ildə xalqın istəyi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdan ümummilli liderimiz Heydər Əliyev ölkəyə rəhbərliyinin birinci dövründə başladığı işləri ardıcıl olaraq davam etdirdi. İlk növbədə ictimai-siyasi sabitlik təmin edilməklə yanaşı, demokratik, qüdrətli dövlət modeli konsepsiyasının reallaşdırılması istiqamətində mühüm işlər görüldü və gələcək iqtisadi inkişaf prioritetləri müəyyənləşdirildi. Qısa dövr ərzində sosial-iqtisadi, hüquqi-siyasi sahələrdə kardinal islahat proqramlarının həyata keçirilməsinə start verildi.

Hazırda Cənubi Qafqazın lider dövlətinə, dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərinin etibarlı tərəfdaşına çevrilən Azərbaycan ümummilli liderimizin müəyyən etdiyi yolla inamla irəliləyir. Öz mənalı həyatını xalqına bağışlamış ulu öndərimiz 1 oktyabr 2003-cü ildə Azərbaycan xalqına müraciət edərək deyirdi: “Üzümü sizə – həmvətənlərimə tutaraq qarşıdan gələn prezident seçkilərində prezidentliyə namizəd, mənim siyasi varisim, Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin I müavini İlham Əliyevi dəstəkləməyə çağırıram. O, yüksək intellektli, pragmatik düşüncəli, müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatını gözəl bilən, enerjili və təşəbbüskar bir şəxsiyyətdir. Sizi əmin edirəm ki, həm İlham Əliyev, həm də Yeni Azərbaycan Partiyası bundan sonra da xalqımızın ən layiqli övladlarını öz ətrafında sıx birləşdirərək Azərbaycan dövlətinin inkişafı və xal-

qımızın firavanlığı yolunda çox işlər görəcəklər. İnanıram ki, mənim axıra çatdıra bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdıra biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm”.

Həyat dahi rəhbərimiz Heydər Əliyevin uzaqgörənliyini bir daha təsdiqlədi. Danılmaz bir faktdır ki, dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi, iqtisadiyyatımızın gücləndirilməsi, insanlara firavan həyat bəxş edilməsi sahəsində yorulmaz və məqsədyönlü fəaliyyəti ilə Azərbaycanın hər bir vətəndaşının Prezidenti olan cənab İlham Əliyevin həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq aləmdə nüfuzu gündən-günə yüksəlir. Möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyev bu zirvəyə yüksək intellektə, pragmatik düşüncəyə, müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatını dərinlən bildiyinə, tükənməz enerjiyə, təşəbbüskarlığa malik olduğuna və bu xüsusiyyətlərdən yeni məzmunlu demokratik dövlət quruculuğu işlərində özünəməxsus bacarıqla istifadə etdiyinə görə yüksəlmişdir. Ümummilli liderimizin zəngin dövlətçilik ənənələrinin ən layiqli davamçısı olduğunu əməli addımları ilə sübuta yetirən cənab İlham Əliyev qısa bir zaman ərzində geopolitik məkanda siyasi-iqtisadi proseslərin istiqamətini müəyyənləşdirən, ona təsir göstərən liderə çevrilmişdir.

Müasir dünyada iqtisadi inkişaf potensialının ölkələrin gücünü müəyyən edən başlıca amil kimi çıxış etməsi artıq heç kimə sirr deyil. Hər bir dövlətin əsas qüvvəsi onun iqtisadi potensialından asılıdır. Dinamik inkişafda olan iqtisadiyyat demokratiya və vətəndaş cəmiyyəti, daxili əmin-amanlıq, effektiv xarici siyasət deməkdir. Məhz bu baxımdan həm ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində, həm də ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin hazırkı fəaliyyəti dövründə ağırlıq mərkəzi bu sahənin üzərinə salınmışdır.

XX əsrin doxsanıncı illərinin əvvəllərində Naxçıvan Muxtar Respublikasında cəmiyyət həyatının bütün fəaliyyət istiqamətlərini əhatə edən inkişafın, yeni iqtisadi sistemin möhkəm əsaslarını yaradan ulu öndərin bu istiqamətdə müəyyənləşdirdiyi inkişaf strategiyasının reallaşdırılması istiqamətində bu gün uğurla həyata keçirilən irimiqyaslı tədbirlər öz nəticələrinin pozitivliyi ilə seçilir. Bu strategiyanın reallaşdırılması istiqamətində yeni impulsverici mərhələ isə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 1995-ci il dekabrın 16-da keçirilmiş sessiyasında başlanğıc götürmüş oldu. Məhz həmin sessiyada Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisin Sədri seçilmiş cənab Vasif Talıbov 1969-cu ildən başlanan Heydər Əliyev quruculuq və inkişaf xəttinin konkret bir regionda – ağır blokada şəraitində yaşayan, davamlı olaraq enerji qıtlığı keçirən, kommunikasiya əlaqələrinin olmaması ucbatından mal-material, xammal gətirilməsində ciddi problemlərlə üzləşən muxtar respublikamızda fəal yaradıcı gücə malik olduğunu öz əməyi və gərgin işi ilə sübut etdi.

Siyasi sabitlik, müstəqillik və iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının hazırlanması və mərhələ-mərhələ keçirilməsinin dahi Heydər Əliyev modelinin tarixi və Naxçıvandan başlandı. Heydər Əliyevin uzun müddət keçmiş SSRİ məka-

nında, planlı, mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemində apardığı iqtisadi siyasət strategiyasının yeni iqtisadi əsaslar və mexanizmlər bazasında həyat keçirilmə modeli məhz bu gəlişlə Naxçıvan iqtisadi sistemində reallaşmağa başladı. Lakin bu başlanğıc çox ağır sosial-ictimai və iqtisadi mühitlə rastlaşmışdı [1, s. 259].

1990-cı il yanvar hadisələrindən sonra Naxçıvanın iqtisadi və sosial böhran günbəgün dərinləşirdi. 1991-ci ilin əvvəllərindən yeganə gediş-gəliş yolu olan dəmir yolu nəqliyyatı ermənilərin təcavüzü nəticəsində dayandırıldı. Sərnişinlərin daşınmasında yeganə vasitə olaraq gündə 4-5 reys uça bilən “Yak-40” markalı təyyarələrdən istifadə olunurdu ki, bu da müharibə şəraitində qorxulu idi və həyat səviyyəsi aşağı olan Naxçıvan əhalisinin imkanlarına uyğun deyildi.

Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin Sədri seçildikdən sonra sənayedə yaranmış gərgin vəziyyətin, onu normallaşdırmaq və böhran vəziyyətindən çıxarmaq yollarını axtarmağa başladı. Naxçıvan sənayesinin mövcud vəziyyətini təhlil edərək, onun potensialını qiymətləndirərək, əlverişli coğrafi, psixoloji amilləri səfərbərliyə alaraq yollar axtarmağa başladı.

Əsas xarakterik cəhət ondan ibarətdir ki, ötən dövr ərzində həyata keçirilən islahatlar muxtar respublikada makroiqtisadi səviyyəni xarakterizə edən göstəricilərin müəyyən qisminin deyil, ümumilikdə hamısının pozitivmeylli yüksəlişini təmin etmişdir. 2010-cu ilin yanvar-noyabr aylarında ümumi daxili məhsulun həcmi 1995-ci ilə nisbətən 24 dəfə, adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun həcmi 20 dəfə, sənaye məhsulunun həcmi 32 dəfə, əsas kapitala yönəldilən investisiyalar 152 dəfə, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 6 dəfə, nəqliyyat sektorunda yük daşınması 15 dəfə, informasiya və rabitə xidmətlərinin həcmi 78 dəfə, pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 15 dəfə, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər 25 dəfə, dövlət büdcəsinin gəlirləri 24 dəfə, əhalinin gəlirləri 29 dəfə, adambaşına düşən gəlirlər 24 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı isə 19 dəfə artmışdır [3].

Diqqəti cəlb edən əsas məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, son illər ərzində yaradılmış iqtisadi potensial və qazanılmış uğurlar muxtar respublikamızın yarandığı 1924-cü ildən 1995-ci ilədək – yəni 71-illik zaman məsafəsində əldə olunanları xeyli üstələyir. Mühüm bir fakt ondan ibarətdir ki, 1924-1995-ci illər ərzində muxtar respublikada fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin maksimum sayı 56-ya bərabər olmuş, ötən illər ərzində isə sənaye sahəsində reallaşdırılan islahatların uğurlu nəticəsi kimi əlavə olaraq 367 yeni müəssisə işə başlamış və hazırda bu göstərici 423-ə çatmışdır. Analoji qaydada sənaye məhsullarının sayı üzrə də müsbət meyillər özünü göstərməkdədir. Əgər 1924-1995-ci illərdə muxtar respublikada istehsal olunan sənaye məhsullarının sayı üzrə maksimum göstərici 28-ə bərabər idisə, ötən illər ərzində əlavə olaraq 209 yeni sənaye məhsulunun istehsalına başlanılmış və bu göstərici ümumilikdə 237-yə çatmışdır [3].

Avtomobil yollarının inşası üzrə dinamika ümumilikdə nəqliyyat kompleksinin inkişafı səviyyəsini səciyyələndirən mühüm göstəricilərdəndir. Ötən illər ərzində muxtar respublikanın inzibati ərazisində 2926 kilometr uzunluğunda yeni avtomobil yolları inşa olunmuşdur ki, bu da 1924-1995-ci illər ərzində salınmış 1320 kilometr uzunluğunda avtomobil yollarını 2 dəfə üstələyir [3].

İqtisadi inkişafın xarakterik xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının davamlılığı və proporsional bölgüsü təmin olunmuşdur. Natura ifadəsində mühüm bir müqayisə predmeti ondan ibarətdir ki, keçmiş sovetlər birliyinin yüksək inkişaf mərhələlərindən hesab olunan 1989-cu ildə muxtar respublikada tikinti sektorunda 1 ay ərzində istifadə olunan 2176 ton beton hazırda 1 gün ərzində inşaat işlərinə sərf olunmaqdadır [2, s. 154].

Həyata keçirilən irimiqyaslı islahatların nəticəsidir ki, bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadi fəallıq üzrə öz statusunu aqrar bölgədən sənaye regionuna dəyişmişdir. Artıq muxtar respublikada il ərzində istehsal olunan sənaye məhsulunun həcmi kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmi orta hesabla 30 faiz üstələyir ki, bu da ümumilikdə inzibati ərazimizdə sənaye potensialının aparıcı mövqe qazandığını sübut etməkdədir.

Muxtar respublikanın sənayesində həyata keçirilən islahatların başlıca məqsədi mövcud sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası və yenidən qurulmasından, yeni müəssisələrin yaradılmasından, sənaye məhsullarının istehsalının təşkilindən, təbii sərvətlərin və əmək resurslarının səfərbər edilməsi tədbirlərini həyata keçirməklə sənayenin dayanıqlı və davamlı inkişafını təmin etməkdən ibarət olmuşdur. Bu dövr ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrinin yaradılmasına və bu əsasda da ixrac potensialının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Sənaye sahəsində həyata keçirilən irimiqyaslı islahatların uğurlu nəticəsidir ki, son illər ərzində muxtar respublikada 367 yeni sənaye müəssisəsi işə başlamışdır. Əgər 1996-cı ilin əvvəlinə muxtar respublikada 56 sənaye müəssisəsi mövcud idisə 01 dekabr 2010-cu ilədək olan dövr ərzində bu müəssisələrin sayı 8 dəfə artaraq 423-ə çatmışdır [3].

Muxtar respublika iqtisadiyyatında daxili bazarın qorunması və istehlakçıların yerli məhsullarla təmin edilməsi istiqamətində aparılan islahatların uğurlu nəticəsidir ki, hazırda muxtar respublikada 237 adda məhsul istehsal olunmaqdadır.

Hazırda muxtar respublikanın sənaye müəssisələrində 12129 nəfər işçi çalışır ki, bu da 01 yanvar 1996-cı ildəki müvafiq göstəricini 6 dəfə üstələyir.

Sənayenin əsas sahələrindən biri elektroenergetikadır. Muxtar respublikada elektrik enerjisi təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə ötən dövr ərzində ümumi gücü 87 mVt olan Naxçıvan Modul Elektrik Stansiyası, ümumi gücü 22 mVt olan Biləv Su Elektrik Stansiyası, ümumi gücü 4.5 mVt olan Vayxır Su

Elektrik Stansiyası tikilmiş, ümumi gücü 60 mVt olan Naxçıvan Qaz-Turbin Elektrik Stansiyası isə yenidən qurulmuşdur. Həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsidir ki, 2010-cu ilin yanvar-noyabr ayları ərzində 483.3 milyon kvtsaat elektrik enerjisi istehsal edilmişdir ki, bu da 1995-ci ildəki müvafiq göstəricidən 4 dəfə çoxdur [3].

Bu gün muxtar respublikamız elektrik enerjisi idxal olunan regiondan elektrik enerjisi ixrac edən diyara çevrilmişdir.

Uzunmüddətli fasilədən sonra muxtar respublikada istehlakçıların, ən əsası isə əhali təsərrüfatlarının təbii qazla təminatı həyata keçirilir. Artıq əhəlinin və təsərrüfat subyektlərinin qazla təchizatı prosesi başa çatdırılmış, 01 dekabr 2010-cu il tarixə 77 min 959 mənzil qazlaşdırılmış, pulsuz olaraq mətbəx sobaları verilmiş, qaz sayğacları quraşdırılmışdır [3].

Bu gün muxtar respublikanın paytaxtı Naxçıvan şəhərində, rayon mərkəzlərində, şəhər, qəsəbə və kəndlərdə aparılan geniş tikinti-quraşdırma, abadlaşdırma işləri, yolların və körpülərin tikintisi, təmiri muxtar respublikanın simasını gözəlləşdirməklə yanaşı onun inkişafının təcəssümünə çevrilmişdir.

2010-cu ilin yanvar-noyabr aylarında əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi 1995-ci ildəki müvafiq göstəricini 152 dəfə üstələyərək 462 milyon 407 min manata çatmışdır [3].

01 yanvar 1995-ci il tarixdən 01 dekabr 2010-cu ilədək olan dövr ərzində muxtar respublikada bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın həcmi 1 milyard 950 milyon manat təşkil etmişdir. Bu investisiyanın sərfi nəticəsində ötən dövr ərzində 393 inzibati bina, mənzil-kommunal təsərrüfatı sahəsində 593 obyekt, 153 nasos stansiyası, 353 subartezian quyusu, 119 körpü, rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsində 260 obyekt və qurğu, 2095 müxtəlif güclü transformator yarımstansiyası, 45 məişət evi və ticarət mərkəzi, 231 elm və təhsil müəssisəsi, 272 mədəniyyət müəssisəsi, 173 səhiyyə müəssisəsi, 33 idman obyekti, 312 halda su, kanalizasiya və drenaj xətləri, əlil, məcburi köçkün, qaçqın, şəhid ailələri, təbii fəlakətdən zərər çəkənlər və digər bu kimi kateqoriyalardan olan şəxslər üçün 457 fərdi ev, 3392 istehsal, xidmət və digər infrastruktur obyektləri istifadəyə verilmişdir [3].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhəlinin zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi məqsədilə aqrar bölmədə ötən illər ərzində aparılan köklü islahatlar bu sahənin daha sürətli inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdır. Bu tədbirlərdən işçi qüvvəsinin muxtar respublika ərazisində məhdudiyyətsiz hərəkətinin təmin edilməsi, mütəşəkkil ticarətin təşkilinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi, əsas növ ərzaq məhsullarının kifayət qədər istehsal olunmasına şəraitin yaradılması, yerli və xarici mənsəli ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə müvafiq nəzarət mexanizminin tətbiqi və istehlak bazarında texnoloji, ekoloji, sanitariya və baytar tələblərinə cavab verməyən məhsulların satışının qarşısının alınması, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracına dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi, zəruri infrastrukturun, anbarların yaradılması, kənd təsərrüfatı maşın və mexa-

nizmlərinin, gübrələrin güzəştli şərtlərlə istehsalçılara çatdırılması və bu istiqamətdə genişmiqyaslı kreditləşdirilmənin təşkili müntəzəm xarakter almışdır [1, s. 157].

Muxtar respublikanın iqlim şəraiti və əhalinin əsas hissəsinin kənd təsərrüfatı ilə məşğul olması burada əkinçiliyin geniş yayılmasını şərtləndirir. 2010-cu ilin məhsulu üçün 59 min 204 hektar sahədə əkin işləri həyata keçirilmişdir ki, bu da 1995-ci ilin məhsulu üçün əkilmiş sahədən 2 dəfə çoxdur [3].

Muxtar respublika rəhbərliyinin taxılçılığa mühüm əhəmiyyətli sahə kimi yanaşması nəticəsində bu sahədə yüksək artım meyillərinə nail olunmuşdur. Ən əsas isə odur ki, əsas təbii ehtiyat sayılan torpaqların məhdud olması nəzərə alınır və bitkiçilik ekstensiv üsulla deyil, müasir aqrokimyəvi və aqrotexniki tədbirlərə əsaslanan intensiv metodlarla, yəni məhsuldarlığın yüksəldilməsi yolu ilə inkişaf etdirilir. Bunun nəticəsində 1995-ci ilə nisbətən 2010-cu ildə taxıl əkini sahəsi 65 faiz, məhsul istehsalı isə 4 dəfə artmışdır.

Muxtar respublikada taxılçılıqla yanaşı kartof istehsalına da xüsusi diqqət yetirilir. Daxili bazarın kartofla təminatında idxaldan asılılığı azaltmaq, əhali tələbatının keyfiyyətli yerli məhsul hesabına ödənilməsini təmin etmək məqsədilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2005-ci il 11 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş, 2005-2010-cu illəri əhatə edən “Naxçıvan Muxtar Respublikasında kartofçuluğun inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın icrası ilə əlaqədar olaraq kartof əkini üçün əlverişli torpaq sahələri müəyyənləşdirilmişdir. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 2010-cu ildə 2740.5 hektar sahədə kartof əkilmişdir. 01 dekabr 2010-cu il tarixə 2740.5 hektar sahədən 37901 ton məhsul yığılmışdır ki, bu da 1995-ci ildə olan göstəricidən 95 dəfə çoxdur [3].

2010-cu ilin yanvar-noyabr ayları ərzində muxtar respublikada 96010 ton taxıl, 64782 ton tərəvəz, 40024 ton bostan məhsulları, 52141 ton meyvə və giləmeyvə istehsal olunmuşdur ki, bu da 1995-ci ildə olan göstəriciləri müvafiq olaraq 4 dəfə, 50 dəfə, 100 dəfə, 3 dəfə üstələmişdir [3].

Muxtar respublikada kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən biri də heyvandarlıqdır. Əhalinin heyvandarlıq məhsulları ilə etibarlı təminatı üçün bu sahəyə xüsusi diqqət yetirilmiş, heyvanların baş sayında və heyvandarlıq məhsullarının istehsalında artıma nail olunmuşdur. 01 oktyabr 2010-cu il tarixə muxtar respublikanın bütün təsərrüfat kateqoriyalarında qaramalın sayı 102 min 749 baş, qoyun və keçilərin sayı isə 621 min 133 baş olmuşdur ki, bu da 01 yanvar 1996-cı ilə olan göstəriciləri müvafiq olaraq 85 faiz və 2 dəfə üstələyir [3].

Aparılan məqsədyönlü tədbirlər və əhalidə xüsusi mülkiyyətə münasibətin köklü dəyişməsi, fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin üstün istiqamət alması öz növbəsində muxtar respublikada il ərzində istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmnin artmasını şərtləndirən əsas amillərdəndir. Belə ki, 2010-cu ilin yanvar-noyabr ayları ərzində muxtar respublikada 215 milyon manata yaxın kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal olunmuşdur ki, bu da 1995-ci ilin müvafiq göstəricisindən 6 dəfə çoxdur [3].

Kredit qoyuluşu maliyyə fəaliyyətinin tərkib hissəsi olmaqla iqtisadiyyatın dinamik inkişafında, yeni infrastrukturun yaradılmasında, insanların sahibkarlıq sferasına daxil olmasında və sair bu kimi zəruri məqsədlərə çatmaqda mühüm vasitədir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının inzibati ərazisində fəaliyyət göstərən bank strukturları və kredit təşkilatları tərəfindən sahibkarlara 2010-cu ilin yanvar-noyabr ayları ərzində verilmiş kreditlərin həcmi 1995-ci illə müqayisədə 123 dəfə artaraq 30 milyon 897 min manat təşkil etmişdir. Verilmiş kreditlərin 13 milyon 661 min manatı qısa müddətli, 17 milyon 236 min manatı isə uzunmüddətli kreditlərdir.

2000-ci ildən ötən müddət ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikası Sahibkarlığa Kömək Fondu tərəfindən 959 layihənin maliyyələşdirilməsinə ümumilikdə 63 milyon manatdan çox kredit verilmişdir.

Daxili bazarın qorunmasında, xaricə valyuta axınının qarşısının alınmasında, idxaldan asılılığın azaldılmasında, əhəlinin tələbatının daha dolğun ödənilməsində yerli istehsalın rolu əhəmiyyətli dərəcədə artırılmışdır.

Həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində bu gün 108 növdə, 319 çeşiddə ərzaq, 179 növdə, 432 çeşiddə qeyri-ərzaq olmaqla, cəmi 287 növdə, 751 çeşiddə məhsul istehsal olunur. İstehsal olunan 89 növdə ərzaq, 153 növdə qeyri-ərzaq olmaqla, cəmi 242 növdə məhsula olan tələbat tamamilə yerli istehsal hesabına ödənilir [3].

Özəl sektorun inkişafı üçün yaradılmış münbit şəraitin nəticəsi olaraq 2010-cu ilin yanvar-noyabr aylarında muxtar respublikada Ümumi Daxili Məhsul istehsalında özəl bölmənin payı 86.4 faiz təşkil etmişdir. Özəl sektor inkişaf etdikcə, ümumi daxili məhsulda bu sektorun xüsusi çəkisi artdıqca və sahibkarlıq fəaliyyəti genişləndikcə məşğulluq problemi də məhz bu sektor hesabına təmin edilir.

Ümumi iqtisadi aktivliyi gücləndirən amillərdən biri yüksək keyfiyyətli, beynəlxalq standartlara cavab verən yerli istehsal məhsullarının dünya bazarlarına sərbəst çıxarılmasından, satış problemlərinin səmərəli həllindən, ixrac potensialının daha da gücləndirilməsindən ibarətdir.

Son illər ərzində muxtar respublikada sahibkarlıq fəaliyyəti və ticarət üçün yaradılmış münbit şəraitin nəticəsi olaraq xarici ticarət əlaqələrinin coğrafiyası daha da genişlənmiş və ilk dəfə olaraq 2009-cu ildə xarici ticarətdə müsbət saldo yaranmışdır. 2009-cu il ərzində xarici ticarət dövriyyəsinin 112287.2 min ABŞ dollarını ixrac, 107759.3 min ABŞ dollarını isə idxal təşkil etməklə xarici ticarət dövriyyəsi 220046.5 min ABŞ dollarına çatmışdır.

Yerli istehsal potensialının davamlı olaraq gücləndirilməsi qarşılığında kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına olan tələbatın ödənilməsində idxaldan asılılıq əsas etibarilə aradan qaldırılmışdır. Bir faktı qeyd etmək olar ki, əgər 1995-ci ildə muxtar respublikaya xarici ölkələrdən idxal olunan məhsulların 90 faizini ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları təşkil edirdisə, ötən il bu göstərici azalaraq 28 faizə düşmüşdür. Bu 28 faizin əsas hissəsi isə muxtar respublikada yetişdirilməsi mümkün olmayan bitkilərdən ibarətdir. Hazırda muxtar respubli-

kaya ərzaq idxalının sonu, texnika və avadanlıq idxalının isə aktiv dövrü müşahidə edilməkdədir.

Aparılan təhlillər və sosial-iqtisadi proseslərin yekunu göstərir ki, muxtar respublikamız sürətli inkişaf tempini qoruyub saxlamaq üçün bütün potensial imkanlarını səfərbər edir, daha uğurlu nəticələrə və yeni-yeni nailiyyətlərə doğru inamla irəliləyir. Bütün bunlar isə günbəgün yeniləşən, ictimai tərəqqisini sürətləndirən Naxçıvan Muxtar Respublikasının daha da parlaq gələcəyindən xəbər verməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əmədov N. Naxçıvan iqtisadiyyatının prioritetləri: iqtisadi artım, dinamik inkişaf. Bakı: Sabah, 2008, 452 s.
2. Əmədov N. Naxçıvan iqtisadiyyatı inkişaf yollarında. Bakı: Elm, 2005, 308 s.
3. Nadirov A.A., Nuriyev Ə.X., Muradov Ş.M. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı: Elm, 2000, 104 s.
4. Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsinin materialları.
5. Nağıyev Ə.Ə., Novruzov V.Q., Allahverdiyev H.N., Əlirzayev Ə.H. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1998, 388 s.
6. Şirəliyev A. Naxçıvan Muxtar Respublikası – blokadada qalmış əyalətdən sürətlə inkişaf edən regiona çevrilən diyar // Azərbaycan, 2013, 6 oktyabr, № 221, s. 5.
7. www.statistika.nmr.az.

Хабиб Везиров

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ЭКОНОМИКА НАХЧЫВАНСКОЙ АР

Статья «Гейдар Алиев и экономика Нахчыванской АР» освещает актуальные проблемы эффективного управления и развития экономики под руководством лидера Азербайджанской Республики Гейдара Алиева. С переходом Азербайджанской Республики к рыночным методам хозяйствования Гейдар Алиев начал проводить целенаправленную и трудоемкую работу по скорейшему претворению в жизнь реформ в экономике. Эти преобразования были начаты в тот период, когда он был председателем Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики. В заключение автор подчеркивает, что под руководством Гейдара Алиева был подготовлен и претворен в жизнь ряд мер по реформированию экономики. Сегодня Нахчыванская Автономная Республика – это процветающая республика с самыми высокими экономическими показателями.

Ключевые слова: макроэкономическая стабильность, инвестиции, конкурентоспособность промышленной продукции, промышленное производство, рыночная экономика.

Habib Vazirov

**HEYDAR ALIYEV AND ECONOMICS OF NAKHCHIVAN
AUTONOMOUS REPUBLIC**

The paper “Heydar Aliyev and economics of Nakhchivan Autonomous Republic” covers topical issues of effective management and development of economics under the direction of Heydar Aliyev, the leader of Azerbaijan Republic. With the transition of the Azerbaijan Republic to market methods of management Heydar Aliyev started a purposeful and hard work for the rapid enforcement of reforms in the economics. These reforms were initiated in the period when he was chairman of the Supreme Majlis of Nakhchivan Autonomous Republic. In conclusion, the author emphasizes that under the direction of Heydar Aliyev a number of measures of economical reforming has been prepared and put into effect. Today Nakhchivan Autonomous Republic is a prosperous republic with the high economic indicators.

Key words: *macroeconomic stability, investment, competitiveness of industrial production, industrial production, market economics.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əli Nuriyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

SADIQ RƏHİMOV
Naxçıvan Özəl Universiteti

NAXÇIVANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ VƏ ONUN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİNƏ QISA BAXIŞ

Elmi məqalədə ticarətin insan əməyi ilə bağlı geniş və çox sahəli sosial-iqtisadi fəaliyyət olduğu, əmək məhsullarının və xidmətlərin mübadiləsi forması kimi daima çıxış etdiyi göstərilir.

Mövzuya uyğun olaraq qədim İpək Yolu üzərində yerləşən Naxçıvanda xarici ticarət əlaqələrinin hələ XIX əsrin ortalarından əsaslı surətdə inkişaf etməyə başladığı və sovet dönməində yeni ictimai quruluşla əlaqədar bu sahədə yaranmış vəziyyət geniş şərh edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin əsas hissəsi olan xarici ticarətin 1991-2013-cü illər arasındakı inkişaf mərhələləri statistik rəqəmlərə əsaslanaraq təhlil edilmiş və bu sahədə əldə olunmuş əsaslı uğurlar haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: *xarici ticarət, iqtisadi siyasət, sahibkarlıq, dövrüyyət, istehsal, inkişaf.*

Ticarət bəşər fəaliyyətinin əməli və nəzəri bir sahəsi kimi cəmiyyətin və onun ictimai inkişafına təsir edən ən mühüm amildir. O, pullu mübadilənin inkişaf etmiş ən yüksək formasıdır. Beynəlxalq, xarici və ölkədaxili iqtisadi əlaqələrin hamısı ticarət vasitəsilə reallaşır.

Əsrlər boyu insanlar mal yüklənmiş dəvə karvanları ilə Qərbdən Şərqə, Şərqdən Qərbə hərəkət etmiş, istehsal etdikləri məhsulları daha çox ehtiyacı olan məmləkətlərə aparmış, oradan isə ölkənin tələbatına uyğun mallarla geri dönmüşlər. Daim davam edən mal mübadiləsi zaman-zaman inkişaf edərək bugünkü ticarət anlamına gətirib çıxarmışdır.

Artıq XIX əsrin ortalarında qədim İpək Yolu üzərində yerləşən Naxçıvan şəhərinin, Ordubad və Culfa məntəqələrinin inzibati mərkəzlərə çevrilməsi, bu məntəqələrdə ticarətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmış oldu. Bu dövrdə məhdud şəkildə olsa da, Naxçıvan bölgəsindən ixrac edilən malların içərisində ipliklər, ağ və qırmızı bez, ipək parçalar, şərab, duz kimi məhsullar var idi. Avropa mallarından bura mahud, çit, müxtəlif növ kağız materialları, çay, qənd, mis və polad əşyalar və s., İran mallarından isə ipək parçalar, indiqo (tünd sürməyi boya) və dərmanlar gətirilirdi [2, s. 268].

1917-ci il Oktyabr inqilabı nəticəsində yeni sosialist xarakterli münasibətlər yaradıldı. Sovet dönməinin ilk illərində dövlət ticarəti ilə yanaşı şəxsi ticarətin də fəaliyyət göstərməsi ilə bu illərdə ayrı-ayrı iri tacirlər tərəfindən xarici ticarət əlaqələri davam etdirilirdi. Sovet dönməinin süqutunadək olan dövrlər ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici ticarət əlaqələri, əgər belə

demək olarsa, ayrı-ayrı Sovet respublikaları ilə məhdudlaşdı. Bununla belə bu dövrlərdə müxtəlif növlü dərman otlarının yuxarıdan verilmiş tapşırıqlar əsasında bəzi Şərqi Avropa ölkələrinə ixracı həyata keçirilirdi. Bunun müqabilində həmin ölkələrdən, yenə də müvafiq mərkəzi ticarət strukturları tərəfindən muxtar respublikaya əsasən yüngül sənaye malları geyimlər, ayaqqabılar, parçalar, məişətdə istifadə olunan radio-texnika avadanlıqları, ətriyyat kosmetika malları və s. idxal olunurdu.

1991-ci ildə müstəqilliyin əldə edilməsi ilə ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsinə başlandı. Müstəqilliyin ilk illərində Naxçıvanda çalışan ümummilli lider Heydər Əliyev ilk olaraq İran İslam Respublikası ilə əlaqələrin genişləndirilməsini nəzərdə tutan razılaşma və memorandumların əldə olunmasına nail oldu. Bu sənədlər həm qonşu ölkə ilə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə imkan verdi, həm də Naxçıvanın avtomobil yolu ilə Azərbaycanın digər bölgələrinə çıxışına imkan yaratdı.

1992-ci ilin may ayında Türkiyə Respublikası ilə sərhədlərin açılması da ulu öndər Heydər Əliyevin xalqın qurtuluşu və nıcatı üçün atdığı növbəti düşünülmüş addımlardan idi. Qonşu ölkə ilə iqtisadi əlaqələrin yaradılması ilə nəinki həmin ölkə ilə, eləcə də bu ölkə vasitəsilə Avropa ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin formalaşmasına şərait yaranırdı [1, s. 152].

Muxtar Respublikanın xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində İran İslam Respublikası ilə mövcud Culfa gömrük idarəsi ilə yanaşı, Şahtaxtı gömrük postunun açılması, eləcə də sadələşdirilmiş qaydada malların idxalı və ixracını aparmağa imkan verən sərhədyanı müştərək bazarların fəaliyyət göstərməsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur, Sədərək rayonlarının xarici əlaqələrdə daha yaxından iştirakının təmin olunmasına, İranın Qərbi Azərbaycan Ostandarlığı ilə əlaqələrin genişlənməsinə şərait yaratmışdır.

Ticarətin xüsusi mülkiyyətə keçirilməsi elə ilk illərdən bu sahədə əsaslı canlanma yaranmasına səbəb olmuşdur. Ticarət sahəsində çalışan sahibkarlar tərəfindən beynəlxalq ticari əlaqələrin yaradılması və bu sahənin əhatə dairəsinin ilbəl genişləndirilməsi üzrə əsaslı fəaliyyət aparılmaqla, ölkənin daxili bazarlarında əmtəə bolluğu yaradılmasına nail olmuşlar [2, s. 269].

Dövlətin apardığı məqsədyönlü iqtisadi siyasətin bir hissəsi olmaqla ticarətin, xüsusilə, xarici ticarətin tənzimlənməsi, daxili bazarın qorunması, gömrük proseduralarının sadələşdirilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi bütövlükdə ölkəmizdə olduğu kimi onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da ticarət dövriyyəsinin artmasına, o cümlədən xarici ticarətin genişlənməsinə imkan yaratmışdır.

Muxtar respublikada xarici ticarət dövriyyəsinin ilbəl artması burada yeni sənaye müəssisələrinin, istehsal sahələrinin yaradılması nəticəsində mümkün olmuşdur. Onu qeyd etmək kifayətdir ki, son 17 il ərzində muxtar respublikada 375 yeni sənaye müəssisəsi işə salınmışdır.

Yaradılan yeni sənaye müəssisələrində istehsal olunan məhsullar daxili

bazarın idxaldan asılılığında xeyli məhdudiyyətlər yaratmış, eləcə də yeni ixrac-yönümlü, rəqabətədavamlı məhsulların ixrac olunmasına rəvac vermişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici ticarət əlaqələrində 1992-1995-ci illərdə idxalın həcmnin artması əsasən gündəlik tələbat mallarının idxalı ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, əvvəlki iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi, muxtar respublikanın blokada şəraitində olması və sənaye müəssisələrinin öz fəaliyyətlərini əsasən dayandırması bu dövrdə əsas yeyinti məhsullarına olan tələbatın idxal hesabına ödənilməsinə labüd etmişdir. Eləcə də bu dövr xarici ticarətdə barter əməliyyatlarının üstünlük təşkil etməsilə, idxalın dəyər və həcmnin artması ilə xarakterizə olunur. İdxalın həcmnin artmasının bir səbəbi əhalinin gündəlik tələbatının ödənilməsi idisə, digər səbəbi xarici iş adamlarının ticarət əlaqələrinin qurulmasında maraqlarının artması ilə özünü göstərdi. Bu dövrdə idxalın həcmnin artmasına göstərilən amillərlə yanaşı, əsasən elektrik enerjisinin idxalı da təsir etmişdir.

1996-2000-ci illər Naxçıvan Muxtar Respublikasında xarici ticarətin formalaşması ilə səciyyələnir. Bu illərdə ixrac əməliyyatlarının əsasını şəkər çuğunduru, xam spirt, qara metal məmulatları təşkil etmişdir.

2001-ci ildən başlayaraq muxtar respublikada xarici ticarət əlaqələrinin strukturunda əsaslı dəyişikliklər özünü göstərmişdir. Xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi sahəsində qanunvericiliyin yeniləşməsi, gömrük orqanlarının işinin daha da təkmilləşdirilməsi, bu orqan strukturlarının texniki təchizatının tam yeniləşməsi, yerli sahibkarların maraqlarının nəzərə alınması, idxalın istehlak yönümlüyünün istehsalxarakterli məhsullarla yeniləşməsi başlanmışdır. Bu dövrdə muxtar respublikanın iqtisadiyyatı ona bilavasitə təsir göstərən xarici ticarət əlaqələri ilə paralel sürətdə inkişaf etmişdir.

2001-2008-ci illərdə bölgəmizdə xarici ticarət dövriyyəsinin artan dinamika davam etmişdir ki, bu da muxtar respublikanın sosial-iqtisadi inkişafı, dünyaya açılması, yerli istehsal məhsullarının xarici bazarlara yol açması, xarici iş adamlarının maraq dairəsinə düşməsi, yerli sahibkarlığın daha da inkişaf etməsi ilə səciyyələnir.

Statistik məlumata görə müqayisə dövrünün əvvəlində muxtar respublikanın xarici ticarət dövriyyəsi 31,9 milyon ABŞ dolları olduğu halda, 8 il sonra bu göstərici 3,3 dəfə artaraq 103,7 milyon ABŞ dollarına bərabər olmuşdur.

İnkişaf etmiş ölkələrin istehsal avadanlıqları ilə təchiz olunmaqla yaradılan rəqabətədavamlı, ixrac yönümlü məhsul istehsal edən müəssisələrin formalaşması 2009-cu ildən başlayaraq ixracın həcmnin idxalı üstələməsinə imkan vermiş və sonrakı illərdə artım dinamika davam etmişdir.

Belə ki, 2009-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsi 220 milyon ABŞ dolları olduğu halda, 2013-cü ildə bu göstərici 512 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bu da 2,3 dəfə üstələmək deməkdir. Bu dövrdə ixracın həcmi 3,6 dəfə artdığı halda, idxalın həcmi cəmi 1,7 faiz artmışdır.

Xarici ticarət dövriyyəsindəki artım dinamika 2014-cü ilin ötən ayları

ərzində davam etmiş və cari ilin yanvar-avqust aylarının nəticələrinə görə muxtar respublikada 333 milyon 941 min ABŞ dolları həcmində xarici ticarət dövriyyəsi olmuşdur ki, bu da bir il öncəki göstəricini 0,5 faiz üstələmişdir. İxracın həcmi son bir il ərzində 5,2 faiz artaraq 259 milyon ABŞ dollarını ötmüş və xarici ticarət üzrə 185 milyon ABŞ dollarına yaxın həcmdə müsbət saldo yaranmışdır. İxracın həcmi bir il öncəyə nisbətə 13 faiz azalmışdır.

Son illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin coğrafiyası genişlənmiş və dövriyyədə iştirak edən dövlətlərin sayı 45-ə çatmışdır. Hüquqi və fiziki şəxslərin xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 2013-cü ilin sonuna 80,8 faiz təşkil etmişdir. Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikası dünyanın ən inkişaf etmiş dövlətləri olan ABŞ, Fransa, Çin, Türkiyə, Rusiya, Hindistan, eləcə də Gürcüstan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Macarıstan, Bolqarıstan, Latviya və s. ölkələrlə ticarət əlaqələri yaratmışdır.

Yaxın keçmişdə elektrik enerjisinin idxalçısı olan Naxçıvan Muxtar Respublikası hazırda bu məhsulla nəinki öz daxili tələbatını ödəyə bilər, həm də elektrik enerjisinin ixracını həyata keçirir. Hazırda ixrac olunan malların sırasına müxtəlif çeşidli mineral sular, meyvə şirələri, duz, gön-dəri xammalı, sement, sanitariya-texniki məmulatlar, çay, tütün məmulatı, spirtli içkilər, daş məmulatları, dərman bitkiləri və bu kimi digər məhsullar daxildir.

Xarici ticarətin inkişaf etdirilməsi və onun əhatə dairəsinin genişlənməsi daxili bazarın qorunması şərtilə təmin edilir ki, bu da muxtar respublikanın gömrük orqanları vasitəsilə həyata keçirilir. Daxili bazarın qorunması məqsədilə yerli istehsalı olan eyni adlı malların xaricdən tarif və qeyri-tarif metodlarından istifadə olunmaqla gətirilməsi həyata keçirilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılan nəhəng quruculuq işləri idxalın həcmində müəyyən həddə artması ilə və dövlət büdcəsinə nəzərdə tutulmuş gömrük ödənişlərinin çoxalması ilə müşahidə olunur. Belə ki, dövlət büdcəsinə yığılan gömrük rüsum və vergilərinin həcmi 1992-ci ildə cəmi 7 min 326 manat olduğu halda, bu göstərici 2013-cü ildə 8 milyon 355 min manat olmuş, artım yüz dəfələrlə ölçülmüşdür.

Bu gün muxtar respublikada sahibkarlığın inkişafına göstərilən dövlət qayğısının və qonşu dövlətlərlə ticari əlaqələrin genişlənməsinə yönəlmiş dövlətin iqtisadi-sosial siyasətinin nəticəsidir ki, artıq Naxçıvanlı sahibkarlar xarici ticarət dövriyyəsini artırmaqla yanaşı, digər dövlətlərdə Naxçıvan markası altında iri ticarət şəbəkələrinin fəaliyyət göstərməsinə nail olmuşlar.

Xarici ticarət dövriyyəsindəki indiki dinamika daimi xarakter almışdır ki, bu da Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin apardığı məqsədyönlü, düşünülmüş, bölgənin reallıqlarına əsaslanan sosial-iqtisadi siyasətin məntiqi nəticəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev İ.M., İsmayılov B.M. Naxçıvan Muxtar Respublikası-90: Quruculuq salnaməsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 157 s.

2. Rəhimov S. Ticarət: Tarixi formalaşma mərhələsi və Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında rolu // AMEA Naxçıvan bölməsinin Xəbərləri, 2013, № 1, s. 267-271.

Садиг Рагимов

ВНЕШНЕТОРГОВЫЕ СВЯЗИ НАХЧЫВАНА И КРАТКИЙ ОБЗОР ЭТАПОВ ИХ РАЗВИТИЯ

В научной статье показывается, что торговля – это широкое и многостороннее поле социально-экономической трудовой деятельности человека, всегда выступающее в форме обмена продуктов труда и услуг. В соответствии с этой темой подробно рассмотрены внешнеторговые связи Нахчывана, расположенного на древнем Шелковом Пути, показано, что основательное развитие их началось еще в середине XIX века, и прокомментировано состояние в этой отрасли в советский период, создавшееся в связи с новым общественным устройством. На основе статистических данных проанализированы этапы развития внешней торговли Нахчыванской Автономной Республики как основной части ее внешнеэкономических связей за период с 1991 по 2013 год, сообщается о значительных успехах, достигнутых в этой области.

Ключевые слова: *внешняя торговля, экономическая политика, собственность, оборот, производство, развитие.*

Sadig Rahimov

FOREIGN TRADE RELATIONS OF NAKHCHIVAN AND OVERVIEW OF THEIR DEVELOPMENT STAGES

It is shown in this scientific paper that trade is broad and many-sided field of socio-economic labor activities of the people, always acting in the form of exchange of products of labor and services. In compliance with this theme foreign trade relations of Nakhchivan, located on the ancient Silk Road are considered in detail; it is shown that their solid development began in the middle of the XIX century, and conditions in this brunch during the Soviet period established in connection with the new social order are commented. On the basis of statistical data stages of development of foreign trade of Nakhchivan Autonomous Republic are analyzed as a major part of its foreign economic relations during the period of 1991-2013; it is reported about significant progress made in this area.

Key words: *foreign trade, economic policy, property, turnover, production, development.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, professor Asif Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

FƏRHAD MİRZƏZADƏ
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu

İQTİSADİYYATIN MODERNLƏŞMƏSİ SAHƏSİNDƏ İNVESTİSİYA LAYİHƏLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASININ BƏZİ YOLLARI

İnvestisiya gəlir əldə edilməsi məqsədilə sahibkarlıq obyektlərinə və digər fəaliyyət növlərinə yatırılan uzunmüddətli kapitaldır. İnvestisiyalar ilk növbədə daxili maliyyə ehtiyatları çatışmayanda aşağı faizli kredit almaq imkanı yarandıqda istifadə edilir. Həmçinin, görülən işin həcmnin artırılması yeni bazarlara daxil olmaq imkanı yarandıqda da investisiya cəlb etmək imkanından istifadə edilir. Buna görə də dövlət investisiya siyasətinin əsas məqsədi investisiya üçün sərfəli mühitin formalaşdırılması və cəlb edilən investisiyanın səmərəliliyinin artırılmasıdır.

İnvestisiya prosesi gəliri kapitala, artan dəyərə çevirir. Bu zaman pul əmtəəyə, əmtəə isə yenidən artmış pula çevrilir. İnvestisiya qoyuluşu əsas vəsaitlərin keyfiyyətə dəyişməsinə və istehsalatın strukturunu çevik formaya salmağa imkan verir. İnvestisiya siyasətinin düzgün aparılması gəlirin azalmasına deyil, artmasına gətirib çıxartmalıdır

Açar sözlər: *dövlətin iqtisadi siyasəti, kapital, investisiya, sahibkarlıq, səmərəlilik.*

Dövlətin iqtisadi siyasətində əsas faktorlardan biri düzgün investisiya siyasətinin yeridilməsidir.

İnvestisiyalar əsasən kapital yatırımı kimi həyata keçirilir. Ancaq bu istehsalat və qeyri-istehsalat təyinatlı sahələrin yenidən qurulması və genişlənməsi üçün istifadə edilən formalardan biridir. İnkişaf etmiş ölkələrdə investisiyalar bir çox qeyri-maddi aktivlərə yönəldilə bilinir.

İnvestisiya sahəsində dövlətin dəqiq siyasəti olmadan dövlət elan etdiyi prinsipləri reallıqda qorudan investisiyaları cəlb etmək mümkün olmayacaq. Dövlət iqtisadiyyatına kapital qoyuluşunun səmərəliliyinin ən birinci zəmanətçisi olmalıdır. O buna müvafiq qanunvericilik, prioritet sahələr üzrə dövlət zəmanəti verməli, bir sıra hallarda özü investor rolunda çıxış etməli, qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq bir sıra sosial proqramlar həyata keçirilməlidir.

Dövlətin iqtisadi siyasətində əsas faktorlardan biri düzgün investisiya siyasətinin yeridilməsidir. İnvestisiya prosesinə investisiyanın həcmi, istifadə istiqamətləri, etibarlı mənbəyi, səmərəli nəticə zəmanəti, qaytarılma şərtləri və digər

elementlər daxildir. İnvestisiya gəlir əldə edilməsi məqsədilə sahibkarlıq obyektlərinə və digər fəaliyyət növlərinə yatırılan uzunmüddətli kapitaldır [1, s. 2].

Digər bir mənbə isə investisiyanı “öz ölkəsində, yaxud xaricdə müxtəlif sahələrdəki müəssisələrə, layihələrə, sosial-iqtisadi proqramlara, innovasiya layihələrinə kapitalın uzun müddətli qoyuluşu” adlandırır [2, s. 378].

İnvestisiyalar ilk növbədə daxili maliyyə ehtiyatları çatışmayanda istehsalat potensialının yenilənməsi üçün sərmayələrin defisitində eyni zamanda aşağı faizli kredit almaq imkanı yarandıqda istifadə edilir. Həmçinin, görülən işin həcmnin artırılması yeni bazarlara daxil olmaq imkanı yarandıqda da investisiya cəlb etmək imkanından istifadə edilir. Buna görə də dövlət investisiya siyasətinin əsas məqsədi investisiya üçün sərfəli mühitin formalaşdırılması və cəlb edilən investisiyanın səmərəliliyinin artırılmasıdır.

Dövlət investisiya siyasəti və investisiyanın dövlət tənzimlənməsi fərqli terminlərdir. Birincidə dövlət investisiyanın cəlb edilməsi üçün əlverişli şərait yaradır və bu prosesə müdaxilə etmir. İkincidə isə dövlət qanun çərçivəsində, investisiyanın yerləşdirilməsində və istifadə edilməsində qanun icazə verən çərçivədə iştirak edir. Dövlətin investisiya siyasəti ölkə daxilində və xaricdən sərmayələrin iqtisadiyyatın yenidən qurulmasına maliyyə vəsaitlərinin tapılmasıdır.

Dövlətin tənzimləmə siyasəti ilk növbədə sahibkarlıq sərbəstliyinin qorunması ilə yanaşı, iqtisadi inkişafın əsas prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

İnvestisiya sahəsində dövlətin dəqiq siyasəti olmadan dövlət elan etdiyi prinsipləri reallıqda qorumadan investisiyaları cəlb etmək mümkün olmayacaq. Dövlət iqtisadiyyatına kapital qoyuluşunun səmərəliliyinin ən birinci zəmanətçisi olmalıdır. O buna müvafiq qanunvericilik, prioritet sahələr üzrə dövlət zəmanəti verməli, bir sıra hallarda özü investor rolunda çıxış etməli, qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq bir sıra sosial proqramlar həyata keçirilməlidir.

Dövlət investisiya proqramının məqsədləri aşağıdakılardır:

İstehsalatın inkişaf sürətinə və həcminə təsir etmək;

Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi;

İqtisadiyyatın struktur dəyişikliyinə təmin etmək;

Sosial problemlərin həllinə töhfə verilməsi [3].

Bundan əlavə hesab edirəm ki, dövlət investisiya proqramlarının köməyi ilə xarici investisiyalar daxil olmaqla müxtəlif mənbələrdən investisiya resurslarını cəlb etmək, əhalinin pul ehtiyatlarının investisiya məqsədlərinə cəlb etmək üçün qeyri-dövlət strukturlarının yaradılmasının stimullaşdırmaq mümkündür.

Dövlət investisiya proqramlarının qəbulu kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsinə..... arı ilə fond bazarına çıxmalarına mane olan səhmlər buraxılması ilə bağlı tələbləri həmin şirkətlərin qiymətli kağızlar bazarına çıxmasını praktiki olaraq qeyri-mümkün edir. Bu vəziyyət kiçik tədqiqatlarla və tətbiq layihələri ilə məşğul olan firmalarının fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün vençur maliyyələşdirməsi normasının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bununla bərabər, yüksək risk müqabilində öz kapitalını dövlətin qiymətli kağızları, sənaye müəssisələri və bankların səhmləri şəklində (zəmanətlə) yerləşdirməklə, birjada möhtəkirlik etməklə, əldə edilə biləcək qazancdan qat-qat artıq qazanc əldə etmək imkanı yaranır.

İnvestorlar riskin ən az olması üçün eyni vaxtda bir neçə firmaya sərmayə qoyur ki, iflasə uğramış firmanın düşdüyü zərər uğur qazanmış firmalar hesabına ödənilsin. Risk kapitalının tətbiq etdiyi sığortalanma üsulu layihələrin mərhələlər üzrə maliyyələşdirilməsidir [4, s. 169].

İqtisadiyyatın modernləşməsində investisiya iqtisadiyyatı böyük rol oynayır. İnvestisiya dedikdə, bu və ya digər fəaliyyətə (istehsalat, biznes) qoyulan uzunmüddətli maddi və maliyyə vəsaitləri, daşınan və daşınmaz əmlak pul dövriliyyəsi, intellektual və qeyri-dəyərlər başa düşülür.

İnvestisiya prosesi gəliri kapitalla, artan dəyərə çevirir. Bu zaman pul əmtəyə, əmtəə isə yenidən artmış pula çevrilir. İnvestisiya qoyuluşu əsas vəsaitlərin keyfiyyətə dəyişməsinə və istehsalatın strukturunu çevik formaya salmağa imkan verir. İnvestisiya siyasətinin düzgün aparılması gəlirin azalmasına deyil, artmasına gətirib çıxartmalıdır.

İnvestisiya siyasəti dövlətin müvəffəqiyyətli investisiya iqliminin formalaşmasına, investisiya fəallığının stimullaşmasına və investisiyanın ölkədə istifadəsi səmərəliliyinin artmasına çox şaxəli fəaliyyətidir.

Modernizasiya prosesi gedən iqtisadiyyatda ilk növbədə elə investisiyalar tələb olunur ki, az kapital məsrəfi ilə daha böyük istehsal gücü yaratmaq mümkün olsun. Həmçinin, yeni məhsul növünün buraxılışını təmin etmək prioritet sayılır. İnvestisiyalar ilk növbədə iqtisadiyyatın perspektivi və real sahələrinə yönəldilməsi arzu olunandır.

İnvestisiya sahəsində özünün səlahiyyət həcmi ilə ölçüsünə baxmayaraq, dövlət həmişə moderator rolunu oynayır. Bu roldan imtina etmə iqtisadiyyatda anarxiya daxili bazarın, xarici bazar tərəfdən tutulmasına qeyri-fəal iqtisadiyyatın inkişafına səbəb ola bilər. Bu baxımdan hər bir ölkə özünün spesifikliyinə görə investisiya siyasətini özünəməxsus şəkildə qurur.

Həmçinin iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində bu siyasət tənzimləyə bilər. Eyni zamanda müxtəlif regional xüsusiyyətlərə görə də ölkə daxilində investisiya siyasəti fərqlənə bilər. Həm regional fərqliliyin nəzərə alınması, həm də nəhəng iqtisadi oyunçuların özlərinin kooperativ münasibətlərini təkmilləşdirməsi, investisiyaların səmərəliliyinin artırır.

İnvestisiya siyasətində dövlət aşağıdakı üç vəzifənin birini, bir neçəsini və ya hamısının vəzifəsini yerinə yetirir:

İnvestisiya bazarını təşkil edir, investisiya prosesinə menecerlik edir və müəyyən hallarda investisiya maliyyə bazarında birbaşa iştirakçı kimi çıxış edir.

Qarşıya qoyulan məqsəddən, subyektin iqtisadi xarakteristikasından və şərtlərdən asılı olaraq, investisiya aşağıdakı mənbələrdən ayrılır:

Xarici dövlət investisiyası;
Xarici özəl mənbə investisiyası;
Beynəlxalq maliyyə təşkilatının investisiyası;
Milli dövlət investisiyası;
Milli özəl investisiya;
Birgə investisiyalar.

İnvestisiyanın yönəlmə ünvanından asılı olaraq investisiyalar maddi maliyyə və insan kapitalı investisiyalarına bölünür. Maddi investisiyalar tikili, avadanlıq material ehtiyatı həmçinin patent alınmasına yönələn investisiyalara deyilir.

Maliyyə investisiyaları qiymətli kağızların alınmasına və bank əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinə yönəldilir. İnsan kapitalı investisiyası isə kadrların hazırlanmasına, təhsilin və təlimin keyfiyyətinin artırılmasına texniki və yaradıcı potensialın inkişafına yönələn vəsaitlərə deyilir.

İnvestisiyanın ayrılmasına görə birbaşa (bilavasitə), ara vasitəçiləri və portfel investisiyalarına bölünür: Birbaşa investisiyalar vasitəçi olmadan, investisiya tələb olunan sahəyə yönəldilir. İnvestisiya şərtləri və həcmi investorla borc alan arasında razılaşdırılır. Bu investisiya formasının üstün cəhəti vasitəçilərə xərc çəkilməməsi, çatışmayan cəhəti isə ortada tələb olunan texniki maliyyə və təşkilati peşəkar vasitəçilərin olmamasıdır. Vasitəçi investisiyanın müəyyən hissəsini öz zəhməti üçün alsada investoru bir sıra risklərdən sığortalayır.

Ara vasitəçisi olan investisiya qoyuluşunda investorun qoyulan məbləğdən gözlənilən gəliri az olsa da onun riski tamamilə vasitəçinin üzərinə qoyulur. Portfel investisiyasında isə investisiya ya müxtəlif qiymətli kağızlara, ya da bir-birinə bağlı olan müxtəlif sahələr kompleksinə qoyulur.

İnvestisiya formasının seçilməsi qarşılıqlı razılaşmadan və şəraitdən asılıdır.

İnvestisiyalar əsasən kapital yatırımı kimi həyata keçirilir. Ancaq bu istehsalat və qeyri-istehsalat təyinatlı sahələrin yenidən qurulması və genişlənməsi üçün istifadə edilən formalardan biridir. İnkişaf etmiş ölkələrdə investisiyalar bir çox qeyri-maddi aktivlərə yönəldilə bilinir.

“İnvestisiya siyasəti daxili və xarici konyunkturadan asılıdır – iqtisadiyyatın vəziyyəti, investisiya fəallığının səviyyəsi, yüksəliş və gerilənə tendensiyası. Ona görə də qısa müddətli və uzun müddətli investisiya siyasətlərini fərqləndirirlər, hansı ki, bir-birindən fəaliyyət zamanı faktorları, tədbirin keçirildiyi müddət periodları ilə fərqlənilirlər. Uzun müddətli siyasət uzun illər qabağa iqtisadi davranış xəttini müəyyənləşdirir. Qısa müddətli isə bir ilə və ya bir neçə aya qərarlaşır” [5].

Bu baxımdan investisiya qoyuluşundan əvvəl bütün hallarda investisiya mühitinin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. İnvestisiya mühiti investisiyanın formasından, mənbəyindən, yönəlmə istiqamətindən asılı olmayaraq investisiyanın səmərəliliyi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Rusiya alimləri P. Qaqloyev və S.Beloqurun fikrincə, “Ölkənin və regionun investisiya mühiti anlayışı altında maliyyə yatırımlarının cəlb ediciliyinin müəyyən səviyyəsini yaradan iqtisadi sosial, siyasi və dövlət-hüquq şərtlərinin məcmusunun ümumi xarakteristikası başa düşülür” (6, s. 36).

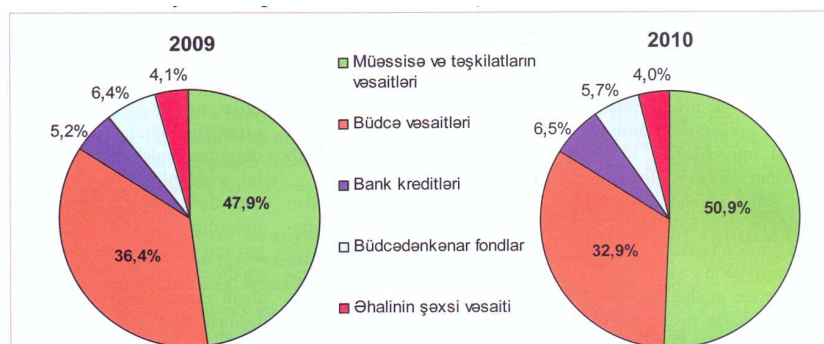
İnvestisiya mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi investisiya qoyuluşunda böyük rol oynayır. İqtisadiyyatı zəif ölkələr xarici investisiyanın cəlb edilməsində maraqlıdır.

Ancaq bununla paralel milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsi üçün səmərəli addımların atılmaması iqtisadiyyatın xarici investisiyalardan asılılığını gücləndirir. Nəticədə yerli istehsal azalır, import eksportu üstələyir, xarici borcun ölkə büdcəsinə nisbəti yüksəlir. Bütün bunlara korrupsiya və səriştəsiz iqtisadi asılılıq çalasından çıxıb bilmir.

Bu istiqamətdə Azərbaycanda görülən fəaliyyət digər ölkələr üçün nümunə ola bilər. İldən ilə müəssisə və təşkilatların və yerli bankların maliyyə mənbələri investisiyada böyük rol oynayır. Həmçinin, investisiya qoyuluşunda əhəlinin şəxsi vəsaitləri də əhəmiyyətli yer tutur. Son illərdə şəxsi vəsaitlər üzrə investisiya ölkə üzrə investisiyanın dörd faizini təşkil edir ki, bu da bir milyard manata yaxın bir vəsaitdir.

Azərbaycan Respublikasında investisiya qoyuluşunu təşviq etmək və nəticə olaraq sahibkarlıq fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Bunların içində baza qanunu rolunu 13 yanvar 1995-ci ildə qəbul edilən “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanundur. Bu qanun fəlsəfəsindən irəli gələrək sonradan konkret istiqamətlərin inkişafında böyük rol oynamalı olan “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” qanununa (15 yanvar 1992-ci il) 1996, 2001, 2002, 2005 və 2007-ci illərdə ciddi dəyişikliklər edildi. Həmçinin, “İnvestisiya fondları haqqında” qanun (30 noyabr 1990-cı il), “Sığorta fəaliyyəti haqqında” qanun (2008-ci il) qəbul edildi.

Azərbaycan Respublikasında investisiya mənbələrinin strukturu [7, s. 40].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2014-cü ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasında çıxışında Azərbaycanın investisiya potensialı haqqında demişdi:

“Azərbaycan böyük maliyyə resursları ildən-ilə artırılacaq və investisiya portfeli həm sahələr üzrə, həm də xaricdə qoyulan investisiyaların coğrafiyası baxımından şaxələndiriləcək...

2003-cü ildən bu günə qədər – bu proqramlar icra edilməyə başlayandan sonra 1 milyon 300 min iş yeri açılmışdır ki, onlardan təqribən 1 milyon daimi iş yeridir. Ancaq onu nəzərə almalıyıq ki, bizim uğurlu iqtisadi və siyasi addımlar nəticəsində Azərbaycanda – bu da çox sevindirici bir haldır – əhali sürətlə artır. Sənayeləşmə, kənd təsərrüfatı, yüksək texnologiyalar, digər sahələr sürətlə inkişaf etməlidir ki, biz insanlarımızı gələcəkdə də iş yerləri ilə təmin edə bilək...

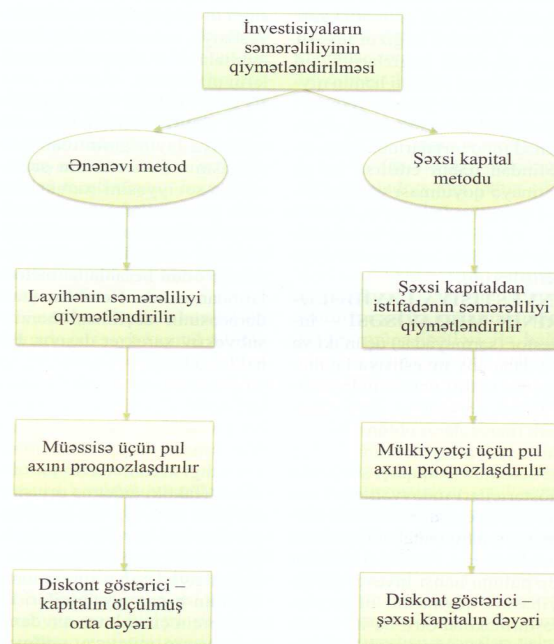
Prezidentin sözlərinə görə, 2014-cü ildə qoyulan investisiyaların həcmi 20 milyardı ötəcək.

“Bu il ölkə iqtisadiyyatına böyük həcmdə investisiyalar qoyulmuşdur. Burada bu rəqəm səsləndi – 7,6 milyard manat. Yəni, 6 ayda 11,5 milyard dollar investisiya qoyulmuşdur. Biz bu templəri saxlayırıq. Bu, bizə imkan verir ki, bütün infrastruktur, sosial layihələri icra edək”.

Ölkə başçısı sahibkarlara dövlətdən verilən resurslar hesabına özəl bankların pul qazandığını bildirib.

“Bu gün dövlət büdcəsində banklara güzəştli şərtlərlə nəzərdə tutulan 300 milyon manat kreditlər verilir ki, banklar bu vəsaiti sahibkarlara paylasınlar. Yəni, bu, bankların öz resursları deyil, dövlətdən verilən resurslardır. Bəs onlar nə üçün iqtisadiyyatın real sektoruna kreditlər ayırmırlar? Nə üçün daha çox istehlak kreditləri verirlər? Pul qazanmaq üçün?” [8].

İnvestisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə iki yanaşma [7, s. 44].

İstənilən investisiya layihəsinin həyata keçirilməsində vacib şərtlərdən biri onun səmərəliliyinin müəyyən edilməsidir. Bu isə bir sıra hallarda obyektiv xarakterlərdən asılıdır. Yəni, layihələrin qiymətləndirilməsi, düzgün ekspert rəyinin verilməsi, bank şərtlərinin və maliyyə mənbələrinin düzgün müəyyənləşdirilməsi və s. xarakteristikaları müəyyənləşdirir.

İnvestisiya layihəsinin səmərəliliyinin ikinci göstəricisi kimi onun rentabelliği götürülür. “Bu kəmiyyət layihənin reallaşdırılmasından əldə edilən xalis cari effektin investisiyalar axınının cari dəyərinə nisbətidir. İnvestisiya layihəsinin səmərəliliyini daha tam qiymətləndirmək üçün məcmu cari balans valyutası göstəricisi hesablanır. Bu göstərici respiyentiv diskonlanan layihələr üzrə balans valyutalarının investisiya layihəsinin reallaşdırma dövrləri üzrə toplanması yolu ilə aparılır” [9].

ƏDƏBİYYAT

1. Фролова Т.А. Экономика предприятия: Лекции по теме «Финансовые ресурсы предприятия». Таганрог: ТТУ ЮФУ, 2011.
2. İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti. I hissə, Bakı: Nurlan, 2005.
3. http://koi.tspu.ru/koi_books/sudnitskaya2/glavnaya.htm
4. Ruhnka J.C. Young J.E. A venture capital model of the development process for new ventures // Journal of business venturing, 1987, v. 2, issue 2, pp: 167-184.
5. Иваницкая И.И. Инвестиции и инвестиционная политика koet.syktsu.ru/vestnik/2006/2006-2/4.htm.
6. Гаглов П., Белогур С. Инвестиционные просторы России // Российский инвестиционный вестник, 1997, № 3.
7. Böyük İqtisadi Ensiklopediya / İdeya müəllifi və baş redaktor ak. Ziyad Səmədzadə. III c., Bakı, 2014.
8. “Azərbaycan” qəzeti, 2014, 12 iyul.
9. www.azerbaijan-news.az/files/3c/aaa07165f2b665904a5a44e1c7667.pdf, s. 43-44.

Фархад Мирзаде

ПУТИ УВЕЛИЧЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ В СФЕРЕ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Инвестиции – долгосрочное вложение капитала в объекты собственности и другие виды деятельности с целью получения дохода. Инвестиции в первую очередь используются для создания возможности получения низкопроцентного кредита в условиях недостатка внутренних финансовых

ресурсов. Кроме того, увеличение объемов производства создает возможности выхода на новые рынки, когда есть возможность привлечь инвестиции. Поэтому главная цель инвестиционной политики государства – формирование благоприятной среды для инвестирования и повышение эффективности привлеченных инвестиций.

Инвестиционный процесс преобразует доход в капитал, в прибавочную стоимость. В это время деньги превращаются в товар, товар дает прибыль. Вложение инвестиций дает возможность качественного изменения основного капитала и позволяет сделать более гибкой структуру производства. Правильное проведение инвестиционной политики должно приводить не к сокращению доходов, а к их росту.

Ключевые слова: *экономическая политика государства, капитал, инвестиция, собственность, эффективность.*

Farhad Mirzazadeh

WAYS OF EFFECTIVENESS INCREASE OF INVESTMENT PROJECTS IN THE FIELD OF ECONOMICAL MODERNIZATION

Investments in property objects and other activities are made to generate income. Investments are primarily used to create opportunities for low-interest loans in the conditions of a lack of domestic financial resources. In addition, the increase in production creates opportunities to enter new markets where there is an opportunity to attract investment. Therefore, the main objective of the investment policy of a state is creating a favorable environment for investment and improving the efficiency of investment.

Investment process converts income into capital, into surplus value. At this time, the money becomes a commodity, commodity makes a profit. Investing allows a qualitative change in capital stock and leads to a more flexible production structure. Proper conduct of investment policy should not lead to a reduction in income; it should lead to a profit.

Key words: *economic policy of state, capital, investment, property, efficiency.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əli Nuriyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ELTUN İBRAHİMOV

AMEA Naxçıvan bölməsi

E-mail: eltunibrahimov@yahoo.com

REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA DÖVLƏT MALİYYƏSİNİN ROLUNUN NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLARI

Dövlət maliyyəsi ölkənin maliyyə sisteminin vacib tərkib hissələrindən biridir. Dövlət maliyyəsi olmadan dövlət quruluşu və idarəetmə prinsiplərinin inkişafı mümkün deyil. Həmçinin cəmiyyətin sosial-mədəni vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, istehsalın genişləndirilməsi, əhəlinin maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi, ölkənin idarəetmə aparatının güclü təşkil olunması və ölkənin müdafiəsi dövlət maliyyəsinin qarşısında duran ən önəmli məsələlərdən biridir. Dövlətin mövcud olmasının və fəaliyyət göstərməsinin maddi cəhətdən təmin edilməsi yönündə pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadə edilməsi zəruridir. Bütün bunlar da dövlət maliyyəsinin yaranmasının əsas şərtlərindən biridir.

Açar sözlər: *büdcə, dövlət krediti, gəlir, maliyyə, sığorta.*

Dövlət maliyyəsi dövlətin maliyyə sisteminin əsas tərkib hissələrindən biridir. Dövlət öz iqtisadi, sosial, xarici siyasətini həyata keçirmək üçün mütləq maliyyə resurslarına malik olmalıdır. Bu baxımdan dövlət maliyyə kateqoriyasının dərin anlaşılıb başa düşülməsi maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsində mühüm rola malikdir.

Dövlət maliyyəsi geniş bir anlayışdır və həmişə insan cəmiyyətinin və dövlətin inkişafını qarşısına məqsəd qoyduğu üçün başqa elmlərlə sıx əlaqədədir. Türk iqtisadçı alim Metin Arslan özünün “Kamu Maliyyəsi” adlı kitabında dövlət xidmətləri, maliyyə büdcə siyasəti, hüquqi və ümumi iqtisadi baxımdan dövlət maliyyəsinin hüquq, iqtisadiyyat, idarəetmə, mühasibat, sosiologiya, statistika və siyasət elmlərilə əlaqəsini göstərmişdir [7, s. 99].

Dövlətin mövcudluğu, inkişafı və suverenliyi onun maliyyəsi olmadan mümkün deyil. Dövlət maliyyəsi nə qədər yaxşı təşkil olunarsa, dövlət də bir o qədər inkişaf edər və əhəlinin sosial rifah halının yaxşılaşmasına nail olunar.

Kapitalizmin meydana çıxması ilə birlikdə dövlətin maliyyə sistemində rolu və təsiri getdikcə artmaqdadır. İqtisadi strukturların hər birinin tərkibində olduğu kimi maliyyə sistemində də dövlətin müdaxiləsi olmadan inkişafdan söhbət gedə bilməz. Çünki dövlət maliyyəsi xeyli geniş sahələri əhatə edir, onun hər hansı bir həlqəsində müşahidə olunan natamamlıq qısa vaxtda bütün

maliyyə sistemində tənəzzülə gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan klassik nəzəriyyəçilərdən fərqli olaraq müasir iqtisadçılar iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin olmasını vacib şərt kimi götürürlər.

Dövlət maliyyəsinin bir sıra vəzifələri var. Əsas məqsədi dövlətin iqtisadi qüdrətini, əhalinin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq olan bu maliyyə növü iqtisadi sabitlik, təşkilatçılıq, qaynaq bölüşdürülməsi, gəlirin yenidən bölüşdürülməsi və iqtisadiyyatın tənzimlənməsi ilə əlaqədar vəzifələri yerinə yetirir [5, s. 15-18].

Dövlət büdcəsi, büdcədənəkar fondlar, dövlət krediti, dövlət sığorta maliyyəsi və dövlət müəssisələrinin maliyyəsi dövlət maliyyəsini təşkil edir.

Dövlət büdcəsi bu həlqələr içərisində demək olar ki, birincisidir. Dövlət büdcəsi yerinə yetirdiyi funksiyalara və roluna görə olduqca geniş məfhumdur. Dövlət büdcəsi Ümumi Daxili Məhsulun və Milli Gəlirin bölüşdürülməsində bilavasitə iştirak edib, dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunu və birinci dərəcəli maliyyə planı rolunu oynayır.

Büdcədənəkar fondlar məqsədli pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadə edilməsi məqsədilə sosial müdafiə və sosial inkişaf məsələləri ilə bağlı təşkil olunan maliyyə münasibətlərini həyata keçirir. Büdcədənəkar fondlar müddətli və müddətsiz olmaqla iki yerə ayrılır.

Dövlət krediti maliyyə sistemində müstəsna rola malikdir. Dövlət krediti dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında baş tutan borc münasibətlərinin bir formasıdır. Bu kredit kreditin elə bir formasıdır ki, burada borcalan kimi dövlət və ya yerli icra hakimiyyəti orqanları çıxış edir. Dövlət krediti zamanı baş verən münasibətlərdə dövlət özü həm borcalan (debitor) kimi, həm də borc verən (kreditör) kimi iştirak edir.

Sığorta maliyyə münasibətlərinin mühüm ünsürlərindən hesab olunur. Sığorta insanları şəxsi və əmlak mənafeələrinin, habelə müəssisə və təşkilatların sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranan maraqlarının qorunması, hər hansı hadisələrdən törəyən zərərlərin əvəzinin ödənilməsi üçün həyata keçirilən maliyyə münasibətləridir.

Dövlət müəssisələrinin maliyyəsi də dövlət maliyyəsinin tərkib hissələrindən biridir. Bu maliyyə həlqəsinin mövcudluğu dövlətin maliyyə sisteminin güclənməsinə, şaxələnməsinə xidmət edir. Ölkədəki müəssisələrin hamısında baş verən maliyyə münasibətləri dövlət maliyyəsinin əsasını təşkil edir.

Dövlət maliyyəsini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

“Dövlət maliyyəsi dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün zəruri olan pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi zamanı yaranan pul münasibətləri sistemidir”.

Dövlət maliyyəsinin əsas hədəflərindən biri regionların sosial iqtisadi inkişafına nail olmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün dövlət maliyyəsinin həlqələrinin hər biri bu proseslərə öz töhfələrini verir.

Sosial iqtisadi inkişaf iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarında nəzərə çarpan müqayisəvi dinamika ilə ölçülür. Regionlara gəldikdə isə, hər bir regionda olan təsərrüfat və sənaye sahələrinin inkişafı bu regionların inkişafından xəbər verir. Bu müqayisə həmin regionlarda yerləşən dövlət orqanlarının apardığı araşdırma və işləyib hazırladığı hesabatlar əsasında aparılır.

İqtisadi inkişafı şərtləndirən xüsusiyyətlərə regionlar ərazisində xidmət göstərən bankların və maliyyə institutlarının təqdim etdiyi məhsul və xidmətlərin keyfiyyəti də aiddir. Bank hesablarının açılması, kreditlərin həcm və strukturunda baş verən artım ərazilərdə sənaye, kənd təsərrüfatının inkişafından və əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşmasından xəbər verir.

Bundan başqa regionlarda bütün növ maliyyə mənbələri hesabına iqtisadiyyata yönəldilən investisiya kapitalının həcmində baş verən artım, səhiyyə xidmətinin yaxşılaşması, əhalinin say hesabında yüksəlmənin qeydə alınması da sosial-iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərindən sayılır.

Bütün bu inkişaf göstəricilərinin hamısı maliyyə resurslarının hesabına baş verir. Dövlət büdcəsindən və yerli büdcələrdən iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının inkişafı üçün yönəldilən maliyyə vəsaitləri dövlət maliyyəsinin rolunun əhəmiyyətinin başa düşülməsinə imkan verir. Yəni maliyyə ehtiyatları olma-dan iqtisadi inkişaf heç cürə mümkün ola bilməz.

Dövlət hər bir bölgənin və sahənin inkişaf etdirilməsi üçün maliyyə vəsaitləri ayırır. Bu vəsaitlər dövlət büdcəsindən, büdcədənkanar fondlardan, kredit və maliyyə fondları tərəfindən iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilir.

“Dövlət büdcəsi dedikdə dövlət gəlirlərinin ümumi plan üzrə yığılması və toplanması, cəmləşmiş vəsaitlərin bütün növ dövlət xərclərinə ötürülməsinə istifadəsi başa düşülür” [2, s. 210].

Büdcə müəyyən dövr ərzində dövlətin, müəssisə və təşkilatların, ailələrin və ayrı-ayrı şəxslərin pul gəlirlərinin və xərclərinin maliyyə planıdır. Dövlət büdcəsi dövlətin ən mühüm pul vəsaitləri fondudur. Bu pul vəsaitləri bilavasitə dövlətin əlində mərkəzləşir. Dövlət bu vəsaitlərdən istifadə etməklə ölkədə insanların zəruri olan maddi və mənəvi tələbatlarını və ehtiyaclarını ödəyir, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etdirilməsinə köməklik göstərir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə siyasətinin həyata keçirilməsində son dövrlərdə əsas üstünlük regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətlənməsinə, bir sıra uzunmüddətli sosial proqramların maliyyələşdirilməsinə, elm və texnika sahələrinin güclənməsinə, kadr islahatlarının aparılmasına, ölkənin müdafiə sahəsinin möhkəmləndirilməsinə və s. verilir.

Büdcədənkanar fondlar dövlət maliyyəsinin mühüm tərkib hissələrindən biridir. Büdcədənkanar fondların yaradılmasında əsas məqsəd dövlət büdcəsinə yardım etmək, sosial qrupların vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Bu fondların yaranmasında əsas maliyyə mənbələri sosial sığorta haqları, müəssisə və təşkilatların əmək haqqı fondlarından ayırmalar, müəssisələrin kommersiya fəaliyyətindən gələn gəlirlər, vətəndaşlar tərəfindən könüllü ödəmələr, banklar-

dan alınmış qiymətli kağızlar, təşkilatların və müəssisələrin xalis mənfəətindən daxilolmalar təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi haqqında qanununda “büdcədənəknar dövlət fondlar – Azərbaycan Respublikasının müvafiq normativ hüquqi aktlarına əsasən dövlətə məxsus olan, lakin büdcə sisteminə daxil olmayan maliyyə fondlarıdır” [4, I fəsil, maddə 1.1.5].

Büdcədənəknar fondların əsas vəzifəsi əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, onun sağlamlığının qorunması, işsizlərə sosial müavinətlərin verilməsi və digər sosial xidmətlərin göstərilməsindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının ən mühüm büdcədənəknar fondu Neft Fondu-
dur. Fondun əsas məqsədi neft və qaz ehtiyatlarına aid dövlət müqavilələrinin bağlanması, iqtisadi inkişaf naminə mühüm layihələrin maliyyələşdirilməsi, neft gəlirlərinin dövlət büdcəsinə yönəldilməsi və bu gəlirlərin əhali arasında bölüşdürülməsindən ibarətdir.

Dövlət maliyyəsinin əsas həlqələrindən biri də dövlət kreditidir. Dövlət krediti iqtisadi münasibətlər sistemidir. Bu münasibətlər dövlətlə əhali, dövlətlə müəssisə və təşkilatlar, dövlətlə digər dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında baş verə bilər. Dövlət kreditinin yönəldilməsində əsas sahələr sosial sahə, sənaye və kənd təsərrüfatı və bir sıra xidmətlərin göstərilməsi əsas prioritet istiqamətlərdən biridir. Təhsilin, səhiyyənin, mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi bilavasitə dövlətin öz marağındadır. Ona görə də dövlət bu sahələrin inkişafında maraqlı olmasa, başqa heç kəs bunun marağında olmayacaqdır.

Dövlətin əsas maliyyə həlqələrindən biri də sığorta maliyyəsidir. Sığorta münasibətləri baş vermiş təbii və fəvqəladə hadisələr zamanı əhalinin sosial və maddi vəziyyətinin və sahibkarlıq risklərinin qorunması və möhkəmləndirilməsi zamanı maliyyə vəsaitlərindən istifadə zamanı meydana çıxır.

Sığorta münasibətləri baş verən zaman insanların sosial, əmlak, şəxsi və sahibkarlıq hüquqları sığorta olunur. Regionlarda sosial və iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində sığortanın rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Bu maliyyə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, regionlarda əhalinin, onların əmlakının, şəxsi və konstitusion hüquqlarının, sahibkarlıq maraqlarının qorunması deməkdir. Bazar iqtisadiyyatını sığorta sistemi olmadan təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Sığorta bazarını inkişaf etdirmək üçün bu sahədə elmi-nəzəri işlər görülməli, ölkədə, xüsusilə regionlarda sığorta, onun mahiyyəti, faydaları əhali kütləsinə izah olunmalı, bu sahədə kadr islahatları aparılmalıdır.

Müəssisələr ölkə iqtisadiyyatında mühüm xidmətlərə malikdir. Məhsul və xidmətlər istehsal olunması, müxtəlif növ işlərin həyata keçirilməsi müəssisələrdə baş verir. Müəssisələr bir növ kiçik iqtisadiyyatdır. Onların fəaliyyət mexanizmi nə qədər yaxşı təşkil olunarsa, mənfəətləri çox olar, büdcəyə ödəmələr artar, işsizlik azalar. Bu isə iqtisadiyyatın inkişaf etməsi deməkdir.

Son illər ərzində ölkədə regionların inkişafı ilə bağlı mühüm dövlət proqramları qəbul edilmiş, vacib layihələr həyata keçirilmişdir. Bütün bunlarda əsas

məqsəd regionlarda mövcud əmək ehtiyatlarından istifadə etmək üçün iqtisadi və təbii resursları qiymətləndirmək, qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək, regionlarda əhalinin məşğulluğunu artırmaq, yoxsulluğun səviyyəsini azaltmaq üçün iş yerlərinin açılması, aqrar sahədə islahatların aparılmasından ibarətdir. Bunun üçün “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər), sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlərin davam etdirilməsi məqsədilə” Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” və “Bakı şəhərinin qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı” hazırlanmışdır.

Bu layihələrin maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsi, büdcədən kənar dövlət fondları, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri, sahibkarların vəsaitləri, yerli müəssisə və təşkilatların vəsaitləri, bankların və kredit təşkilatların ayırdıqları kredit resursları hesabına həyata keçirilir.

Dövlət maliyyəsinin əsas məqsədi ölkənin sosial inkişafının təmin olunmasına və sürətlənməsinə xidmət etməkdir. Dövlət mövcud olduğu şəraitdə müxtəlif proseslərlə – təbii, siyasi, hərbi çətinliklərlə üzləşir. Əlbəttə ki, bütün bunlar zamanı dövlətin ayrı-ayrı sahələri, eyni zamanda ölkənin regionları iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsinə görə zəif inkişaf edər və ya biri digərindən geri qalar. Buna görə dövlətin üzərinə düşən əsas məsuliyyət ilk növbədə, maliyyə cəhətdən bu sahələrin və regionların təminatını sabit saxlamaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ataşov B., Novruzov N., İbrahimov E. Müəssisələrin maliyyəsi. Bakı: Kooperasiya, 2009, 336 s.
2. Bağirov D., Həsənlı M. Maliyyə. Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 384 s.
3. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. Büdcə sistemi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2003, 410 s.
4. Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 2002, 2 iyul.
5. Bulut C., Süleymanov E. Dövlət Maliyyəsi. Bakı: Qafqaz universiteti, 2011, 324 s.
6. Xankişiyev B.A. Sığorta fəaliyyətinin əsasları. Bakı: İqtisad universiteti, 2006, 274 s.
7. Arslan M. Kamu maliyyəsi. Harran universiteti Birecik Meslek Yüksək-
okulu, 2014, 99 s.

Элтун Ибрагимов

**ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ РОЛИ
ГОСУДАРСТВЕННЫХ ФИНАНСОВ В СОЦИАЛЬНО-
ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ РЕГИОНОВ**

Государственные финансы – один из основных компонентов финансовой системы страны. Без государственных финансов невозможно устройство государства и развитие принципов управления. Улучшение социально-культурного положения общества, расширение производства, удовлетворение материальных и духовных потребностей населения, сильная организация управленческого аппарата в стране, защита государства – одни из первоочередных задач, стоящих перед государственными финансами. Создание и использование фонда денежных средств необходимо для обеспечения финансового направления существования и функционирования государства. Все это является одним из основных факторов формирования государственных финансов.

Ключевые слова: *бюджет, государственный долг, доход, финансы, страхование.*

Eltun Ibrahimov

**THEORETICAL AND CONCEPTUAL FOUNDATIONS
OF THE ROLE OF GOVERNMENT FINANCE IN
SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF REGIONS**

Government finance is a key component of the financial system of a country. Without government finances establishment of the state and development of management principles are not possible. Improve of the socio-cultural situation in the society, the expansion of production, satisfaction of material and spiritual needs of the population, a strong organization of the administrative staff machinery in the country, the protection of the state are some of primary tasks facing the government finance. Creation and use of the cash facilities fund is necessary to ensure the financial direction of the existence and functioning of a state. All this is one of major factors of the formation of government finances.

Key words: *budget, public debt, income, finance, insurance.*

(İqtisad elmləri doktoru, professor Nazim Əhmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət kriterilərinə cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhhiyyəsinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
5. Məqalələr AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri və ya redaksiya heyətinin üzvlərindən biri tərəfindən təqdim edilməlidir.
6. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi və hər xülasədə açar sözlər verilməlidir.
7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, “12” ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətrə “defislə” keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus və Azərbaycan dilində Times New Roman şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, disketlə birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan şəkil və cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
8. Səhifənin sağ küncündə “12” ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
9. Aşağıda işlədiyi təşkilatın adı və müəllifin E-mail adresi, “12” ölçülü adi və kiçik hərflərlə yazılır (məs.: AMEA Naxçıvan Bölməsi; E-mail: ada.nat.res@mail.ru). Daha sonra 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan “12” ölçülü böyük hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Sonra məqalənin yazıldığı dildə “10” ölçülü hərflərlə, kursivlə xülasə və açar sözlər yazılır.
10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrindən əvvəl “12” ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərməlidir. “Ədəbiyyat” sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır.
Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adi hərflərlə verilir. Məs.:
Kitablar:
Qasimov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: Işıq, 1992, 321 s.
Kitab məqalələri:
Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət / Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, s. 73-91
Jurnal məqalələri:
Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79
11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı “12” ölçülü kiçik, qalın hərflərlə

lərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir.

12. Məqalədəki istinadlar mətnin içərisində verilməlidir. Məs.: (4, s. 15)
13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-7 səhifədən çox olmamalıdır.
14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, E-mail adresi, iş və ev telefonları) mütləq əlavə olunmalıdır.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər” jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və “Tusi” nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

**AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri
№ 1 (39)**

Nəşriyyatın direktoru: *Qafar Qərib*
Redaktor: *Ülviyyə Əliyeva*
Korrektor: *Yelena Muxtarova*
Operatorlar: *İlhamə Əliyeva,*
Aynur Əliyeva
Proqramçı mühəndis: *Taleh Maxsudov*

Yığılmağa verilmişdir: 05.02.2015

Çapa imzalanmışdır: 02.03.2015

Kağız formatı: 70 x 108 1/16

18,7 çap vərəqi. 298 səhifə

Sifariş № 75. Tiraj: 300

*AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında yığılıb-hazırlanmış,
“Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyində hazır diopozitivindən
çap edilmişdir.*

Ünvan: *Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.*

E-mail: tusinesr@rambler.ru